

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

**KIRIM VE KAFKASYA MATBUATINDA KADIN:
ÂLEM-İ NİSVAN, IŞIK VE MOLLA NASREDDİN**

ELANUR KÖSE

**GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

OCAK 2021

**KIRIM VE KAFKASYA MATBUATINDA KADIN:
ÂLEM-İ NİSVAN, IŞIK VE MOLLA NASREDDİN**

Elanur KÖSE

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

OCAK 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Elanur KÖSE

05.01.2021

Kırım ve Kafkasya Matbuatında Kadın: Işık, Âlem-i Nisvan ve Molla Nasreddin

(Yüksek Lisans Tezi)

Elanur KÖSE

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ocak 2021

ÖZET

1905 İhtilali ile birlikte Çarlık Rusya'sında basın ve yayın hürriyetinin sağlanmasıyla birlikte Rusya Türkleri, fikir ve görüşlerini rahatça ifade edebilecek, tartışabilecek ve birbirleriyle paylaşabilecek ortamı bulmuştur. İhtilal sayesinde basın ve yayın faaliyetlerinin artması, toplumun gelişmesi için önünde büyük engel olan kadın meselesinin gündeme getirilmesini sağlamıştır. Kadınların toplum tarafından ikincil bir statüye sahip olması ve bu sebeple birçok hak ve özgürlüklerden mahrum olmasına karşı Türk Dünyası'na seslenen ilk kadın dergisi Âlem-i Nisvan, Şefika Gaspıralı ve İsmail Gaspıralı tarafından 1905 yılında yayın hayatına Bahçesaray'da Tercüman gazetesinin eki olarak başlamıştır. 1905-1911 yılları arasında yayın hayatına devam eden Âlem-i Nisvan, Rusya Türklerinde kadınlara özel olarak hitap eden ilk süreli yayın olmuştur. Kadınların eğitim alarak toplumu şekillendirebileceğine inanan Âlem-i Nisvan, kendi yaktığı özgürlük meşalesini Bakü'de 1911 yılında yayın hayatına Hatice Alibeyova ve Mustafa Alibeyov tarafından yayın hayatına başlatılan Işık gazetesi ile paylaşmıştır. 1911-1912 yılları arasında kadın ve çocukların talim ve terbiyesine önem veren Işık gazetesi toplumun geleceğini kadınların şekillendireceğine dikkat çekmiştir. Kafkasya'da kadın mücadelesini Işık gazetesiyle birlikte paylaşan Molla Nasreddin, 1906-1931 yılları arasında zaman zaman yayın hayatında kesintiler yaşasa da kadın meselesine mizahi üslubunu yansıttığı karikatürleriyle birlikte destek olarak kadınların özgürlük mücadelesine katkı sağlamıştır. Türk Dünyası'nın ilkleri olan bu yayın organları kadınların İdil-Ural'dan başlayan Rusya Türk kadın hareketi'nin önce Kafkasya'ya ardından Türkistan'a uzanan mücadelesini Batı dünyasında gelişen kadın haklarından bahsederek kadınların sosyo-kültürel değişimi için bir kıvılcım oluşturmuştur.

Bilim Kodu : 111302

Anahtar Kelimeler : Âlem-i Nisvan, Işık, Molla Nasreddin, Press, Women

Sayfa Adedi : 371

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

ORCID No : <https://orcid.org/0000-0002-2778-4517>

Women in Crimea and Caucaus Press: Işık, Âlem-i Nisvan and Molla Nasreddin

(M.S. Thesis)

Elanur KÖSE

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

January 2021

ABSTRACT

After 1905 Russian Revolution had brought freedom of press and publication in Tsarist Russia, the Russian Turks found an opportunity to express, discuss and share their opinions and views with each other. The rise of press and publication activities thanks to the revolution brought up the issue of women, which is a major obstacle to the development of society. The first women's magazine Âlem-i Nisvan, which addressed the Turkic World against the argument that women have a secondary status by society and therefore are deprived of many rights and freedom, started publication in 1905 as a supplement to Tercüman newspaper in Bahçesaray by Şefika Gaspıralı and İsmail Gaspıralı. Alem-i Nisvan, which continued publication between 1905 and 1911, was the first periodical to address women among Russian Turks. Believing that women can shape society by getting education, Alem-i Nisvan shared his own torch of freedom with Işık newspaper, which was launched in Baku in 1911 by Hatice Alibeyova and Mustafa Alibeyov. Işık newspaper emphasized the education and training of women and children between 1911-1912 and drew attention to the fact that women will shape the future of society. Sharing the struggle of women in the Caucasus with Işık newspaper, Molla Nasreddin contributed to the struggle for freedom of women by supporting the women's issue with his comic style cartoons, even though he experienced interruptions in his publishing life from time to time between 1906-1931. These primary media organs of the Turkic World, created a spark for the socio-cultural change of women by mentioning the struggle of the Russian Turkish women's movement, which started from Idil-Ural, to the Caucasus and then to Turkistan, about women's rights in the Western world.

Science Code : 111302

Key Words : Âlem-i Nisvan, Işık, Molla Nasreddin, Press, Women

Page Number :371

Supervisor : Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

ORCID No : <https://orcid.org/0000-0002-2778-4517>

TEŞEKKÜR

Türk dünyasına uzanan seyahatlerimin bende yaratmış olduğu derin hissiyatın vermiş olduğu haz ile bu tezin çatısını Türk Dünyası olarak, özelde ise Azerbaycan ve Kırım olarak belirledim. Fikir aşaması sürecinde bana ilham veren Emre Özsoy'a destekleri için teşekkür ederim. Bir ülkeyi görerek yayın yapmanın etkilerini gördükten sonra Azerbaycan'a giderek incelemelerde bulunmak amacıyla Bilimsel Araştırma Projesi desteğiyle Azerbaycan'a giderek tez çalışmamı zenginleştirmeyi planlama sürecinde destek olan Prof. Dr. İbrahim Dilek'e ve Dr. Burak Çetin'e teşekkür ederim. Azerbaycan'da beni güler yüzle karşılayarak yardımcı olan Dr. Elçin İbrahimov'a, evini bana açarak yayınlarımı benimle paylaşan Amalya Qasimova'ya şükranlarımı sunuyorum. Sorularımı yanıtızsız bırakmayan ve çalışmamda desteklerini hissettiren Milli, İrsi, Medeni, Tarihi Araştırmalar Fondu'nun geniş ekibine minnettarım. Prof. Dr. Timur Kocaoğlu'nun Özel Koleksiyonu'nda bulunan Âlem-i Nisvan'ın sayılarına ulaşmamızı sağlayan Doç. Dr. Akartürk Karahan'a ve Prof. Dr. Yavuz Akpınar'ın Özel Koleksiyonu'nda Âlem-i Nisvan'ın sayılarına ulaşmamızı sağlayan Dr. Yılmaz Özkaya'ya teşekkürü borç bilirim. Yayın hayatında kesintiler yaşansa da Âlem-i Nisvan'ın fikir yapısını yaşatmak için mücadele eden Zera Bekirova'ya sorularımı yanıtızsız bırakmadığı için teşekkür ederim. Bu tezi yazarken gerek Azerbaycan'da gerekse Türkiye'de yanımda olan değerli arkadaşlarıma çok teşekkür ederim. Beni bugünlere getiren ve gelişmemi sağlayan geniş aileme saygı ve sevgilerimi bildiririm. Ve son olarak yüksek lisans eğitimime başladığım andan itibaren bakış açımı geliştirmek için fikir ve önerilerini benden esirgemeyen ve beni daima yönlendirip isteklendiren saygı değer hocalarım Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Doç. Dr. Tümen Somuncuoğlu ve Dr. Bilal Koç'a en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Elanur Köse

Ankara, Ocak 2021

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLoların LİSTESİ.....	ix
1. GİRİŞ	1
2. KNEZLİKTEN İMPARATORLUĞA RUSYA	7
2.1. Modernleşen Dünyada Rusya	9
2.2. Rusya Türkleri ve 1905 İhtilali	14
2.2.2. 1905 İhtilalinin Rusya Türklerine Getirdikleri.....	18
2.3. Rusya Türkleri'nde Yenileşme Hareketi.....	27
2.3.1. Dini Islahat Dönemi.....	28
2.3.2. Usul-ı Cedid Akımı veya Cedidçilik	31
3. XX. YÜZYILIN ÖNCESİNDE AZERBAYCAN'IN COĞRAFİ, TARİHİ VE KÜLTÜREL DURUMU	37
3.1. Azerbaycan'ın Ruslar Tarafından İşgali ve Ruslaştırma Politikaları.....	38
3.2. Kafkasya'da Milli Uyanış	45
3.2.1. Milletın Sesi: Matbuat	46
3.2.2. Geleneksel Eğitim Kurumları'nın Usul-ı Cedid Mekteplerine Dönüşümü	48
3.2.3. XX. Yüzyılın Başlarında Sosyo-Ekonomik Fonlar: Cemiyet-i Hayriyeler	53
4. TÜRK KADINININ HUKUKİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMUNUN TARİHÇESİ.....	57
4.1. Türk Devlet Geleneklerinde Kadın	57
4.2. İslami Çağlarda Kadın.....	59
4.3. Çarlık Rusya'sında Türk Kadın Hareketinin Doğuşu ve Gelişimi	64

4.4. XIX. Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Kadın	68
4.4.1. Azerbaycan Edebiyatında Kadının Yeri	69
4.4.2. Azerbaycan Basınında Kadının Yeri	74
4.4.3. Azerbaycan Kız Mektepleri	79
4.4.4. Azerbaycan Kadın Hayır Cemiyetleri	87
5. ÂLEM-İ NİSVAN, IŞIK VE MOLLA NASREDDİN'İN ŞEKİL, KADRO ve İÇERİK İNCELEMELERİ	93
5.1. Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin'in Şekil İncelemeleri	93
5.2. Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin'in Kadro İncelemeleri	113
5.3. Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin'in İçerik İncelemeleri	140
6. ÂLEM-İ NİSVAN, IŞIK VE MOLLA NASREDDİN'E GÖRE KADININ SOSYO- EKONOMİK DURUMU	159
6.1. Âlem-i Nisvan'da Kadının Toplumsal Durumu	159
6.2. Işık'ta Kadının Toplumsal Durumu	181
6.3. Molla Nasreddin'de Kadının Toplumsal Durumu	206
6.4. Türk Dünyasının Kadın Hakları Savunucuları: Işık, Âlem-i Nisvan ve Molla Nasreddin'in İlişkileri	245
7. SONUÇ	257
KAYNAKLAR	261
EKLER	295
İNDEKS	333
ÖZGEÇMİŞ	371

TABLULARIN LİSTESİ**Tablo****Sayfa**

Tablo 1. Çarlık Rusyası'nda Türk Dilinde Çıkan Yayın Organları..... **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**

1. GİRİŞ

Rusya Türkleri için 1905 İhtilali bir dönüm noktası olmuş ve hak ve özgürlüklerin tamamen kısıtlanmış olduğu bu dönemde kısmi de olsa getirilen özgürlük ortamı Rusya Türkleri'nin kendilerini ifade edebilecekleri ortamı bulmasını sağlamıştır. Toplumun ihtiyaçlarının farkında olan ve ihtilal gelmeden toplumun sosyo-ekonomik durumunu iyileştirmek için hazırlıklar yapan İsmail Gaspıralı sayesinde başlayan Cedidçilik hareketi, Türk Dünyasını uyandırmayı amaçlamıştır. Rusya Türkleri, fikir ve görüşlerini izah edebilecek yayın organları açısından her bölgede oldukça zengin bir ortam yaratmaya çalışmıştır. Çalışmamız bu zengin belgelerden faydalanarak aydınlatılmamış noktalara temas etme sebebiyle ortaya çıkmıştır. Cedidçilik hareketi'nin odaklandığı toplumun eksik yönlerini iyileştirme ve geliştirme çalışmalarında kadınların hak ve özgürlükleri de yer almıştır. Türk dünyasında kadının dönüşümü ve yayın organlarını tercih ederken kadının günümüzdeki sürecine gelene kadar geçirmiş olduğu aşamalardaki mücadelecilik tavrından etkilenilmiştir. Bu çalışmada Rusya'da Türk kadınının hem "inoredets" kavramı ile hem de cinsiyetinden dolayı ötekileştirilmesine karşı çıkılarak Türk kadınının toplumsal statülerinde değiştirilmesi gereken unsurların tespiti ele alınmış ve bu alandaki eksikliği gidermesi sebebiyle önem arz etmektedir.

Türk Dünyasında kadının toplum içerisindeki konumunun yenilik hareketiyle birlikte yayın organlarını kullanarak değişim ve dönüşümünün başlayabileceği bir ortamda İdil-Ural'da Âlem-i Nisvan dergisinin başlattığı yolda Kafkasya'da Işık gazetesi devam ettirmiş ve Molla Nasreddin destek olmuştur. Kadınların kendi fikirlerini özgürce paylaşabildikleri, tartışabildikleri ve birbirlerine ulaşabildikleri bir platform haline gelen bu yayın organları tarafından toplumun kalıplaşmış yasakları ortadan kaldırılmayı amaçlanmıştır. "Azerbaycan'da İlk Kadın Gazetesi: Işık Gazetesi (1911-1912)" adlı çalışmamızda, Türk dünyasında kadın meselesinin ortaya çıkışı ve yayın organları sayesinde gelişerek mesele halinden çıkarılmaya çalışılmasına yer verilirken Türk Dünya'sının ilk kadın dergisi olan Âlem-i Nisvan'ın (1905-1911), ilk kadın gazetesi olan Işık'ın (1911-1912) ve ilk mizahi dergisi olan Molla Nasreddin'in (1906-1931) Türk Dünyası'ndaki önemi ve yerine dikkat çekilerek tüm yönleriyle incelenmiştir. Çalışmamızın amacı, kadınların eğitim almaktan mahrum bırakılmaları, okula gitmesi gereken yaşta kendi rızaları olmadan kendilerinden yaşça büyük adamlarla para karşılığında evlendirilmeleri, ev işleri ve çocuk bakımını

üstlenecek bir araç olarak görülmeleri, din adamlarının dini hükümleri kendi çıkarlarına yorumlayarak kadınları eve hapsedmeleri ve birden fazla gerçekleştirilen evlilikler sebebiyle ezilmeleri gibi kadınların toplum statüsünü ikincil derecede olmasına neden olan birçok problemlere yer vermektir.

Çalışmamızda ana kaynak olarak Âlem-i Nisvan dergisi, Işık gazetesi ve Molla Nasreddin dergisi kullanılmıştır. Âlem-i Nisvan dergisinin sayılarına Timur Kocaoğlu'nun Özel Koleksiyonu'ndan 1905-Numune Sayısı; 1906 yılına ait 4, 6, 35, 37.; 1907 yılına ait 2,3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. ve 1910 yılına ait 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 51. sayıları temin edilirken Yavuz Akpınar'ın Koleksiyonu'ndan 1906 yılına ait 5,7, Bilinmeyen Sayı, 36.; 1910 yılına ait 25, 26, 28, 45.; 1911 yılına ait 3, 5, 7, 9, 53. Sayıları temin edilmiştir. Net olarak sayı bilgisine ulaşılamayan Âlem-i Nisvan dergisinin geri kalan sayıları için Leniyara Celilova'nın St. Petersburg Devlet Merkezi Arşivi Şark Bölümü'nde yapmış olduğu çalışmada elimizdeki sayılara ulaşılmıştır. Âlem-i Nisvan hakkında ulaşılabilen kaynaklara baktığımızda modern Türklük Araştırmaları Dergisi'nin İsmail Bey Gaspıralı Özel Sayısı'nda yayımlanan Cemile Kınacı'nın "Ütopya'dan Gerçeğe: Kadınlar Ülkesi ve Arslan Kız'dan Âlem-i Nisvan'a Evrilen Türk Kadın Hareketi" makalesi; Meral Demiryürek'in "Müslüman Türk Kadın Dergilerinin 'Kadın Meselesi'ne Osmanlı ve Rus Emperyal Bakışları: Âlem-i Nisvan, Kadınlar Alemi, Kadın" makalesi; Gürcü Selcan Sağlık Şahin'in "İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi" makalesinde Âlem-i Nisvan dergisinin içerik özelliklerinden kısaca bahsedilmiştir. Şengül ve Necip Hablemitoğlu'nun yayımladığı "Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)" başlıklı kitapta kadın hareketinin başladığı ortam incelenirken Âlem-i Nisvan'ın yayın hayatına başlamasından bilgiler paylaşılmıştır. Hilal Doğan'ın "Şefika Gaspıralı'nın Âlem-i Nisvan Dergisi Üzerine Bir İnceleme ve Sistematik İndeks" başlıklı makalesi ile Timur Kocaoğlu'nun özel koleksiyonundan elde ettiği Âlem-i Nisvan dergisinin sayılarının içeriklerinden bahsederek sistematik indeksine yer vermiştir. Bu konuda ilk çalışmalar olan bu kaynaklardan Şengül ve Necip Hablemitoğlu'nun eserinden faydalanılırken diğer makalelere tez içerisinde yer verilmemesinin sebebi Âlem-i Nisvan'ın daha fazla nüshasına ulaşılabilmemesinden kaynaklanmaktadır. Nüsha olarak daha fazla sayıda ana kaynak kullanılmasından ve içerik incelemesinin detaylandırılmasından kaynaklı olarak yapılan yayınların içerikleri yüzeysel kalmıştır. Âlem-i Nisvan dergisi bugün yayın hayatına 2009 yılından itibaren "Âlem-i Nisvan Arzı" adıyla devam etmektedir.

Bir diğ er ana kaynağımız olan Işık gazetesi'nin sayılarına ise Bakü'de bulunan Mirza Fethali Ahundov adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi ve Azerbaycan Milli Akademisi Mehemed Fuzuli adına El Yazmaları Enstitüsü'nden 1911 yılına ait 3-34, 1912 yılına ait 1-12 sayıları elde edilirken gazetenin ilk sayısı daha önce Işık gazetesini çalışmış ve arşiv taraması yapmış olan Amalya Gasımova'dan temin edilmiştir. H. M. Kafkaslı'nın "Azerbaycan Kadını" adlı dergide yayınladığı "Küçük Bir Hatıra" başlıklı makalesine Işık gazetesinden ilk bahis geçmiştir. Sabir Memmedov'un "Işık" adlı makalesi'nin yanı sıra Amalya Gasımova tarafından "Zülmette Işık", "Azerbaycan'da İlk Kadın Matbuatı: Işık Gazeti", "XX. Asrın Evvellerinde Şimali Azerbaycan Matbuatında Kadın Problemleri (1901-1917)" başlıklı eserlerinde Işık gazetesini şekil ve içerik olarak incelenmiştir. Azerbaycan'da Latife Aliyeva Jenşim v obşestvenno-politiçeskoy jizni Azerbaycana (1900-1920) adlı eserinde Işık gazetesinin yalnızca bilgi mahiyetinde bahsi geçerken Elnura Rızayeva tarafından Işık Dergisi (İnceleme ve Seçilmiş Metinler) adında yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bu tez çalışmasında yalnızca belirli metinleri dikkate alarak odaklanarak bir inceleme yapılmış olmasından kaynaklı olarak tezimizde yer verilmemiştir. Türkiye'de Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde Yüksek Lisans Tezi olarak Hande Aydın, "İlk Kadın Gazetesi Işık'ın (1911-1912) Azerbaycan Basın Tarihindeki Yeri" başlığı altında Işık gazetesi'nin Azerbaycan basınındaki yeri ve önemini incelemiştir. Bu tez çalışmasından orijinal kaynakların tamamına erişme ve detaylı inceleme imkânı bulmam sebebiyle çalışmamızda yer verilmemiştir. Işık gazetesi bugün MİMTA (Milli, İrsi, Medeni, Tarihi Araştırmalar) Fondu tarafından yayın hayatına 2012 yılından itibaren "Işık Kadın" adıyla devam etmektedir.

Son ana kaynağımız olan Molla Nasreddin'in sayılarının orjinalleri, Azerbaycan Milli Akademisi Mehemed Fuzuli adına El Yazmaları Enstitüsü'nde ve cilt haline getirilmiş Latinize edilmiş kuşe kâğıdı baskısı, Bakü'de bulunan Mirza Fethali Ahundov adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi'nde 25 yıllık yayın hayatına sahip olan Molla Nasreddin'in 746 sayısı incelenmiştir. Molla Nasreddin dergisi, ilk mizahi yayın organı olması sebebiyle oldukça dikkat çeken bir yayın organı olmuş ve kadının toplumdaki statüsünü incelerken bu karikatürler incelenerek tezin içeriğinde bilgisine yer verilirken ekler kısmında da bahsettiğimiz karikatürlere yer verilmiştir. Nazım Ahundov'un "Molla Nasreddin Jurnalının Neşri Tarihi" ve Firidun Hüseyinov'un "Molla Nasreddin ve Molla Nasreddinçiler" eserleri

ilk eserler olarak ulaşılırken Türkiye’de ve Azerbaycan’da Molla Nasreddin hakkında yapılan birçok kitap, makale, yüksek lisans ve doktora tezinden yararlanılmıştır.

Ana kaynakların incelemesi gerçekleştirilirken Molla Nasreddin dergisinin Latinize edilmiş ansiklopedilerinden faydalanılırken Işık gazetesi ve âlem-i Nisvan dergisinin sayıları Osmanlı alfabesiyle yazılmış Azerbaycan Türkçesi ve Kırım Türkçesi’nden Türkiye Türkçesi’ne aslına sadık kalınarak aktarılmıştır. Her ne kadar tezimize konu aldığımız her üç yayınında ‘ortak dil’ oluşturma gayesi bulunsa da lehçe farklılıkları mevcuttur. Bu sebeple Azerbaycan Türkçesi ve Kırım Türkçesi ana dili olan kişilerden destek alınmıştır. Âlem-i Nisvan ve Işık’ın kronolojik olarak içindekilerinin sıralanması indeks bölümünde verilmiştir. Molla Nasreddin’in daha önce çalışılmış tezlerde indeks paylaşımı yapıldığı için tekrar indeksin verilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Ana kaynakların dışında çalıştığımız konunun Türk Dünyasına odaklanması ve daha önce çalışılmamış veya az çalışılmış olması sebebiyle tercih edilen kaynaklar yurtdışı kaynaklı olmuştur. Yurtdışı kaynaklı bir çalışmanın meydana getirmiş olduğu zorluklar ‘Bilimsel Araştırma Projesi (BAP)’ sayesinde Azerbaycan için açılmaya çalışılmıştır. Bu tez Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (AHBV) Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Komisyonu tarafından desteklenmiştir. Saha alışması için destek sağlayan Bilimsel Araştırma Projesi sayesinde Azerbaycan arşivlerinde, özellikle bugün Azerbaycan Milli Akademiyası’nın Fuzuli El Yazmaları Enstitüsü olarak hizmet veren Hacı Zeynel Abidin Tagiyev’in açmış olduğu Alexandra Fyodorovna adına Rus-Müslüman kız mektebinde çalışarak hem sahayı daha iyi anlamak için hem de gurur verici bir ana sahip olmamı sağlamıştır. Azerbaycan arşivlerinin henüz elektronik ortama aktarılmamış olması hem yayınların tahribatına neden olurken hem de tarama ve çalışma konusunda zorluk olarak karşımıza çıkmıştır. Ayrıca bazı belgelerin bulunduğu siyasi arşivlere devlet memuriyeti olmadan girişin mümkün olamaması sebebiyle bazı devlet arşivlerine ulaşılamamıştır. Buna rağmen tezimizde Azerbaycan ile ilgili ulaşabileceğimiz kaynakların tamamına ulaşılmıştır ve Azerbaycan ile ilgili planlanan çalışmanın hedefi gerçekleştirilmiştir. Benzer çalışmalara yardımcı olabilmesi için tezin sonunda indeks başlığı altında âlem-i Nisvan ve Işık’ın tamamı indeksi verilirken Molla Nasreddin’in ise kadın meselesi ile ilgili indeksi verilmiştir. Molla Nasreddin’in tamamına ait indeks çalışmaları daha önce Türkiye’de tez olarak çalışıldığı için sadece tezimiz ile ilgili kısımlarının verilmesi uygun görülmüştür.

Çalışmamız toplam on bölümden meydana gelmiş olup ilk bölümü olan giriş bölümünde çalışmamızın konusu, amacı, önemi ve yöntemi belirtilmiştir. Çalışmamızın genel hatlarının iyi anlaşılması ve konunun temel dinamiklerinin daha iyi kavranılabilmesi için ikinci bölümünde knezlikten imparatorluk haline gelen Rusya ve Türk ilişkileri incelenmiş olup 1905 İhtilali'nin beraberinde getirdiği özgürlük söylemlerinin Rusya Türkleri'nin siyasi ve basın hayatında karşılık bulmasının ardından Usul-ı Cedid hareketini ortaya çıkarmasına yer verilmiştir. Genelden özele doğru giderek çalışmamızın ikinci bölümünde, Azerbaycan'ın coğrafi, tarihi ve kültürel durumu, Rus işgalinin Kafkaslardaki etkisi incelenmiş ve Kafkaslarda yenileşme hareketi değerlendirilmiştir. Bu yenileşme hareketinin Türk kadınına getirmiş olduğu hukuki, sosyal ve kültürel hakları ise üçüncü bölümde değerlendirerek Çarlık Rusyası'nda Türk Kadın Hareketi'ne duyulan ihtiyacın sebebi anlatılmaya çalışılmış ve Azerbaycan özelinde kadınların sosyo-kültürel durumları incelenmiştir.

Yenileşme hareketinin içerisinde kadının toplumsal konumunda yaşanan değişiklikleri tezimizin ana konusu olan yayın organları üzerinden çalışmanın beşinci bölümünde inceledik. Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin adlı yayın organlarının içerik ve şekil incelemeleri gerçekleştirildikten sonra gazete ve dergilerin meydana gelmesini sağlayarak toplumun fikirlerini inşa etmeye çalışan kadrolarını oluşturan insanların hayatlarına değinilmiştir. Kadınların Türk toplumunda değer verilen bireyler haline getirilmesini amaçlayan yayın organlarımızın kadın meselesinde karşılaşılan zorluklara karşı bakış açıları ve mücadelelerine altıncı bölümde yer verilirken bu yayın organlarının kimi zaman birbirlerini destekler kimi zaman da birbirini eleştiren yazıları da yer verilmiştir. Yedinci bölüm ise genel bir değerlendirme yaparak tezimizde sonuca varılmıştır. Çalışmamızda faydalandığımız kaynaklara sekizinci bölümde yer verirken süreli yayın organlarını çalışmamız sebebiyle yayın organları ile ilgili görsellere ve çizelgelere dokuzuncu bölümde, bu yayın organlarının indekslerine ise onuncu bölümde yer verilerek bundan sonraki çalışmalarda yardımcı olması amaçlanmıştır. .

Bu çalışmamızda Türk kadınlarının tarih boyunca hak ve özgürlüklerinden mahrum kalmadıklarından yola çıkarak bazı faktörlerin devreye girmesiyle kadınların hak ve özgürlüklerinden mahrum edilmesine karşı çıkan yayın organlarını tanıtmak ve dönemin zorluklarına rağmen yılmadan verilen mücadele aktarılmak istenmiştir. Çarlık Rusya'sında

yaşayan Türk kadınlarının sesi olan Âlem-i Nisvan, Rusya Türk Kadın Hareketi'ni başlatarak örnek olmuş ve ardından diğer matbuat organlarının kadın meselesini dikkate almasını sağlamıştır. Özellikle Molla Nasreddin dergisi, geniş okuyucu kitlesine hem yazılı hem de görsel olarak kadın meselesinin gündemde olmasını sağlamıştır. Kafkasya'da kadın meselesi için ikinci bir adımı atan Işık gazetesi, kadınların geleceğini aydınlatmayı amaçlamıştır. Kadınların birbirleriyle sevinçlerini ve dertlerini paylaşabildikleri, hak ve özgürlükleri için mücadele edebildikleri bir platform haline gelen bu yayın organlarında imtiyaz ve kalem sahibi olanlar için Mustafa Kemal Atatürk'ün "Acizler için imkânsız, korkaklar için inanılmaz gözüken şeyler, kahramanlar için idealdir." Sözü nü yakıştırmaktayım. Ruhları şad olsun...

2. KNEZLİKTEN İMPARATORLUĞA RUSYA

XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğu askeri ve siyasi altyapısını tamamladıktan sonra fetih hareketlerine yönelmiş ve imparatorluk hızla genişlemeye başlamıştır. 1206 yılında başlayan Cengiz Han önderliğinde başlayan Moğol seferleri Cengiz Han'ın ölümü üzerine 1227 yılında Moğol tahtına geçen Ögeday tarafından devam ettirilmiştir. 1236 yılında başlayan "II. Kıpçak Seferi" diğer bir deyişle "Batı seferi", altı yıl içinde Rus Knezliklerinin tamamının itaat altına alınması ve "Deşt-i Kıpçak" bozkırlarında Moğol hâkimiyetinin temin edilmesiyle sonlanmıştır.¹

Her yabancı tahakkümde olduğu gibi Rus ahalisi için de yabancı birine vergi vermek kabul edilmesi zor bir durum yaratmıştır. Moğolların güçlü ve teşkilatlı askeri yapılarına karşı Rusların karşılık verme imkânları yoktu. Bunun yerine birçok Rus knezi Rusya'daki Moğol hâkimiyetini, kendi mevkilerini ve servetlerini artırmak için bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca Altın Orda hanlarının Rusların iç işlerine karışmamak amacıyla küçük knezliklerinin yönetiminin Moskova knezliğine bırakılması gibi bilerek veya bilmeyerek müdahaleleri ve şursuz politikaları Moskova etrafında kuvvetli bir devletin meydana gelmesine sebep olmuştur.²

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Moğolların merkezinde yaşanan otorite kaybı ve Altın Ordu'nun bu iç buhranı, Rus halkı içinde Moğol hâkimiyetinin görüldüğü kadar sağlam temelleri olmadığı ve kurtuluşun yakın olduğu duygusunu güçlendirmiştir.³ 1480 yılında Ugra Irmağı kenarında Ruslarla yapılan savaşı Rus yıllıkları ve Rus kilisesi hem de modern Rus tarihçileri tarafından "Tatar Boyunduruğundan" kurtuluşun nişanesi olarak addedilmiştir.⁴ Bunun en önemli sonucu da Moskova Knezliği ve ona bağlı Rus knezliklerinin Altın Orda hâkimiyetinden çıkması olmuştur. Rusya'nın kendiliğinden "Moğol Hâkimiyetinden" kurtulmasına imkân verilmiştir. Moğol hâkimiyetinin 245 yıl boyunca Deşt-i Kıpçak bozkırlarında kurdukları hakimiyet yılları Rus yıllıkları ve modern

¹ Kurat, A. Nimet. (1987). *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 65-72.

² Kurat, A. Nimet. (1987). *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 82-138.

³ Türk, C. (1964). *Dünyanın Çatsı Turan ve Rus Kafası*. İstanbul: Toprak Yayınları, 24.

⁴ Vasary, I. (2014). "Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hakimiyet Uğruna Mücadele). (Çev. Serkan Acar). Tarih İncelemeleri Dergisi, C.29, S.1, 333.

Rus tarihçileri tarafından “Tatar ya da Moğol Boyunduruğu” olarak adlandırılmıştır. 1480 yılı bu ‘boyunduruk’tan kurtuluş yılı olarak addedilmiştir.

Altın Orda yıkıldıktan sonra Moskova knezleri Altın Orda hanlarının makamlarına geçmek için Altın Orda’nın mirasçısı olan hanlıkları ortadan kaldırma mücadelesine başlamıştır. XVIII. yüzyılda Rusya’nın güneye ve doğuya doğru yayılışı iki eksen üzerinde gelişti. Birincisi, Karadeniz’in her iki tarafından (Balkanlar-Kafkaslar) Osmanlı İmparatorluğu topraklarına, ikincisi de Türkistan yönüne doğru olmuştur.⁵

Türkistan; Hindistan, Çin, Afganistan, İran ve diğer ülkelerle ekonomik ve politik münasebetler kurmak için köprü vazifesi gören bir bölge olmasının yanı sıra zengin maden kaynaklarına da sahip olması sebebiyle Rus endüstrisinin mali kaynağı olmuştur. Ayrıca Rusya, Türkistan’ı ele geçirerek Kafkasya’daki varlığını da temin edeceğini düşünmüştür.⁶ Böylece Hazar Denizi’nin iki kolundan güneye doğru ilerleme amacı olan Rusya, Çin’in hammaddelerine ve Hindistan’ın baharatlarına sahip olarak dünya pazarına yön veren aktörlerden biri haline gelmeyi planlamıştır.⁷ Nitekim Urallar’dan Tanrı dağlarına, Sibirya’dan Türkistan çöllerine kadar uzanan coğrafya bu yüzyılda Rus yayılma alanını oluşturmuş⁸ ve Rusya birçok farklı milleti bir arada bulandıran bir imparatorluk haline gelmiştir. Meşhur Rus devlet adamı Kont Witte’nin yazdığı gibi, “Rusya’da meskûn milyonlarca halkın ancak %56’sı Rüstür. Üst tarafı hep yabancı ve ekserisi Asyalıdır.”⁹

1552’de Kazan Hanlığı, 1556’da Astrahan Hanlığı, 1558-1582 arasında Sibir Hanlığı, 1593-1604 arasında Sibirya’nın tamamı, 1604’de Nogay bölgesi, 1628’de Yukarı Yenisey, 1731’de Kazak bölgesi, 1783’de Kırım, 1859’da Kuzey Kafkasya, 1865’te Taşkent, 1880-1884’te ise Türkmen bölgesi Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. 1868’de Buhara Hanlığı,

⁵ Roy, O. (2000). *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi*. İstanbul: Metis Yayınları, 59.; Bkz. EK- 1.

⁶ Doğan, O. (2004). “Çarlık Rusyası’nın Türkistan (Orta Asya) Siyaseti ile İlgili Önemli Bir Belge”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11), 287-302.

⁷ Saray, M. (2002). “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması” *Türkler Ansiklopedisi*, (18), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 561.

⁸ Gömeç, S. (2003). *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*. İstanbul: Akçağ Yayınevi, 28.; Bkz. EK- 2.

⁹ Söylemezoğlu, G. Kemali. (1959). *Rusya Tarihi*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 4.

1783'te Hive Hanlığı ve 1868'da da Hokand Hanlığı'nın Rus hakimiyeti altına girmesiyle birlikte, tarih literatüründe yeni bir deyim kullanılmaya başlanmıştır: Rusya Türkleri...¹⁰

2.1. Modernleşen Dünyada Rusya

XIX. yüzyılı şekillendiren, toplum ve siyaset hayatında derin izler bırakan üç büyük fikir akımı Liberalizm (Hürriyetçilik), Nasyonalizm (milliyetçilik) ve Sosyalizm (toplumculuk) olmuştur.¹¹ Bu fikir akımlarının sloganları olan “Liberté, Egalité, Fraternité (Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik)” sloganının kaynağını yüzyılın dinamiklerini yerinden oynatacak niteliğe sahip olan Fransız İhtilali (1789) oluşturmuştur. Böylece Avrupa'da absolutizm ve feodal sistem ortadan kaldırılmış yerine eşitliğe dayanan yeni toplum düzeninin temelleri atılmıştır. Yeni toplum düzenin hukuki esaslarını oluşturan İnsan ve Yurttaş Hakları Evrensel Bildirgesi'nde; “Toplumların uğradıkları felaketlerin ve yönetimlerin bozulmasının tek nedeni insan haklarının bilinmemesi, unutulması ya da hor görülmesidir.” Şeklinde de bir başlangıç konmuştur. Bu bildiri yeniçağın siyasal ilkelerini belirlerken aynı zamanda da eski düzenin ayrıcalıklarına dayanan kötülöklere açık sosyal, siyasal yapısını yıkmıştır.¹² Böylece adalet, eşitlik ve özgürlük kavramlarının içinin doldurulduğu ve bu söylemlerin sık sık kullanıldığı bir dönem olan Fransız İhtilali¹³'nin ardından dünya yeni düşünce akımlarının etrafında yeniden şekillenmeye başlamıştır.

Fransız İhtilali'nin “Liberté, Egalité, Fraternité” sloganı çok geçmeden Rusya'da da etkisini hissettirmiştir. Bu kelimeler Rusya'nın hürriyete âşık halkına, hür ve demokratik bir gelecek sunacağı fikriyle ümit kaynağı olarak parlamıştır.¹⁴ Öte yandan Çarlık Rusyası, Orta Çağ devleti görünümünden kurtulamamıştır. Bir yanda Çar, büyük toprak sahibi soylular, kilise, ordu, polis ve bürokrasi varken diğer yanda da boyuna dövölüp duran köleler olmuştur. İkisi arasında yer alan burjuvalar ise çok az sayıda bulunmuştur.¹⁵ Rusya'da

¹⁰ Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 25.; Hablemitoğlu, N. (2005). *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 15.

¹¹ Armaoğlu, F. (1999). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Ankara: Kronik Yayınları, 111.

¹² Çetin, H. (2007). *Çağdaş Siyasal Akımlar*. Ankara: Orion Yayınevi, 38.

¹³ Ekinci, E. (2016) “Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 151.

¹⁴ Zenkovsky, S. A. (1983). *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*. (Çev. İ. Kandemir). İstanbul: Üçdal Neşriyat, 213.

¹⁵ Rosenberg, A. (1969). *Bolşevizm Tarihi*. (Çev. A. Emeç). İstanbul: E Yayınları, 54.

kentsel kesimde de sorunlar büyümüş, Fransız Devrimi ilkeleriyle bir türlü “barışmamış” olan despot Çarlık rejimi, kentten ve kırsal bölgelerden hem liberal hem de sosyalist nitelikte tehdit altında kalmıştır.¹⁶

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Rusya endüstrileşme yolunda birçok fabrika açmış, binlerce kilometre uzunluğunda demiryolları inşa etmiş ve bankalar açmıştır. Yavaş endüstrileşen Rusya ahalisinin %75’i köylerde yaşayıp ekonomisi temelde ziraata dayansa da temelde ziraat ekonomisine sahip olan bir ülkenin aksine Rusya’da ziraat sistemi gelişmemiş ve tarım ilkel yöntemlerle yapılmıştır.¹⁷ Bunun yanında toprağın paylaşılmasında Orta Çağın feodal düzeni hâkim olmuştur. Kulak denen zengin köylü nüfusun yüzde 10’unu teşkil ettiği halde, toprağın yüzde 35’ine sahiptir. Öte yandan köylü, asilzadenin toprağında esir konumunda olan bir serfti. 1861 yılında serflik kaldırılmasına rağmen şartlar iyileşmemiştir. Bu durumdan ötürü köylünün bir kısmı toprakla uğraşmaktan ve toprak almaktan vazgeçti ve şehirlere akın etti ki, 4 milyon kadar tutan bu insan kitlesi Rus proletaryasının temelini teşkil etmiştir.¹⁸ Ayrıca bu dönemde (1891-1892) kuraklık başlayan Rusya’da yiyecek ve tüketim maddelerinin temininde zorluklar yaşanmıştır. Köylülerin zaten iyi olmayan durumu daha da fenalaşmıştır. 3000 fabrika kapanırken 100.000 işçi işsiz kalmıştır.¹⁹

Rusya tehdit boyutuna varan iç meselelerine çözüm bulmadan emperyalist amaçlarla dış meselelere yönelmiştir. 1898 yılında Çin’in Port Arthur limanını ele geçiren Ruslar 1891 yılında başlattıkları “Trans- Sibirya” demiryolunu 1904’te tamamlayarak bu mühim limana dayanmışlar, tesirlerini buralara kadar genişletmişlerdir. Bundan tedirgin olan Japon Hükümeti, Rusların Uzak Doğu’daki yayılışını durdurmak istemiştir.²⁰ Böylece Japonya’nın ve Rusya’nın ortak hayali olan Çin’i yağma etme ve paylaşma isteği 1904-1905 Rus-Japon savaşının patlak vermesine neden olmuştur. Çarlık hükümeti, Japonya ile savaşmaya başladıktan sonra halk arasında dini ve milli hislerin güçlenmesi için birçok faaliyette bulunmuş; ayinler yapılmış, gazetelerde vatanseverlikle alakalı yazılar kaleme alınmış ve

¹⁶ Sander, O. (1989). *Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918’e)*. Ankara: İmge Kitabevi, 339.

¹⁷ Kurat, A. Nimet. (1987), s.374.

¹⁸ Armaoğlu, F. (1999). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınları, 72.

¹⁹ Baykara, H., (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi, 107.

²⁰ Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 110.

meydanlarda nutuklar atılmıştır. Ancak Çarlık hükümetinin savaş esnasında yaptığı dini ve Rus milliyetçiliğine dayalı propaganda, Rus olmayan milletler arasındaki milli uyanışın hızlanmasına sebep olmuştur.²¹ Ayrıca hükümetin Rus olmayan milletlere karşı takip ettiği baskı siyaseti de her milletin aydınları arasında “milli kurtuluş” yolunu arama faaliyetlerini artırmıştır.²²

Harp, Rusya'nın ekonomisini adam akıllı sarsmıştır; harp masrafları yabancı memleketlerden alınan borçlarla karşılanmış, birtakım yeni vergiler konmuştur. Bütün bunlar hayat pahalılığına yol açmıştır. Aynı zamanda ekonomik kriz de kendini göstermeğe başladı; neticede fabrika işçilerinin yevmiyelerinde kısıntılar yapılmıştır, bu ise işçiler arasında memnuniyetsizliğin artmasını mucip olmuştur. Çarlık istibdat rejimine düşman olan bütün zümreler, liberal-burjuvazi sınıfından başlayarak sosyalistlere kadar ve bilhassa "Gayri Ruslar, Rus ordusunun yenilgisini, Çarlık rejiminin zaafı olarak telakki etmişlerdi; Japon zaferinden memnun olanlar da az olmamıştır.²³ Böylelikle Rus hükümetinin otoritesi kalmamış ve ihtilalciler için de bekledikleri fırsat ve ortam kendiliğinden hazırlanmıştır.²⁴

Avrupa'da, toplumsal sınıflar arasında belirli bir denge kurulması arayışları, çıkarların dengelenmesi ve karşılıklı uzlaşmalar yoluyla bir ölçüde başarıya ulaşmış olsa da iki etkin grup bu arayışlara dâhil edilmemiştir. Bunlardan biri, batı eğitim ve düşüncesiyle yoğrulup, içinde bulunduğu ortama yabancılaşmış, Doğu Avrupa'nın okumuş azınlığı; İkinci olarak da, Batı Avrupa'nın endüstrileşmiş ülkelerinde ki fabrika işçilerinden oluşmaktaydı ve bunlar orta sınıfın siyasal önderliğini kabul etmemişlerdir.²⁵ XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da Marksizmin ortaya çıkması ile Çarlık hükümetinin otoriter ve baskıcı idaresi sebebiyle bastırılmış olan Rus aydınları kendilerini savunabilecek yeni yöntemler öğrenmiştir.²⁶ Rus aydınları, toplumun içinde bulunduğu kötü durumdan en çok etkilenmiş olan “proletarya”nın beyinleri olmuşlardır. Rus işçileri arasında sosyalist düşüncede

²¹ Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 17.

²² Kurat, A. Nimet. (1987), s.376-378.

²³ Kurat, A. Nimet. (1987), s.378.

²⁴ Baykara, H. (1975), s.108.

²⁵ Ağır, O. (2019). “Dünya Siyasetini Etkileyen Devrimlerin Uluslararası Sonuçları: 1917 Bolşevik Devrimi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 331.

²⁶ Sander, O. (1989), s.338.

olanların sayısı çok azdı. Fakat Rus aydınları sosyalizm fikrini benimsemeye, Çarlık rejimine karşı mücadeleyi “mukaddes bir vazife” olarak görmüştür.²⁷

Rusya’da toplumun içinde bulunduğu bunalımın aşırı bir hal alması ve hükümetin durumu kontrol altına alamaması 1905 ihtilalinin patlak vermesine neden olmuştur. 6 Ocak 1905’te Çar II. Nikola dini merasimde bulunurken Petropavlosk’dan atılan top mermilerinden biri Çar ve maiyetinin yakınına düşerek patlamıştır. Ölüm ve hasara sebep olan bu patlama sonrası tahkikata başlanmış ve Petersburg’da Putilov silah fabrikasından dört işçi görevinden alınması üzerine fabrika çalışanları greve başlamıştır. Grevin farklı fabrikalara sıçraması üzerine Papaz Gapon, grevin siyasi bir hareket haline dönmesini engellemek amacıyla işçilerin isteklerini bildiren dilekçe yazmıştır;

Ey padişahımız, biz işçiler, çocuklarımız, karılarımız ve ihtiyar ana-babalarımız ile sana geldik, biz temiz dilenci haline girdik, bizi eziyor ve horluyorlar, elimizden gelmeyen, gücümüzün yetmeyeceği işleri yaptırıyorlar. Bununla yetinmeyip her gün sövüyor ve aşağılıyorlar. Bizi insan yerine koyan yok, bize tıpkı esir ve kul gibi bakıyorlar. Artık sabrımız tükeniyor. Çünkü her gün ve her saat halimiz daha ziyade fenalaşıyor. Bizi tam anlamıyla dilencilığe, hukuksuzluğa ve karanlık cehalete sürükleyip götürüyorlar. Ey Padişahımız, artık güç ve takatimiz tükendi. Sabrımız bitti, boğuluyoruz. Artık öyle bir hale geldik ki, bizim için ölüm böyle dayanılması mümkün olmayan azaplardan iyi görünüyor. Bize artık başka başvuracak yer yoktur, bizim için ya serbest ve bahtlı olmak veya ölmek kalıyor. İşte Padişahımız, sen bize bu iki yoldan birisini göster. Biz hiç reddetmeden büyük bir itaatle, senin göstereceğin yol ile gitmeye razıyız. Varsın bizim yaşayışımız, Rusya’da olanlar için kurban olsun. Biz, büyük bir istekle, irkilmeden kurban olmaya hazırız.²⁸

Rus halkının durumunu anlatan bu dilekçe Çar ve maiyeti tarafından anlayışsızlıkla karşılanmış ve 9 Ocak 1905 Pazar günü, bu dilekçede talep ettiklerini çerçeveye alarak ellerinde milli bayraklarla Kış Sarayı’na doğru yürüyüşe başlayan 140.000 kadar kişinin üzerine kışlık sarayından ateş açılmış ve açılan ateş ve panikten dolayı yüzlerce kişi ölmüştür. “Kanlı Pazar” olarak adlandırılan bu olay 1905 ihtilalinin fitilini ateşleyerek Rusya’nın farklı bölgelerinde grevlerin başlamasına neden olmuştur.²⁹ Grevlere katılan işçi sayısının 1.700.000’i bulması üzerine Çar Nikola ve maiyeti işin ciddiyetini anlamıştır. Ülkedeki durum Kont Witte’nin Çar II. Nikola’ya sunduğu, olayların sebeplerini izah eden ve resmî gazetede yayınlanan raporunda ifade ettiği gibi, “Rusya halkı arasında farklı

²⁷ Devlet, N. (2014), s.108.

²⁸ Baykara, H. (1975), s.108.

²⁹ Kurat, A. Nimet. (1987), 380-381.

sınıfların oluşmasına neden olan ayrılıkçı ihtilal rejimi kemirmektedir.” Bu sebeple ülkede grevlerin yarattığı tansiyon düşmeyince Kont Witte'nin fikir mimarlığıyla 30 Ekim 1905 tarihinde, “Çarlık Manifestosu” veya “Çarlık Fermanı” olarak bilinen 17 Ekim Manifestosu ilan edilmiştir.³⁰ Bu manifestoda şunlar bildirilmektedir;

Sarsılmaz irademizle biz Hükûmetin görevlerine icra etmesini istiyoruz ki:

1. Kişi dokunulmazlığı, fikir, söz, toplantı ve dernekler kurma hürriyeti gibi hakiki ilkelere dayanan vatandaşlık hürriyetinin ayrılmaz esaslarını halka bağışlamayı,
 2. Şimdiye kadar kendilerine seçim hakkı tanınmayan halk sınıflarına kanunun tayin edilen müddet içerisinde, en kısa hakkı verilerek tayin edilen müddet içerisinde, en kısa zamanda (6 Ağustos 1905 Kanunu ile Devlet Duması ve Devlet Şurası) seçimlerinin yapılmasını,
 3. Hiçbir kanunun Devlet Duması'nın tasvibi olmadan yürürlüğe girmemesi usulünün bozulmaz bir esas olarak kabul edilmesini ve bizim tarafımızdan tayin olunan hükümetlerin denetlenmesine seçim yolu ile halkın da iştirakinin mümkün kılınmasını...
- Bütün Rus topraklarının Rus oğullarını vatan karşısında kendi ödevlerini hatırlayarak iştirilmemiş karışıklığın önlenmesine ve bizimle birlikte ana topraklar üzerinde sükûnetin, sulhun ve huzurun kurulmasına yardım etmeye çağırıyorum.*³¹

Görüldüğü üzere manifesto sınırlı ve belirsiz olmuştur. Baskıcı bir Çar tarafından sözlerin seçilerek yazıldığı “Rus topraklarının Rus oğullarına” ifadesiyle şovenist bir sınır çizilmesinden anlaşılmıştır. Ayrıca bu manifesto, o tarihte 135 milyon olan ve yarısından fazlası Rus olmayıp sömürge halkı bulunan Türk boylarına, Ukrayna, Belarus, Gürcü, Yahudi ve başka esir halklara hiçbir hitapta bulunmadığı gibi hiçbir yeni şeyde getirmemiştir. Esasen Radikal demokratlar, Sosyalist ihtilalciler ve Liberaller bu manifestonun samimi olduğuna inanmamışlardır.

Kısacası 1905 yılına gelene kadar toplantılar, dernek kurma ve muhalif bir siyasi parti kurma gibi konularda Çar hükümetinden izin almak düşünceden ibaret kaldığı için manifesto Rusya genelinde ‘hürriyet’ izlenimi yaratılarak toplumun yeni fikirlerden uzaklaşması amaçlanmıştır. Değişen dünya sistemine karşı kendi kurduğu düzen ile devam etmek isteyen Çarlık Rusyası'na karşı değişen dünya sistemi izin vermemiş ve toplumda karşılık bulan yeni fikirler sayesinde değişim başlamıştır. Manifestonun ilanının ardından Rusya genelinde

³⁰ Saygılı, H. (2016). *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 27.

³¹ Kropotkin, G. Mikhailovich. (2008). "The Ruling Bureaucracy and the "New Order" of Russian Statehood After the Manifesto of 17 October 1905". *Russian Studies in History*, 46 (4), 6-7.; Bkz. EK- 6.

artarda kurulan siyasi partiler, dernekler; yayın hayatına giren binlerce gazete ve dergide tiraj patlaması; siyasi-ideolojik kitap basımındaki olağanüstü artış gibi gelişmeler, hiç şüphesiz Rusya'daki Türkleri de etkilemiştir.³²

2.2. Rusya Türkleri ve 1905 İhtilali

Çarlık Rusyası'nın yayılmacı siyaseti sonucu Türk topraklarını hakimiyetine katmasının ardından bir terim olarak ortaya çıkan Rusya Türkleri, nüfus yoğunluğu olarak Çarlık Rusyası halklarının içinde en fazla yeri tutmaktadır. Rusya Türkleri, Çarlık hakimiyetine girdikten sonra hak ve özgürlükleri bazen kısıtlandırılırken bazen de tamamen kaybettikleri olmuştur. Değişen dünya sisteminde yayılan fikir akımlarının Rusya halkları arasında karşılık bulması sayesinde yeniden hak ve özgürlüklerini kazanabilecekleri ümidiyle Rusya Türkleri de mücadele etmeye başlamıştır.

2.2.1. 1905 İhtilaline Giden Yolda Rusya Türkleri

XIX. yüzyılın sonları XX. Yüzyılın başlarında Rusya'da dvoryanlar, memurlar, şehirliler, tüccarlar, askerler, ruhaniler ve köylüler gibi sınıflar mevcut idi. Bu sosyal sınıfların içinde Ortodoks dinine benimsemeyen insanlar "İnoredets" olarak adlandırılmıştır. İnoredets dediği halkların, Yahudiler ve Eskimolar hariç, hemen hemen hepsi Türklerdi: Sibirya yabancıları, Arhangelsk vilayeti Eskimoları, Stavropol vilayeti göçebe yabancıları, Kalmıklar, Astrahan ve Stavropol vilayetindeki göçebeler, İç ordu Kırgızları, Akmolla, Semipalatin, Semireçin, (Yedisu), Ural ve Turgay sancakları yabancıları, (anlayacağınız Kazan ve Türkistan), Kafkas ardı yabancı halkları (Anlayacağınız Azerbaycanlılar ve bütün Müslümanlar),Yahudiler. Bu listede Rus çarlık rejiminin, Rus esiri Türklere tatbik ettiği sömürge idaresi görülmektedir.³³ "İnoredets" sınıfının temel hak ve hürriyetleri Ortodokslarla eşit tutulmayıp bu hakları ne ölçüde kullanabileceklerine sadece hükümet karar vermiştir. Rusya'da bu sosyal statünün büyük bir çoğunluğunu Türkler oluşturmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tek uluslu bir toplum inşası için Ortodoks ve Rus olmayan halklar üzerinde Rusça literatürde "Rusifikatsiya" diye adlandırılan Ruslaştırma siyaseti, farklı anlama sahip iki ayrı kelime ile tanımlanmıştır; "Obrusit" kelimesi iktidar eliyle

³² Hablemitoğlu, N. (2005), s.84.

³³ Baykara, H. 1975), s.114.

Ruslaştırma anlamına gelirken, “Obruset” ise, kendi isteği ile Ruslaşmayı ifade etmiştir.³⁴

Rusya Türkleri'nin asimilasyon siyasetine tabi tutularak Ruslaştırılmaları, 1552 yılında Çar IV. Ivan'ın Kazan Hanlığı'nı işgal ederek Rusların imparatorluk olma yolunda adım atmasıyla başlamıştır. Öncelikli mesele ele geçirilen yerlerinde elde tutulabilmesi olduğundan birtakım tedbirler almayı gerektirmiştir. Bu sebeple yerlilerin üst tabakasını, asil zümreyi ve ruhani sınıfı imha etmek, Müslümanlığı ezmek... Ortodoksluğa çevirmek suretiyle Ruslar'a, Moskova hükümetine destek olacak bir zümre meydana getirmek icab edecektir.³⁵ Baskıyla Hristiyanlığa geçenlere Ruslarla eşit haklara sahip olma ve idari ve askeri görevlerde yönetici konumuna getirilme gibi önemli ayrıcalıklar verilirken direnenlere ise mescidlerin yıkılması³⁶ gibi dini baskıların yanında sahip oldukları mal ve mülklerinin ellerinden alınarak Ruslara verilmesi³⁷ gibi ekonomik baskılar da uygulanmıştır. Hristiyanlığa geçmiş olanların dinin gereklerini yerine getirmeyip Müslümanlar ile görüşmeleri ve Müslümanlar gibi yaşamalarının Müslümanlar tarafından fark edilmesi üzerine 1742'de Çariçe Anna İvanovna tarafından “Yeni Din Değiştirenler Dairesi” kurulmuştur. Ancak tüm bu baskılara rağmen mesela 1763 yılında Kazan'da 110.264 Tatar arasında 13.615'i; 1796 yılında ise 211.344 Tatar arasında 27.310'i Hristiyanlığa geçmiştir.³⁸ XVI ve XVII. Yüzyıllarda devam eden baskılar pek sonuç vermemiş, aksine bu zorlamalar Tatarları pasif direnişe ve İslamiyet'e daha sıkı sarılmaya yöneltmiştir.³⁹

XVIII. yüzyılın sonu, Rus-Tatar ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Çariçe II. Yekaterina döneminde Rus ordularının Kırım'ı Rusya'ya dâhil etme ilerlemeleri sebebiyle devrinde Kırım'ın Rusya dâhil olması, Kazak bozkırlarına ve Kafkasya'ya doğru ilerleyişin önemli aşamalara gelmesi, İslam dini ve müesseselerine yönelik düşmanca tavrın yerini nispi bir hoşgörü veya dini toleransa bırakması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca söz konusu bölgelerde Rusya'ya düşman ulema ve tarikat şeyhleri bulunmaktaydı. Onların Rusya

³⁴ Tanrıverdi, M. (2017). “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2), 541.

³⁵ Kurat, A. Nimet. (1965). “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 23(2-3), 91-92.

³⁶ Bennigsen, A. (1985). “Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altındaki Türkler”, (Çev. K. Aytaç), *Türk Kültürü Dergisi*, 24(270), 331.

³⁷ Kurat, A. Nimet. (1965), s.121.

³⁸ Devlet, N. (2014), s.11-12.

³⁹ Taymas, A. Battal. (1966). *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 75-79.

aleyhine çalışmalarını dengeleyecek bir din görevlisi kadrosu gerekli olmuştur.⁴⁰ Bu sebeple 1767’de II. Katerina tarafından kurdurulan “Yeni Kanunlar Layihası Tertip Komisyonu’na Kazan, Penza ve Batı Sibir Türklerinden 24 temsilci katılmıştır. Mirza Yenikey’in komisyona sunduğu “Kazan Vilayeti Müslümanlarının Durumu” hakkındaki rapor münasebetiyle Müslümanların Rus hükümeti ve Rus köylüleri tarafından maruz kaldıkları kanunsuz hareketler anlatılmış ve Müslüman ahalisinin bunlardan korunması gerektiği belirtilmiştir.⁴¹ Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda “Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi” adıyla bir müftülük kurulması uygun bulunmuştur. 22 Eylül 1788 Fermanıyla kurulan “Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi” Müslümanlardan gelen bir istek doğrultusunda değil tamamen II. Katerina’nın kendi isteğiyle açılmıştır. Bu fermanla bazı büyük şehirlerde cami ve medrese binasına da izin verilmiş, böylece Müslümanlar kendi dini teşkilatları altında, hükümetten izin almak kaydıyla, imamlar, mollalar, muallimler yetiştirmiştir.⁴²

Ancak Çariçe II. Katerina’nın sergilemiş olduğu bu hoşgörülü tavır Hristiyanlıktan Müslümanlığa geri dönüşü hızlandırarak Çarlık yönetiminin 16. Yüzyıldan itibaren uygulamış olduğu asimilasyon politikasının başarısız olmasına neden olmuştur. Bu sebeple Çarlık yönetimi yeni yöntemler geliştirme ihtiyacı duymuştur.⁴³ Çar II. Aleksandr ile birlikte İslam’a karşı yürütülen kampanya yeniden yürürlüğe koyulmuştur.⁴⁴

Türk Dilleri Profesörü Nikolay İvanoviç İlminskiy (1822-1891) ve beraberinde birçok Rus misyoneri, devlet adamları amaçladıkları “Panslavizm” ideali karşısında Çarlık Rusyası’nda başlayan ortak kimlik yaratma projesi Sovyet Rusyası’nın “milliyetler politikası”⁴⁵ stratejinin temelini oluşturacak olan Türk soylu toplulukların birliğine yol açabilecek ortak paydaları silmek ve ortadan kaldırmak için çalışmalara başlamışlardır.

1870 yılında Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından “Rusya’da yaşayan Müslüman Halkın Eğitimi” hakkında bir kanun hazırlandı. Bu kanunun temelini İlminski’nin Ruslaştırma ve

⁴⁰ Alp, A. (2013). “Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi”. *Gazi Akademik Bakış*, 7(13), 119.

⁴¹ Kurat, A. Nimet. (1965), s.123.

⁴² Maraş, İ. (1996, 08-09 Kasım). *Kazan Bölgesinde Misyonerlik Faaliyetleri*. Dinler Tarihi Araştırmaları-I Sempozyumunda sunuldu, Ankara.

⁴³ Aça, M. (2013). “Misyoner-Şarkiyatçı İlminskiy’in Çarlık Rusyası’nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri”. *Yeni Türkiye Dergisi*, (55), 1466.

⁴⁴ Bennigsen, A. Quelquejay, L. (1981). *Step’de Ezan Sesleri*. (Çev. N. Uzel), İstanbul: Selçuk Yayınları, 11.

⁴⁵ Roy, O. (2000), s.101.

Hristiyanlaştırma hedefleri doğrultusunda hazırladığı program oluşturdu. Programın ana hatları şunlardan ibaret olmuştur:

1. Dersler işlenirken yerli dil ve kiril alfabesine göre hazırlanmış yeni yazı kullanılmıştır. Kullanılması öngörülen bu yeni kiril esaslı alfabenin her Türk lehçesine göre değişik versiyonları hazırlanmıştır. Mesela Kazak Türkleri için hazırlanan alfabeye 33 harften oluşan kiril harfleri dışında (ae), (ü), (ou) sesli harfleri ile (ğ), (ng) sessiz harfleri eklenmiştir. Özbek Türkçesine uzun (o), sert (h), sert (k), sesleri eklendi. Böylelikle Türkçe konuşan halkların yazı dili farklılaştırılmıştır.
2. Birbiriyle konuştuklarında gayet rahat anlaşan Türk halkları, alfabe değişikliğine gidildikten sonra yazı dilindeki farklılaşmanın zamanla konuşma diline de yansımaya dil birliğini kaybetmişlerdir. Yüzyıllardır aynı coğrafyada bir bütün olarak yaşayan Türk halkları, ayrı ayrı milletler durumuna gelmiştir.
3. Yazı dilini, okuma yazmayı bilmeyen halk, tarihinden, inançlarından ve geleneklerinden uzaklaştırılarak her şeyi itaatle kabul eden kullar haline getirilmiştir. 1860-1917 yılları arasında Kiril alfabesiyle basılmış Kazakça 72 kitabın tamamı Hristiyanlıkla ilgilidir.⁴⁶

İlminskiy, bu önlemlerin yanı sıra Kazan İlahiyat Akademisi'nde "Misyonerlik Dairesi" kurarak Müslümanların dinlerini değiştirebilmek için iletişim kurma yollarını bilen misyonerler yetiştirmeyi amaçlamıştır.⁴⁷ Bu eğitim sistemini "Rus-Tatar Okulları"nda uygulamaya başlayan İlminskiy, rapor ve mektuplarında Müslümanların Hristiyanlığa geçmeleri yerine daha önce Hristiyanlaştırılmış olanların artarak Müslümanlığa döndüklerinden şikâyet etmiştir.⁴⁸

Çarlık yöneticilerinin İslamiyet'e karşı yürütmüş olduğu "düşmanca" politika, beraberinde Rus milletine ve devletine "düşman" nazarı ile bakan ve savunma zorunluluğunu hisseden bir birleşmiş Müslüman toplumunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çarlık Rusya'sının yöneticileri ile misyonerlerin, göz ardı ettikleri ya da anlamaya çalışmadıkları bir gerçek vardı: "Müslüman toplumu, hiçbir alanda, dini ve kültürel haklarının suiistimaline karşı geldiği kadar spontane tepki göstermemiştir."⁴⁹

⁴⁶ Egamberdiyev, M. (2005). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)". *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 104.

⁴⁷ Devletşin, T. (1981). *Sovyet Tataristan'ı*. (Çev. M. Emircan), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 40.

⁴⁸ Devletşin, T. (1981), s.59.

⁴⁹ Hablemitoğlu, N. (2005), s.27-28.

2.2.2. 1905 İhtilalinin Rusya Türklerine Getirdikleri

XX. yüzyılın başında Rusya’da nüfusları 14 milyona⁵⁰ ulaşan Türklerin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda temel hak ve hürriyetleri bulunmamıştır. 1905 İhtilali ile birlikte bütün Rusya’da genel bir hürriyet havası hissedilmiştir; Siyasi parti ve derneklerin arka arkaya kurulması; binlerce gazete ve derginin yayın hayatına başlaması; kitap basımında artış yaşanması, eğitim kurumlarının sayılarında artış yaşanması gibi gelişmeler ihtilalin getirdiği “hürriyet”in örnekleri olmuştur.

2.2.2.1. Basın-yayın faaliyetleri

1905 yılına kadar Rusya’da Türkçe çıkan gazete dergilerin sayısı 11’dir. Bu gazetelerin biri kadimci ve yedisi milliyetçi eğilimleri olan gazeteler iken ikisi Ruslar tarafından çıkarttırılmıştır. Bu gazeteler şunlardır:⁵¹

<i>Basım Tarihi</i>	<i>Adı</i>	<i>Basım Yeri</i>	<i>Yayınladığı Lehçe</i>	<i>Adet</i>
1870-1917	Türkistan Vilayetinin Gazeti	Taşkent	Özbek	-
1875-1877	Ekinci	Bakü	Azerbaycan	56
1879-1880	Ziya	Tiflis	Azerbaycan	76
1880-1884	Ziya-i Kafkasya	Tiflis	Azerbaycan	107
1883-1891	Keşkül	Tiflis	Azerbaycan	123
1883-1918	Tercüman	Bahçesaray	Kırım	3127
1888-1902	Dala Vilayetinin Gazeti	Omsk	Kazak	704
1902-1908	Mir’at	Petersburg	Tatar	22
1903-1905	Şark-i Rus	Tiflis	Azerbaycan	392
1904-1914	Nûr	Petersburg	Tatar	-

Tablo 1. Çarlık Rusyası’nda Türk Dilinde Çıkan Yayın Organları

⁵⁰ 1897 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Rusya’da yaşayan Türklerin sayısı 13.889.241’dir. 1912 başlarında bu sayı, 16.226.073’e varmıştır. Bu sayının en büyük kısmını Tatarlar (5.124.397) ve Kırgızlar (Kazaklar) (5.165.542) oluşturuyordu. Başkurtların sayısı ise, 1.769.962 idi. Coğrafya bakımından Türk nüfusunun dağılımı ise şöyledir: 3.335.000 kişi Orta Asya (Güney Türkistan) bölgesinde yaşayanlar; Türkistan ve Step nüfusu (Kuzey Türkistan) 7.995.000, Sibiry’a’dakiler ise 120.000 kişidir. Bkz. Göçmen, M. (2007). “Prut Savaşı’ndan Bolşevik Devrimi’ne Kadar Rus Basımı ve Müslümanların Bu Basıma Katkıları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (19), 132.

⁵¹ Bennigsen, A. Quelquejay, L. (1964). *La Presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920*. Paris: Mouton & Co, 21-46.; Şahverdiyev, A. (2006). *Azerbaycan Matbuatı Tarihi*. Bakü: Tahsil Neşriyatı, 15-75.

Rusya Türkleri ihtilalin getirdiği basın-yayın özgürlüğünden faydalanarak yayın ve tiraj patlaması yaşamışlardır. İhtilalden kısa bir süre sonra Kazan'da dini, milli ve içtimai meseleleri inceleyen *Kazan Muhbiri* (1905), Rusya Türkleri arasında kısa sürede ilgi toplayarak çok okunmuştur.⁵² Fatih Kerimi (1870-1937)'nin başyazarlığını yaptığı milli fikirleri temele alan *Vakit gazetesi*(1906) toplam 2.309 sayı çıkması dolayısıyla dönemin gazeteleri arasında önemli bir yer tutmaktadır.⁵³ Bu devrin dikkat çeken bir başka gazetesi ise Abdürreşid İbrahim (1857-1944),'in dini meselelere ağırlık verdiği *Ülfet gazetesi* (1906) idi.⁵⁴ Abdürreşid İbrahim'in *Ülfet gazetesinde* Müslümanların haklarını aramaya davet eden yazıları Kazan'da medrese talebelerini etkilemiştir. Bu yazılardan etkilenen medrese talebeleri "Bütün Şakirdler (talebeler) birleşiniz" sloganıyla *El-İslah gazetesini* (1907) çıkarmışlardır. Kazan'da dönemin milliyetçi fikirlerinden etkilenen medrese talebelerinin yanında sosyalist fikirlerinden etkilenenler de bulunmaktaydı. Bunlardan Ayaz İshaki (1878-1954) ve Fuad Tuktarov (1880-1938) *Tan Yıldızı* (1906) gazetesini çıkarmaya başlamışlardır.⁵⁵

Gündelik konulara ağırlık veren gazetelerin yanında belirli konularda yoğunlaşan dergiler de bu dönemde önemli yer tutmuştur. İlk fikir dergisi olarak *El-Asr ül-Cedid* (1906), edebi ve ictimai cereyanları bir araya toplayan merkez vazifesi üstlenmiştir.⁵⁶ Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)'in çıkardığı *Şura dergisi* (1908) ciddi konulara değinmesi ve dili bakımından çok okunmuş ve uzun ömürlü olmuştur.⁵⁷ İhtilalden sonra "toplumun eğitilmesi çocuktan başlar." Fikri ile *Terbiye-i Etfal* (1907) ve *Terbiyet* (1908) gibi çocuk eğitimi ile ilgili dergiler yayınlanmaya başlamıştır.⁵⁸

1907 yılından 1917 ihtilaline kadar İdil Ural'da gazete ve dergi neşriyatı büsbütün canlanmıştır. Tatarca toplam olarak 44 gazete ve 35 dergi (hepsi beraber 79) yayınlanmıştır. İhtilal gazete ve dergi gibi süreli yayınların gelişmesine katkıda bulunmasının yanı sıra kitap

⁵² Bennigsen, A. Quelquejay, L. (1964). s.68.

⁵³ Arat, R. Rahmeti, (1997). "Matbuat". *İslam Ansiklopedisi*, (7), 381.

⁵⁴ Bennigsen, A. Quelquejay, L. (1964). s.63.

⁵⁵ Kurat, A. Nimet. (1966). "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri". *Ankara DTCF Dergisi*, 24(3-4), 158-164.

⁵⁶ Arat, R. Rahmeti. (1997), s.383.

⁵⁷ Taymas, A. Battal. (1958). *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu*. İstanbul: Birlik Basımevi, 19.

⁵⁸ Bennigsen, A. Quelquejay, L. (1964). s.96.

basımına da hız kazandırmıştır. XIX. Yüzyılın ilk yarısında 577 Tatarca kitap basılmış iken ikinci yarıda ise toplam tirajı 26.864 olan 3.300 kitap basılmıştır.⁵⁹

İdil-Ural'dan sonra Kırım, İsmail Gaspıralı (1851-1914) sayesinde ihtilalin en çok meyvelerini verdiği bölge olmuştur. 1879 yılından itibaren Çarlık hükümetinden gazete çıkarmak amacıyla gerekli izinleri almak için sürekli başvuruda bulunan İsmail Gaspıralı, sonunda *Tercüman* (1883) için izin alabilmiştir. Rusya Türkleri arasında basın hayatına “en uzun ömürlü” ve “tek süreli yayın” olarak geçen Tercüman gazetesinde İsmail Gaspıralı, 1905 yılına kadar Rusları rahatsız etmemek için tedbirli üslup ve siyaset kullanmıştır.⁶⁰ İsmail Gaspıralı, Tercüman'a eki olarak çıkan *Âlem-i Nisvân*(1907) ve *Âlem-i Sübyân* (1906) sosyal hayatta kadınların aydınlanmasına ve çocukların terbiyesine katkıda bulunurken *Ha Ha Ha* (1906) karikatür ve mizahi yazılarla taassup din adamlarını eleştirmiştir. Kırım'da İsmail Gaspıralı'dan farklı olarak Abdürreşid Mehdiyev tarafından Vatan Hadimi (1906) ikinci gazete olarak çıkarılmıştır.⁶¹

Rusya Türklerinin arasında “İlk Türk Gazetesi” Hacı Zeynelabidin Tagiyev (1821-1924)'in *Kaspi gazetesi* (1870) ve “İlk Türkçe Gazete” ise Hasan Bey Melikzade Zerdabi (1842-1907)'nin *Ekinci gazetesi* (1875)'dir. Azerbaycan Türkleri, Rusya Türkleri arasında gerçekleştirdiği bu ilkler haricinde, baskı ve sansür uygulanan 1905 İhtilali öncesi dönemde de dört gazete daha çıkararak basın-yayın çalışmalarında en fazla çalışmaları olan bölge olmuştur. 1905 ihtilalinden sonra birçok ictimai problemi temele alarak Azerbaycan Türklerinin aydınlanmasını ve uyanmasını temele alan birçok gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. 1905-1907 yılları arasında yayınlanan gazete ve dergilerin sayısı ve adları Azerbaycan Türklerinin milli uyanış uğraşlarını göstermektedir: İrşad (1905), Hayat (1905), Hümmet (1904), Burhan-ı Terakki (1906) Debistan (1906), Molla Nasreddin (1906), Füyüzat (1906), Rehber (1906), Davet-Koch (1906), Tekâmül (1906), Behlül (1907) ve Taze Hayat (1907) gibi dergi ve gazeteler bunlara örnektir.⁶²

⁵⁹ Devlet, N. (2014), s.212-219.

⁶⁰ Devlet, N. (2013). *Vefatının 100. Yıl Dönümünde Gaspıralı İsmail Bey*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği Kültür Yayınları, 64.

⁶¹ Bennigsen, A. Quelquejay, L. (1964). s.141.

⁶² Aşırılı, A. (2009). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi.*, Bakı: Elm və Təhsil, 60-95.

İdil-Ural, Kırım ve Azerbaycan'daki basın-yayın faaliyetleri dünyadan tecrit edilmiş bir bölge haline gelen Türkistan⁶³'a da ulaşarak milli kadroların oluşmasını ve milli fikirlerin yayılmasını sağlamıştır. Petersburg'da ilk Kazak lehçesinde çıkan *Sirke* (1907) Abrürreşid İbrahim'in Ülfet gazetesinin eki olarak çıkmıştır. Troisk'de *Kazak Gazeti* (1907), Taşkent'te *Orta Asyanınğ Umur Güzaligi-Terakki* (1905), *Terakki* (1906), *Hurşid* (1906) ve *Hakikat* (1907) gibi peş peşe çıkan gazete ve dergilerin çoğu bir sayılık yayın hayatına sahip olmuştur.⁶⁴

1905 İhtilali ile birlikte “bir araya gelebilme hürriyeti” ve “basın-yayın hürriyeti” verilmiş olsa da İdil-Ural, Kırım, Azerbaycan ve Türkistan yani bütün Rusya Türkleri arasında çıkarılmış olan yayınlara bakıldığında yazar kadrosunu hemen hemen aynı kişilerin oluşturduğu görülmektedir. Bu kadroların milli çizgide oluşturdukları yayın organları ile ilgili izin dilekçelerinin defalarca reddedilmesi, Rus hükümetinin Rusya Türkleri arasındaki her türlü ilerici hareketi “panislamist” diye damgaladığını ve raporladığını göstermiştir. Polis müdüriyetinin tavsiye niteliğindeki bu raporları Rusya Türklerine hiçbir medeni, dini ve sosyal faaliyetler yaptırmamak amacını taşımıştır;

1. *Panislamistlerin suç unsuru teşkil eden faaliyetlerini ortaya çıkarmak ve ihtilalci teşkilatların maksatlarını gerçekleştirmelerine mâni olmak gayesiyle gizli bir ajanlık kurmak için harekete geçilmelidir.*
2. *Müslüman ahalinin yaşadığı vilayetlerdeki havayı dikkatle takip etmek, bilhassa Müslüman halkla sıkı temasta olan Müslüman okulları, öğretmenleri ve din adamlarının faaliyetlerine dikkat etmek gerekmektedir.*
3. *Panislamist yayıncılar ve İslam edebiyatının her çeşiti, bilhassa makaleler emniyet müdürlüğü tarafından sıkı denetim ve incelemeden geçirilmelidir.*⁶⁵

Çarlık Hükümeti almış olduğu bu önlemlerle öncelikle yıldırma daha sonrasında asimilasyon politikası takip etmiştir. Buna rağmen bu politikaların amaçlarının farkında olan Cedidçi aydınlar Çarlık Hükümeti tarafından alınan bu önlemlere rağmen farklı isimlerle aynı amaca hizmet eden yayın organları ile toplumun geleceğini şekillendirecek olan yenilik hareketi için mücadele etmeye devam etmişlerdir.

⁶³ “Türkistan” terimi 19. asırda Rus hâkimiyetindeki Bozkır ve Türkistan genel valilikleri toprakları için kullanılmıştır. Günümüzde ise genel olarak beş bağımsız Orta Asya cumhuriyeti bu alanı oluşturmaktadır.

⁶⁴ Abdazimova, D. (2015). *Türkistan'daki Cedit Hareketi Yayın Organlarından “Ayna” Dergisi Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 8-9.

⁶⁵ Devlet, N. (2014), s.199.

2.2.2.2. Siyasi Faaliyetler

Rusya Türkleri baskı ve sansür uygulamalarına tabi tutulduklarından 1905 İhtilalini hazır bir vaziyette karşılayamamışlardır. Bu sebeple herhangi bir siyasi yapıya da sahip olmayan Rusya Türklerinin ilk amaçları hak ve hürriyetlerini kısıtlayan Rus hükümetine karşı basın yoluyla bilinçli insanlara ulaşarak onları bir araya getirmek olmuştur.

İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesi ile Rusya Türklerinin tek bir dil ve amaç etrafında birleşmesini sağlayarak dilde ve eğitimde ortak bir anlayışın yerleşmesini amaçlamıştır. Ancak 1893'te yayın hayatına başlayan *Tercüman*'ın yayın hayatının kısa sürmemesi için bu amacına dâhiyane bir fikirle ulaşmıştır; *Tercüman*'ın kuruluşunun kutlandığı 10. (10 Nisan 1893) ve 20. (4 Mayıs 1903) yıl jübilelerinde gazetenin reklamından çok Rusya Türklerinin tanışıp kaynaşmalarını sağlamak amacıyla Rus yetkililer de davet edilmiştir. Böylece Rusya Türklerinin ilk illegal-örtülü kongreleri toplantı özgürlüğünden yoksun bir zamanda gerçekleşmiştir.⁶⁶

İsmail Gaspıralı ile aynı amaca sahip olan Abdürreşid İbrahim, Rus esaretinin beraberinde getirmiş olduğu korku ve çaresizlik haline sahip olan Rusya Türklerine moral vermek amacıyla Çulpan Yıldızı (1895) adlı bir broşür yayınlamıştır ancak Rus sansürüne uğrayan broşür kaçak olarak Rusya'ya sokulmuştur.⁶⁷ Rusya Türklerinin ilk siyasi belgesi niteliği taşıyan broşür Rus otokrasisine şiddetle hücum ederek, Rusya Türklerine yapılan baskı ve haksızlıkları dile getirmiş, Rusların Türkleri Hristiyanlaştırmak istediğini söyleyerek Rus hükümetine karşı halkı mücadeleye çağırmıştır.⁶⁸

1905 İhtilalinden sonra “hürriyet ortamında” Rusya Türklerinde oluşturulmak istenen bilinç ilk olarak Kazan'daki Muhammediye Medresesi şakirdlerinde (öğrenci) etkili olmuştur. Şakir Muhammedov ve Abdurrahman Devletçin, öğrencilerin maddi yetersizlikleri ve medreselerin devrin ihtiyaçlarını karşılayacak yapıya sahip olmamaları sebebiyle *El-İslah* adlı reformist gizli örgütü kurmuşlardır. 1906 yılında Ayaz İshaki, Fuat

⁶⁶ Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 93-99.

⁶⁷ İnternet: Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanlar: Çoban Yıldızı (Abdürreşid İbrahim) https://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/rusyada_musulmanlar.pdf adresinden 07.01.2021'de alınmıştır.

⁶⁸ Balcıoğlu, M. (1996, 23-26 Mayıs). *Hoca Abdürreşid İbrahim ve Teşkilat-ı Mahsusa*. Türk Dünyası Aydınları Sempozyumunda sunuldu, Kayseri, 38.

Tuktarov, Şakir Muhammedov ve Abdurrahman Devletçin bu örgütten ayrılarak *İttihatçılar* ve *Tanğcılar* olmak üzere Rusya İhtilal Sosyalist Partisini (RSDP) destekleyen iki ayrı parti kurmuşlardır.⁶⁹ Aynı soy ve din fikri yerine ezilenlere yardım etme fikrini esas kabul eden sosyalist gençlerin oluşturduğu bu partiler, Çarlık hükümetini ihtilal ile ortadan kaldırmayı düşünmüşlerdir. Bir diğer sosyalist fikirlere sahip ancak ilk eylem gücüne sahip siyasi parti *Hümmet* 1904 yılında Neriman Nerimanov (1870-1935) ve Meşedi Azizbeyov (1876-1918) tarafından kurulmuştur.⁷⁰ Kırım'da da Çarlık rejiminin baskısına karşı ihtilalci fikirler taşıyan *Genç Tatarlar* hareketi çıkmıştır. Hasan Sabri Ayvazov, Abdürreşid Mehdiyev ve Veli İbrahim tarafından kurulan hareketin Kırım Türklerinin milli düşüncesine siyasi ve sosyal problemleri de katmaları bakımından etkileri olmuştur.⁷¹ Ancak bu siyasi hareketin ve yapıların hükümetin görüşlerini temsil ederken Rusya Türkleri arasında yalnızca işçi sınıfı arasında ilgi görmüşlerdir.

1905 İhtilalinden faydalanan yalnızca Rusya Türkleri değildir; Ermeniler hem ihtilalin yaydığı fikirlere etkilenerek hem de Rusya'nın tahriki⁷² ile Revan, Nahçıvan, Karabağ, Şuşa, Gence ve Bakü gibi Azerbaycan'ın birçok yerinde sivil halkı katletmişlerdir. Ermeni saldırılarına silahlı savunmaya geçmek amacıyla Ahmet Ağayev (1869-1939) 1905 yılında *Difai* Partisi kurulmuştur.⁷³ Rusya'da siyasi durumun yavaş yavaş eski baskı haline dönmesiyle birlikte 1908'de Ahmet Ağayev Türkiye'ye göç etmiştir. Difai kadrosu Mehmet Emin Resulzade (1884-1955) liderliğinde 1911'de bütün dünya Müslümanlarını birliğe çağıran *Müsavat* Partisini kurmuştur. Bu parti, Azerbaycan siyasi tarihini, kendi varlığı ile meczetmiş, milli istiklal davasını yürütmüştür.⁷⁴

1905 İhtilalinin ardından birbiri ardına çıkan yayımlar ve siyasi yapılar Türk kamuoyunun dikkatini hep aynı –müşterek- sorunlar üzerine teksif etmişlerdir; Yeni milli mekteplerin tesisi, dini merkezlerin ve vakıfların idaresinin Müslümanlara bırakılması,

⁶⁹ Yemelianova, G.M., (2002). *Russia and Islam: A Historical Survey*. New York: Palgrave, 92.

⁷⁰ Багирова, И.С. (1997). *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века*. Баку, 30.

⁷¹ Kırımlı, H. (1996). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905- 1916)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 87-122.

⁷² Çarlık hükümeti, Osmanlı Devleti'nin sınırı olan stratejik bölgelerde (Kırım ve Kafkasya) yaşayan Türkler için “nüfus azaltma politikası” gütmüştür. Bkz. Gözaydın, E. Feyzi. (1958). *Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*. İstanbul: Vakıf Matbaası, 64-66; Berkök, İ. (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 318-331.

⁷³ “Difai”. (2004) *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*. (1), Bakı: Lider Neşriyat, 330-332.

⁷⁴ Baykara, H. (1975), s.77.

sosyal ve kültürel amaçlı derneklerin kurulmasına izin verilmesi, belediye ve Duma seçimlerinde Ruslarla tam eşitliğin sağlanması, vatandaşlık ve ehliyet hakkının her yönden Müslümanlara dahi teşmili ve Müslümanların siyasi ve mülkî haklar bakımından diğer vatandaşlara eşit tutulması vs. Bütün bu sorunlar, alıılmamış bir serbestlikle ve fırsatta vurgulanırken, çözümü için mutlaka bütün Türk temsilcilerinin bir araya geleceği bir kongrenin gerekliliği fikri işlenmiştir.⁷⁵

Rusya'nın çeşitli yerlerinde siyasi mahiyette toplantılar yapılmaktaydı. Bunlardan biri olan Ufa Kurultayı (10-15 Nisan 1905) en önemlisidir. Rus hükümetine çeşitli dilekçeler gönderilse de herhangi bir sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine çalışmalarına devam eden Rusya Türkleri, 8 Nisan 1905'te Abdürreşid İbrahim'in evinde yapılan ilk istişari toplantıda Ali Merdan Topçubaşı, Ahmed Agayev, Ali Hüseyinzade, Alim Maksud ve Bünyamin Ahtem bir araya gelerek "Müslüman İttifakı" adında Rusya Türklerini temsil edecek bir siyasi partisi kurmayı ve Mekerce Fuar'ında (Nijni-Novgorod) Rusya Türklerinin ilk kongresi kararı alınmıştır. İki izin başvurusunun da olumsuz sonuçlanması üzerine Abdürreşid İbrahim'in teklifi ile Gustav Struve adlı gemisinde toplantının yapılması kararlaştırılmıştır. Bu toplantıda imparatorluğun çeşitli vilayet ve bölgelerinden gelen, içlerinde her sınıftan temsilciler bulunan Müslümanlar, devletin ve kendilerinin durumlarını içine alan bütün meseleleri müzakere edilmiştir.⁷⁶

Rusya Türklerinin farklı coğrafyalarda bulunmaları ve bunun doğurduğu lehçe, mezhep ve yerleşik-göçebe kültür farklılıklarından dolayı oluşan tercih farklılıkları 17 Ekim 1905 Manifestosunun ardından ortaya çıkan yeni siyasi partilerde kendini göstererek aralarında birliktelik oluşmasına engel teşkil etmiştir. Rusya Türkleri arasında ilk iş birliği oluşturan faaliyet olarak "Suüstü Kongresi" nde "İttifak" kurulması kararlaştırılmış ancak siyasi parti olup olmayacağı kararlaştırılmamıştır.⁷⁷

Her yıl 15 Ağustos'ta kurultay yapılması planlanırken 1905 ihtilalin yaratmış olduğu hürriyet ortamı yıllardır beklenen anı yaratmış olduğu için Rusya Türklerinin çalışmalarını

⁷⁵ Hablemitoğlu, N. (2005), s.91-92.

⁷⁶ Devlet, N. (2014), s.132-133.

⁷⁷ Rusya Türklerinin "Birinci Kongresi" yerine "Suüstü Kongre" tabirini tercih etmiştir. Bkz. Lazzerini, E. James. (1973). *Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia 1878-191.*, University of Washington, Unpublished Ph.D. dissertation, Seattle, 62

hızlandırmasını sağlamıştır. “İttifak” a siyasi parti hüviyeti kazandırmak için ikinci kongrenin hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi ihtiyacı doğmuştur.⁷⁸ İkinci kongre esas amacı “İttifak” ı yerine getirmiştir; Rusya Türkleri arasındaki iletişim kopukluğu asgari düzeye indirilerek kamuoyu oluşturulmuştur. Ayrıca Kadet Partisi işbirliği⁷⁹ yapan “İttifak” partisi henüz teşkilatlanma durumunda iken dahi I. Ve II. Devlet Dumalarına yapılan seçimlerde hayli faaliyet göstermiş ve neticesinde İdil-Ural, Kafkasya, Türkistan ile Bozkır eyaletleri ve Kırım’dan birçok Türk mebusu Devlet Duma’sına seçilmiştir.⁸⁰ I. Duma’da 25 Türk mebus bulunurken II. Duma’da ise 36 mebus bulunmaktaydı.⁸¹ I. Duma’da siyasi mahkûmlar için genel af kanununun kabulü ve “toprak reformu” projesinin teklifine sıcak bakmayan Çar tarafından Duma dağıtılmıştır. Zaten “Çarın emirleri boyarlarca onaylandı.” Şeklindeki oturum tutanaklarından Duma’nın ilkel bir meclis olduğu anlaşılmaktadır.⁸² Duma’nın dağıtılması üzerine yeni meclisin kurulmaması ihtimaline karşı mebuslar arasında askere gitmemek ve vergi vermemek gibi pasif direnişe çağıran “*Viborg Beyannamesi*” imzalanmıştır. Türklerin ilk siyasal deneyimi kısa sürmüştür ancak Çarın keyfi yönetimine karşı başkaldırı niteliği taşımıştır.

III. Kongre öncesinde artık bir gerçek iyice anlaşılmıştır; XX. Yüzyıla girildiği sırada siyasal anlamda en küçük bir hareket yapamayacak kadar sindirilmiş, temel hak ve hürriyetlerinin elinden alınmasına ses çıkaramayacak kadar korkutulmuş, topraklarının ve mal-mülkünün gasp edilmesine karşı koyamayacak kadar ezilmiş bir azınlık görüntüsündeki Türkler, arada geçen sadece altı sene zarfında, tam anlamıyla kabuk değiştirmişlerdir.⁸³ III. Kongrenin gerekliliği fikri I. Duma sonrasında ortaya çıkmıştır. 16-21 Ağustos 1906 tarihlerinde Nijni Novgorod’da gerçekleştirilen III. Rusya Türkleri Kongresi, Rus

⁷⁸ İkinci Şura-yı Ümmet (Kararname-Rezolüsyon), (30 Ocak 1906), Tercüman, Sayı 7.

⁷⁹ 1905 İhtilalinin ardından art arda kurulan siyasi partiler Rusya Türklerinin Duma’da etkin olabilecek nüfuslarının farkında oldukları için İttifak Partisi liderleri ile görüşmelere başlamıştır. Bkz. Lazzerini, E. James, a.g.t., 65-67.

⁸⁰ Taymas, A. Battal. (1958). s.179-180.; Bkz. EK- 7.

⁸¹ Kongrelerde bulunan Türk mebusların sayıları hakkında farklı bilgilerin mevcut olması sebebiyle döneminin şahidi olan Mahmud Fuat Tuktarov’un 1909 yılında Kazan’da basılan “Birinçi, İkinci, Üçüncü Duma Müslüman Deputatlar hem Aların Kılgan İşleri” adlı eseri ve Tatarskaya Entsiklopedia’sının “Gosudarstvennaya Duma” maddesini kullanarak birincil kaynak tercihi bulunan Doç. Dr. Alper Alp’in doktora tezi tercih edilmiştir; Alp, A. (2010). *Kazan Tatarları’nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 98-105.; Bkz. EK- 8.

⁸² Devlet, N. (2014), s.82.

⁸³ Hablemitoğlu, N. (2005), s.130.

hükümetinden izin alınan ve açık bir şekilde gerçekleştirilen ilk kongre olması bakımından önemli olmuştur.

1905 İhtilalinin ardından Rusya Türklerinin yapmış olduğu bu çalışmalarındaki ‘Türkçülük’ fikri Rus hükümetinin dikkatinden kaçmamıştır. Özellikle III. Rusya Türkleri Kongresinde alınan “Mekteplerde mahallî ağızlarla birlikte Türkler’i birleştirici edebî Türkçe (Türkiye Türkçesi) okutulup öğretilmesi” karar bunu örneklemiştir. Ayrıca Tatarların Hristiyanlıktan tekrar Müslümanlığa dönenlerin sayısının artması üzerine Mamadış Piskoposu Andrey “Kazan ve İdil Bölgesi Müslüman Tatarlarının ilerleyişi ağır ve sessiz, fakat gözlerimizin önünde durmaksızın devam ediyor...” diyerek Rus hükümetini önlem almaya sevk etmiştir.⁸⁴ I.ve II. Duma’da Rusya Türklerinin etkin bir şekilde rol almaları ve talep etmiş oldukları haklar sebebiyle taviz vermemek için Çar Nikola tarafından Dumalar dağıtılmıştır. Bir takım milli, dini ve medeni haklar elde etmeyi planlayan Rusya Türkleri Başbakan Stolipin’in 3 Haziran 1907 tarihli seçim kanunu ile III. Duma’ya yalnızca 10 mebus IV. Duma’ya ise 7 mebus çıkarabilmişlerdir.⁸⁵ Böylece Rusya Türklerinin Duma’da etkinliklerine son verilmiştir.

1907 Yılından itibaren Çarlık hükümeti tarafından baskılar yoğunlaştırılmaya başlayınca sadece Rusya Müslümanları İttifakı’nın resmileşmeden dağılmasına değil, aynı zamanda Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade gibi Rusya Türklerinin lider seviyesindeki şahsiyetlerinin Rusya’yı terk etmesine yol açarak 1907-1914 yılları arasında kongresiz bir dönem yaşanmasına neden olmuştur.⁸⁶ Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması sebebiyle iç problemlerle uğraşmak istemeyen Çarlık Hükümeti tarafından çeşitli kısıtlamalarla 15 Haziran 1914’te Petersburg’da kongre gerçekleştirilmesine izin verilmiştir. Rusya’nın çeşitli bölgelerinden 31 kişinin katıldığı toplantıda; din adamları ve bölge temsilcilerinden oluşan meclislerin açılması, Müslümanların mektep ve medreselerinin eğitim bakanlığından alınarak dini idarelere geri verilmesi, dini mektep ve medreselerin müstakil olması, cami ve medrese inşasına ruhani idarelerin de katılması kararları alınmıştır.⁸⁷ “Rusya Türklerinin Dördüncü Kongresi” olarak ilan edilemeyecek kadar baskı ortamında gerçekleşen bu kongrenin ardından Şubat 1917

⁸⁴ Zenkovsky, S. A. (1983). s.105.

⁸⁵ Kurat, A. Nimet. (1966), s.149.; Alp, A. (2010), s.108.

⁸⁶ Hablemitoğlu, N. (2005), s.150.

⁸⁷ Türkoğlu, İ. (2006), s.97.

İhtilali ile birlikte Rusya İmparatorluğu'nda yeniden hürriyet havası hâkim olmuş ve Taşkent, Orenburg ve Bakü gibi Rusya'nın farklı bölgelerinde mahalli kurultaylar toplanarak 1 Mayıs 1917'de Umumi Rusya Türkleri Kurultayının hazırlık safhasını oluşturmuştur. Kadın-erkek eşitliği, kültür ve eğitim, dini idareler, işçi meselesi, arazi meseleleri hakkında ve milli şura oluşturulması konularında kararlar alınırken federatif ve ünitarist özerklik tartışmaları yaşanmıştır. Bütün Türk boylarının çeşitli görüşteki vekillerinin fikirlerini ilk defa birbirleri önünde açıkça belirttikleri bu kongre sonrasında Rusya Türkleri kendi kaderlerini belirleme yoluna gitmişlerse de hepsi teker teker Bolşeviklerin kurbanı olmuşlardır.⁸⁸

Sonuç olarak Rusya Türkleri, 1905 İhtilali'ne giden süreçte baskı ve sansür nedeniyle bir hazırlık yapamaları da 1905 İhtilali'nin yaratmış olduğu kısmi özgürlük ortamından zamanla faydalanarak önce basın ve yayın organları aracılığıyla daha sonrada kongreler aracılığıyla Türk dünyasından birçok temsilcinin biraraya gelmesiyle siyasi varlığını oluşturmuş ve Duma'da yer bulmuştur. Çalışmalarını yaparken yine baskı ve sansüre tabi tutulsalar da milli kadroların oluşması ve milli fikirlerin yayılması için bu dönemin önemi oldukça fazla olmuştur.

2.3. Rusya Türkleri'nde Yenileşme Hareketi

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Türk köylerinde mescidin yanında okulların usulleri usulsüzlük denilebilecek kadar eskimiş ve bozulmuş bulunuyordu.⁸⁹ Bu sebeple bilim ve teknik açıdan “geri” kalan Rusya Türkleri Çarlık Rusyası'nın yayılmacı politikası karşısında “zayıf” kalmışlar; Kazan, Astrahan, Kırım derken tamamı bağımsızlıklarını kaybederek Rus esaretine girmişlerdir. Orta Asya'da binlerce yıllık göz kamaştırıcı kültür geçmişine sahip olan Türkler, XVI. Yüzyıldan sonra bu kültür birikimine sahip çıkmak şöyle dursun, skolastik bir eğitim düzeni ve tevekküle dayanan bir dünya görüşü içinde orta çağı bir türlü aşamamışlardı.⁹⁰ Bu mutaassıp düşüncenin yanı sıra Rus hükümetinin milli kültürel hareketlere tedbirler alması ve Rusya Türklerinin farklı coğrafyalarda ikame olmaları ve bunun doğurduğu lehçe, mezhep ve yerleşik-göçebe kültür farklılıklarının bulunması

⁸⁸ Devlet, N. (2014), s.332-333.

⁸⁹ Taymas, A. Battal. (1958). s.161-162.

⁹⁰ Hablemitoğlu, N. (2005), s.42.

kültürel faaliyetler açısından karşılaştıkları engellerdir. Rusya Türkleri arasında karşılaşılan bu engelleri ortadan kaldırmak için farklı bölgelerde ve zamanlarda dil, eğitim-öğretim ve dini meselelerde yeniliklere başlanmıştır.

2.3.1. Dini Islahat Dönemi

XIX. yüzyılda Rusya yoluyla gelen Batı Avrupa medeniyeti, İdil-Ural Türkleri arasında etkilerini göstererek kültürel ve iktisadi yönden iyi durumda olmalarını sağlamıştır. İdil-Ural Türkleri arasında uyanışın öncüleri olan Abdunnasır Kursavî (1771- 1812) ile başlayıp Şihabeddin Mercanî (1818-1889) sayesinde yaygınlaşan dinî ıslahçı akım, Âlimcan Barudî (1859-1921), Abdürreşit İbrahim (1857-1944), Rızaeddin Fahreddin (1858-1936), Abdullah Bubî (1871-1922), Musa Carullah Bigi (1875-1949) ve Ziyaeddin Kemalî (1873-1944) gibi ıslahçı ulema tarafından benimsenmiştir. Dini ıslahçılar, dini bir çerçevede eğitim, dini idare, iktisat ve hukuk alanlarında reform anlayışı taşıırken kadimci din adamlarına karşı mücadelede bulunmuşlardır.⁹¹

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Çarlık hükümetinin dini ve ekonomik bakımdan yoğun baskıları ve değişen dünya şartları karşısında dini ıslahatçılar ile başlayan yenilikçi fikirlerin laikleşmesi zaruri hale gelmiştir. Rusya Türklerinin vaziyet-i umumîsinin değerlendirmesini yaparak yenilik hareketinin öncüsü İsmail Gaspıralı olmuştur. Eğitim hayatına geleneksel Müslüman medresesinde başlaması yenilik hareketinin eğitim ile başlaması gerektiği düşüncesini oluşturmuştur: “Bizde ilk tedaris ve terbiyenin olmadığını mektepte ve dinî mekteplerimizin korkunç geriliklerini bilahere Zincirli’de tamamıyla öğrendim ve buna binaen daha bu devirlerde her şeyden evvel bu esasların ıslahı lüzumuna iman ettim.”⁹² Eğitim hayatının geri kalanını kendi cemiyeti ve milli kültüründen uzak Panslavizmin merkezi haline gelen Rus okullarında devam ettirirken Rus edebiyatını okuyarak Rusya’nın yapısını ve düşüncesini öğrenmiştir. Türkiye’de memur olmanın yolunun Fransızca bilmekten geçtiğini öğrenen Gaspıralı dil eğitimi almak için Paris’e gidince Batı’nın düşüncesini tetkik etme fırsatı bulmuştur.⁹³ Geleneksel İslam Medeniyeti, Rus Medeniyeti

⁹¹ Kanlıdere, A. (2002). “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”. *Türkler Ansiklopedisi*, (18), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (18), Ankara, 418.

⁹² Kırmırcı, C. Seydahmet. (1996). *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*. İstanbul: Avrasya Birliği Vakfı Yayınları, 21.

⁹³ Saray, M. (1987). *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987, 1-2.

ve Batı Medeniyeti çemberinde kendini donanımlı hale getirerek cehalet uykusuna dalmış Türk milletini harekete geçirmek için mücadelesine başlamıştır. Bu mücadelesini 1906 yılında *Tercüman* gazetesinde neşrettiği “Gündoğdu” hikâyesinde “Danyal Bey” karakteri ile anlatmıştır:

Milletin haline aşina olmadan millete hizmetin mümkün olmayacağını anlayan Danyal Bey bu hususta ilmini ve. Marifetini artırmağa karar verip, milletin arasına atıldı. Köy düğünlerinde, derviş ve ulema meclislerinde, beyler ve ağalar ziyafetlerinde, medrese hücrelerinde ve sair her türlü içtimada bulunup az söyleyip çok dinleyip birkaç sene ameli dersler aldı. Her zümrenin yahşi cihetlerini ve uygunsuz hallerini görüp öğrenmiş, milli zaafın neden ibaret ve milletin neye muhtaç olduğunu anlamıştı... Ne işlemeli, işi nereden tutmalı, sönmüş kalpleri ne ile yandırmalı, basireti örtmüş perdeleri ne ile kaldırmalı, gafler sahrasında serilip kalmış koca bir milleti ne ile ayağa turguzmalı (kaldırmalı) gibi suallerle hayli zaman uğraşmıştı.⁹⁴

Mücadelesine ilk olarak Rusların zorunlu göç politikasına⁹⁵ karşı başlayarak Kırım'daki Türk nüfusunu korumaya çalışan İsmail Gaspıralı şöyle söylemiştir:

Rusya'dan olan muhaceretin Devlet-i Osmaniye'ye faydası olmamakla bunun, Rusya'da kalanlara da büyük ziyarı vardır, çünkü her aileden biri, ikisi hicret ettiği halde geride kalanları “biz de gideriz” fikriyle yurtlarında misafir gibi kalıp lazım olduğu derecede iş tutmayıp, iktisaden pek çok ziyanlara uğruyorlar. Böylece ne camiye kandil oluyorlar ne kiliseye mum!.. Doğrusunu söylüyorum, eğer benim elimde olsaydı Rusya'dan bir tek oğlunu yerinden kımıldatmazdım, çünkü giden bir Türk on Türk'e daha tesir ediyor, dalâlette bırakıyor ve kendi ise muhacerattan necât bulamıyor; yurt bozuluyor, fakat yurt kurulmuyor, hiç kimsenin kârı yok herkese zarar...⁹⁶

Nitekim Gaspıralı ilk olarak Kırım'daki Türk nüfusunu sağlamaştırdıktan sonra Müslümanların okumaya hazır olup olmadığını denemek amacıyla Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat ve Latail adlı risaleleri yayınlamıştır.⁹⁷ Ortamın hazır olduğuna karar veren Gaspıralı, 1881'de Tavrida gazetesinde yayımlanan “Russkoe Musulmanstvo” adlı makalesinde ülkenin yönetimini ellerinde tutan Ruslara hitap edilmiş; Rusya'daki İslam

⁹⁴ Kırimer, C. Seydahmet. (1996), s.25.

⁹⁵ 1783'te Kırım'ın Rus esaretine girmesiyle birlikte yaşanan Rus göçünün sonucunda Kırım Tatarlarının topraklarının ellerinden alınması ekonomik sıkıntılar çekmelerine neden olmuştur. Ekonomik sıkıntılarının yanında yaşamış oldukları dini, idari ve psikolojik sıkıntılar Osmanlı Devleti'ne göç etmelerine neden olmuştur. Bkz. Mehmetzade, M. Bala, (2019). “Kırım”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 759-757.

⁹⁶ Hablemitoğlu, N. (2005). s.78.

⁹⁷ Yüksel, Z. (2004). “Tonguç'un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, 196.

cemiyetinin durumu incelenmiş ve modernleşme konusu ele alınmıştır. Müslüman okulların eğitim sistemini modernleştirme, Tatarca'nın okullarda ders olarak okutulması, Müslüman yayına ve basınına konulan kısıtlamaların gevşetilmesi gibi konular yanında Ruslarla Müslümanlar arasında yakınlaşmanın gerektiği hususu vurgulanmıştır.⁹⁸

Rus hükümeti ile uzun bir mücadeleden sonra Kırım'ın Rus Çarlığı tarafından ilhakının 100. yıldönümünde Bahçesaray'da 10 Nisan 1883'te *Tercüman* gazetesi basılmıştır⁹⁹ Rus baskısı ve sansürü sebebiyle imkânsız denebilecek kadar zorda olsa yayın izni alabilen yayınların ömrünün kısa olması sebebiyle birbiri ardına birçok yayının çıktığı bir dönemde, *Tercüman* hem Rusça hem Türkçe basılması, aynı zamanda ılımlı ve uzlaşmacı bir üslup kullanılması sayesinde 35 yıl yayınına devam etmiştir. Kullanılan bu üslup *Tercüman*'ın ilk sayısının baş yazısında görülmektedir;

Tam yüz sene önce, 8 Nisan 1783'de, kargaşa ve kan dökülmesinden yıpranmış olan küçük Kırım Hanlığı dünyanın en büyük imparatorluğunun bir parçası yapıldı ve büyük bir gücün himâyesi altında sulha ve âdil kanunların korumasına kavuştu. Bugünü Rus Çarlığı'nın bütün diğer kavimleriyle birlikte kutlayan Kırım Müslümanları, yüzyıldan beri faydalandıkları bütün bu iyi hareketleri hatırlamazlık edemezler.¹⁰⁰

İsmail Gaspıralı, *Tercüman* gazetesinde Farsça, Arapça ve Türk lehçelerinin farklılıklarından arındırılmış sade bir Türkçe kullanarak geniş bir okur kitlesine ulaşmayı amaçlamıştır. Gazetenin tirajına bakıldığında bu amaca ulaşıldığı görülmektedir; "Tercüman'ın ilk çıktığı zaman 320 alıcısı vardı. 1884 'te bu 406 'ya çıktı. 1885'te ise 1000'i geçti. Tercüman alıcılarından 300'ü Kırımlı, 300'ü Astrahan, Samara, Saratof, Orenburg, Ufa Kazan ve Perm Müslümanları, 150'si Dağıstanlılar, 50'si Sibiry Müslümanları, 200'ü Orta Asya ve Türkistan Müslümanlarıdır. Bunlar arasında âlimler, tüccarlar, mirzalar, köylüler vardır. Bu her cins adamlar karşısında ve her vilayette Tercüman'a rağbet

⁹⁸ Devlet, N. (1988). İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.22.

⁹⁹ Lazzerini, E. James. (2004). "İsmail Bey Gasprinskiy'nin Tercüman/ Perevodçik'i: Modernizm'in Bir Sözcüsü", Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, 207-209.

¹⁰⁰ Fisher, A. (2009). *Kırım Tatarları*, İstanbul: Selenge Yayınları, 148.

artmaktadır.”¹⁰¹ Böylece Tercüman, dağınık olan Rusya Türklerinin bir araya getirilmesinde modernlik yanlısı bir forum oluşturmuştur.¹⁰²

2.3.2. Usul-ı Cedid Akımı veya Ceditçilik

19. Yüzyılın son çeyreğinde Rusya Türkleri arasında eğitim ve kültür alanında ortaya çıkan laik yenileşme hareketi Usul-ı Cedid (Yeni Usul/Yöntem) Akımı veya Ceditçilik olarak adlandırılmaktadır. Yenileşme hareketinin isim kökenini oluşturan Cedid kelimesinin etimolojik anlamı ‘eskinin zıddı ve yeni’ anlamlarına gelmektedir. Aynı kökten gelen Müceddid veya Ceditçi kelimeleri ise, ‘yenileyen ve bir şeyi eski hâline kavuşturan kişi’ anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Cedit kavramı, eskinin zamanı geçmiş, bozulmuş yönlerinin yerine yeni bir şey getirme, eskinin belirli özelliklerini tekrar yerine koyma veya eskiyi canlandırma gibi anlamlar taşımaktadır.¹⁰³

Cedit kelimesi, Osmanlı’da Tanzimat Fermanı (1839) ile beraber eğitim-öğretim alanındaki faaliyetlere hız verilmesi ile başlamış ve Türk dünyasında ilim ve teknolojiye geri kalmışlığa bir baş kaldırı olarak ortaya çıkan usul-ı cedid hareketinin ilk temsilcisi ve uygulayıcısı¹⁰⁴ İsmail Gaspıralı tarafından Russkoe Musulmanstvo adlı makalesinde tanımlaması yapılmış ve Tercüman gazetesi ile yaygınlaştırılmıştır. Gaspıralı’nın bu yenilikçi fikirlerinin oluşmasında dönemin eğitim kurumları olan medreselerin toplumun ihtiyaçlarını karşılayamaması etkili olmuştur. Bu konudaki tespit ve görüşlerini Tercüman’da şöyle belirtmiştir;

1881 senesinde topladığım malûmata nazaran Rusya Müslümanlarında 16 bin küsur mahalle mektebi, 214 medrese-i Arabiyye mevcut olup, bu 16 bin mektepde yarım milyon Türk çocuğunun beşer sene mürleri çürütüldüğü halde onlara Türkçe beş satır okuyup yazma bile öğretilmediğini ve ancak kıraat-ı Kur’ân, namaz duaları öğretmekle iktifa edildiğini gördüm. Bu mahalle mektepleri sırf dini addolunduklarından resmen idare-i şeriyelerin nezaretinde, hakikatte ise hiç

¹⁰¹ Kırimer, C. Seydahmet. (1996), 74.; Bkz. Kocaoğlu, T. (2014). “Tercüman’ın Dili ve Coğrafyası” Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, 215-225.

¹⁰² Lazzerini, E. James. (2004), s.202.

¹⁰³ Maraş, İ. (2000). İdil-Ural Türklerinde Ceditçilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 10.

¹⁰⁴ Temizyürek, F. (2004). “Osmanlı Mekteplerinde Ceditçilik Hareketi ve Gaspıralı’nın İlham Kaynakları”. Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, 279-281.

kimsenin nezaretinde bulunmuyorlardı. Bu boş mektepler hür mektepler idiler ki, efkâr-ı umumiyeye hareketlense, mektep işine sevk edilse hayli iş görmek mümkün olurdu kanaatiyle efkâr-ı umumiyeyi harekete getirmek ve mektep işine sevk etmek için Tercüman'ın her sayısında ve bütün seyahatlerimde bu mesele ile uğraştım.¹⁰⁵

İbrahim Halfin (1778-1829), Şihabeddin Mercani (1816-1889), Hüseyin Feyizhani (1828-1866) ve Kayyum Nasiri (1824-1902) öncelikli olarak halledilmesi gereken medrese reformu fikrinin öncüleri olarak usul-ı cedid medreselerinin zemini hazırlamışlardır. XIX. yüzyılın şartlarına uygun olarak ilk usul-ı cedid medresesi 1884 yılında Bahçesaray'da Kaytaz Ağa mahallesinde açılmıştır. Gaspıralı'nın usul-ı cedid metoduna göre Arap alfabesinin öğrenimi dahi değişik olacaktı. Bu usulde önce harflerin telaffuz şekilleri, sonra bir kelime içinde nasıl kullanıldıkları, aynı şekilde, kelimelerin de bir cümle içinde nasıl kullanıldıkları öğretilecekti. Bunlara ilaveten talebeye baştan itibaren yazı yazma imkânı verilecekti. Mektebe devamın iyi bir şekilde ayarlanacağını, her sınıfın 30'u geçmeyecek şekilde tanzim edileceğini, günde 4 saat ve haftada 6 gün talebelerin ders göreceklarini, teneffüs ve dinlenme saatleri olacağını belirtmiştir. Sınıfların sıhhi, mektep binalarının sağlıklı ve emniyetli olacağını, ayrıca eskiden olduğu gibi talebelere dayak, falaka ve kötü sözle cezaların verilmeyeceğini, bu gibi hususların çocukları okuldan soğuttuğunu belirten Gaspıralı, usul-i cedid mekteplerinin iki sene sureli olacağını ve talebelerin şu dersleri okuyacaklarını belirtmişlerdir: Arapça ve Türkçe okuma - yazma, kaligrafi (hat), tartışmalı ders (sualli - cevaplı öğrenme şekli), Türkçe gramer ve aritmetik.¹⁰⁶ Gaspıralı, ilk mektebin tarihçesini şöyle özetlemiştir:

Kırk beş gün sonra bütün Bahçesaray muteberânı davet edildiği halde, diğerlerinin "olmayacak iş" diye baktıkları bu teşebbüsün neticesini anlamak üzere imtihana 200 davetliden, ancak otuzu geldi. Kırk beş günde her gün dört saat çalışarak çocuklarının okuma yazmayı öğrendiklerini, Kur'an'ın her sayfasının yavaş yavaş okuyabildiklerini görerek ellerinde mendil ağladılar. Hayırlı gözyaşları bu yaşlar idi. Islah-ı tedrisinin mümkün olacağına delil yine bu yaşlardı. İmtihan günü mektebe kırk çocuk daha kaydedildi, mektep mektebe benzedi. Ayda iki kuruş muallim hakkı vermeye alışmış babalar, ayda on iki kuruş (bir ruble) vermeye razı oldular. Bu bana bir kat daha kuvvet verdi. Bu muvaffakiyet sayesinde yeni bir mektep daha açıldı. Yeni usulün çaresi bulunmuştu.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Kırimer, C. Seydahmet. (1996), s.118.

¹⁰⁶ Saray, M. (1987), s.52.

¹⁰⁷ Bozkurt, G. Saynur, (2004). "İsmail Bey Gaspıralı ve Eğitim Reformu". Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, 279-281.

İdil-Ural'da yeni usulde eğitim yapan okulların açılması ve eski usul eğitim yapan mektep ve medreselerin de ıslah edilmesi sonucunda hem eğitimde kalite artmış hem de okullaşma oranı yükselmiştir.¹⁰⁸ Rus istatistiklerine göre 1895 yılında Kazan guberniyasında 647 mektep-medrese mevcut olup bunlarda 33.907 öğrenci okumaktayken 1911'de ise bu sayılar 1.822 okul ile 132 bin öğrenciye yükselmiştir. Ufa guberniyasında ise takriben 1.500 mektep-medrese 83 bin öğrenci; Orenburg guberniyasında 152 medrese ile 226 mektepte 16.044 öğrenci bulunmuştur.¹⁰⁹ Eğitimin başarılı sonuçları başta Tercüman olmak üzere diğer Müslüman gazetelerinde duyurulunca, Rusya'nın hemen her tarafından bu yeni metodu öğrenmek isteyen mollalar, Bahçesaray'a gelmeye başlamıştır. Böylece ilk mektep aynı zamanda "Darü'l-Muallimin" vazifesini ifa etmiştir. Aynı zamanda I. Ve II. Rusya Türkleri Kongrelerinde yeni metoda uygun bir program olarak kabul edilmesi üzerine usul-ı cedid metoduna uygun eğitim veren mektep ve medreselerin sayılarında artış yaşanmıştır.¹¹⁰

Rusya Türkleri arasında milli uyanışı sağlayan Usul-ı Cedid akımının kısa sürede ilerlediği bu mesafe halk tarafından kolayca benimsenmemiştir. Hem Usul-ı Kadim'i (eski usul) savunan mutaassıp mollalar, müderrisler ve hocalardan oluşan Kadimcilerin hem de Çarlık hükümeti ve Rus misyonerlerin tepkisine neden olmuştur. Çarlık Hükümeti, Rus misyonerler aracılığıyla kendi fikir ve düşüncelerini Ruslaştırma amacı güderek halka empoze ederken kadimcileri de bu amaç uğrunda kullanmıştır. 'Düşmanımın düşmanı dostumdur.' mantığı ile hareket eden her iki tarafta Cedidçi aydınlara karşı birlik olmuşlardır.

Kadimciler, Usul-ı Cedid akımını 'Usul-ı Yezid' yahut 'Osul Cedid' (Kötü Cedid) diye lekelemiş ve Usul-ı Cedid mekteplerinin 'kâfirler ocağı' olacağını iddia etmişlerdir.¹¹¹ Böylece "İslam elden gidiyor" algısı yaratmaya çalışmışlardır.¹¹² Kadimciler Usul-ı Cedid'e karşı çıkarken şu gerekçeleri öne sürmüştür;

¹⁰⁸ Kolbaşı, A. (1989). İdil-Ural Türklerinde XIX.yy'ın Başlarında Eğitimde Yenileşme Hareketleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 48.

¹⁰⁹ Devlet, N. (1988), s.224.

¹¹⁰ Hablemitoğlu, N. (2005), s.58-61.

¹¹¹ Kırimer, C. Seydahmet. (1996), s.120.

¹¹² Hablemitoğlu, N. (2005), s.67.

1. Sosyal nüfuz ve itibarlarını kaybetme endişesi
2. Kutsal metinlerin dili olan geleneksel eğitim dili Arapça ve Farsça'nın eğitim dilinin Türkçeleştirilmesiyle unutulması ile birlikte kültürel bütünlüğe zarar vereceği düşüncesi
3. Mekteplerde geleneksel İslam dersleri dışında derslerin verilmesi
4. Mekteplerde sınıf düzenlerinin Avrupa tarzında yapılmasının İslam kaidelerini ihlal olarak değerlendirilmesi¹¹³

Ceditçilerin her geçen gün seslerinin daha geniş alanlarda yankı bulmasıyla birlikte Kadimciler muhalefetlerinin dozunu artırarak Çarlık hükümeti ve Rus polisi ile iş birliği yapmışlardır. Çarlık hükümetinin kontrolü sağlamak için kullandığı ihbar metodu, idari bölgesinden kaçanların vergilerinin ve işlerinin kalanlara yüklenmesi sebebiyle herkesin birbirini kontrol ederek ihbarda bulunduğu metottur. Böylece Çarlık hükümeti herhangi bir güç harcamadan vatandaşları birbirlerini kontrol etmesi sayesinde hükümet tarafından da kontrol edilmelerini sağlamıştır.¹¹⁴

Çarlık Hükümeti mektep ve medreselerin orta çağlardan kalma usullerle, ıslahatsız devamını, hükümetin yalnızca Rus dili ve kültürü öğreniminde maddi destek sağlamasını ve yerli Rus okulları açmayı sömürgecilik politikasına uygun bulmuştur.¹¹⁵ Nikolay İlminskiy'in eğitim programını oluşturduğu bu okullar, Gellner'in "milliyetçilik" sosyolojisinden hareketle yüksek kültüre ulaşmak için standartlaştırılmış bir eğitim sistemiyle donatılmıştır.¹¹⁶

Çarlık Hükümeti 1905 yılında Petersburg'da hükümete hizmet eden kadimci bir yayın olan *Nur* gazetesinin yayın hayatına başlamasına izin vererek Kadimcilerin seslerinin de daha geniş alanlarda yankılanmasını sağlamıştır.¹¹⁷ Ceditçi ve Kadimcilerin fikri mücadelesi ve kazan tatar toplumunun iki kutba ayrılması basına da yansımıştır. Bilhassa Orenburg'da yayınlanan Kadimci *Din ve Maişet (1906)* ile Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi

¹¹³ Erşahin, S. (1999). "Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dini Araştırmalar*, 1(3), 233-236.

¹¹⁴ Devlet, N. (2014), s.82.

¹¹⁵ Yarkın, İ. (1965). "Türkistan'da "Yeni Usûl" Öğretiminin Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münevver Kari", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1(2), 165.

¹¹⁶ Gellner'e göre milliyetçilik, ancak modern bir dünyada "sosyolojik bir gereksinim" olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, milletler genel toplumsal koşulların var olduğu, tüm halk üzerinde etkili olan ve tek bir standart merkez tarafından kontrol edilen "yüksek kültürler" gerektiğinde ortaya çıkabilir. Bu tür koşullar yalnızca sanayileşmiş toplumlarda var olur. Okuma yazma bilmeyen toplumlarda "yüksek kültürlerin" ihtiyaçlarının karşılanması ise olanaksızdır. Bkz. Gellner, Ernest, (1992), *Uluslar ve Ulusçuluk*, (Çev. Büşra Eranlı Behar), İstanbul: İnsan Yayınları, 80-180.

¹¹⁷ Bennigsen, A. Quelquejay, L. (1964). s.312.

arasında şiddetli bir ihtilaf olmuştur.¹¹⁸ Bilhassa Orenburg'da yayınlanan Kadimci *Din ve Maişet (1906)* ile Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi arasında şiddetli bir ihtilaf olmuştur.¹¹⁹ Din ve Maişet'in 13. Sayısında yayınlanan "Usul-ı Cedid ve Diyanetsiz Muallim" adlı makalede şunlar geçmektedir:

*Yakında Vakit ile Tercüman'da "Buhara'da usul-ı cedid Kavgası" şeklinde makaleler yayınlandı. Usul-ı cedidi kabul eden şahsın mevkii, rütbeyi sevdiğini kabul etmeyen işan, âlim ve damla Abdürrezzak Müftü ve onun gibi müftülerin Buhara'nın âlim ve günahattan sakınan zatlarından oldukları her Buharalı'ya malûmdur. Mezkûr iki gazetenin bu alimlere olan hücumu, onların Usûl-ı Cedid'i kabul etmemelerinden olduğu açıktır.*¹²⁰

Çarlık hükümeti tarafından imamlık görevini yürütecek kişilere Rusça bilme zorunluluğun getirilmiştir. Böylece kendi benliklerini kaybetme gerekçesiyle Rus diline karşı ön yargılı olan din adamlarını düşünerek Çarlık hükümeti, Rus dili bilen din adamlarının az olacağı düşüncesiyle İslam dininin faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde kısıtlama amaçlamıştır. 1892 yılında Kur'an'ı Kerim'in basımı ile ilgili yapılan çalışmada tahrif yapılması ve bazı ayetlerin çıkartılması gibi durumlarda dini asimilasyonun amaçlandığını da göstermiştir.¹²¹ Çarlık hükümeti, eğitim, kültür, din ve basın yoluyla sistematik olarak asimilasyon politikası gütmesine rağmen Kadimcilerin dini fikirlerinden faydalanarak işbirliği yapmıştır. Cafer Seydahmet Kırimer, Çarlık hükümeti ve Kadimcilerin işbirliklerini şöyle izah etmiştir;

Garip değil midir ki, Rus misyonerleri, İslamları Hristiyanlaştırma işlerinde en büyük engeli İsmail beyin yarattığını ileri sürerek ona karşı en şiddetli hücumlarda bulunurlarken, bizim cahil mutaassıplar da onu kâfirlikle ithamdan çekinmiyorlardı. Bunlardan Tontar müderrisi İşmehmet Hazret eserinde " Gaspırski benim indimde kâfirdir, çünkü Usul-ı Cedid'i takviye ediyor" diyordu. Ancak "Bilmezsiniz kendi dindaşlarımı, benim din aleyhinde gizli bir maksadım olmadığına inandırmak için ne kadar müşkülât çektim. Beni milletime ve hatta dinime ihanet etmekle itham ettiler ve Rus'tan ziyade Rusçu diye tavsif ettiler" diyen İsmail Bey bunlara karşı ihtiyatkarlığı

¹¹⁸ Yuzeyev, A. (2004). Ceditçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü, Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, 249.

¹¹⁹ Yuzeyev, A. (2004). Ceditçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü, Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, 249.

¹²⁰ Eşenkuluova, K. (2006). "Türkistan'da Eğitim Konusunun Ekim İhtilali Öncesi İdil-Ural Tatar Basınında Akisleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 26.

¹²¹ Bayar, S. (2019). 19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Türkistan Coğrafyasında Eğitim ve Kültür Politikaları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 63-69.

*ile muvaffakiyet kazandı, kendisini taraftarlarını ve bilhassa işini sarsıntıya düşürmedi.*¹²²

Sonuç olarak birden fazla knezliğin Altın Orda'nın iç karışıklıklarından faydalanarak Moskova etrafında birleşmesi ve merkezîyetçi bir devlet yapısını ortaya çıkardıktan sonra etrafa doğru yayılmaya başlaması Rusya'nın sömürgeci anlayışını ortaya çıkartmıştır. Çarlık Rusyası'nın ele geçirdiği topraklarda yaşayan nüfus yoğunluğunu Türklerin oluşturması 'Rusya Türkleri' kavramını ortaya çıkartmıştır. Hak ve özgürlüklerini kaybederek 1905 İhtilali'nin getirmiş olduğu kısmi özgürlük ortamında kendilerini ifade edebilme imkanı bulan Rusya Türkleri, baskı ve sansür uygulamaları nedeniyle bu döneme hazırlıklı giremeseler de bu dönemi iyi değerlendirmiş ve toplumun eğitim alarak kalkınması için eksik kalan yönlerini Usul-ı Cedid mektepleri ve usulleri ile geliştirmeye çalışmıştır. Mekteplerin sayılarını artırmak ve eğitim alamayanlara eğitim verebilmek amacıyla hayriye cemiyetleri kurulmuştur. Çarlık Hükümeti, sınırlarını geliştirdiği Türk coğrafyalarında asimilasyon politikalarını da beraberinde götürürken doğal kaynakları ve siyasi konumu nedeniyle kendine avantaj elde edebileceği Kafkasya'da da aynı uygulamaları gerçekleştirirken Çarlık Rusyası'na karşı Kafkasya'da da Cedidçi aydınlar yetişerek milli uyanışı gerçekleştirmişlerdir.

¹²² Kırımer, C. Seydahmet. (1996), s.62-63.

3. XX. YÜZYILIN ÖNCESİNDE AZERBAJYCAN'IN COĞRAFI, TARİHİ VE KÜLTÜREL DURUMU

Azerbaycan, kuzeyde Kafkas dağlarının güney yamaçları ve Karadeniz, güneyde İran platosu, doğuda Hazar Denizi ve batıda Ermenistan dağları arasında bulunmaktadır. Akdeniz, Ege Denizi, Marmara Denizi, Boğazlar, Karadeniz, Azak Denizi gibi önemli iç denizlerin oluşturduğu Hazar Denizi, Volga, Don, Dinyeper, Dinyester ve Tuna nehirleriyle Avrupa'nın, Nil nehri vasıtasıyla da Afrika'nın kara kısımlarının derinliklerine, Fırat ve Dicle nehirleri de iç denizleri Hint Okyanusuna bağlayabilen bir su koridoru oluşturmuştur.¹²³ Nitekim Azerbaycan, "Doğu-Batı" ve "Kuzey-Güney" ulaşım yolları ile Avrupa ve Asya kıtalarını birleştiren bir köprü vazifesi görmektedir. Çeşitli iklim ve doğal bölgelere sahip olmasının yanı sıra Hazar havzası zengin petrol, bakır, altın, mermer ve doğal gaz yataklarına sahiptir. Biruni'nin "beyaz petrol madeni ocağı"¹²⁴ diye bahsettiği Bakü'nün sahip olduğu kaynakların kaynakların devlet ekonomisi için öneminden Evliya Çelebi de Seyahatname adlı eserinde bahsetmiştir;

*Petrol devlet gelirlerinin özel kaynağıdır ve her şaha yeddi bin tümen gelir verir. Petrol çıkarmakla meşgul olan kişiler gece gündüz kuyulara inip petrol çıkarıyor ve onu keçi derisinden olan tulumlara doldururlar. Sonra onu tacirler alır ve çeşitli ülkelere götürüyorlar. Sekiz renkli petrol olur. Fakat en iyisi sarı petroldür. Siyah petrol şahın mülkiyetidir...*¹²⁵

Coğrafi konumu ve doğal enerji kaynakları haricinde Arap tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından Kafkasya'da birçok dilin ve kültürün uzun süre birbirine karışmadan yaşamaları toplumlar mozaiğinin oluşturmuştur. Bu sebeple de "Cebelü'l-Elsân (Dillerin Dağı)" diye adlandırılmıştır.¹²⁶ Ayrıca bölgenin Hazar'a kıyısı bulunması sayesinde balıkçılık; tarım hayatının gelişmiş olması sayesinde de pamukçuluk, ipekçilik, tütüncülük ve şarapçılık gelişerek hammadde kaynağı ve ticaret merkezi haline gelmiştir.

¹²³ Berkök, (1958), s.10.; Bkz. EK-3.

¹²⁴ Velidi, A. Zeki. (2009). *Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası*. Bakü: Tehsil Neşriyatı, 2009, 42

¹²⁵ Mahmudov, Y. (1985). *Seyyahlar, Kâşifler, Azerbaycan*. Bakü: Gençlik Neşriyatı, 160-169.

¹²⁶ Saydam, A. (1990). "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (5), 239.

3.1. Azerbaycan'ın Ruslar Tarafından İşgali ve Ruslaştırma Politikaları

Azerbaycan coğrafi, ekonomik ve kültürel etkenler sebebiyle tarih çağlarının en eski dönemlerinden itibaren güçlü devletler için cazibe merkezi haline gelerek mücadelelere sahne olmuştur. XIII. Yüzyılda Moğol hâkimiyetinden sonra ciddi bir Türk nüfusu barındıran bölgede Türkmenlerin (Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Şirvanşahlar) hâkimiyetleri ortaya çıkmıştır. Bu Türk hâkimiyeti XV. Yüzyılda Safevi Devleti ile devam etse de Türk devletlerinin kendi aralarında yaşadıkları çekişmeler bölgenin sürekli savaflara sahne olmasını ve istikrarsız yüzyıllar geçirmesine neden olmuştur.

Safevi Devleti, ülkede çıkan iç karışıklıklar sebebiyle merkezi otoritelerini korumak için Osmanlı'nın bölgedeki otoritesini sarsmak amacıyla Rusya'dan askeri yardım isterken Rusya'nı Kafkasya için gerçekleştirmek istediği hamlelerin zeminini yapmasına neden olmuştur. Bu yardım talebi üzerine Çar I. Petro, Albay A. Volinski'yi büyükelçi tayin etmiştir. Vilonski'nin esas amacı bölgenin sınırlarını, ordunun tercih edebileceği yolları ve kervan yollarını tespit etmek iken, diğer bir amacı ise Safevi Devleti içerisinde, Osmanlı'nın düşmanlıklarına yönelik propaganda yapmaktı. Ayrıca bu halklara Ruslara destek vermeleri karşılığında Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmiş Gürcü topraklarının iade sözü verilmiştir.¹²⁷

Azerbaycan'da hâkim olan devlet, hem yerli halkın inancı ve kültürü gereği boy beyinin veya han olarak kabul ettiği önderin dışında kimseye itaat etmemesi hem de Azerbaycan'a müdahale edemeyecek kadar fazla meselelerle uğraşmaları sebebiyle vilayetleri kendi emrindeki görevlilerle idare edememişlerdir. Bu durum vilayetlere sahip olan yerli-güçlü sülalelerin zamanla merkezi otoritenin zayıflıklarından faydalanarak müstakil devlet haline gelmelerine sağlamıştır.¹²⁸ Nitekim Safevi Devleti'nin de karışıklık dönemine girerek merkezi otoritesini kaybetmesiyle birlikte Azerbaycan'da "Hanlıklar Devri"¹²⁹ başlamıştır. Merkezi bir devlet otoritesinin bulunmaması kısa sürede hanlıklar

¹²⁷ Göl, H. (2016). "Geçmişten Günümüze Azerbaycan". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 158.

¹²⁸ Çakmak, M. Ali. (2002). "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış". *Türkler Ansiklopedisi*, (7), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 10-12.

¹²⁹ Aras ve Kür çayları arasında Karabağ, Zengezur sıra dağlarından Aras vadisine kadar uzanmış arazide Nahçıvan, Göyce gölünden Aras çayına kadar olan arazide Revan, Murovdağ silsilesinden Kür çayına kadar Gence, Şirvan ovasında ise Şamahı hanlığı kurulmuştur. Azerbaycan'ın güneybatısında Şeki hanlığı, abşeron

arasında ekonomik ve politik çekişmeleri beraberinde getirmiştir. Hanlıklar yetersiz askeri güçlerini de kendi aralarındaki çekişmelerde harcayarak dış müdahalelere karşı savunmasız hale gelmişlerdir. Hanlıklar arasında kesintisiz bir şekilde devam eden bu çekişmelerden rahatsız olan Osmanlı Devleti, hanlıklara asıl tehlikenin Rusya'dan geleceğinin haber verilip anlaşmazlıkları bitirmeyi amaçlasa da¹³⁰ Osmanlı'nın dış politikasındaki zayıflıklar sebebiyle burada Ruslara karşı bir cephe kurulamamıştır.

Rusların seyrek nüfuslu Kafkasya topraklarının kolonileştirme arzusuna¹³¹ dayanan fikrin temelini Kırım Savaşı (1853-1856) oluşturmuştur. Osmanlı Devleti ve Avrupalı müttefikleri İngiltere ve Fransa ile yapılan Kırım Savaşı'nda yenilgi alan Rusya, Karadeniz-Boğazlar-Balkanlar bölgesinde ilerlemenin mümkün olmadığını anlayınca Kafkasya'nın içince bulunduğu karışıklıktan faydalanarak 'sıcak denizlere inme' politikasının rotasını değiştirmiştir. Rusya'yı Kafkasya'ya iten bu askeri sebebin yanı sıra İngiliz ve Fransız malları ile kıyaslanabilecek kalitede olmayan Rus mallarının Avrupa pazarlarında yer alamamaları sebebiyle doğan pazar ihtiyacı da ekonomik sebebi olmuştur. Ayrıca Azerbaycan'ın hammadde ve doğal kaynakları ile zengin bir bölge olması Rusya için ülke ekonomisinin kalkınması anlamına gelmekteydi. Rus tarihçisi A. Komarov "Hazar Denizi üzerinden Doğu ülkeleriyle yapılan ticaretin gelişmesi, Rusya'nın zenginleşmesine, sanayi alanlarının geliştirilmesine hizmet edeceğini, bu yüzden de Büyük Petro'muz, tüm bu elverişli şartlardan yararlanarak Hazar'ı "bir Rus denizine" dönüştürmeye çalıştığını yazmıştır.¹³² Kafkasya'da Rusya'nın dikkatini çeken bir diğer unsur ise bölgedeki Ortodoks Hristiyanların varlığı olmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Ortodoks Hristiyanlığın hamiliğini üstlenen Rusya, bu kutsal rolüyle bölgedeki Ortodoks Hristiyanları, Müslüman Osmanlı ve İran'ın elinden kurtararak hem Ortodoksları korumakta

yarımadasında Bakü hanlığı, güneydoğusunda, Hazar'ın batı sahilinde Kuba ve Derbend, güneyde Salyan, Cavad ve Lenkeran(Talış) hanlıkları meydana gelmiştir. Aras nehrinin güneyinde Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Karadağ, Serab, Maraga, Maku hanlıkları kurulmuştur. Bkz. Ağamalı, F. (2007). XVIII Əsrin II Yarısı - XIX Əsrin Əvvəllərində Quzey Azərbaycan Xanlıqlarında Sosial - İqtisadi Münasibətlər, Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövləti İqtisad Universiteti, 3.

¹³⁰ Gökçe, C. (1979). *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 105.

¹³¹ Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*. (Çev. N. Mert), İstanbul: Bağlam Yayınları, 21.

¹³² Alizade, O. (2010). "18. Yy'n İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası". *Akademik Bakış*, 4(7), 106.

hem de Hristiyan olmayan halklara medeniyet götürerek istikrarı sağlayıp refah seviyesini artırmıştır.¹³³

Güney Kafkasya üzerinde mücadele halinde olan iki büyük devlet, Osmanlı Devleti ile Safeviler, Rus tehlikesini başlangıçta küçümsemişlerdir. Hâlbuki ki uzun yıllar Rusya'nın Volga boyunca Hazar Denizi'ne, Kafkasya'ya ve Karadeniz'e inmesini engelleyen Kazan'ın Rus hâkimiyetine girişi (1552); Ruslara bu bölgelerin kapılarını açmıştır. Astarhan'ın zaptıyla da (1556) bunun ilk meyveleri elde edilmiş, Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçen ticaret yolları kontrol altına alınmıştır.¹³⁴

Yayıma siyaseti yürüterek, imparatorluk arazisini genişleten ve halkları esaret altına alan Rusya, Güney Kafkasya'da planlarını gerçekleştirmek için hazırlıklarını tamamlamasının ardından¹³⁵ Derbend'e ilerleyen Rus ordusu, Hazar Denizi'nde meydana gelen fırtına sebebiyle Rus askerlerinin yiyecek ve mühimmat depoları batmış ve ordu ilerlemelerine engel teşkil edecek bir darbe almıştır. Ordunun ihtiyaçlarının karşılanamamasının yanı sıra İsveç ile gerçekleştirilen Nişat Antlaşmasının (1721) şartlarını ihlal edici hareketleri sebebiyle Çar I. Petro'nun geri dönerken amaçlarından vazgeçmemiştir.¹³⁶ Çar I. Petro'nun Kafkasya'nın işgalindeki kararlılığı ilerleyen dönemlerde Çar I. Aleksandr'ın "Hazar Denizi'nde sadece Rusya'nın bayrağı dalgalanmalıdır." şeklindeki emrinde de görülmüştür.¹³⁷

Nitekim 1801 yılında Gürcistan'ı ilhak ederek Kafkasya'ya giren Rusya'nın planları askerî müdahale aşamasına geçmiştir. Ancak Kafkasya'da Rus hâkimiyetinin kurulabilmesi için bölgedeki ortakların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu sebeple Rusya öncelikle ortaklarından biri olan İran üzerine yürüme kararı almıştır. 1813'de imzalanan Gülistan Antlaşması ile Gence (1804)¹³⁸, Şeki (1805), Şamahı-Şirvan (1805), Karabağ (1805)

¹³³ Sapmaz, A. (2008). **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**. Ankara: Ötüken Neşriyat, 23.

¹³⁴ Saydam, A. (1990), s.241.

¹³⁵ Yeşilot, O. (2015), s.7-8.

¹³⁶ *Azərbaycan Tarixi, XIII-XVIII Əsrlər*, C. III, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, 2007, 330.

¹³⁷ Umudoğlu, V. (1996). Şimali Azərbaycan'ın Çar Rusiyası Tarafından İşgal Olunması ve Müstemlekecilik Aleyhine Mübarizə (1801-1826). Avtoreferat, Bakı: Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Şarkşunashlıq İnstitutu, 14.

¹³⁸ 1741-1762 yılları arasında yaşayan Çariçe I. Elizabeth (Yelizaveta Petrovna)'ın onuruna Gence'nin ismi Yelizavetpol olarak değiştirilmiştir.

Derbent (1806), Kuba (1806), Bakü (1806) ve Lenkeran-Talış (1813) hanlıkları Rus hâkimiyetine girmiştir. Bu antlaşmanın diğer bir önemli hususu ise Hazar Denizi'nde yalnızca Rusların donanma bulundurma hakkı olduğudur. Gülistan Antlaşması'nın tamamlayıcısı niteliğinde olan 1828'de imzalanan Türkmençay antlaşması ile de İran ile Aras nehri sınır kabul edilmiş ve Azerbaycan Rus-İran hâkimiyetinde ikiye bölünmüştür. Revan (1827) ve Nahçıvan (1827) hanlıkları Rus hâkimiyetine girmiştir.¹³⁹ Ayrıca Türkmençay antlaşmasında bölgenin yıllar boyunca karışıklığının temelini atacak olan 15. Madde ile Ruslar Hristiyan hamiliği rolünde Aras nehrinin güneyindeki Hristiyan nüfusu olan Ermenilerin, Türk topraklarını göçüne neden olmuştur. Rusya, hâkimiyet ortaklarından İran'ın varlığını ortadan kaldırınca ikinci ortağı olan Osmanlı üzerine yürümüş ve 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması ile bölgedeki hâkimiyet üstünlüğünün kendisinde olduğunu Osmanlı Devleti'ne onaylattırılmıştır. Bunun yanında Türkmençay Antlaşması ile bölgeye başlayan Ermeni göçü, Edirne Antlaşması ile de Osmanlı hâkimiyetindeki Ermenilerin göç etmesi şeklinde devam etmiştir.¹⁴⁰ Ruslar tarafından planlı bir şekilde gerçekleştirilen Azerbaycan topraklarına Ermenilerin göç ettirilmesi siyaseti bölgede hem nüfus hem de sosyal açıdan önemli değişikliklere sebep olmuştur. Rusların bu siyasetteki temel amaçları Hristiyan bir nüfus olan Gürcülerin yanında Ermenilerin de bulunmasını sağlamıştır. Böylece bölgede Müslüman nüfusunun yoğunluğunu azaltmış ve kendilerine yakın duran milletlerin nüfus yoğunluğunu artırarak sınır güvenliği için tampon bölge oluşturulması amaçlanmıştır.¹⁴¹

Çarlık Hükümeti, karşı koymadan Rus hâkimiyetine giren hanlıkların idari sistemlerine dokunmamıştır. Hanlık yöneticilerinden Rusya'ya siyasal sadakat beklerken onların yerel halk üzerindeki etkilerinden Rus idaresi lehine faydalanmayı düşünmüştür.¹⁴² Ancak daha sonra aşamalı bir şekilde uzun sürede komendant idare usulünü (askerî halk idaresi) hanlıkları bölerek uygulamaya koymasıyla Kafkasya'da Rus kolonyalizmi görülmeye başlamıştır. 10 Nisan 1840 tarihinde bu usulün yerine vilayetler, kazalar ve mahalleler oluşturulmuştur.¹⁴³ "Böl, Parçala, Yönet" siyasetiyle Azerbaycan toprakları

¹³⁹ Bkz. EK-5.

¹⁴⁰ Çapraz, H. (2015). "Güney Kafkasya'da Ermeni Nüfusu (19.Yüzyıl)". *Yeni Türkiye*, (78), 450-461.

¹⁴¹ Mehdiyev, R. (2015). *Dağlık Karabağ Kaynakların Diliyle Tarih*. Ankara: Berikan Yayınları, 90.

¹⁴² Swietochowski, T. (1988). s.29.

¹⁴³ *Petrovna Azərbaycan Tarixi*. (2007). C. IV, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, 93-96.; Bkz. EK-4.

herhangi bir unsur dikkate alınmadan yeniden şekillendirilmiştir. Maliye Bakanı T. E. Kankrin, 1827’de I. Nikolay’a yazdığı muhtıradan bölgeye verdikleri önem anlaşılmaktadır:

Hükümetin bu bölgeyi Rusya’ya katmakla yetersiz kalması durumuna son vereceğini varsayıyoruz. Transkafkasya’nın Rusya’nın veya Rus ulusunun bir parçası olması beklenmiyor. Buradaki hayat tarzı dikkate alındığında, bu toprakların Asya eyaletleri olarak kalmaları gerektiği görülecektir, ancak ümit ediyoruz ki, buralar geçmişe oranla daha etkin bir şekilde yönetilecektir.¹⁴⁴

Ayrıca bölgeyi kolonileştirme amacı taşıyan Rusya’nın bölgedeki ilk faaliyetlerinden biri Azerbaycan’da milli adın değiştirilmesi olmuştur. Rusya’nın Tahran elçisi Aleksander Griboyedov Petersburg’a bildirdiği raporda;

Bu halk birdir ve hepsi özünü Türk sayıyor. Biz ya Azerbaycan’ı tamamıyla işgal etmeliydik ya da onu parçalayıp Aras’tan şimalde yaşayanlara “Oğuz” ya da “Tatar” adı koymakla onları birbirinden ayırmalıyız... Onları ülkenin adına uygun Azerbaycanlı... adlandırmak daha olurdu.¹⁴⁵

Kurulan eyalet idari sisteminin eksiklikleri 1845 yılında Kafkasya Genel Valiliği adı altında birleştirilme ihtiyacını doğurmuştur. General Mikhail Vorontsov ilk Kafkas Genel Valisi olarak atanmıştır. Ticaret, eğitim projeleri ve hoşgörüle iyi bir yönetim kurmaya çalışmıştır.¹⁴⁶ 1840 reformuna kadar bölgede Farsça resmi devlet dili olarak kalırken Vorontsov’un 1865’te emekli olmasıyla birlikte ılımlı politika sona ermiş ve 1870’lerde Rusça resmi devlet dili olmuştur.¹⁴⁷ Böylece başlangıçta ılımlı bir siyaset güderek yerini sağlamlaştıran Çarlık hükümeti baskıcı politikaya geçmiştir. Kafkasya’ya medeniyet götürme iddiası taşıyan Rusya, medeni olmayanların yalnızca tek bir dilden anladığını öne sürmüşlerdir. Dışişleri Bakanı Aleksandr Mihayloviç Gorçakov, Rusya’nın bakış açısını şöyle açıklamıştır: “Asya halkları sadece güce saygı duymaktadırlar, aklın gücü ve eğitim henüz onlar üzerinde etkiye sahip değildir.”¹⁴⁸

1861’de Çar II. Aleksandr tarafından kölelik rejimini kaldırma fermanı verilmişse de Azerbaycan’da ancak 8(21) Kasım 1870 fermanı ile ortadan kalkmıştır. Ancak köylülerin

¹⁴⁴ Swietochowski, T. (1988). s.28.

¹⁴⁵ Elçibey, E., (1999). *Bötüv Azerbaycan Yolunda*. İstanbul, 4-5.

¹⁴⁶ Bingöl, O. (2013). “Tarihsel Süreçte Rusya’nın Kuzey Kafkasya’yı Kontrol Stratejilerinde Geline Aşama: Başarısızlık ve Terör”. *Karadeniz Araştırmaları*, (37), 145.

¹⁴⁷ Zenkovsky, S. A. (1983). s.94.

¹⁴⁸ Tanrıverdi, M. (2017). s.546.

mali durumları, toprak sahiplerine karşı yükümlülükleri ve başka ihtiyaçlarında iyileştirme yapılmamıştır.¹⁴⁹ Aksine her hafta Rusya'dan Azerbaycan'a kitle halinde toprağa bağlılığı kalmayan Rus köylüleri etmeye başlamış ve bunlara Kafkasya yerlilerine yakın mevkilerde yeni köyler kurulmuştur.¹⁵⁰ Böylece hem Azerbaycan Türklerinin toprakları Ruslar arasında paylaştırılarak Rusların bölgede toprak sahibi olması sağlanacak hem de Ruslarla beraberinde gelen Rus kültürü ve medeniyeti ile bölgedeki farklı kültürler ve diller asimile edilecekti. Nitekim Rusların gelişi ile beraber Rus okullarında artış yaşanması ve yerel dillerin geri plana itilerek Rusça eğitime verilmesi Rusların işgal ettiği diğer Türk coğrafyalarında olduğu gibi Azerbaycan'da da rahatsızlık uyandırarak birliğe sevk etmiştir. Dil konusundaki baskının yanı sıra dini konularda da Ruslaştırma görülmektedir. İmam olabilmek için Rusça bilme şartı getirilirken İslam dinine liderlik eden müftülük makamına dinden, din esaslarından ve felsefesinden değil, okuma yazmadan bile nasiplenmemiş kadimci ve Ruslara sadık mirzalar getirilmiştir. Ayrıca Müslümanların dini merkezleri olan Orenburg Dini Merkezi, Mâverâ-i Kafkaz Müftülüğü, Mâverâ-i Kafkaz Şeyhülislâmlığı ve Akmescit Dini Merkezi'nin ihtiyaçları cemaat tarafından karşılandığı gibi din adamlarının geçimleri de cemaat tarafından karşılanmıştır. Din adamları ayrıcalıklı din adamları sınıfına dâhil edilmeyip köylü kabul edilmişlerdir. İslam dinini öğretebilecek yayınlara izin verilmemesinin yanı sıra İslam aleyhtarı yayımlar piyasaya sürülmüştür.¹⁵¹ Rusların İslam dinine karşı bu kısıtlamalar ile İslam dini çatısı altında bir araya gelen milletlerin ayrılmasını amaçlamıştır.

1870'de çıkarılan ve işlenen petrolün artışı ile Bakü, uluslararası bir sanayi merkezi olmuştur.¹⁵² Petrol endüstrisinin gelişimi beraberinde ticaretin, demiryolu iletişiminin, nakliyenin hızla gelişmesini sağlamış ve 1897 yılında Bakü nüfusu 150.000 kişiyi aşmıştır. Bu dönemde hızla gelişerek yüzünü değiştiren Bakü, petrol sahalarının ve fabrikalarının bulunduğu "Siyah Şehir"i ve "Beyaz Şehir"i çevrelemiştir.¹⁵³

¹⁴⁹ Baykara, H. (1975), s.36.

¹⁵⁰ Oder, K. (1982). *Azerbaycan*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 80.

¹⁵¹ Hablemitoğlu, N. (2005), s.34.

¹⁵² Zenkovsky, S. A. (1983). s.94.

¹⁵³ Əliyev, İ. Muradverdiyev, A. (1997). *Azərbaycan Nefti Dünya Siyasətində*, Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 4.

1872’de Çarlık hükümetinin petrol çıkan toprakların işletilmesi hakkında aldığı kararla müzayede yolu satılmıştır. Toprakların çoğunluğunu ise Ruslar ve Ermeniler satın almıştır. Türklerden petrol ile ilgilenenlerin sayısı oldukça azdır.¹⁵⁴ Bu sayede 1900’den itibaren Bakü’deki 115 endüstri firmasının %29’u Ermenilerin, buna karşılık %18’i Türklerindir. Bakü’deki tüm işçilerin %17.5’i olan Ermeniler, üst düzeyde vasıflı işçilerin %25’ini oluştururken, Türkler vasıfsız ve düşük ücretli işlerin %70’ini oluşturmuştur.¹⁵⁵ Böylece Ruslar, Ermeniler ve Türkler nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu Kafkasya, yabancı bir ada haline gelmiş ve iktisadi gelişim beraberinde kültürel ve dini açıdan farklılıkları derinleştirmiştir. Bu sebeple bölge, akademik yazında sıklıkla şöyle nitelendirilmiştir;

Rusya’nın Gordiyon Düğümü” (Russia’s Gordian Knot), “Rusya’nın Filistinini” (Russia’s Paletsine), “Rusya’nın İç Çevresi” (The Internal Abroad), “Avrupa Sınırlarında Rus Ruleti” (Russian Roulette on Europe’s Borders), “Rusya’nın En Şiddetli Bölgesi” (Russia’s Most Violent Region), ve “Ebedi Sorun Bölgesi (Eternal Trouble Zone)¹⁵⁶

Kısacası ‘milletler dağı’ olarak da isimlendirilen Kafkasya, Çarlık Rusyası tarafından ele geçirildikten sonra Ruslaştırma politikaları nedeniyle milli unsurlar gözetilmeksizin sınırları değişiklikler yapılmıştır. Bizans İmparatorluğu’nun dağılmasının ardından Ortodoks hamiliğini üstlenen Rusya, bölgedeki iki Hristiyan millet olan Ermenileri ve Gürcüleri Kafkasya’daki amaçları için araç olarak görmüştür. Nitekim karışıklığın hiçbir zaman bitmediği bölgede karışıklığın temeli bizzat Çarlık Rusyası döneminde atılmış olsa da hem bölgedeki hem de kişisel hak ve özgürlüklerini bırakmamak için mücadele etmeye başlayan Kafkas aydınları ortaya çıkmış ve milli uyanışı gerçekleştirmek için harekete geçmiştir.

¹⁵⁴ Yeşilot, O. (2015), s.56.

¹⁵⁵ Swietochowski, T. (1988). s.67.

¹⁵⁶İnternet: Rondeli, A. (2011). “The North Caucasus: A View From Tbilisi”. http://turkishpolicy.com/pdf/vol_10-no_2-rondeli.pdf adresinden 25.04.2020’de alınmıştır.

3.2. Kafkasya'da Milli Uyanış

Petrol'ün Bakü hayatına getirdiği değişiklikler zengin bir Türk zümre ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Hacı Zeynelabidin Tagiyev (1821-1924), Musa Nagiyev (1849-1919), Murtaza Muhtarov (1865-1920), İsa Bey Aşurbeyli (1878-1938) ve Şemsi Asadullayev (1840-1913) gibi zengin Türk aydınları bulunmaktaydı. Bu zenginler petrolden başka, Şeki'de ipekçilik, Nahçıvan'da tuzla işletmesi, Gedebev'de bakır, Taşkesen'de yine bakır ve kobalt istihali ile balıkçılık, pamukçuluk ve tütüncülükle meşgul olmuşlardır.¹⁵⁷ Azerbaycan fikri uyanışının temel ögesi haline gelen aydınlar bu kaynaklardan elde edilen gelirin önemli bir kısmı eğitim, basın, tiyatro ve hayır cemiyetlerini finanse etmişlerdir. Türk zenginlerine güvenmeyen Çarlık hükümeti, merkezi yönetimlerde yer almaları engellenmiş ve yerel yönetimlerde de etkileri kısıtlandırılmıştır.¹⁵⁸ Ayrıca zengin aydınların haricinde aydın sınıfı, başlangıçta Kasım Bey Zakir (1784-1857), Abbas Kuli Ağa Bakıhanov (1794-1847), Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878) ve Hacı Seyyid Azim Şirvani (1835-1888) toplumun eksikliklerini fark ederek reformist olan parlak ve düşünsel olarak çok başarılı insanlardan oluşmaktaydı. Ancak bu aydınların aralarında bir birlik bulunmayıp birbirlerinden bağımsız hareket etmeleri ancak 1870'lerden sonra Hasan Melikzade Zerdabi (1837-1907), Feridun Bey Köçerli (1863-1920), Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) ve Ali Bey Hüseyinzade (1864-1941) gibi hem geleneksel İslam eğitimi hem de Avrupa eğitimi alan sıkı bir topluluğa yerini bırakmıştır.¹⁵⁹ Nitekim Kafkasya'da milli uyanışın meydana geldiği ve kısa sürede meyvelerini oluşturduğu bu dönem bölgedeki milli uyanış bu dönemde meydana gelmiştir ve kısa sürede meyvelerini olgunlaştırmıştır. Bu meyveler kendini edebi alanda olduğu gibi matbuat alanında da göstermiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren matbuatın gelişmeye başlamasıyla 1884'te Bakü eyaletinde altı, Elizavetpol eyaletinde ise üç matbaa kurulmuştur.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Devlet, N. (2014), 38.

¹⁵⁸ Musabeyov, R. (2002). "Azerbaycan Politik Elitinin Oluşumu ve Tarihsel Özellikleri", *Stratejik Analiz*, 2(23), 108.

¹⁵⁹ Swietochowski, T. (1988). s.43-46.

¹⁶⁰ Devlet, N. (2014), 245.

3.2.1. Milletın Sesi: Matbuat

Azerbaycan milli matbuatı 22 Temmuz 1875'te¹⁶¹ Hasan Melikzade Zerdabi'nin, hayır cemiyeti, tiyatro ve öğretmenlik yoluyla ulaşabildiği halka daha fazla hizmet etmenin yollarını arama düşüncesinden yola çıkarak Bakü'de ilk Türkçe matbaayı ve Rusya Türklerinin ilk Türkçe gazetesi olan Ekinci adlı gazeteyi çıkarmaya başlamıştır.¹⁶² Gazetenin adı, bir anlamda sembolik olarak yalnızca Azerbaycan köylüsünü daha iyi, çağdaş usuller esasında daha verimli çalışmaya yöneltmeyi değil, ayrıca onun kalbine, bilincine eğitim sevgisini de serpmeyi de amaçlamıştır.¹⁶³ Gazetenin aracılığıyla Hasan Melikzade Zerdabi, cahillik ve fanatizmi ortadan kaldırmayı düşünmüştür: "Her yıl on gazete okuyan birisi okuduğumu anlasa, onların kederi yıldan yıla artar. İleride engel suyun akışını kesse de su yine de akmaya bir yer bulur ve suyun akışını kesen engeli ortadan kaldırır."¹⁶⁴ Ayrıca Ekinci, 1876 yılında yayımlanan yazısı ile gazetenin örnek teşkil ederek başka gazetelerin yayın hayatına başlamasını teşvik etmiştir:

*Her bir vilayetin gazetesi gerek o vilayetin aynası olsun. Yeni o vilayetin sakinleri elediği işler, onlara lazım olan şeyler, hülasa, onların her bir derdi ve isteği o gazetede çap olunsun ki, o gazeteye bakan halkı aynada gören kimi görsün.*¹⁶⁵

Gazetenin yazarı, redaktörü, idarecisi ve mürettibi tek bir kişiden, Hasan Melikzade Zerdabi'den meydana gelen Ekinci Arapça ve Farsça'dan arındırılmış bir dil kullanarak okunurluğunu artırmayı amaçlasa da okuma-yazma oranının düşük olduğu bir dönemde yalnızca aydınlar arasında kalmıştır. 1875-1877 yılları arasında 56 sayı çıkmış ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı esnasında Çar hükümeti, gazetede siyasi konularda yazılar yazılmasını yasakladıktan sonra Eylül 1877'de gazetenin neşrinin sonlandırılması için ferman verilmiştir.¹⁶⁶ Ancak Ekinci'nin Rusların baskıcı politikalarından bastırılmış olan toplumu

¹⁶¹ Gazetenin ilk sayısının çıktığı 22 Temmuz günü, bugün Azerbaycan'da "Milli Matbuat ve Jurnalistika" günü olarak kaydedilmiştir. Bkz. İnternet: <http://files.preslib.az/site/newspdf/milmet.pdf> adresinden 27.04.2020'de alınmıştır.

¹⁶² Yeşilot, O. (2009). "Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 4(7). 101.

¹⁶³ Sarıahmetoğlu, N. (2002). "Azerbaycan'da Eğitim ve Basın", *Türkler Ansiklopedisi*, (17), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 493.

¹⁶⁴ İnternet: Cavadova, E. "Azərbaycan Milli Mətbuatının İlk Qəzeti", (3 İyul 2010). Xalq Qəzeti. <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/iyul/126125.htm> adresinden 01.05.2020'de alınmıştır.

¹⁶⁵ *Əkinçi (1875-1877) (Tam mətni)*. (2005). Turan Həsənzadə (Editör), Bakı: Avrasiya Press, 85.

¹⁶⁶ *Azərbaycan Tarixi, XIX Əsr.* (2007) C. IV, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, 282-283.

cesaretlendirerek milli basın hareketine örnek teşkil etmiştir. Ekinci'nin yaratmış olduğu etkiyle aynı çizgide yayınlar çıkmaya başlamıştır ancak bunların yayın hayatları da kısa süreli olmuştur. Said ve Celal Ünsizade kardeşler tarafından 1879'de Ziya gazetesi yayın hayatına başlamış ve bir yıl sonra Ziya-i Kafkasya şeklinde isim değişikliği yaparak 1884 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür.¹⁶⁷ Aynı dönemde Keşkül, matbuatta ilk defa "Azerbaycan Milleti" sözünü kullanarak Kafkasya'daki milli kimlik sorununa değinmiştir. 1891 yılına ait 22. sayısında M. Sultanov imzalı bir yazar hayali bir diyalogla Trans Kafkasyalı bir Müslümanın kimliği konusundaki belirsizliği şöyle sergiliyor;

Soru: Milletin nedir?

Cevap: Müslümanım, hem de Türküm.

Soru: Osmanlı mısınız?

Cevap: Hayır, bicanlıyım (Azerbaycan)

Soru: Azerbaycanlıların ülkesi neresi?

Cevap: Bildiğim kadarıyla Aras'ın ötesinde Azeriler yaşar, bu tarafında bicanlılar, ikisi birden Azerbaycan olur. Biz ayrı ayrı bicanlıyız.

Soru: Türkçe konuşuyorsun. Türk müsün?

Cevap: Benim durumumu açıklayan bir kelime yok. Türk'üm fakat bicanlı.¹⁶⁸

1890'da Kaspi gazetesi Rus dilinde yayın hayatına başlayan ilk gazetedir. Kendisinden önce yayın hayatına başlayan gazetelerden farklı olarak reformist taleplerde yerel halkın desteğini almanın yanı sıra Rus kamuoyunun da desteğini almayı amaçlamıştır.¹⁶⁹ Kaspi gazetesinden sonra 1905 İhtilaline kadar Rusya'nın birçok yerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da Çar hükümetinin baskılarından dolayı matbuat gelişim gösterememiştir. Mehmed Emin Resulzade Azerbaycan matbuatının gelişimini şöyle yorumlamıştır:

1905 tarihine kadar Azerbaycan edebiyatı ve matbuatı muntazaman tesis ve terakki edememişti. Yalnız 1903 ve 1904 senelerinde Tiflis'te intişar eden "Şarki Rus" gazetesi bu uzun sükküt devrini bitirmiştir. Rusya inkılab-ı sagirini teşkil eden 1905 senesi, Rusya Türkleri için milli inkişaf devrinin iptidasını teşkil eylemiştir. Müessesat-ı içtimaiye ile hürriyet-i matbuat noktai nazarından bir parça müsaadat ile netice-i pezir olan bu inkılaptan bilistifade bütün Rusya Türklerinde olduğu gibi Azerbaycan Türklerinde de süratle bir hareket-i milliye başladı. Bu hareket bir taraftan milli matbuat tesisi, diğer taraftan da milli mektep ve umur-ı diniyenin milletin kendisi tarafından müntahab eşhas ve müessesat vasıtasıyla idare edilmesi davasından ibaretti.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Aşırılı, A. (2009). s.29.

¹⁶⁸ Swietochowski, T. (1988). s.51-52.

¹⁶⁹ Aşırılı, A. (2009). 44-45.

¹⁷⁰ Resulzade, M. Emin. (1923). *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*. İstanbul: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 23.

1905 İhtilalinin getirdiği serbestlik ve halkın milli gazete, dergi ve kitaplara ihtiyacı Azerbaycan’da matbaacılığın gelişmesine vesile olmuştur. XX. Yüzyılın başlarında Bakü, Gence, Şuşa ve Nahçevan’da Arap harfleriyle işleyen matbaalar kurulmuştur. 1905 yılında Bakü eyaletinde 15 matbaa ve 15 kitapevi bulunmuştur.¹⁷¹ Özgürlükler vaat eden 1905 manifestosu her ne kadar Rusya’daki gerginliğin azalacağını gösterse de bu durum Türkler için kısmi olarak geçerli olmuştur. Çünkü Çarlık hükümeti Türklere güvensizliği devam etmiştir ve bu sebeple de kontrolü elden bırakmak istememiştir. İhtilalin getirdiği basın-yayın özgürlüğü ile birlikte gazetelerin ve tirajların sayısında patlamalar yaşanmıştır ancak bu durum kısa süreli çıkmalarına engel olamamıştır. Yayınların kısa süreli olması Azerbaycanlı aydınları yıldırمامış ve yeni yayınlara devam etmişlerdir. Buna örnek olarak bu dönem çıkan yayınlardan Hayat (1905), İrşad (1905) ve Füyuzat (1906) gibi temel amaçları ‘halkı cehaletten kurtarıp çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırmak’ olan yayınların kadrolarına bakıldığında Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ve Haşım Bey Vezirov gibi birçok aydın hemen hemen hepsinde görülmektedir.

İdil-Ural Türkleri ile dil, din, kültür ve tarihi birliktelikleri sebebiyle her iki dilde yayımlanan kitap, dergi ve gazeteler Azerbaycan ve İdil-Ural Türkleri arasında köprü vazifesi görmüştür. Bunlardan en önemlisi İsmail Gaspıralı’nın Rusya Türkleri arasında “dilde, fikirde, işte birlik” sloganıyla dolaşarak Azerbaycan Türkleri arasında da ses getirmiş ve milli bilinci artırmıştır. 1905 İhtilali ile birlikte sosyal ve kültürel ilişkiler daha sağlam bir zemine oturmuş ve Türk aydınları anadilde yayın yaparak milli bilinci yükseltmek için mücadele etmişlerdir.¹⁷²

3.2.2. Geleneksel Eğitim Kurumları’nın Usul-ı Cedid Mekteplerine Dönüşümü

Rusların ‘medeniyet götürme’ amacıyla ordularıyla gittikleri bölgelerden biri olan Azerbaycan’ın stratejik bir bölge ve zengin doğal kaynaklara sahip olması sebebiyle bölgede kalıcılıklarını sağlamak ayrıca kendi idari sistemlerini tatbik ederken Azerbaycanlılara güvenmedikleri için yönetici kadrolarında yer vermemeleri dolayısıyla Ruslar 1830’lardan

¹⁷¹ Devlet, N. (2014), s.245.

¹⁷² Kasımov, E. (2014). “Azerbaycan-Tataristan Edebî-Medeni İlişkilerinden (1900-1920)”. (Çev. Beşir Mustafa), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (51), 350.

itibaren Ruslaştırılmış yeni bir toplum inşa etmeyi amaçlamıştır. Ruslar tarafından Azerbaycan'da açılan ilk resmi mektep; 1830'da Şuşa'da faaliyete geçen "Kaza Mektebi"dir. Bunu 1831'de Nuha, 1832'de Bakü, 1833'de Gence ve 1837'de Şamahı ve Nahçıvan şehirlerinde açılanlar takip edilmiştir. Bu mektepler esasen ilk tahsil imkânı sağlamak, yerli ahalinin çocuklarına Rusça öğretmek ve bunları daha sonra çeşitli memuriyetlerde kullanmak gibi yararları göz önünde tutularak açılmıştır.¹⁷³ Esasen Kafkasya vilayetlerinin nüfusu ve o vilayete ayrılan maarif bütçelerinin miktarlarında verilen Rusların bölgenin gelişmemesi için hizmet götürmedikleri anlaşılmıştır¹⁷⁴:

19. Yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan tamamen eğitimsizler ülkesiydi. Çar idaresinin mahalli idare organları ve yerli feodaller yüksek bilince sahip emekçilerin ağır azap ve ıstıraplara sabır ve itaatkârlıkla katlanamayacağından korkarak her vasıta ile onları cahil bırakmağa çalışıyorlardı. 1897 Yılında Rusya İmparatorluğu halkının ilk nüfus sayım sonuçlarına göre Azerbaycan'ın Bakü ve Elizavetpol (Gence) vilayetlerinde köy ahalisinin okuryazar oranı sadece % 4.6 idi. ... Çarlık yönetiminin baskısıyla Azerbaycanlılar için ana dilinde okullar açmıyordu hatta halk kütlelerini eğitmek isinde aydınlarımıza her vasıta ile mâni olmakta ve bu sahadaki bütün teşebbüslerini boğmaktaydı.¹⁷⁵

Rus okulları Ruslaştırma amacı taşıdığını anlayan yerli halk, Çarlık hükümetinin ötekileştirici tavrı ve milli kimlik kaybı gibi endişelerle dönemin skolastik düşüncesinin hâkim olduğu ağırlıklı olarak geleneksel dini eğitiminin verildiği medreselere sarılmışlardır. "Vaktiyle ilim, edebiyat ve sanat ocağı olan hanların sarayları dağıldığından ve yeni mülkedar zümresi gerek seviye ve seciye gerekse salahiyet ve imkân itibarıyla çok aşağı derecede bulunduğu için kültür ve fikir hayatı tamamıyla sönmüştür."¹⁷⁶ Bu devirde mescit veya küçük binalarda eğitim yapan mektepler tahmini olarak 500-700 kadar olmuştur. 10 ila 100 öğrenci arasında mevcudu bulunan medreselerde dersleri mollalar vermekte ve çocuklara yalnızca İslam eğitimi verildiği halde alfabe ve Kur'an öğretmek birkaç yıl sürmüştür.¹⁷⁷ Rus okullarına karşı benliklerini koruma fikrinin yanı sıra hem medreselerin maddi imkânsızlıklar veya öğretmensizlikten dolayı kapanmaları hem de medreselerde Şii

¹⁷³ Akpınar, Y. (1994). *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s.37.

¹⁷⁴ Ortaylı, İ. (1978). "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (9), 342-363.

¹⁷⁵ Göyüşov, Z. Bahadır. (1960). *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri: 19. Yüzyılın İkinci Yarı*, Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, 22.

¹⁷⁶ Mehmetzade, M. Bala, (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 27.

¹⁷⁷ Sarıahmetoğlu, N. (2002). 488.

ve Sünni cemaatler arasındaki farklılıklar sebebiyle yaşanan çatışmalar neticesinde eğitim seviyesi düşerek okuryazarlık oranı Türkler arasında %4 ile %5 dolaylarında kalmıştır.¹⁷⁸

Azerbaycan'da halkın cehaletten kurtulması ve eğitim seviyesinin daha hızlı yükselmesi amacıyla Mirza Fethali Ahundov Arap harflerini eleştirerek yeni alfabe teşebbüsünde bulunmuştur. İstanbul ve Tahran'da teşebbüsünü teklif eden Ahundov, hatıratında alfabe değişikliğinin önemini şu sözlerle vurgulamıştır: “Heyhat, Müslüman rüesası alfabelerini değiştirecek gibi değiller! Hâlbü ki bu, her şeyden daha vacip ve daha mukaddemdir.”¹⁷⁹ Mirza Fethali Ahundzade'nin yanında Hasan Melikzade Zerdabi ise İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesini çıkartmasından sekiz, Bakçesaray'da usul-ı cedid mektebinin açılmasından dokuz yıl önce yayın hayatına başlayan Ekinci gazetesinde pedagoji bilimine parmak basarak eğitimin bir ihtisas işi olduğuna, mollalar eliyle değil, ihtisas sahibi muallimlerce yürütülmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁸⁰ Gençliğinden itibaren hayatını Azerbaycan milletine bağışlayan Hasan Melikzade Zerdabi'nin eğitime verdiği önem halka “pal, paltarını sat oğlunu okut.” Önerilerinden anlaşılmaktadır:

... Uşağın bedeni mum kimi bir şeydir, uşaklıkta ona her ne suret verilse o suret onda bakî olacak, yeni mektebhane insanın insan olmağına baisdir. Bele de bizim mektebhanelere bahan bizi adam hesab elemesin. Bîçare uşağı getirib mollaya verende evvel zaman molla onu bir büyük şagirde tapşırır ki ona üstad deyirler. Üstad onu öğredir: Elifden beyeten, yüyürdüm eveten... Hülasa bir neçe günün müddetinde onu özü kimi edir. Mektebde mollanın falakası ve çubuğu, üstadın ve gayri şagirdlerin kapazı, evde ata ve ananı yumruk sillesi ve onların hamısının bed emeli bîçare uşağın biraz zamanda oğru, yalancı ve her bedbi hesablıktan heberdar eder. Nece elemesin ki bu şartlardan daş daşlığı ile ezilib tamam olur. Uşağın zarif bedeni buna devam eder mi?

Bizim muallim uşak için celladdır. Uşağı dövmeğe, papiros çekmeğe adet eden teki adet edib der: Uşak dövülmezse ohumaz. Güya ol bîçare eşekdir ki bizlemesen yerimez. Ata ve ana uşağı ona tapşıranda der: Eti senin sümüyü benim. Döv ki adam olsun ve dahi bunu fikir etmir ki bele dövülmekden özü bugüne kalıb ve eble vay güne onun evladı hem kalacak.

Ey uşağı olan ve onlara ta'lim eden, rehm edin ol bîçarelere ki onlar sizin düşmeniniz değiller, onlar ile adam gibi reftar edin ki adam olsunlar. Bari bunu yâddan çharmayın ki sizin sille, yumruk, falaka, çubuk eşeği adam etmez. Uşak

¹⁷⁸ Polat, Ü. (2002). Türk Dünyasında Açılan İlk Cedid Mektepleri Üzerine Bir Araştırma. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 66.

¹⁷⁹ Mehmetzade, M. Bala, (1991). s.31.

¹⁸⁰ Açıkkaya, S. (2010). “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (28), 413.

maymun teki her şeyi görse ona emel eder ve eğer uşak bir bed emele mürtekb olmuşsa onda taksir yokdur, taksir ol kesdedir ki bu emeli niye dövürsünüz?

*Eğer bizim handa bir yahşı muallimimizden sual edesen ki on üç defa on dokuz ne kadardır, sene cevab vermekten ötrü bir saat barmakların yumar ya tesbeh çeker.*¹⁸¹

1890'da Azerbaycan'da 12 Gimnazyum (lise-edebiyat kolu) ve 1 Realni (lise-fen kolu) mevcut olup; bunların toplam 5.700 öğrencisinden ancak 91'i Türk idi. Aynı yılda 3 bin Rus, 4.800 Gürcü, 5.400 Ermeni'ye birer okul düşerken, 17.300 Azerbaycan Türk'üne bir okul düşmekteydi.¹⁸² Asırlarca faaliyet gösteren medreseler 1880'lerden itibaren yerini dönemin ihtiyaçlarına cevap veren Usul-ı Cedid mekteplerine bırakmaya başlamıştır. 1887'de ilk Usul-ı Cedid mektebi Bakü'de Sultan Mecid Ganizade ve Habib Bey Mahmudbeyov tarafından açılmıştır. Okulda anadili Farsça ve Rusça eğitim birlikte verildiği için Russko-Tatarskaya Şkola (Rus-Tatar Mektebi) şeklinde adlandırılmıştır.¹⁸³ Bakü'de açılan ilk Usul-ı Cedid mektebini Sıtkı Seferoğlu, Seyid Azim Şirvani, Habib Bey Mahmutbeyli, Beşir Bey Efendizade ve Sultan Mecidbanizade gibi aydınlar tarafından Ordubad'da, Şuşa'da, Nuha'da, Bakü'de, Gence'de, Şamahı'da ve Nahçevan'da açılan mektepler takip etmiştir. Bu mektepler açılırken Kırım'da faaliyet gösteren Zincirli Medresesi'nin tüzüğü istenerek Usul-ı Cedid mekteplerinin tesisinde faydalanılmıştır.¹⁸⁴ Ayrıca 1892'de Bakü Belediye İdaresi Şaraphanelerin, Şarap satan dükkânların mabedlerden (cami, kilise ve mektep binalarından) 130 metre uzakta olması hakkında bir kanun çıkartarak manevi değerlerinin korunması amaçlanmıştır.¹⁸⁵

1908'de Bakü ve Gence eyaletlerinde 20.800 talebe mevcut olup bunun ancak 5000'i Azerbaycan Türk'ü idi. 1908'de Bakü, Sabunçay, Gence, Guba, Lenkeran, Şamahı, Nuha, Şuşa, Nahçıvan, Zakatala ve Ordubad'da orta dereceli okullar açılmış olup burada okuyan 2937 talebenin 1189'u Türk idi. Rus okullarına bilhassa zenginlerin, memurların, Azerbaycanlı aydınların çocukları gidiyordu. Rus-Azerbaycan okullarının sayısı 1915'te, 12'si Bakü'de 25'e yükselmişti. Bunun dışında petrol şirketleri de özel okullar açmışlardı. 1916'da bu şekilde açılan 9 okulda iki bin talebe okuyordu. Bu okullar dört sınıflı olup üçü

¹⁸¹ *Ökinçi (1875-1877)*, (2005), s.229-230.

¹⁸² Devlet, N. (2014), s.37.

¹⁸³ İlkin, G. (1999). *Bakı ve Bakılılar*, Bakü: Zaman Neşriyyatı, 147

¹⁸⁴ Bizim Hâl ve Maişet. (21 Nisan 1896). Tercüman, Sayı 16.

¹⁸⁵ Sarıahmetoğlu, N. (2002). s.489.

Ermenilere diğeri ise Türklere ayrılmıştı. 1915'e gelindiğinde Azerbaycan'daki Rus ortaokullarında okuyan talebelerin sayısı ise 9400'dü; ancak Türklere bunun sadece %9,6'sını (900-910) oluşturuyordu. Azerbaycan Türkleri arasında ilkokul tahsilini tamamlayanlar ise %2,8'nisbetinde idi. 1914'te Azerbaycan'da 2.600 öğretmen mevcut olup, 1871-1914 yılları arasında 262 Türk öğretmen, Rus-Azerbaycan okulunu tamamlayarak resmen öğretmen unvanını almıştır.¹⁸⁶

Halkın cehaletten kurtarılması için Usul-ı Cedid mekteplerine destek olarak 1894'te Neriman Nerimanov tarafından bütün Rusya Müslümanları arasında, belki Yakın ve Orta Doğu'da ilk zengin medeniyet ocağı kurulmuştur. Eve verilen kitapların, gazete ve dergilerin elden ele geçtiği ve okumaktan eskিয়েক yırtıldığını söylenmiştir ancak cehaleti engellemek amacıyla alınan önlemlere karşı olan Kadimciler "Bakü'de açılmasına sehven izin verilen Nerimanov kütüphanesi küfür ve itaatsizlik ocağıdır" diyerek Rus iş birliği ile 1898'de kapatılmasına sebep olmuşlardır.¹⁸⁷

Gori Muallimler Semineryası, Realnaya Şkola ve Şamahı Realnaya Şkola, Usul-ı Cedid mekteplerinin kadrolarını oluşturan aydınları yetiştirmiştir. Mesela Necef Bey Vezirov Bakü Realnisinden; Ahmet Ağaoğlu, Abdurrahim Bey Hakverdiyev Şuşa Realnisinden mezun olmuşlardır. Celil Mehmet Kuluzade, Süleyman Sani, Üzeyir Hacıbeyli, Habib Bey Mahmutbeyli, Neriman Nerimanov, R. Bey Efendiyev, Gori Seminerya'sından mezun olmuşlardır.¹⁸⁸

Gori Darülmualiminin Mektebi'nde İslam Şubesi müdürü olarak görev yapmakta olan Çernyaveski'nin usul-i cedid eğitime katkısı Gaspıralı tarafından sürekli olarak gündeme getirilmiştir;

Bundan mukaddem 1883 senesi Ali Bek Velibekof nam hamiyetmendan bir zat Şuşa'da Hanım Sultan muaveneti ile onun sarayında sıbyan mektebi açıp usul-i cedid ile ders göstermiş idi. Bu mektebin küşadına şu zaman kadı ve hazırda şeyhülislam bulunan Tahirof cenabları hayli medar olmuşlar idi. Mektebin küşadından murad ahaliye ve mektebdarlara usul-i cedid ve nizam-ı mektebiye göstermek idi. Şakirdler birkaç ayda bir miktar İslamca okumak yazmak ve hesap öğrendikleri görüldükte

¹⁸⁶ Devlet, N. (2014), s.248.

¹⁸⁷ Sarıahmetoğlu, N. (2002). s.499.

¹⁸⁸ Akın, Ü. (2018). "Çarlık Dönemi Rus Azerbaycan'ında Eğitim", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 2199.

Velibekof cenablarının şehirden kayıtması (geri dönmesi) lazım olup mektep yapıldı (kapandı) ise de hüsn-i semeresi kaldı ve kalacaktır. Şuşa mektebdarlarından Mirza Abdullah ve Mirza Süleyman Ahundzade hazerâti cedid usul ve nizamâtın tez taallüme büyük fayda olduklarını görüp, fehimlep mekteplerinde yeni usul üzere ders ve taallüm ettirmeye cesaret ve mübaşeret buyurdular. Mezkûr mekteplerde okuyan şakirdan sairilere göre hep ileride oldukları cümle tarafından müşahede olunup beyne'n-nas usul-i cedidin fayda ve lazım olduğu intişar olunuyor.¹⁸⁹

Kafkasya'da mektep ve medreseleri hem maddi imkansızlıklarla boğuşması, eğitim verecek öğretmenlerinin olmaması, eğitim veren öğretmenlerin verdikleri eğitimin eksik veya yetersiz kalması, Şii-Sünni mezhep ayrılıkları sebebiyle dini eğitimde yaşanan ayrılıklar ve Rus okullarında gerçekleştirilen Ruslaştırma siyasetinden kendilerini koruma düşüncesi neticesinde okuryazarlık oranı oldukça düşmüştür. Usul-ı cedid okulları sayesinde eğitim seviyesinde artış gözlenmiştir.

3.2.3. XX. Yüzyılın Başlarında Sosyo-Ekonomik Fonlar: Cemiyet-i Hayriyeler

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ermeniler ve Ruslar tarafından yardıma muhtaç insanlara barınma ve eğitim gibi konularda yardım eli uzatan birçok hayır cemiyeti kurulmuştur ancak Türklere ait hayır cemiyeti bulunmamaktaydı. Rus ve Ermenilerde cemiyetlerin olması Azerbaycanlı aydınlar tarafından farkedilmiş ve ilk olarak 1904'de General Gubernatör (askeri vali) Fadeyev'in izniyle "Hidayet" adı altında Bakü'nün sokaklarında kadınları taciz edenleri, kabadayıları ve diğer suçları işleyenleri açığa çıkararak bunlar haklarında cezai işlem yapılması için hükümet organlarına bildirmek gibi çetelerle ve suç işleyen kimselerle mücadele ederek, dini fanatizmi engellemek amacını taşıyan bir cemiyet faaliyete başlamıştır.¹⁹⁰ Cemiyet üyeleri bu mücadelelerinde mollalar tarafından tehdit edilirken bu tehditler sonucunda Molla Ruhullah öldürülmüş ve Mir Muhammed Kerim'in evi yakılmıştır.¹⁹¹

Toplumun bu duyarsızlığına karşı yakınan Hasan Bey Zerdabi Ermenilerin eğitim uğruna kendi aralarında dayanışma içerisinde olduklarını belirterek mücadelelerinden örnek vermiştir: "Bir tane Karabağ emekçisi suçu Karabet'in (Ermeni) millet gayreti bütün

¹⁸⁹ Türkyılmaz, S. (2013). *İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 132-133.

¹⁹⁰ İlkin, G. (1999). s.179.

¹⁹¹ Yeşilot, O. (2015). s.79.

Karabağ beylerinde yoktur. Karabet eşek sırtında su taşıyarak bin ruble toplamış ve bunu Ermeni Cemiyet-i Hayriyesinin reisi Rustamyan'a mektep şakirtlerine sarf olunmak için vermiştir.”¹⁹² Türk toplumunun içinde bulunduğu durumu iyi analiz ederek ihtiyaçlarının farkında olan Hasan Melikzade Zerdabi, toplumun bu ihtiyacı için harekete geçerek Türk tiyatrosunun ve basının ilk kurucusu olmasının yanı sıra Türk Cemiyetçiliğinin de ilk kurucusu olmayı başarmıştır.¹⁹³

Fakir çocukları barındırmak ve onların eğitimlerine yardımcı olmak amacıyla her izin sürecinde olduğu gibi Çarlık Hükümeti'nden uzun mücadeleler sonucunda Kafkas Valisi Vorontsov Daşkov'un tasdiklemesiyle 10 Ekim 1905'te Bakü Cemiyet-i Hayriyesi açılmıştır. Asıl çalışmalarını I. Dünya Savaşı yıllarında Rus işgali altında bulunan Kafkasya, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde gerçekleştiren Bakü Cemiyet-i Hayriyesi, bu bölgelerde bulunan Müslüman-Türk ahaliye Rus idarecilerin yaptıkları haksızlıkların ve Ermenilerin yaptıkları zulümlerin farkında olarak 'Kardaş Kömeği' adı altında insani yardım yapmalarının yanı sıra, onlara kol kanat gererek onların haklarını savunmuştur. Ancak bir süre sonra yardım bulmakta zorlanan Bakü Cemiyet-i Hayriyesi kapatılmak zorunda kalmıştır.¹⁹⁴ Cemiyetin faaliyetleri Kars Birinci Dönem Milletvekili Fahrettin Erdoğan tarafından şöyle anlatılmıştır:

İlk iş olarak Bakü Cemiyeti Hayriye'sine gittik, orada ileri gelenlerle tanıştık. Burada istiklal aşkıyla cemiyetler kurulmuş, durmadan çalışıyordu. Oturduğumuz İsmailiye binasında Musa Nağıyev'in 50 yataklı misafirhanesi vardı ki, her gelen Türk yolcusu burada aylarca kalır; yiyecek ve yatakla temin edildiği gibi, çamaşırları yıkanır; bütün masraf Nağıyev'in kasasından ödenir, misafirlerden bir tek kuruş bile alınmazdı. Bundan başka 200 yataklı bir de yetimhanesi vardı. Buraya cepheden toplanan kimsesiz çocuklar getirilerek bakımları sağlanmıştı.¹⁹⁵

Kafkasya'da milli uyanışın temelini oluşturan aydınların çoğunluğunu Bakü'nün zenginlerinin oluşturmasının yanı sıra cemiyetlerin idari kadrolarına da dikkat edildiğinde Bakü'nün zengin tüccar aydınları oluşturmuştur. Ortak bir menfaat uğruna buluşarak birlikte

¹⁹² Akyol, T. (1994). *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*. İstanbul: Burak Yayınevi, 199.

¹⁹³ Uca, A. (1997). "Azerbaycan Milli Uyanışının Gerçekleşmesinde Zeynel Abidin Tagiyev, Mirza Fethali Ahundzade ve Hasan Bey Zerdabi'nin Hizmetleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (7), 208-209.

¹⁹⁴ Aslan, B. (2000). *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 53.

¹⁹⁵ Erdoğan, F. (1998). *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 151.

faaliyet gösteren Bakü tüccarları, 1906'da Bakü Hayriye Cemiyeti ile birlikte hareket eden Neşr-i Maarif Cemiyetini kurmuştur. Bakü Cemiyeti ile aynı amaca sahip olan cemiyet ancak dâhilerin bir millet için yapabileceğinden çok fazlasını yapmıştır.¹⁹⁶ 1908 yılında bir öğretmen okulu, yetişkinler için okuma-yazma kursu ve Bakü'de üç okul açarken 1911'de üçü Bakü'de sekiz tanesi bir başka ilde on bir okul açmıştır.¹⁹⁷ Ayrıca muhtelif yıllarda Quba, Goycay, Astara, Ağdaş, Fuzuli, Şuşa, Gence, Heşterhan, Saratov, Moskova, Türkiye ve Romanya'da şubeleri açılmıştır.¹⁹⁸ Kısa sürede birçok çalışma ortaya çıkaran Neşr-i Maarif Cemiyeti ile birlikte faaliyet gösteren Nicat (Necat) Cemiyeti'de aynı yıl Müslümanlar arasında eğitim çalışmaları yapmak, Müslüman çocuklara ilk, orta ve yüksek okul tahsili yaptırmak; ana dilin ve edebiyatın gelişmesine yardımcı olmak, Müslümanlardan zor durumda olanlara gerek maddî gerekse manevî yardımda bulunmak amacıyla hareket etmiştir.¹⁹⁹ Müslüman toplumun içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartların zorluklarından sıyrılarak eğitime yönelebilmesi için cemiyetler sayılarını artırarak millete destek olmayı temel ilkeleri haline getirmişlerdir.

1906'da Bakü'de Usul-ı Cedid mekteplerinin açılmasını ve millî fikirlerin yayacak kadroları yetiştirmeye yardımcı olmayı amaçlayan "Saadet" Cemiyeti kurulmuştur. Saadet Cemiyeti'nin kuruluşunun ardından aynı isimde pek çok kurum ortaya çıkmıştır; Bakü Müslüman Ruhani Cemiyeti daha sonra "Saadet" adını almıştır. Saadet Cemiyeti'nin nizamnamesi 7 Haziran 1907'de onaylanmıştır. Cemiyet "Medrese-i Saadet" ve "Medrese-i Ruhaniye" adında dini bir karakter taşıyıp Türkçe, Arapça ve Farsça eğitim dillerine sahip mektepler açarak milli kimliğin bir parçası haline gelmiş olan dillerin eğitimlerini vermektен vazgeçmemiştir.²⁰⁰

1910 yılında maarifperver aydınlar tarafından kurulan ettirmek amacı olan Sefa Cemiyeti, milli medeniyeti ve maarifi inkişaf amacı taşımıştır. Vakıf şehirlerde ve birçok köyde kütüphane ve okuma salonları açarak okuma-yazma oranında artışı amaçlarken dönemin şartlarına göre kitaplara ulaşılması zor olup maddi olarak insanların kitaplara ayrıca

¹⁹⁶ Baykara, H. (1966), s.139-146.

¹⁹⁷ Meyer, J. H. (2012). *"The Economics of Muslim Cultural Reform", Asiatic Russia: Imperial Power In Regiona İnternational Contexts*, Tomohiko Uyama (Editor), New York: Routledge, 264.

¹⁹⁸ Mahmudov, Y. (2005). Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası, C.2, Bakü: Lider Neşriyat, 265.

¹⁹⁹ Yeşilot, O. (2015). s.77.

²⁰⁰ Sarıahmetoğlu, N. (2002). s.490.

bütçe ayıramamaları düşüncesinden hareket etmiştir. Bahsi geçen bu cemiyetlerden Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin İsmailiyye'de, Saadet Cemiyeti'nin göz hastanesinde ve Sefa Cemiyeti'nin Çemberekend sokağındaki kendi imaretinde kendi özel binaları bulunurken Neşr-i Maarif Cemiyeti ile Nicat cemiyetlerinin binaları bulunmamıştır. Nicat Cemiyeti, bu konuda birkaç kez Duma'ya başvurmasına rağmen sonuç alamamıştır.²⁰¹

Sonuç olarak mektep ve medrese sayılarının az olması ve verilen eğitimin nitelikli olmaması sebebiyle Kafkasya'da okuma-yazma oranı düşük kalmış ve toplumun ilerlemesine engel olmuştur. Toplumun kalkındırılabilmesi için öncelikli olarak eğitim probleminin giderilmesi ve toplumu yetiştirebilecek kadroların oluşturulması amaçlanmıştır. Avrupa ve Rus okullarında eğitim almış olan Azerbaycanlı aydınlar, yeni usulde mektepler açarak kaliteli bir şekilde eğitim vererek farkındalık yaratmayı amaçlamıştır. Usul-ı Cedid mekteplerinin yanı sıra toplumun ihtiyaçlarını gözeterek yardımlar toplamak ve mektepler açmak için maddi yükün ortadan kaldırılmasını sağlamak amacıyla sosyo-ekonomik fonlar yani Cemiyet-i Hayriyeler kurulmuştur. Böylece Kafkasya'da değişim ve dönüşümün temelleri atılmaya başlanmıştır.

²⁰¹ İlkin, G. (1999). s.178-780

4. TÜRK KADINININ HUKUKİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMUNUN TARİHÇESİ

Bir milleti millet yapan değerlerden biri olan kültür, Latince ‘toprağı işlemek’ anlamına gelmiştir. Toprağı işlemek kökünden gelen kültüre benzer bir anlamda çocuk yetiştirerek bir milletin geleceğini de kadınların doğrudan veya dolaylı olarak şekillendirebildikleri söylenebilir.²⁰² Toplumun en küçük ve en temel yapı birimi olan ailenin, önemli yapı taşı kadının rolü dini, kültürel, coğrafik unsurlar ve birçok nedene bağlı olarak zaman içinde değişiklik göstermiştir.

4.1. Türk Devlet Geleneklerinde Kadın

Eski Çağ ve Orta Çağ Avrupa’sında sosyal hayatta hiçbir otorite ve saygınlık sahibi olmayan kadın ya aristokrat ya da fahişe olarak nitelendirilmiştir. Genel olarak toplum içerisinde kadının erkeğin karşısında, tutunabileceği herhangi bir toplumsal rolü ve söz hakkı da bulunmamıştır. Ancak Dünya üzerinde bir başka kültür dünyasını kuran ve yaşayan Eski Türklerde ise cinsler arası ilişkiler ve cinsiyete yönelik değerler, yazılı olmasa da bir kanun hükmünde olan töre tarafından belirlenirken, cinsiyetlerin birbirine yönelik hakları da saklı kılınmıştır.²⁰³

Eski Türk Devletleri konargöçer yaşam tarzına sahip olduklarından ‘medeniyetsiz’likle yargılanmalarına rağmen dönemine göre kadınlara önem vererek toplumsal hayata katılmalarını sağlamışlardır. Konargöçerliğin beraberinde getirdiği zor hayat şartlarında kadınlar at binmek, ok atmak, kılıç kullanmak gibi avlanma ve savunma amacıyla erkeklerin sahip oldukları güce dayalı birçok rolü üstlenmişlerdir. Erkeklerle birlikte savaşa katılarak savaş sırasındaki yeteneklerine ve mücadelelerine göre rütbe bile almışlardır. Ayrıca savaşa giden kağanın yerine hatunun elçileri kabul etmesi, yazılan emirnamelere ‘hakan ve hatun emrediyor ki’ şeklinde başlanması, kurultaylar gibi devlet erkânının toplantılarında ve eğlencelerinde hatunun da bulunması ve hatta eşlerini kaybeden

²⁰² Yılmaz, A. (2004). “Türk Kültüründe Kadın”, *Milli Folklor*, (61), 111.

²⁰³ Ersoy, E. (2009). Cinsiyet Kültürü İçerisinde Kadın ve Erkek Kimliği, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 216.

hatunların devletin başına geçmesi kadınların devlet yönetiminde de söz sahibi olduklarını göstermektedir. Buna örnek olarak Bilge Kağan Kitabesinde geçen ifadeler örnek verilebilir:

Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.

Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti.

Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu.²⁰⁴

Türk ailesi ataerkildir ancak aile bireylerinin haklarına göre pederşahi ve pederi olmak üzere ataerkilliğin çeşitleri bulunmaktadır. Türkler, babanın mutlak hâkimiyetinin olduğu çocuğunu öldürebildiği, atabildiği, zincirleyebildiği, satabildiği ve öldürebildiği pederşahi aile tipinde değil, kadının evlenme-boşanma haklarının bulunduğu, mal ve mülk sahibi olabildiği ve çocukların aile içerisinde söz sahibi olabildikleri pederi aile tipinde olmuştur.²⁰⁵

Kadına ve çocuklara söz hakkı tanınarak saygı duyulduğu bu aile tipinde evlilik konusunda da eşlerin veya ebeveynlerin düşüncelerine önem verilmiştir. Buna örnek olarak çok evli evlilik gerçekleştirilmesi hususunda Türklerde ilk eşlerin rızası ve çocuklarının olmaması şartı bulunmaktaydı. Buna rağmen ilk eşin önemi fazladır ve ilk eşin yaşadığı evden bağımsız bir evde yaşaması kabul edilmiştir.²⁰⁶

Türklerin kadınlara verdiği önem yazıtlara yansdığı gibi destanlara ve hikâyelere de yansmıştır. Türk toplumunda aile birliğini ananın sağlaması sebebiyle o, ilahi bir varlık olarak görülmüştür.²⁰⁷ Yaratılış Destanında Tanrıya dünyayı ve insanları yaratması ilhamını veren Ak-Ana adında bir kadının olması, Oğuz Kağan Destanında Oğuz Kağan'ın eşlerinden birisinin mavi bir ışıktan, diğerinin kutsal bir ağaçtan dünyaya gelmeleri ile kadınlara ilâhi bir güç bahşedilmesi; Bozkurt ve Türeyiş destanlarında dişi bir kurdun bir milleti yok

²⁰⁴ Tekin, T. (2010). *Orhun Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 27-33.

²⁰⁵ Gökalp, Z. (1991). s.229-230

²⁰⁶ Könezoğlu, B. (2006). *Aile ve Ailenin Korunması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 20-21.

²⁰⁷ Gömeç, S. (2014). "Türk Destanlarının Ana Temaları ve Tarihi Gerçeklikler", İhsan Kalenderoğlu (Editör), Türk Kültürü Araştırmaları Yaşar Kalafat Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 210.

olmaktan kurtarmasıyla kadınların yaratıcı ve bereket ile sembollendirilmesi,²⁰⁸ Türk destanlarının neredeyse tamamında kadına kutsallık atfedilerek önem verilmiştir.

Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra kadın-erkek eşitliğinde bir değişiklik yaşanmamıştır. Aksine Hz. Muhammed'in "Sizin kadınlarınız üzerinde hakkınız olduğu kadar, kadınlarınızın da sizin üzerinizde hakları vardır." Sözüne uygun hareket ederek kadınlara verdikleri değeri daha da artırmışlardır.²⁰⁹ Türk kadınları sosyal ve siyasi faaliyetlere yine erkeği ile birlikte katılmış, mallarında tasarruf ettikleri gibi topraklar üzerinde de hak sahibi olmuşlardır.²¹⁰ Eşlerinin vefat etmesi nedeniyle küçük yaştaki çocukların devlet başkanlığı koltuğuna getirilmesi sebebiyle kadınlar ülke yönetiminde doğrudan etkili olmuştur. İslamiyet sonrası destan ve hikâyelerde yine İslamiyet öncesinde olduğu gibi kadına önem verilmiştir: Manas Destanında kadının evin kaderinin ve namusunun koruyucusu konumunda olmuştur. Dede Korkut hikâyelerinde kadının doğurganlığın, namusun, erdem ve hüner ile sembolize edilmiştir ve Battal Gazi destanında kadının cesareti ve kahramanlığı vurgulanmıştır.²¹¹

Kısacası Türklerde kadın ne tabu ne de yen olmadığından, güzel cins, dayanıklı cinsin karşıt ve çelişeni değil, tersine eşi ve tamamlayıcısı olmuştur.²¹² Türk devlet gelenek ve göreneklerinde evlilik kurumunun özel olmasına önem verilmiş ve evlilik kurumunun gerçekleştirileceği zaman eşlerin birbirine uyumlarına dikkat edilip kadın erkeğe emanet edilmiştir. Kadın ailenin ve hatta milletin geleceğini teşkil etmesi bakımından önemli görülmüştür.

4.2. İslami Çağlarda Kadın

Türkler, coğrafi yakınlıklarından dolayı Çin, Hint ve Arap kültürleri ile çok fazla temasta bulunmuşlardır ancak bu kültürlerde Türklerin aksine kadına önem verilmemiştir. Çinlilerde doğan çocuk kız ise isim vermeye değer görülmez ve sayı ile hitap edilir, Hintlilerde zayıf karakterli, günaha meyilli ve hayatlarını tek başına devam ettiremeyen

²⁰⁸ Şimşek Hüseyinzade, A. (2016). "Türk Destanlarında Kadın İmgesi", *Türk Dünyasında Kadın Algısı*, Şayan Uluşan, Shurubu Kayhan (Editörler), Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, 18-19.

²⁰⁹ Güngör, E. (2000). *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 212.

²¹⁰ Sevinç, N. (2007). *Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 35.

²¹¹ Yardımcı, M. (2007). "Türk Destanlarında Tipler ve Motifler". Destanlar. Ankara: Ürün Yayınları, 3-4.

²¹² Gökalp, Z. (1991). s.101.

kızlar evlenene kadar babanın veya abinin, evlendikten sonra ise eşinin himayesi altına girer ve Araplarda ise doğan çocuk kız ise utanç kaynağı olarak kabul edilir ve diri diri toprağa gömülebilir.²¹³

İslamiyet'in kabulünden önce Arap yarımadasında, Arapça 'cehele' kökünden gelen 'cahiliye' yani 'bilgisizlik' devri yaşanmaktaydı. Bilgisizlik beraberinde yanlışlıkları ve sapkınlıkları beraberinde getirerek kadın-erkek ilişkilerinde insani değerler dışına çıkmıştır; kız çocuğu doğuran kadınların cezalandırılması, kadınların boşanma haklarının bulunmaması, mal-mülk edinme haklarının bulunmaması kadınların eşlerine itaat zorunluluklarının bulunması ve eşlerini kaybeden kadınların başkalarına devredilmesi gibi.²¹⁴ Ayrıca çok evliliğin saygınlığın ifadesi olduğu bu dönemde kız kardeş ve üvey anne gibi yakın akraba ile evlilikler söz konusu olabilirken Nikah-ı İstibda, Nikah-ı Bedel, Nikah-ı Hıda, Nikah-ı Raht, Nikah-ı Biga, Nikah-ı Mu'ta ve Nikah-ı Makt gibi namus kavramını ortadan kaldıran ve kadınların obje olarak değerlendirildiği nikahlar kısılmaktaydı.²¹⁵

Medeniyet bakımından geride kalarak bilgisizlik ve gaflet içinde bulunan Arap yarımadasında doğan İslamiyet, Hz. Peygambere gönderilen Kur'an'ı Kerim aracılığıyla insani değerleri topluma kazandıracak kurallar getirmiştir. Kur'an'ı Kerim'in Nahl Sûresi (16/58-59) Ayetlerde bir kız çocuğu sahibi olanlar tarafından gerçekleştirilen eylemlere ve bunun dindeki karşılığına yer verilmiştir:

*Onlardan biri, kız ile müjdelendiği zaman içi öfke ile dolarak yüzü simsiyah kesilir! Kendisine verilen kötü müjde (!) yüzünden halktan gizlenir. Şimdi onu, aşağılanmış olarak yanında tutacak mı, yoksa toprağa mı gömecek? Bak, ne kötü hüküm veriyorlar!*²¹⁶

Tekvîr Sûresi (81/29) ayette ise kıyamet günü gerçekleştirilecek on iki olaydan biri olan diri diri gömülen kız çocukların katillerinin hesaba çekilmesidir: "Diri diri gömülen kız çocuğunun, hangi günahattan ötürü öldürüldüğü sorulduğu zaman..."²¹⁷ 176 ayetten oluşan Nisâ Sûresi, yalnızca kadınların hukuki ve sosyal konumlarından bahsedildiği ve Kur'an-ı Kerim'de büyük bir yer tutarak İslam dininin kadınlara bir hayli önem verdiğini gösteren bir

²¹³ Çağatay, N. (1989). *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 135

²¹⁴ Tozduman, Z. (1984). *İslam'da Kadın Hakları*, Ankara: Kadın ve Ali Yayınları, 28.

²¹⁵ Aksoy, İ. (2017). "Toplumsal ve Siyasal Süreçte Türk Kadını", *Yasama Dergisi*, (32), 13.

²¹⁶ *Kur'an-ı Kerim Meâli*. (2011). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 294.

²¹⁷ *Kur'an-ı Kerim Meâli*. (2011). s.672

bölümü oluşturmaktadır. Bu sûre dönemin anlayışına yıkarak reform niteliği taşıyan şu sözlerle başlamaktadır: “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip kabileler ve boylar halinde) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının.”²¹⁸

Ancak bu ayet birçok din âlimi tarafından kadının erkeğin bir parçasından (kaburga veya eğe kemiği) daha sonra yaratılması şeklinde yorumlanarak kadının erkekten alçak bir konumda bulunduğunu vurgularken Kur’an-ı Kerim’de “onun özünden, ona benzer olan asıldan ve kökten yaratan” anlamı vardır. Nitekim bu anlam Rûm Sûresi (30/21) ayetinde de aynı minvalde kullanılmıştır: “Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir.”²¹⁹ Bütün bu âyetlerde “nefsinden yaratmak”, “vücudunun bir parçasından yaratmak” mânasında değildir. Kadınların eğri kaburgadan yaratıldığını ifade eden hadisler, kadınla erkeğin tabii olan ve değişmemesi gereken farklılıklarını ve özelliklerini anlatmak üzere yapılmış bir benzetmedir, mecazî bir anlatımdır. Hadislere göre kadınları erkeklere benzetmeye, tabii özelliklerini yok etmeye kalkışmak, eğimli yaratılmış kaburga kemiğini düz hale getirmeye uğraşmak gibidir. Kaburga ancak kavisli olduğunda uygun, sağlam ve kâmilidir, fonksiyonunu yerine getirir; düz olsaydı akciğerin şekline uymaz ve onu koruyamazdı. Şu hâlde onu düzeltmeye çalışmak bozmaya ve kırmaya çalışmak demektir.²²⁰

İslâm, kadını horlandığı mevkiden alıp yükseltmiş, erkeği de kibir ve gururundan aşağı indirmiş, iki cinsi kulluk ve insanlık mertebesinde eşit saymıştır. Birçok ayetlerde erkek ve kadına birlikte hitap edilmiştir. Kur’an-ı Kerim, kadın ve erkeğin birbirlerini tamamladıklarını, birisi olmadığı takdirde diğeri de olmayacağını, insanlık bakımından aralarında bir fark bulunmadığını söylemiştir.²²¹ Buna örnek olarak Ahzâb Sûresi (33/35) Ayette cinsiyet ayrımı yapılmayıp kadın-erkek eşit sayıldığı görülmüştür;

Şüphesiz müslüman erkeklerle müslüman kadınlar, mü’min erkeklerle mü’min kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlar, doğru erkeklerle doğru kadınlar,

²¹⁸ *Kur’an-ı Kerim Meâli*. (2011). s.86

²¹⁹ *Kur’an-ı Kerim Meâli*. (2011). s.446.

²²⁰ İnternet: Kur’an-ı Kerim Nisa Suresi. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/4-nisa-suresi> adresinden 30.04.2020’ de alınmıştır.

²²¹ Ateş, S. (1997). İslâm’ın Kadına Getirdiği Haklar. *İslâmî Araştırmalar*, 10(4), 305.

*sabreden erkeklerle sabreden kadınlar, Allah'a derinden saygı duyan erkekler, Allah'a derinden saygı duyan kadınlar, sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkeklerle oruç tutan kadınlar, namuslarını koruyan erkeklerle namuslarını koruyan kadınlar, Allah'ı çokça anan erkeklerle çokça anan kadınlar var ya, işte onlar için Allah bağışlanma ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır*²²²

İslamiyet'ten önce Arap yarımadasında çöl ikliminden dolayı çarşaf kullanılmaktaydı ancak giyim-kuşama önem verilmezdi. Hz. Muhammed'in sohbet ortamlarında uygunsuz giyimler ve duruş biçimleri ile Ya Muhammed bize Tanrıdan söz et!" demelerini ahlak duygularına birer hakaret sayıldığından²²³ örtünme ile ilgili Nûr Sûresi (24/31) ve Ahzâb Sûresi (33/59) ayetlerinde nail olmuştur;

*Mü'min kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. (Yüz ve el gibi) görünen kısımlar müstesna, zînet (yer)lerini göstermesinler. Başörtülerini ta yakalarının üzerine kadar salsınlar...*²²⁴

*Ey Peygamber! Hanımlarına, kızlarına ve mü'minlerin kadınlarına söyle, bedenlerini örtecek elbiselerini giysinler. Bu, onların tanınıp incitilmemelerine de daha uygundur.*²²⁵

Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetlerde yanlış yorumlanan veya yorumlanmak istenen bir diğer konu ise çok eşlilik. Nisâ Sûresi (4/3) ve Nisâ Sûresi (4/129) ayetlerinde birden fazla evlilik gerçekleştirmek ancak adil davranmak ve zaruri durumlarda başvurulması gereken ancak adil davranmak şartının sağlanmasının oldukça zor olması sebebiyle açık ve kesin bir ifadeyle ikaz edilmiştir.²²⁶

*Eğer, yetim kızlar (ile evlenince onlar) hakkında adaletsizlik yapmaktan endişe ederseniz, (onları değil), size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız, o takdirde bir tane ile yetinin.*²²⁷

²²² *Kur'an-ı Kerim Meâli*. (2011). s.466

²²³ Ağaoğlu, A. (1985). *İslamiyet'te Kadın*. (Çev. Hasan Ali Ediz), Ankara: Birey Toplum Yayınları, 34.

²²⁴ *Kur'an-ı Kerim Meâli*. (2011). s.387.

²²⁵ *Kur'an-ı Kerim Meâli*. (2011). s.469-470.

²²⁶ İnternet: Kur'an-ı Kerim Nisa Suresi. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/622/129-ayet-tefsiri> adresinden 30.04.2020'de alınmıştır.

²²⁷ *Kur'an-ı Kerim Meâli*. (2011). s.86

*Ne kadar uğraşsanız uğraşın, kadınlar arasında adaleti yerine getiremezsiniz. Öyle ise (birine) büsbütün gönül verip ötekini (kocasını hem var hem yok) askıda kalmış kadın gibi bırakmayın.*²²⁸

Birden fazla kadın ile evliliğin belirli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmesi sırasında kadının korunması ön planda yer alırken aynı zamanda İslamiyet öncesi dönemde kadınların mal-mülk hakkı bulunmaması sebebiyle Kur'an-ı Kerim'de kadınların mal-mülk sahibi olabilmelerine de yer verilmiştir. Nisâ Sûresi (4/11) ayeti her ne kadar mirasın adaletsiz dağılımı olarak gözüke de İslam aile hukukunda erkek, evlendikten sonra ailenin geçimini temin etmekle yükümlü olduğu gibi evlenirken karısına mehir vermekle de yükümlü olduğundan 'hukukta eşitlik ve paylarda ihtiyaç' ilkesinden hareketle adaletli bir dağılım yapılmıştır²²⁹; "Allah, size, çocuklarınız (ın alacağı miras) hakkında, erkeğe iki dişinin payı kadarını emreder. (Çocuklar sadece) ikiden fazla kız iseler, (ölenin geriye) bıraktığının üçte ikisi onlarındır."²³⁰

İslam peygamberi Hz. Muhammed, "cennet annelerin ayakları altındadır" ifadesiyle kadınların önemini vurgularken kadın ve erkek arasındaki farklılığın yalnızca biyolojik olduğunu ve iki cinsin birbirini tamamladığı bildirilmiştir. Ancak İslamiyet'in kuralları her zaman olduğu gibi kullanılmamış, zaman zaman toplumsal hayatın kurallarının gölgesinde kalabilmiştir.²³¹

İslamiyette bugün dikkat çeken unsurlar Orta Çağ Avrupasında Hristiyanların kendi dinlerinin bilmemelerinden kaynaklanan kusurlarla aynıdır. Bu sebeple sebepler dinlerde değil, doğrudan doğruya dine düşman bazı esaslarda aranmalıdır. Ömer Hayyam rubailerinde şöyle söylemektedir: "Aslında İslam'ın hiçbir kusuru yoktur. Bütün kusur bizim Müslümanlığımızdadır."²³²

²²⁸ *Kur'an-ı Kerim Meâli*. (2011). s.108.

²²⁹ Yılmaz, İ. (2018). "İslam Hukukunda Kız Çocuğunun Mirastaki Payının Cinsiyet ile Temellendirilmesine Analitik Bir Bakış". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, (22), 353-354.

²³⁰ *Kur'an-ı Kerim Meâli*. (2011). s.88.

²³¹ Şenol, D. Erdem, S. (2016). "Türk Dünyası Toplumsal Hayatında Kadın", Fahri Atasoy (Editör). *İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset Bildiri Kitabı Yükselen İpek Yolu*, C. 2, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 167

²³² Ağaoğlu, A. (1985). s.22-23.

4.3. Çarlık Rusya'sında Türk Kadın Hareketinin Doğuşu ve Gelişimi

Aydınlanma dönemi sonrasında Avrupa'da toplumsal, siyasal, sosyal ve hukuki gibi birçok alanda bireysel ve evrensel hakları elde etmek amacıyla kadınlar, erkek egemenliğine karşı mücadeleye başlamıştır. Felsefi anlamda bir harekete dönüşen bu durum sonucunda ortaya çıkan Feminizm ile kadının önemi ve toplumdaki yeri sorgulanmıştır.

Dünyanın farklı yerlerinde farklı zamanlarda kadın hareketlerinin çıkmasını sağlayan Feminizm hareketi, Rusya'da ilk olarak II. Katerina kız çocuklarının eğitimini oldukça önemsemiş ve bunun için büyük çabalar sarf etmiştir. Bu yüzden 5 Mayıs 1764 yılında İvan Betskoy'un projesi olarak II. Katerina'nın kararı ile asıl adı "İmparatorluğun Soylu Genç Kızlarının Talim ve Terbiye Topluluğu" veya "Soylu Genç Kızlar", diğer bir adı "Smolny Enstitüsü" olan kadın eğitim kurumunu ortaya çıkarmıştır.²³³ Bu eğitim kurumu ile Rusya'da kızların eğitimine önem verilmeye başlanmış ve art arda kurumlar açılmaya başlamıştır. Ancak açılan bu kurumlarda yalnızca Rus kızlarına eğitim verilmesi amaçlanmıştır.

Batı'da yaşanan gelişmeleri takip edilmesi sonucu Mısırlı Kâsım Emin (1865-1908) tarafından 1899 yılında Müslüman kadınların kısıtlı bir halde tutulmalarının eleştirildiği, onların eğitim görme hakları savunulduğu ve tesettürde aşırıya gidilmesinin etkilerinden bahsedildiği Tahrîrü'l-Mer'e (Kadının Özgürleştirilmesi) eseri ile Müslüman ülkelerinde kadın hareketlerinin teorik esası kurulmuştur.²³⁴

Rusya Türkleri, Rus düşünce hayatına yansımış olduğu kadarıyla Batı'daki gelişmeleri takip etmişler ve toplumun ihtiyaçları doğrultusunda feminizm hareketinden etkilenmişlerdir. Kadın haklarını ilk olarak dini açıdan ele alan Musa Cârullah(1874-1949) asıl sorunun geleneklerin ve bazı insani zaafaların öne çıkmasından dolayı fitneye sebep olacakları düşüncesiyle kadınların yüzlerinin kapatılıp dört duvar içine hapsedildiğini, tabii ve insani haklardan yoksun bırakıldıklarını belirtmiştir.²³⁵ Musa Cârullah gibi pek çok aydın İslam'ın kadınlara getirmiş olduğu hak ve hürriyetleri vurgulayarak, bu hak ve hürriyetlerin

²³³ Hanılçe, M. İbrahimzade, T. (2019). "Çariçe Katerina'nın Rus Kadın Eğitimine Sağladığı Bir Katkı - Smolny Enstitüsü (1764-1919)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(3), 513.

²³⁴ Kanlıdere, A. (2000). Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu 1905-1917, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (2), 141.

²³⁵ *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*. (2013). Ahmet Kanlıdere (Editör), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 45.

başta fıkıhçılar olmak üzere Müslüman toplum tarafından, din yerine kaim olmuş anlayışların tesiriyle kadınların elinden alındığını ispatlamaya çalışmışlardır.²³⁶

Rusya Türkleri'nin kadın mücadelesinde bayrağı taşıyan kişilerden biri olan Hasan Melikzade Zerdabi, Avrupa'dan geri kalma sebeplerinden biri olarak kadınların özgürlüğünü vurgulamıştır; "Avrupalıların, Doğu halkından ileride olmalarının temel nedeni bizden eğitilmiş olmaları ve özgürlükleridir. Avrupalılar özgürlük konusunda büyük bir ilerleme kat ederek bizden ileriye geçmiştir. Şeriata göre bir köle kurtarmak büyük bir sevab iken biz bu konuda işe geç kaldık. Biz kendi özgür irademizin kölesi olduk. Reaya padişaha, kadın kocaya... uşak ağaya, öğrenci üstada ve diğerleri meğer kul değil mi? Evet, biz hepimiz kuluz ve buna sebep bizim ata baba adetlerimiz. Kısaca maşruk zeminde azatlık olmadığına göre, biz Avrupa halkından geri kaldık ve bu böyle ne kadar kalırsa biz terakki etmeyecek ve edemeyeceğiz."²³⁷ Hasan Melikzade Zerdabi'nin görüşlerini destekler bir şekilde Hâdi Atlasî (1876-1938) Müslüman kadınlarının diğer milletlere göre daha çok ezildiğini söylemiştir: "Bizim Müslüman kadını kadar ezilen hiçbir kadın yok. Kadın her millette sürü muamelesi görmüştür. Ruslarda da sürü hükmünde, ama en azından onlarda, kadınlar güneş yüzü görmekte. Bizde o da yok. Biz kendimiz önceleri Rusya'nın kölesi idik. Kadınlarımız ise biz kölelerin kölesi idiler. Şimdi biz âzâd olduk, artık onları da âzâd edelim."²³⁸

Rusya Türkleri'nin kadın mücadelesinde bayrağı taşıyan bir diğer kişi olan İsmail Gaspıralı, Müslüman ve Türk nüfusunun yarısından fazlası kadın olduğu için kadınların milli kalkınmaya katkıda bulunmamalarının gerekli insan kaynaklarının yarısını reddetmek olduğunu savunmuştur. Kadınların katılımının olmaması halinde İslam toplumunun seviyesinin Batı toplumlarına yetişmesinin imkânsız olduğunu sık sık dile getirmiştir. Güçlü ve aydınlık bir milli yaşamın ile kadınların yaşam koşullarının iyileştirilmesi arasında sıkı bir bağ vardır. Tüm bunlar hemen her şeyde olduğu gibi eğitimle başlamak zorundadır. Kendi milletini seven ve iyi bir gelecek isteyenlerin, kadınların eğitimi ve aydınlanması ile ilgilenmesi, onlara özgürlük kazandırarak zihinlerinin ve yeteneklerinin gelişmesini sağlamaları gerekir.²³⁹ İsmail Gaspıralı'yı destekleyen bir ifade ile Fatih Kerimî (1870-1937)

²³⁶ Maraş, İ. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 248-249.

²³⁷ *Ökinçi (1875-1877)*, (2005), s.333.

²³⁸ *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*. (2013). s. 48.

²³⁹ *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland: Studies and Documents*. (1998). Edward Allworth (Editor), Durham: Duke University Press, 39.

Hristiyan milletlerinin bütün gövdesi, erkekleri ve kadınlarının hepsi canlı, hareket halinde ve çalışırken Türk milletinin ise sadece yarısı, yani erkekleri çalışmakta, diğerleri tüketmekte yani gövdenin yarısının mefluç durumda olduğunu belirtmiştir.²⁴⁰

Kadın hakları ve kadının toplum içindeki konumunun yükseltilmesi meselesi Rusya Müslümanları arasında ilk olarak İdil-Ural Bölgesi'nde zikredilse de sosyal ve siyasi alanda bir kadın hareketi, Kırım Bahçesaray'da, İsmail Gaspıralı (1851-1914) öncülüğünde gelişen ve Usûl-i Cedîd hareketi olarak anılan yenileşme programı çerçevesinde doğmuş ve gelişmiştir.²⁴¹ Cedidçilik hareketi yalnızca erkek çocukları değil kızları da eğitmeye ehemmiyet vermişti ve dolayısıyla kızlar için de mektep ve medreseler tesis yoluna gidilmiştir. Mesela Tetüşî'de (1908), Torisk'ta (1909), Orenburg'da ve Kazan'da (1913), Aitov, Hüseyinov, Muteri, Abitov, Emirhan, Mir Haydar Kız Medreseleri açılmıştır.²⁴²

Rusya Türklerinin kadın özgürlüğü mücadelesinde Hasan Melikzade Zerdabi'nin eşi Hanife Melikova Zerdabi ve İsmail Gaspıralı'nın eşi Zühre Gaspıralı eşlerine yalnızca hayat yoldaşı olmamış hem de mücadele yoldaşı olarak önemli rolleri üstlenmişlerdir. "Hayatımın amacı, kadimcilerin, özellikle de kadınların hukukları ve istismara karşı mücadelede Türk kadınlarını medeni seviyesini artırmak olmuş ve olacaktır. Mutluyum ki, Türk kadının esaretten kurtulması için bütün ufukların açıldığı devre kadar yaşadım."²⁴³ Diyen Hanife Melikzade Zerdabi gibi Zühre Gaspıralı'da Türk milletinin aydınlanması amacıyla kıymetli eşyalarını ve kendi annesinden kalan kıymetli elbiselerini satarak elde ettiği para ile Tercüman Gazetesi'nin çıkması için makine ve hurufat alınmasını sağlamış ve gazetenin kağıtlarının hazırlanmasında abone adreslerinin yazılmasında eşine yardımcı olmuştur.²⁴⁴ Ayrıca Tercüman Gazetesinin 10. Yıl jübilesinde misafirleriyle tek tek ilgilenerek her fırsatta kızların eğitimine destek vermek ve hayır cemiyetlerinde görev almak gibi önemli mesajlar vermiştir²⁴⁵. Zühre Gaspıralı'nın aydın karakteri sayesinde kızı Şefika Gaspıralı,

²⁴⁰ Özkan, F. (2006). "Fatih Kerimî'nin Türk Kadınına Bakışı". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20), 106.

²⁴¹ Özdemir, E. (2010). "20. Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında "Kadın" Teması". *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 214.

²⁴² Devlet, N. (2014), s.229.

²⁴³ Tahirqızı, Ülviyyə, "Azərbaycan tarixində ilk maarifçi qadınlardan biri Hənifə xanım Həsən bəy Zərdəbiyə təkə həyat yoldaşı yox, həm də mübarizə yoldaşı olub", (18 Noyabr 2017). Xalq Cəbhəsi, 14.

²⁴⁴ Kırımer, C. Seydahmet. (1996), s.73.

²⁴⁵ Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). s.95.

annesinin ölümünden sonra annesinin işlerini üstlenerek Rusya Türkleri'nin kadın hareketinde öncü rolünü üstlenmiştir.

1905 İhtilali'nin beraberinde getirdiği özgürlük ortamında kadının siyasal ortamda yer alması düşüncelerini ortaya çıkarmıştır. Rusya Türklerinin İkinci Kongresinde Rusya Müslümanları İttifakı programının müzakere edilirken kadınların seçme ve seçilme hakları konusunda İslam dinine göre kadınların seçme ve seçilme hakkı, kadın-erkek eşitliği, seçim meydanlarında kadınların bulunması ve Müslümanların buna uygunluğu gibi sorular tartışılmıştır. Ulemanın büyük bir kısmı tereddüt ve şüphe ile yaklaşarak kadınların siyasi katılımlarını onaylamamıştır ancak bir grup Cedidçi aydınının çabaları sonucunda kadınların yalnızca seçme hakları kabul edilmiştir. Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kongresinde ise kadınların eşitliği meselesi tartışılırken Abdullah Bubî (187-1922) “İslamiyet’e göre kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olduğunu” bildirmiş ve sonunda “bütün halk, erkek, kadın, din, kavmiyet fark olunmayıp, kanun önünde beraberdir.” Şeklinde karar alınmıştır.²⁴⁶ Yine bu kongrede kadın öğretmenler yetiştirmek için Kazan, Bakü ve Bahçesaray gibi merkezlerde kız öğretmen okulları (Darümuallimât) açılması; Tatar zenginlerinin de destekleri sonunda, Kazan, İsterlitamak, Bügülme, Troysk ve Buzavlık şehirlerinde kız mektepleri açılmıştır.²⁴⁷ Rusya Türklerinin Dördüncü Kongresi kısıtlamalar altında toplanmış olması sebebiyle diğerlerinden daha az etkili olmasına rağmen bu kongrede de Petersburg’da üniversite öğrencisi olan Türk kızlarının Kongre Divan başkanlığına sundukları dilekçede “Nikahta her iki tarafın rızası alınması, nikahı kıyacak imamın doktor raporu talep etmesi, kocaya varacak kızın nikah şartlarını ve zevcin arasındaki hukuk-u şeriyeyi bilmesi, bildiği takdirde nikah esnasında şahitler huzurunda bu hususların izah edilmesi, 13-15 yaşındaki kızların evlendirilmemeleri” rica olunmuştur.²⁴⁸

Şubat 1917 İhtilaline kadar Rusya’da Türk kadınlarının eğitim seviyesinde artış gözlenmiş ve ihtilal ile birlikte Rusya’da Kadın Hareketi’nde aktif bir döneme girilmiştir. 24-28 Nisan 1917’de Kazan’da yapılan Müslüman Kadınlar Kongresi’nin kararları 1-11 Mayıs 1917’de Umumi Rusya Müslümanları kongresinde kabul edilmiştir. Bu kararlar alınırken Emine Muhiddinova “Kur’an’da hırsızlık yapanın elinin kesilmesini söylüyor.

²⁴⁶ XIX. Yüzyıl Türk Dünyası. (2013). s.143.

²⁴⁷ XIX. Yüzyıl Türk Dünyası. (2013). s. 47.

²⁴⁸ Hablemitoğlu, Necip, (2005). s.154.

Lakin bunu bugün uyguluyor musunuz?” demiştir. Ona göre çokeşlilik yalnız İslam dininde değil, Avrupa'nın eski kavimlerinde de vardır ve medeniyetin ilerlemesiyle bu durum ortadan kalkmıştır. Bu sebeple İslami kurallara tarihî şartlar içinde bakmak gerekmektedir. Kongrede dini söylemlerin bir yana bırakılıp evrensel haklar bağlamında haklarını kazanmak yolunu tercih ettikleri görülmüştür.²⁴⁹

4.4. XIX. Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Kadın

XIX. Yüzyılın sonları XX. Yüzyılın başlarında birçok Türk topluluğunun geri kaldığı gibi Azerbaycan'ın da geri kalma sebebi eğitim ve kadınların özgürlüğü meselesidir. Nağıyeva Muhterova, bu asırlarda Azerbaycan'da kadınların medeniyetten uzak, örtülü, okuma-yazma bilmeyen ve cahil bir görüntüye sahip olduğunu kaydetmiştir.²⁵⁰ Kadınlar İslam dininin sözde emir ve geleneklerine dayanarak temel hak ve özgürlüklerden mahrum bırakılmış ve babaların, kardeşlerin ve eşlerinin egemenliği altında yaşamışlardır. Eşlerini kaybeden kadınlar toplum baskısından kurtulmak için “evde başı papaklı biri olmalıdır.” algısıyla yeniden evlilik yapmak zorunda kalmışlardır.²⁵¹ Ahmet Ağaoğlu tarafından bu durum şöyle ifade edilmiştir:

*Müslümanların kurtarılması, onların manevi, hatta siyasi kalkınmaları yalnız iki meselenin halline bağlıdır: Kadın meselesi ve alfabenin ıslahı. Müslüman kadın ancak serbest ve bilinçli bir anne, bir eş olmak şartıyla sosyal görevlerini faydalı bir şekilde başarabilecektir. Ancak bu şartlar altında o çocuklarına sosyal hayatta çok önemli olan sağlam bir karakter ve irade aşılayabilir. Onlara yüksek duygular soylu düşünceler aşılayabilir.*²⁵²

İdil-Ural'da yaşayan Türk kadınlar, Türkistan'da ve Kafkasya'da yaşayan Müslüman kadınlara göre eğitim ve sosyal imkânlarda daha ileri seviyede olmalarına rağmen 1900-1917 yılları arasında yenileşme hareketinin merkezi, İdil Ural Türkleri arasında, Kazan Üniversitesi'nde eğitim gören 97 Türk'ten yalnızca 4 tanesi kızdır.²⁵³ Çarlık Hükümeti ekonomik, sosyal, siyasal ve hukukî anlamdaki eşitsizliği düzeltmek için önlemler almak yerine, mekteplere, öğrencilerin bağdaş kurup oturmaları yerine iskemle ve kara tahta hediye

²⁴⁹ XIX. Yüzyıl Türk Dünyası. (2013). s. 47.

²⁵⁰ Nağıyeva Muxtarova, D. (2011). s.104.

²⁵¹ Süleymanov, M. (1987). *Eşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, s. 33.

²⁵² Ağaoğlu, A. (1985). s.59.

²⁵³ Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 54-55.

eden yani çağdaş görünümüne küçük bir katkıda bulunanlara –iki yıl- hapis cezasını layık görmüştür.²⁵⁴

Toplumun içerisinde bulunduğu bilgisizlik çağı, kadınların sosyal hayatın her alanında yer almalarını sağlayarak toplumun temellerinin sağlam olması için Ceditçilik hareketini mücadeleye itmiştir. Öncelikli olarak insanlara ulaşarak toplumun alt yapısını hazırlamak için edebiyat ve basını kullanan Ceditçilik hareketi daha sonra hayır cemiyetleri aracılığıyla birbirlerini destekleyerek kız mekteplerini açmış ve eğitilmiş nesillerin yetişmesini sağlamıştır.

4.4.1. Azerbaycan Edebiyatında Kadının Yeri

Piyes, şiir ve hikâyeler gibi edebi alanda kaleme alınan eserlerin birçoğunda cehalet sebebiyle gelenek ve göreneklerdeki yanlışlıklar sorgulanmaya başlanmıştır. Toplumun içinde bulunduğu bu durumdan kurtarmanın yolunun kadınlara eğitim imkânı sağlanarak onları özgürleştirmekten geçtiği belirtilmiştir. Böylece Azerbaycan özelinde Şark kadınlarının içinde buldukları cehaletten silkelenerek kurtulmalarını sağlayacak adımlar atılmaya başlanmıştır.

Azerbaycan’da milli uyanışın gerçekleştirilmesi için tiyatro ve edebiyat önemli bir yer tutmaktadır. Mirza Fethali Ahundov (1812-1878)’a göre tiyatro, mesajını okuma, yazma bilmeyen geniş kitlelere sözle ulaştırmak için uygun bir araçtır.²⁵⁵ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mirza Fethali Ahundov, muhtelif zümrelere mensup olan kadınların maişeti, hayat tarzı, istek ve arzuları, dert ve elemeleri, psikolojik, sosyal hususiyetleri, içtimai alakaları, toplumdaki yerine piyeslerinde yer vermiştir.²⁵⁶ Bunlardan biri olan 1850 yılında kaleme aldığı “Veziri-hani- Lenkeran” adlı piyesinde, XVIII. Yüzyıl sonu, Azerbaycan hanlıklar döneminde konu almış, çok eşliliği ve sonuçlarını, gereksiz kıskançlıkları ve kadınların zorla evlendirilmelerini eleştirmiştir. Öte yandan kadınların sahneye çıkmadığı bir dönemde piyeslerinde kadın karakterlerine yer vermesi sebebiyle aldığı tepkilere Abdurrahim Bey Hakverdiyev (1870-1933) “Hayalat” adlı piyesinde yer vermiştir. Hatemhan Ağa

²⁵⁴ Hablemitoğlu, Necip, (2005). s.69.

²⁵⁵ Swietochowski, T. (1988). s.46.

²⁵⁶ Memmedov, N. (1982). *M. F. Ahundov, Komedyalar, Povest, Şe’rlər*. Bakü: Yazıçı Neşriyyat, 11.

karakterinin “Sen Müslümanlıktan uzak bir adamsın ama yine ne kadar olsa kanın Müslüman kanıdır. Hiç Müslüman şerefine dokunmaz mı? Kardeşim, benim avratımın ve kızımın adını cemaat neden bilsin? Yazıklar olsun, yazıklar olsun!” sözleriyle Ahundov’a çıkmıştır.²⁵⁷

Toplumsal bir facia olarak nitelendirilebilecek bir konumda yer alan kadınlara Doğu ve Batı toplumlarında verilen öneme piyeslerinde yer veren Necef Bey Vezirov (1854-1926), 1896 yılında kaleme aldığı “Yağışdan Çıktık Yağmura Düştük” adlı eserinde de kız isteme esnasında bu farklılığa yer vermiştir;

Esref Bey: Gelelim asıl meseleye. Burada bir yiğit istiyorum ki, asıl maksada gelip isi düzeltsin... Zavallı Müslümanlar her işlerini zorlukla çözüyor... Ben ne yapayım? Avrupalıların su kaideleri çok güzel: Oğlan arzusunun kızı anlatır, kız da anne-babasına açıklar, cevap olarak evet, denilir. Vesselam. Bizim isimiz zor. Benim ilacım, benim gidip dobra dobra söylememe kalmış; ne kadar utaniyorum, hayâ ediyorum... Bakalım sonu ne olacak...²⁵⁸

Kadın hakları ve hukuku kapsamında sıkça eleştirilen kadının eşini seçebilme özgürlüğünden mahrum oluşuna Celil Memmedguluzade (1886-1932) de “Anamın Kitabı” adlı piyesinde yer vermiştir. Kardeşler arasındaki çatışmanın ilk ciddi başlangıcı Gülbahar’ın evliliği konusunda ortaya çıkar. Simgesel ifadelerden hareket edildiğinde bu çatışma piyeste Azerbaycan toplumunun yabancı kültürlerle tanıştırılması arzusunun ilk adımı olmuştur.²⁵⁹

Mirza Elekber Sabir (1862-1911)’de Doğu ve Batı toplumlarındaki kadınlarının durumlarını karşılaştırmış ve dini bağınazlık ile dinin kadının üzerinde bir sömürü aracı olarak kullanılmasını özgün üslubuyla eleştirmiştir:

*Sair miləl övrətlə ədalət edir, etsin,
Övrət ərə, ər övrətə rəğbət edir, etsin,
Hər kim ki, bir övrətlə qənaət edir, etsin,
Üç-dördün ötüb siğədə tə'dad alırı biz!
Dindarləriz, gündə bir arvad alırı biz!²⁶⁰*

²⁵⁷ Məmmədquluzadə, C. (2004). *Əsərləri*, C. IV, Bakı: Öndər Nəşriyyat, 270-271.

²⁵⁸ Purçak, M. Emin. (2010). *Azeri Yazar Necef Bey Vezirov'un (1854-1926) Tiyatro Eserlerinde Sosyal Meseleler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 78.

²⁵⁹ Uygur, E. (2005). “Celil Memmedguluzade'nin Anamın Kitabı Piyesinde Dil ve Kimlik Şuuru”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (3),8.

²⁶⁰ Sabir, M. Ələkbər, (1960). *Hophopnamə*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 52

Toplumun aydınlanmasında kadının önemini vurgulayan Neriman Nerimanov (1870-1925), 1899-1900 yıllarında kaleme aldığı “Bahadır ve Sona” adlı eserinde kadının eğitilmiş, bilgili, kültürlü ve modern olmasının gelecek nesillerin yetişmesindeki önemine yer vermiştir. Ancak eğitim alırken davranış biçimlerinde yabancılaştırmaların gözlenmesi üzerinde toplumda yozlaşmanın önüne geçilmesi için önlemler düşünülmüştür.²⁶¹

Rus kültürü ve onun üzerinden Batı kültürünün yanı sıra Fars kültürünün de Azerbaycan Türk toplumunda yozlaşmalara neden olduğunu ortaya koyan Celil Memmedguluzade, 1909 yılında kaleme aldığı “Ölümler” adlı piyesinde Rüstem Bey ile Mirze Zeynal arasındaki diyalogda yer vermiştir;

*Rüstem Bey: Gospoda, zasedanie obyavlyau otkritim.
Mirze Zeynal: Ağalar, ana dilinden başqa burada özke dil danışmaq olmaz. Ana dili, ana dili. Türk dili, milli dil.*²⁶²

Kadınların modern çağa uyum sağlamaları konusunda toplumun cehaleti ve yozlaşma gibi sorunların yanı sıra kadının eve kapatılması ile özgürlüğünün elinden alınması gibi giyimi ile de kara çarşafın içerisine sokulması eleştirilmiştir. Mirza Şefi Vazeh (1874-1852) bunu “Tulla Çadranı” adlı şiirinde dile getirmiştir;

*Tulla gəl çadranı... görünsün üzün,
Gül də, gizlədərmə de bağda özün?
Səni qadir Allah, ey incə çiçək,
Yaratmış dünyaya verməkçin bəzək.
De, bunca lətafət, bunca məlahət,
Solsun dar qəfəsdə neyçin, nəhayət?!*²⁶³

Kadınların çarşafsız gezmelerinin dinsizlik ve edepsizlik olarak sayıldığı bir dönemde kadının özgürlüğü ile çarşaf meselesi birlikte değerlendirilmiştir. Ahmed Cavad (1892-1937) da şiirinde kadının çarşafını atarak yeni bir hayata davet etmiştir;

*Seni gözden eleyen,
Gözden iraglaşdıran
Bu uğursuz çadranı*

²⁶¹ Uygur, E. (2017). “Neriman Nerimanov’un “Bahadır ve Sona” Eserinde Türk-Ermeni Kültür Çatışması”, *Social Sciences Studies Journal*, 3(12), 2266.

²⁶² Uygur, E. (2005). s.7

²⁶³ Vazeh, M. Şefi. (2004). *Nəğmələr*. Bakı: Şərq-Qərb, 19.

*Fırlat garanlıklara,
Geçti garanlıg gece,
Söndü zülmet, atdı dan,
Ne gizlenmek vaktıdır,
İş hara, çadra hara?²⁶⁴*

Kadın özgürlüğünü çarşafın atılması ile birlikte değerlendiren bir diğer şair olan Hüseyin Cavid (1882-1941) “Qadın”, “Qız Mektebinde”, “Pembe Çarşaf” ve “Deniz Perisi” gibi birçok şiirinde kadın meselesine yer vermiştir. “Azer” adlı şiirinde çarşafı atarak özgürleşmeye çağırmıştır:

*İnqilab işlə! Atıb çarşafı siz,
O siyah pərdəyi rədd eylədiniz.
Qeyd edərkən bunu tarix, ancaq
Bir fəzilət deyə alqışlayacaq.
Sizi aldatmasın amma bu qürur,
Çarşaf atmaqla bitər sanma qüsur.
Çoq beyinlər yenə həp pərdəlidir,
Mənəvi pərdəyi dəf etməlidir.²⁶⁵*

XX. asrın öncesinde herhangi bir hak ve özgürlüğü bulunmayan kadınlar yalnızca ev işleri yapmak ve çocuk sahibi olmak için araç olarak görülmüşlerdir. Kadının eve bir eşya gibi alınıp-satılabilmesini yani dönemin egemen anlayışında kadına bir meta değeri verilmesini Üzeyir Hacıbeyli (1885-1948) “Er-Arvad”, “O Olmasın, Bu Olsun” ve “Arşın Mal Alan” adlı piyeslerinde yer vermiştir;

*Meşedi İbad:
A kişi, sen öl, men sene
Ne geder desen pul vererem,
Sen gızı mene verkilen,
Kör nece seni şad elerem.
...
Meşedi İbad: Min manat sene besdirmi?
Rüstəm Bey: Min de üste artır.
Meşedi İbad: A kişi, ahı bunun bir anbar da toy herci var.
...
Meşedi İbad: ... Min beş yüz manat, galanını da sonra vererem.
...*

²⁶⁴ Ağayev, E. M. (1988). *Azərbaycan Sovet Edebiyyatı*. Bakı: Maarif, 26.

²⁶⁵ Cefer, M. (1960). *Hüseyn Cavid*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 189-190.

*Meşedi İbad: Zarafat deyildir, bir etek pul verirem, bir bakım körüm, mal ne cür maldır, verdiyim pula deyer mi?*²⁶⁶

Kadınların toplum içindeki durumları gelenek ve görenekler sebebiyle kadın ve erkeklerin birlikte sebep olduğu Yusuf Vezir Çemenzemenli (1887-1943)'nin "Kaynana'nın Oyunları" adlı eserinde belirtilmiştir. Eğitim alan kadınların namus sebebi ile evlenilecek kadınlar konumunda bulunmadığı algısı eserde şöyle izah edilmiştir;

*-Otur bir nağil ele görüm kimdir, ne karedir; esli nesli haradandır?
-Esli neslini bilmeyirem; Neriman texnikumunda oxuyur; kimya şöbesindendir. Sonra neft instutuna girecek. Men injener, o injener!..
Hurizad Xala az fikre getdi, geleceyi gözden keçirdi, gelin ile dolanıb dolanmayacağını düşündü. Oğlunun hareketinden xoşlanmadısa da xalını ona beyan etmedi.
-Yaxşı ele oxumuş gızdan ev arvadı olar mı? deye ciddi sima ile sordu.
Men bugün varam, sabah yox. Bişmişü düşmüşü kim eleyecek, uşuğa kim baxacaq? O gedip başqa kişilere qoşulduqda onu senin namusun nece qebul edecek?*²⁶⁷

Kadının eğitim alacağı yaşlarda eğitim almak yerine ev işleri öğretilerek evlendirilmesi normal olarak kabul edilmiştir. Cafer Cabbarlı (1899-1934), ailelerin kız çocuklarını körelterek onlardan beklentilerini şöyle ifade etmiştir;

*Yaşın oldu on üç, ay qız səni verrəm bir ərə,
Bir müdəddəs kişiyyə, pulluya bir bəxtəvərə;
Vermərəm boynu qıraxmallıya, ya injenerə,
Razı olmam düşəsən zülm ilə zindanə, qızım!*²⁶⁸

Ayrıca bu dönemde kadınların bir diğer problemi ise İslami gerekçeler gösterilerek birden fazla eş edinme hakkını ifade eden çok eşlilik. Abdulla Bey Divanbeyoğlu (1883-1936), çok eşliliğin toplumun yapısını bozduğunu belirttiği "Can Yangısı" eserinde bahsetmiştir;

Bir men bele deyilem ki. Çoxumuz ve belke hamımız beleyik. Bugünkü arvad sabah üçün yaramaz, gerek ayrısı olsun. İşim de tereqqiye minmişdi, elimde pul

²⁶⁶ Hacıbeyli, Ü. (1985). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Yazıcı, 539-541.

²⁶⁷ Morkoç, A. (2017). "20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan Edebiyatına Yansıyan Kadın Hukuksuzluğu". *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, 4(14), 1635-1636.

²⁶⁸ Cabbarlı, C. (2005). *Əsərləri*. C.I, Bakı: Şərq-Qərb, 101.

*görünürdü. Pul da adamı azdıran olur, beni de azdırdı. Evvel azmağım arvad gezmek oldu.*²⁶⁹

XIX. yüzyılın sonları XX. Yüzyılın başlarında Azerbaycan milli uyanışının temelini oluşturan aydınlar tarafından meydana getirilen piyes, şiir ve hikâyelerde kadının toplumda ikinci sınıf insan olarak değerlendirilmesi, kadın-erkek eşitsizliğinin bulunması, kadının evde olduğu gibi giyimde de kapatılması ve evlilikte meta olarak değerlendirilmeleri kısacası kadın hak ve özgürlüklerinde yaşanan kusurlar ortaklık oluşturmuştur.

4.4.2. Azerbaycan Basınında Kadının Yeri

1905 İhtilalin ardından baskı ve sansür uygulamaları gevşemeye başlayınca Çarlık hükümetinin ve kadimci mollaların İslam dinine uygun olmayan söylemlerine karşı eleştirilerin yapıldığı makaleler basın-yayın organlarında yer almıştır. Azerbaycan özelinde yapılan bu eleştiriler aslında bütün Rusya Türklerini yani şark kadınlarını cehaletten kurtulmaları için harekete sevk etmiştir.

Rusya Türkleri, 1905 İhtilali ile birlikte 24 Kasım'da "Sansür ve Matbuat Hakkında" alınan kararla Bakü'de gazete ve jurnal yayınlayan matbaa sahiplerine, redaktör ve naşirlere, gazetelerin isimlerinin hem Türk hem de Rus dilinde verilmesinin, başlıkta verilen metnin tercümesinin, yayınlanan matbaanın adının, redaktörün ünvanı ve imzasının verilmesinin mecbur olduğu bildirilmiştir. Alınan bu kararlara 18 Mart 1906'da ilaveler yapılmıştır; Gazete ve jurnallardan 2 nüsha Bakü Şehir Matbuat Müfettişliğini, 2 nüsha Tiflis Matbuat İşleri Komitesine ve 8 nüsha Peterburg Baş Matbuat İşleri İdaresine gönderilmesi zorunlu kılınmıştır.²⁷⁰ Yayın organı meydana getirmek amacıyla gerçekleştirilen bu zorlu süreç ile halk kitlesini bastırmak amacıyla verilen özgürlüklerin aslında denetime tabi tutulduğu görülmektedir. Bu duruma rağmen Azerbaycan'da aydınlar, 1905 İhtilalin yaratmış olduğu kısmi özgürlüklerden faydalanarak Rusya Türkleri arasında bölgeyi basın-yayın organlarında en zengin bölge yapmış ve bu organlarda kadınların eğitim almaları, özgür olmaları ve sosyal hayatta yer almaları gibi önemli meselelere değinerek Azerbaycan özelinde Rusya Türkleri arasında şark kadınlarının uyanarak harekete geçmeye sevk etmiştir.

²⁶⁹ Celal, M. Hüseyinov, F. *Örneklerle 20. Esr Azerbaycan Edebiyyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 534.

²⁷⁰ Vezirov, H. (2001). *Keyfim Gelende*, Bakı: Şuşa Neşriyatı, 18.

1875-1917 yılları arasında Azerbaycan'da çıkarılan basın-yayın organlarında evlilik ve aile, eğitim, hicab ve sosyal meseleler yoğunluklu olarak kadın meselesine yer verilmiştir. Kadın meselesine ilk değinen gazete olarak İkinci gazetesinde, kadınların köle yerine koyulması eleştirilmiştir;

Bizim şeriatımıza göre kul azad etmek çok sevabsa biz bu konuda çok geç kalmışız. Satın alma kulu azad etmeyi sevab hesab ede ede biz kendimize ve birbirimize kul olmuşuz. Halk padişaha, kadın erkeğe, çocuk babaya, işçi ağaya, öğrenci öğretmene kul değil mi? Buna sebep bizim ata-baba adetleridir. Hülasa Doğu'da özgürlük olmadığı için biz Avrupa'dan geri kaldık ve ne kadar böyle olursa biz ilerleme kaydedemeyiz.²⁷¹

Kadınların erken yaşta evlilikler gerçekleştirmelerinin sakıncalı olduğu sayılar verilerle İkinci'de ifade edilmiştir;

Nikâhli eşleri olan 20 yaşından büyük olan erkekler daha az ölmektedirler. Fakat aynı yaşta olan bekâr ve dul erkekler daha fazla ölmektedirler. Kısacası bu yaşta olan erkeklerin ömrünü nikâh uzatmaktadır. Fakat 20 yaşından küçük erkeklerin nikâhli eşleri olduğunda onların her yıl 1000 kişiden 50'si ölmektedir. Yani 20 yaşına kadar olan nikâh erkeğin ömrünü kısaltmakta fakat 20 yaşından sonra uzatmaktadır. Ayrıca kadınların da ömrü eğer nikâh 20 yaşından sonra yapılmışsa uzamakta, 20 yaşından küçük yapılmışsa kısaltmaktadır.²⁷²

Hacı İbrahim Qasimov (1886-1936)'un İkbal gazetesinde (1912-1915) yayınlanan "Müselman kadınlarının bugünkü vaziyeti için hiçbir teşebbüs edilmiyor" adlı makalesinde kızların vaktinden önce yaşlı kişilerle evlendirilmelerinde babaları sorumlu tutarak onları uyarmıştır;

Muhterem atalar! Siz 16 yaşındaki kızınızı 80 yaşında kocalara veriyorsunuz. Siz kızınızın görüşünü ve isteklerine, ümit ve arzularına karşı harekette olup onları azap ve keder içinde yaşattıyorsunuz. ...Atalar! Evlatlarınızın bahtı ile oynayıp onları ümit ve arzularından mahrum bırakmayın! ... Kızların hayvanlar gibi satılık bir şey olmadıkları vakti gelmiştir!²⁷³

Küçük yaşta yaşça çok büyük kişilerle evliliklerin yanı sıra birden fazla evliliklerin gerçekleştirilmesini ve bu evliliklerde adaletin yerine getirilmemesini eleştiren Ali Razi, Zenbur jurnalında (1909-1910) yayınlanan "Genceden: Çığır Bağır" adlı makalesinde

²⁷¹ *İkinci (1875-1877)*, (2005), s.333.

²⁷² *İkinci (1875-1877)*, (2005), s.138.

²⁷³ İkbal Gazetesi, (24 İyun 1913), No.393, Bakı.

“Hayâsız kızı, hayâsız. Kadınsan otur yerinde. Sana ne? Kendi evimdir. Gâvur kızı getirdim. Sana ne? Haxçix (Ermeni kızı) getirdim. Sana ne?”²⁷⁴ cümleleriyle kadınlara baskı kuran erkekleri dile getirmiştir.

Neriman Nerimanov (1870-1925), 1899’da kaleme aldığı “Nadir Şah” tarihi dramında “Mollaların ihtiyarında yaşayan bir devlette ilerleme olmaz... Çünkü birçok sebeple mollalar halkın karanlıkta yaşaması için çalışırlar.” Sözleriyle dönemin içinde bulunduğu durumu izah etmiştir.²⁷⁵ Dini ve batıl inançların Rusya Türkleri arasında çokça zemin bulması sebebiyle ortaya çıkan aşırı tutuculuktan dolayı değişim, yenilik ve gelişmeye karşı tavır alınmıştır; “Cinler, periler, tılsım, cadılar ve hokkabaz falcılara ferman verdiniz. Şeytani cadıların oyuncağı ettiniz. Bunu çok iyi biliniz ki, milletimizin saadeti, ilerlemesi ve değişimi biz aydın tayfasının kurtuluşu ve değişimine bağlıdır.”²⁷⁶

Dört duvar arasında hapis edilmiş gibi iş, çocuk ve eşin ihtiyaçlarını karşılamak için tek başına sorumlulukları üstlenen kadın dışarı çıkarken de aynı hapis hayatını çarşaf içinde sürdürmek mecburiyetinde kalmıştır. Kadınların içinde buldukları durumun Kur’an’da geçen bir buyruk gibi addederek İslam dinini kullananları Mehemed Şahtahtlı, Şarki Rus (1903-1905) gazetesinde eleştirmiştir;

*İslam dini gaddar değil. İnsanların bedene zayıf nefsi olan erkeklerin kıskançlığına kadınları feda edip yüzü gözü açık sokakta, pazarda gezmeyi yasaklamıyor. Yasaklasaydı kadınları insan değerinden hayvan değerine ve belki eşya değerine indirirdi. Çünkü hayvanlar yüzü açık gezerler. Yüzü örtülü kadın ise seyyar bir çuvala veya torbaya benziyor!*²⁷⁷

Nitekim kadınları modernleşme yolunda cesaretlendirmek için gelecek günlerden bahseden Terakki gazetesinde (1908-1909) kadınların toplum içinde yer alabilmeleri teşvik edilmiştir; “Şüphe yok ki, az bir zamandan sonra herkes gibi biz de yüzü yaşmaksız sokağa, adam yanına çıkabileceğiz. Kuran’ın hiçbir yerinde açıkça Müslüman kadınların dışarıya çıktığında yüzünü örtmesine dair bir ibare yoktur.”²⁷⁸

²⁷⁴ Zenbur Jurnalı, (17 Aprel 1909), No.4, Bakı.

²⁷⁵ *Azerbaycan Edebiyatı Tarixi*, (1960). C. II, Bakı: Azerbaycan SSR EA Neşriyyatı, 726.

²⁷⁶ Tekâmül Gazetesi, (17 Fevral 1907), No.9, Bakı.

²⁷⁷ Şarki Rus Gazetesi, (23 İyul 1904), No.111, Bakı.

²⁷⁸ Terakki Gazetesi, (11 Sentyabr 1908), No.49, Bakı.

Çarşafın kadın vücuduna verdiği zararları tıbbi yönden değerlendiren Nerimanov, çarşaf hakkında “Kur’an böyle diyor. Yok, Kur’an bunu böyle demiyor, böyle diyor.” Yorumlamaları ile bir noktaya varılamayacağını belirtmiştir.²⁷⁹ Mehemedli Helfezade ise “kızları okutalım, onlara terbiye verelim sonra İngilizler gibi açık ve serbest bıraksak da zararı yoktur.”²⁸⁰ Diyerek kadını korumanın yolunun toplumdaki soyutlamayla değil eğitim ile gerçekleşebileceğini belirtmiştir.

Halid Hürrem Sabribeyzade, Şelale mecmuasında (1913-1914) “İyi evlat yetiştirmek için kadınlarımızı iyi okutmamızdır. Cahillik ile ilmin, hak ile batılın, iyilik ile kötülüğün arasındaki farkı onlara öğretmelisiniz.”²⁸¹ sözleriyle eğitim ile birlikte bireysel ve toplumsal farkındalığın artacağını işaret etmiştir. Bu farkındalık nasıl yaratılacağı konusunda ise Ekinci gazetesinde ilk eğitimin evde yani ailede başlayacağı ifade edilmiştir;

*Her bir çocuk mektephanelerden önce terbiye ve terbiyesizliği kendi anne ve babasından öğrenmelidir. Herkes evladına medeniyeti öğretip terbiye versin ki o çocuk da ileride dünyada iyi günler ve saatler geçirsin. Bu düşünce her bir anada bulunması gerekir.*²⁸²

Kadınlar toplumu şekillendirebilecek ve yönlendirebilecek bir güç olarak toplum içerisinde önemli bir konumda yer alması gerekirken hakarete uğramışlardır. Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938) Füyuzat jurnalında (1906-1907) “Kadınlık ve Kadınların Ehemmiyeti” adlı makalesinde “Şimdiye kadar birçokları kadınları melekleri hurilere benzeter, “Latife-i Semaviyye” hesab edirdiler. Amma böyle değildir. Hakikati gören akıllı adamlar kadınları “Mahlûkat-ı Semaviyye” değil, “Âlem-i İnsaniyyet” için önemli ve gerekli bir insan hesap etmemekteydiler. Kadın ne kadar dilber ve ne kadar güzel olursa olsun feyzi ademiyetten binasib ve sahra çiçekleri gibi nahoştur.”²⁸³ Sözleriyle kadınların şikâyetlerini dile getirmiştir.

Çocuklara, özellikle kızları mekteplere göndererek eğitim almalarını sağlayanlara karşı mücadele etmeye başlayan kadimci din adamları yeni usul mektepleri İslam’a karşı olarak değerlendirerek lanetlemişlerdir. Bu din adamların aksine olarak Güney Kafkasya’nın

²⁷⁹ Nerimanov, N. (1971). *Makaleler ve Nutuklar*, C.I, Bakı: Azərneşr, 113

²⁸⁰ İkbāl Gazetesi, (12 Dekabr 1913), No.527, Bakı.

²⁸¹ Şelale Mecmua, (16 Fevral 1913), No.3, Bakı.

²⁸² *Əkinçi (1875-1877)*, (2005), s.178-179.

²⁸³ Füyuzat Jurnalı, (14 Avgust 1907), No.25, Bakı.

âlimlerinden Şeyhülislam Ahund Abdülislam Ahundzade (1843-1907), Molla Mehemed Pişnamazzade ve Müfti Hüseyin Efendi Gayıbov (1830-1917), Kur'an'ın buyruklarına ve Hz. Muhammed'in hadislerine dayanarak Müslümanların yenilenmesi için eğitimin her bir Müslüman için vacip olduğunu vurgulamışlardır.²⁸⁴

Toplumun dini kimliği üst kimlik haline getirilerek adeta kendilerine bir koruma mekanizması oluşturulmuştur. Buna binaen Taze Hayat gazetesinde (1907-1908) kız ve erkek çocuklarının birlikte eğitim almasında Kur'an'a göre uygun olduğu belirtilmiş ve yeniliklere ortam hazırlanmaya çalışılmıştır; “Quba kazasının Köhne Hudat kentindeki Mehemediye mektebinin muallimi Mehemed Said bildirirdi ki, ‘buluş çağına erişmemiş bir erkek ve bir kızın şeriatta hükmü birdir.’ Ancak mürebbiliğe layık kabiyelerimiz hani? Herhalde ibtidai derecede mektepleri idare edecek muallimler yetişinceye dek erkek muallimler idaresinde kızlarımızın olması lazımdır.”²⁸⁵

“Bir milletin ilerlemesinde ölçü o milletin nisvanıdır.”²⁸⁶ Sözü gibi basın-yayın organları aracılığıyla topluma birçok uyarılarda bulunulmasına rağmen eski gelenek ve görenekler terk edilmemiştir. Bunlardan biri olan kadınların hak ve özgürlüklerinin bulunmaması hakkında Abdülğadus İbn.Habib el-Rahman adlı bir yazar Şarki Rus gazetesinde kadın-erkek arasındaki biyolojik farklılıklara dayanarak durumu izah etmiştir; “Cahilane adetlerimize göre kadınlar erkeklerle hukukta eşit değildir. Hâlbuki İslamiyet’te kadınlar bazı hukukta erkeklerden eksik gibi görünseler de genellikle fikirlerinde aynı adalet ve aynı eşitlik görünür... Kadınlar vücutça, bedence erkeklerden zayıf oldukları için yurdun haricinde olan işleri işlemek için değil, terbiyeyi menzil, idareyi beytiyye ve terbiyeyi etfal gibi en önemli buyrukları yerine getirmek ve Cemiyeti İslamiyye’de mükemmel adamlar yetiştirmek için pek uygundurlar.”²⁸⁷

Rusya’da kadınların telgrafhanelerde ve demiryollarında işçi olarak çalışmasının yanı sıra avukatlık yapabilme haklarının bulunduğu dair haberler vererek²⁸⁸ farklı ülkelerde kadınların durumlarından haberdar etmek isteyen Ekinci gazetesinde, kadınların

²⁸⁴ *Azerbaycan Tarixi (1900- 27 April 1920)*. (2001). C.5, Bakı: Elm, 193-194.

²⁸⁵ Taze Hayat, (7 İyun 1907), No.48, Bakı.

²⁸⁶ Seda Gazetesi, (18 Fevral 1910), No.41, Bakı.

²⁸⁷ Şarki Rus Gazetesi, (4 İyun 1904), No.65, Bakı.

²⁸⁸ *Əkinçi (1875-1877)*, (2005), s.99.

çalışmalarını desteklemiştir. Kadın ve çocukların geceleri ve cuma günleri çalışmamalarını, 14-18 yaşındakilerin altı saatten fazla, hamile kadınların doğumdan önce 7, doğumdan sonra 8 hafta çalışmamalarını belirtilmiştir.²⁸⁹ Kadınların çalışma hayatına girmesinin aile ekonomisi ve dayanışması üzerindeki etkilerinden Babayı Emir jurnalında (1916-1917) bahsedilmiştir; “Öyle azat olsun ki, her bir işte ister maddi ister manevi olsun, eri ile beraber çalışsın. Bir söz yoldaş olsun ki, sabah eri bir belaya düşünce daha beter dağılıp, balaları başsız sokağa düşmesin.”²⁹⁰

XIX. yüzyılın sonları XX. Yüzyılın başlarında Azerbaycan’da basın-yayın organlarının aracılığıyla kadınların evlilik yaşı, aile içindeki konumu, eğitim-öğretim hakkı, hicabın toplumsal normlar arasından çıkarılması, toplumsal hayatta erkeklerle eşit olmaları ve farklı ülkelerdeki kadınlar gibi çalışma hakkına sahip olmaları gibi birçok konuda muhakeme ve tartışma ortamı yaratılmıştır. Hükümetin sansürlerine ve fanatik dini görüşlerin baskılarına rağmen Azerbaycanlı aydınların mücadelecilik karakterleri sayesinde halkı aydınlatarak milli uyanış hareketine dâhil etme amacı yerine getirilmiş ve kadının toplum içindeki değişim süreci başlatılmıştır.

4.4.3. Azerbaycan Kız Mektepleri

Kafkas Tahsil Dairesi kaynaklarına göre 1900-1903 yılları arasında Kafkasya’da iki bine yakın mollahane ve mescid mektebi bulunmuştur.²⁹¹ Bu biçim mekteplerde yalnızca erkek çocuklar bulunmaktaydı. Kız çocuklarını ise mahalle imamının karısı kendi evinde bozukdüzen bir şeyler öğretirdi. Oğlan mekteplerinde başlıca “okuma” öğretimi önde tutulur, “yazma” hünerine pek o kadar önem verilmemiştir. Hele kız çocuklarına yazı öğretmek kesin olarak yasaklanmıştır.²⁹² Kız çocuklarına okuma yazma öğretilmemesini İsmail Gaspıralı, Şura dergisinde yayınladığı makalesinde şöyle tenkit etmiştir: "Müslüman Dünyası'nda bazı bir acayip hâller vardır ki bunlar şeriattan ziyade gelenek esiri ve adet

²⁸⁹ *Əkinçi (1875-1877)*, (2005), s.199.

²⁹⁰ Babayı Emir Jurnalı, (15 İyul 1915), No.13, Bakı.

²⁹¹ Məmmədov, S. (1996). *Azərbaycanda Qadın Təhsili Və Azərbaycanın Tərəqqipərvər Qadınlarının Maarifçilik Fəaliyyəti: (XIX Əsrin İkinci Yarısı- 1920-Ci ilə Qədər)*, Dissertasiya, Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutu, 139.

²⁹² Taymas, A. Battal. (1958). s.162.

esirliği olsa gerektir. Bu adetlerden birisi kızlara terbiye verme tahsil ettirme konusundaki itibarsızlıktır."²⁹³

XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Güney Kafkasya'da usul-ı cedid mektepleri açılmaya başlamıştır; Bakü, Gence, Tiflis, İrevan ve Derbend gibi merkez şehirlerinden başka, bu yerlerde ve hatta bazı kentlerde bir, iki sınıflı ibtidai mektepler, ayrı ayrı şahısların Hayriye cemiyetlerinin mektepleri açılmaya başlamıştır. 1900-1905 yılları arasında Bakı guberniyasında 6 kız mektebi, 17 karışık mekteb, 1905 yılının öncesinde Yelizavetpol guberniyasında 4 iptidai kız mektebi, 20 karışık mekteb faaliyet göstermiştir.²⁹⁴

Geleneksel İslami eğitimin verildiği mektep ve medreselerin dışında Rus okulları da mevcuttu. Bu okullarda ise mektep ve medreselerin aksine kız çocuklarının da eğitime önem verilmiştir. Bunlardan biri olan ilk Rus kız mektebi Mukaddes Nina Hayriye Cemiyeti tarafından Şamahı'da 1848 yılında açılmış, daha sonra 1860 yılında bu mektep Bakü'ye taşınmıştır.²⁹⁵ 1874'te Bakü'de ilk kadın gimnaziyası (Mariya) açılmıştır.²⁹⁶ Bu vakte kadar Bakü'de mevcut olan, Mukaddes Nina Kadın Tahsil Müessesesi de 1897'de orta mektebe çevrilmiştir. Aynı cemiyet 1899'da Yelizavetpol'da kadın progimnaziyası açmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'ın bütün kadın mekteplerini oluşturan bu Rus okullarında bulunan 1283 öğrencinin yalnızca 6 kişi (%0,4) Azerbaycanlı kız idi.²⁹⁷ Rus kızların okumaları için verilen mücadelenin toplumsal yansımalarına dikkat eden Abdullah Battal Taymas, Müslüman kadınların da Rus kadınları gibi toplum içinde yer almalarını istemiştir;

Rus kızları her sabah akın akın okullara gitmekte, mahkemelerde ve diğer memuriyetlerde kadınlar erkek meslektaşlarıyla birlikte çalışmaktaydılar. Müslüman kadınlar ise evlere kapatıldığı için tabiatın güzelliklerinden yoksun kalıyorlar, sosyal hayata katılmalarına izin verilmediğinden zihinleri açılmıyor, fikir daireleri genişlemiyordu. Müslümanların kamu hayatı cansız, aile hayatı renksiz bir şekilde

²⁹³ Özdemir, E. (2010). s. 215.

²⁹⁴ Məmmədov, S, (1996). s.137.

²⁹⁵ *Azerbaycan Tarihi (Uzak Geçmişten 1870ci İllere Geder)*. (1996). Bakı: Azerbaycan Neşriyatı, 722.; Bkz. EK- 9.

²⁹⁶ Bkz. EK- 10.

²⁹⁷ *Azərbaycan Tarixi*, (2007). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, C. IV, 276.

sürüp gitmekteydi. ... Kadın özgür ruh haliyle, eğitilmiş bir şekilde yetişmezse onun yetiştireceği çocukların sağlam karakterli ve özgüvenli olması beklenemezdi.²⁹⁸

Rusların kendi emelleri doğrultusunda “Ruslaştırma” ve kendilerine “sadık memurlar” yetiştirme siyaseti takip ettiği bu gibi mekteplerde halk çocuklarını vermek istemiyor; buralarda çocuklarını okutan aileleri tekfir ediyordu. Bu okullara daha çok Ermeni ve Gürcüler çocuklarını gönderiyordu. Diğer taraftan zengin beyler, bazı tacirler, ilerideki menfaatlerini düşünerek çocuklarını mektebe gönderiyorlardı.²⁹⁹ Müslüman kızların bu mekteplerde eğitim alırken milli benliklerini kaybettiklerini düşünen Haşim Bey Vezirov, bir diyalogda Tatar dili ve yazısını öğrenmediğini söyleyen kız üzerinden bu eğitim sistemini tenkit etmiştir;

İsmail Feridunoviç: Kızım dersleriniz nelerdir?

Marfuşa: Yazı dersi, Matematik dersi, Tarih dersi, Coğrafya dersi, Doğa dersi...

İsmail Feridunoviç: Peki, Tatarca³⁰⁰ yazısı?

Marfuşa: Onları bize okutmuyorlar amca...

İsmail Feridunoviç: Ey maşallah kızım, iyi ki saçma şeyleri okutmuyorlar. Bu yazı ile çocuklarımızın terbiyesini çok harap ediyorlar.³⁰¹

Ruslar’ın kadınların eğitimine verdikleri önem kadar Kafkasya’da Ermeni ve Gürcüler de kadınların eğitimine önem vermişlerdir. İkinci gazetesinde verilen bir ilmi habere göre “Tiffliski Vestnik” gazetesinde Ermenilerin Tiflis, Gence, Kutais Guberniyalarında olan özel okullarında 446 öğretmen, 4 bin kız ve erkeğin birlikte eğitim gördüğü ve bu okullara bir yıl boyunca halk tarafından toplanan 70.000 manat masraf edildiği belirtilmiştir. İkinci, Azerbaycanlıların Kafkasya’da bulunan diğer milletlerin seviyelerine gelebilmeleri için çok çalışılması gerektiğini ifade etmiştir.³⁰²

Hasan Melikzade Zerdabi mekteplerde yalnızca erkeklere eğitim verilmesi hakkında görüşlerini şöyle ifade etmiştir; “Erkekler için ne kadar mektep açsak da arzu ettiğimiz amaca ulaşamayacağız. Kadınlar ilimden ve eğitimden uzak kalırlar, hâlbuki genç neslin terbiyesinde kadınlar büyük rol oynuyor.”³⁰³ Hasan Melikzade Zerdabi bu düşüncesini Hacı

²⁹⁸ XIX. Yüzyıl Türk Dünyası. (2013). s. 43.

²⁹⁹ Akpınar, Y. (1994). s.37.

³⁰⁰ Burada Tatarca’dan kastedilen Azerbaycan Türkçesidir.

³⁰¹ Vezirov, H. (2001). s.144.

³⁰² İkinci (1875-1877), (2005), s.280.

³⁰³ Öhmədov, H. (1985). XIX Əsr Azərbaycan Məktəbi. Bakı: Maarif Nəşriyyatı, 35.

Zeynelabidin Tagiyev’de maddi yönden destekleyerek Bakü’de ilk kız mektebinin temelleri atılmıştır. Tagiyev, okul açma fikrinin oluşmasındaki etkenleri şöyle açıklamıştır;

Cemaat, kızlarımızın zamane dersi okumaları vacibdir, gözleri açılır, toplumda yürümeleri hoş olur... İngiltere’ye, Almanya’ya ve Fransa’ya gidip okuyan erkeklerimiz, hepsi oralardan kollarına bir kadın takıp getirirler, çünkü kızlarımızla uyuşmuyor, dolanamıyor, ecnebi kadınlardan doğulan çocuklar kendi kendine dinsiz olurlar ve bütün mirasımıza sahip çıkarlar. İşler böyle olursa, ata-baba ocakları Kur’ansız, namazsız, şeriatsız kalacak. Yeni mektepde kızlara dini ilimler, kıyafet dikmek, dokuma yapmak, mutfak işleri, Türk ve Rus dilinde okuyup yazmak, matematik, çocuklara terbiye vermek öğretilecek. Bunun neresi kötü?! Molla Ali Hacı Halil oğlu! Kulak as! Ben, kızları ismetsiz etmek istemiyorum, namahremle açık olmaya çağırılmıyorum. Gece yirmi yaşlı kız sancılanmışdı, az kalsın ölüyordu. Lopabiğ Ambarsum doktoru getirdik kıza baktı, iyileştirdi, kızı ölümden kurtardı. Şimdi de bakayım, Lopabiğ Ambarsum Müslüman kadın hekim olsaydı, şeriata göre hangisi daha doğru? Kadın hekimlere, öğretmenlere ihtiyacımız çoktur. O mektebi ben, bize padişahlıkta vahşi demelerinden sonra karar verip açtırdım, etek dolusu para döküp bu maksatla inşa ettim. Öğretmenler düşünceli olacak. Müslüman-Tatar kadın öğretmenlerden getirmeleri için Kazan şehrine adam gönderdim.³⁰⁴

Kadimci din adamlarının evleri kundaklamaları ve tehditlere karşın Hacı Zeynelabidin Tagiyev para ve hediyelerle Mekke, Medine, Kerbela, Horasan, Kahire, İstanbul ve Tahran gibi mukaddes sayılan yerlere Molla Mirza Muhammed oğlunu göndererek saygın, resmi din adamlarının hepsinden ‘Müslüman kızların, oğlanlar gibi şeriat mekteplerinden başka çağdaş mekteplerde eğitim alabilmeleri için herhangi bir engel yoktur’ şeklinde imza ve mühürle onaylanmış resmî belgeler getirmiştir.³⁰⁵

III.Aleksandr hayatta iken, Tagiyev Müslüman kızların anadillerinde okuyabilmesi için Bakü’de bir okul açma izni istemişse de bu talep reddedilmiştir. III. Aleksandr’ın ölümünün ardından II. Nikola’ın taç giyme töreninde Tagiyev, bir senatör aracılığıyla Nikola’nın karısı Aleksandra Fyodorovna’ya çok pahalı bir hediye verir ve aynı zamanda Bakü’de Alexandra Fyodorovna adına Rus-Müslüman kız okulu açma talebinde bulunur.³⁰⁶ Defalarca izni istenen mektep için yeni bir engel ortaya çıkartmamak için mektebe Çar Nikola’nın eşi Aleksandra Fyodorovna’yı isim sahibi yapan Tagiyev’in, İsmail Gaspıralı gibi ilerigörüşlü olduğu söylenebilir. Gözlere perde asılan bu hareketin sonucunda Tagiyev,

³⁰⁴ Süleymanov, M. (1987). s.14.

³⁰⁵ Süleymanov, M. (1987). s.12-13.

³⁰⁶ Süleymanov, M. (1996). *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynelabidin Tağıyev*. Bakı: Gençlik Neşriyat, 64.

bu mektebin hiçbir zaman Aleksandra mektebi olarak tanınmayacağını bilirdi. Nitekim Aleksandra mektebi olarak değil, Tagiyev'in kız mektebi olarak tanınmıştır.³⁰⁷

Tagiyev mektebin açılışı için izin başvurusunda bulunduğu zaman kız mektebinin harcını ödemek için bankaya 150.000 manat koymuştur, bu paranın yıllık %5 faizi olan 7.500 manat ile okula gelir kaynağı sağlamıştır. Uzun uğraşlarla ancak iki yıl sonra 1896 yılında kız mektebinin açılması için gerekli izinler alınmıştır.³⁰⁸ Binanın zemini Oruç, Kanber ve Abuzer Oruçov kardeşlere matbaa için kiraya verilmiştir. Buradan elde edilen birkaç bin manat para ise yine kız mektebinin ihtiyacında kullanılmıştır.³⁰⁹

Hasan Melikzade Zerdabi ve Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in ilk Rus-Müslüman kız mektebini açarken gösterdikleri çaba Rusya Türkleri arasında yakından takip edilmiştir. Usul-ı cedid okullarının açılmasıyla Rusya Türklerinin modernleşme hareketini başlatan İsmail Gaspıralı da mektebin açılmasını yakından takip eden kişilerden biri olmuştur. Gaspıralı, Tercüman gazetesinde mektebin açılışı ile ilgili duygularını şöyle ifade etmiştir;

*Müslüman kızlarının tahsil ve terbiyelerine mahsus büyük mektebi fenniye ve edebiye tesisine karar verilip, hamiyet ve efkârı maarifperestisi ile meşhur tüccar ve fabrikatör Hacı Zeynelabidin cenaplarının mübaveti ve teşviki ile Bakü'de zadegân ve muteberan-ı islamın 150.000 ruble cemettikleri hususi bir telgraftan anlaşıldı. Yaşayınız Bakululer... terakki yolundasınız!...*³¹⁰

Kız mektebinin milli mimari tarzda yapılmış güzel ve zarif binası arkasını “içeri şehir” denilen eski Bakü'nün tarihi surlarına dayamıştır. Memlekete ve millete yüzlerce münevver ana yetiştiren bu irfan ocağının başında Hasan Melikzade Zerdabi'nin refikası Hanife Hanım duruyordu.³¹¹ Hanife hanımın yanında Rusça ve matematik öğretmeni Mariya Mustafayevna, Azerbaydan Türkçesi ve Din eğitimi öğretmeni Esmâ Hanım Hafız Mehmed Emin Efendi Kızı, Tatar Rahile Hanım Teregulova, Tatar Meryem Hanım öğretmen olarak görev almıştır. Okulun binası çok görkemli yapılmış ve her türlü ihtiyaç düşünülmüştür. Disiplinli bir şekilde yönetilen okulun çalışanlarının tümünü kadınlar oluşturmaktadır.³¹²

³⁰⁷ İlkin, G. (1999). s.229.

³⁰⁸ Süleymanov, M. (1996). s. 64.

³⁰⁹ Süleymanov, M. (1996). s. 16.

³¹⁰ Tercüman, (7 Nisan 1896), Sayı.14.

³¹¹ Mehmetzade, M. Bala. (1954). “Kadınlara Hürriyet (Azerbaycan Tarihinden)”. *Azerbaycan Kültür Derneği Dergisi*, (24), 2.

³¹² Sarıahmetoğlu, N. (2010). “Ekinci Gazetesinde Kadın Meselesi”. *Çukurova Sanat*, (6), 22.

Okulun kontenjanı 50 öğrenci olarak belirlenmesine rağmen ilk yıl 58 öğrenci kabul edilmiştir.³¹³

Hasan Melikzade Zerdabi, mektebin amaçları, araçları, danışma kurulu, mektepte çalışanların ve öğrencilerin haklarına dair maddeleri içeren bir nizamname hazırlamıştır. Bu nizamname ile mektebin işleyişi belirli disiplin kaideleri altında düzene alınarak Azerbaycan'ın ilk ve esas öğretmen kadrosunu oluşturulmaya başlanmıştır. Ayrıca okulun yalnızca kızlara hizmet etmesi sebebiyle halkın dini hassasiyetlerini göz önünde bulundurularak müdür, doktor ve aşçı gibi çalışan kadrolarının kadınlardan oluşması ve mektebe yalnızca evli olmak şartıyla temizlik görevlisi kadrosunda erkek çalışan alınabileceği belirtilmiştir. Bu durumun dışında mektebe erkek girmesi kesinlikle yasaklanmıştır.³¹⁴ Okulun düzeni ve işleyişi hakkında detaylı bilgilere okulun mezunlarından olan Neriman Nerimanov'un kardeşi Nabat Nerimamov'un hatıralarında anlatmıştır;

Bakü Müslüman Kız Mektebi, çok sayıda Müslümanın yaşadığı Rusya İmparatorluğunda ilk ve tek kız okulu idi. Hatta mübalağasız denebilir ki Yakın ve Orta Doğuda, Avrupa tarzı eğitim veren ilk kız mektebi idi. Buradan mezun olmuş kızlar Azerbaycan'ın ilk ve esas bayan eğitim kadrolarını oluşturmuştur. Hâkim, iktisatçı, ressam, profesör, doçent, kütüphaneci vb. olan birçok mezun da vardır...

Kış ve yaz için ayrı formalarımız vardı. Gündelik formalarımızın yanında bayram ve merasimler için ayrı elbiselerimiz vardı...

Öğretmenlerimiz bilgili, her öğrenciyle tek tek ilgilenirdi. Bazen bir konuyu yorulmadan, sıkılmadan defalarca anlatırlardı. Ana evladına ancak bu kadar dikkat edebilirdi. O güzel öğretmenlerimiz hiçbir zaman aklımdan çıkmaz.

Öğrencilerin çoğu Şuşa ve Tiflis'den gelmişlerdi. Bir miktar da Bakü zenginlerinin kızları okuyordu. Bunlar evlerinden sabahları faytonla gelir derse girerlerdi. Öğle yemeğini okulda bizimle yerler ve dersler bittikten sonra akşamları faytonla geri dönerlerdi...

Binanın görkemi, dış deseni uzaktan buranın mukaddes bir yer olduğunu gösterirdi. Odalar geniş ve yüksek, pencereler yüksekti. Yazın serin, kışın sıcak olurdu. Mimar her şeyi dikkate almıştı.³¹⁵

³¹³ Sarıahmetoğlu, N. (2010). s.489-450.

³¹⁴ Cabbarov, F. (2011). *H.Z.A. Tağıyevin Qız Məktəbinin Tarixindən*. Bakı: Ziya Neşriyat, s.30-41.

³¹⁵ Bkz. EK-11.

Bu okulda şahsi ve genel temizliğe özellikle dikkat edilirdi. Mektep doktoru sık sık öğrencilerle bu konuda toplantılar yapardı. Her gün şahsi temizlik kontrol edilirdi...

Günde dört defa yemek verilirdi... Sonbahar ve kışta zayıf kızlara yemekten önce vücutlarını kuvvetlendirmek için balık yağı içiriliyordu...

Mektebin dışarıyla alakası yoktu, içeriye izinsiz kimse bırakılmazdı. Ana babalar ve akrabalar kızlarla ancak özel bir mekânda görüşebilirdi...

Bayramlarda bizi sinemaya yada Tağıyev Tiyatrosuna götürürdüler...

Okulumuzda koro, tiyatro, edebiyat, dans grupları vardı. Cuma günleri bu gruplar piyes oynar veya konser verirlerdi...

Üst sınıflarda el işleri, dokuma, elbise dikmeyi öğrenirdik. Mezun olan kızlardan bir kısmı el işi bir şal hazırlayıp Hacı Bey'in eşi Sona Hanıma hediye etmişlerdi...³¹⁶

Sona Hanım sık sık okula gelir çeşit çeşit tatlı ve meyve getirirdi. Hacı Bey'de arada bir gelerek derslerimize girer ve "kızlarım, evlatlarım, iyi okuyun, çalışın. Saadet okumaktadır. Bilgi en önemli kazançtır." derdi.

Bizim aileden, Nerimanov ailesinden Asiye, Kumru, Meryem, İltifat, Simuzer ve ben bu okulda ücretsiz okuyorduk. Pansiyonda, okulumuzda çok güzeldi. Sınıflar geniş, tavanları yüksek ve aydınlık idi. Yatakhaneler temiz, yorgan-döşek yumuşak, çamaşırlar tertemizdi. Her hafta değiştirirlerdi...

Nevruz, Ramazan ve Kurban bayramlarında okulda sergiler düzenlenirdi. Kızların el işleri burada sergilenirdi. Analar, kız kardeş ve hanım akrabalar davet edilirdi...

Okulumuzun kütüphanesi çok güzeldi. Hacı Bey kitap için hiçbir masraftan kaçınmamıştı. Burada Nizami, Hafız, Fuzuli, Puşkin, Lermantov, Şekspir, Turgenyev, Tolstoy, Bayron, Shiller, Molyer, Volter, Seyid Azim, Teyfik Fikret, Namık Kemal vb. birçok yazar ve şairin kitapları vardı. Çok sayıda dergi gelirdi...

Okulumuzda derslerde istifade etmek için hayvanlar âleminde resimler, harita ve atlaslar, laboratuvarlar gibi birçok imkân vardı. Görseydiniz kızların başarılarından hiç okula gitmemiş Hacı Bey nasıl sevinirdi. Hacı bey Petersburg'a, Moskova'ya Paris'e gittiğinde oralardaki kız okullarına ve yurtları ziyaret eder, uzmanlarla konuşup kızların eğitimiyle ilgili tavsiyeler alırdı. Buralarda ders araçları ve kitap sipariş ederdi.³¹⁷

³¹⁶ Bkz. EK-12.

³¹⁷ Süleymanov, M. (1996). *Neft Milyonçusu*. Bakı: Azərbaycan Neşriyatı, 54-57.

Rus-Müslüman Kız mektebinin açılışı Rusya Türkleri arasında bir ilk olması sebebiyle büyük yankı yaratmış ve çok sayıda tebrik telgrafı gelmiştir. Ayrıca okul için mimari olarak görkemli bir binanın seçilmiş olması da toplumdaki gelecek baskıları azaltması ve öğrencilerin okulu çabuk benimsemesini de sağlayacağı düşünülmüş olabilir. Mektebin açılışında Bakı Guberniyası Dini İşler İnzibatçısı A. I. Yunitski, Hacı Zeynelabidin Tagiyev'e yapmış olduğu bu hayır işi için düşüncelerini şöyle ifade etmiştir;

Hacı, siz hayatınızda çok hayır işleri yaptınız. Onlardan kendinize güzel çelenk örmüşsünüz. Bakü'de açtığınız Rus-Müslüman kız mektebi bu çelenkte en kıymetli elmas gibi parlıyor. Lakin gül olan yerde dikende olur. Bu mukaddes işinizde sizi yargılayanlar olacak. Cesur olun. Hakikat sizin tarafımızdadır.³¹⁸

Kız mektebinin 1905 yılı ilk mezunları arasında Ayna Musabeyova (Sultanova), Nabat ve Simuzer Nerimanova, Saide Şeyhzade, Sona Ahundova, Heyransa Ahundova, Maral Bayramalibeyova, Fatma Sultanova, Nergiz Sultanova, Emine Memmedova, Türfe Efendiyeva, Tubu Ahmedbeyova, Sayat Usmiyeva, Gülşen Alibeyova ve Münevver Alibeyova bulunmaktaydı. Azerbaycan'da ana dilinde ve Rus dilinde eğitim almış ilk mezunlar, mektebin müdüriyetine ve Hacı Zeynelabidin Tagiyev'e yazdıkları teşekkürde sevinçlerini ifade etmişlerdir; "Siz bizi kendi nazarımızda ve Müslüman toplumunda yükselttiniz. Bizim manevi borcumuz bütün halklar arasında eğitilmiş, terbiyeli yüksek kız adını doğrultmaktır..."³¹⁹

Teşvik ve himaye amacı taşıyan basın millî basın "Bir münevver ana yüz mektep muallimine bedeldir" parolası ile hareket etmiştir.³²⁰ Hacı Zeynelabidin Tagiyev'i bu alanda yalnız bırakamayarak istekli ve zengin kişilere yeni mektep binaları inşa etmeye teşvik edilmiştir.³²¹ Hasan Melikzade Zerdabi'nin genç neslin terbiyesinde kadınların önemini yadsınamaz olması ve bu sebeple okul sayılarının artırılması gerektiğini belirtmesi üzerine art arda Aktaş'ta, Kazah kazasının Salahlı köyünde, Göyçay kazasının Zeyelu köyünde, Şuşa'da, Şamahı'da, Karyakin kazasında vb. yerlerde okullar açılmaya başlamıştır. Hanife Hanım Melikova, Hatice Hanım Agayeva, Rahile Hanım Hacıbeyova, Sara Hanım Vezirova, Nigar Hanım Aslanova, Gevher Hanım Usubova, Şerabani Şabanova, Şefika Hanım

³¹⁸ Kaspi Gazetesi, (9 Oktyabr 1901), No.219, Bakı.

³¹⁹ Gəncəli, S. (2001). *Qadın, Güzəllik və Ültiyyəət*. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 75.; Bkz. EK- 13.

³²⁰ Mehmetzade, M. Bala. (1954). s.2

³²¹ Teraqqi Gazet, (10 Noyabr 1908), No.98, Bakı.

Efendiyeva, Ayna Sultanova, Nabat ve Kumru Nerimanova bu okullarda öğretmenlik yapmıştır.³²²

Bütün Kafkasya genelinde mektep ve medreselerde verilen eğitimin verimsizliği sebebiyle düşük okur-yazar oranları Usul-ı Cedid okullarının yayılmasıyla ve kız çocuklarının da eğitim almaya başlamasıyla birlikte % 7.6'ya yükselmiştir. 1909 yılında, ilkokulda eğitim gören 18.675 çocuğun 4.787'si Azerbaycanlı (250'si kız), 1910 yılında 25.869 çocuğun 8.156'sı Azerbaycanlı (634'ü kız), 1911 yılında 28.200 çocuğun 10.306'sı Azerbaycanlı (898'i kız) idi. Bundan başka, 1904 yılı itibariyle 3 erkek ve kadın pazar günü okulunda eğitim gören 218 erkek ve 111 kadından 35'i Azerbaycanlıydı. Bakü, Petropavlov, Kozliyakov'da olan okur yazarlık okullarında ise 58 erkek, 40 yaşlı kadın eğitim görmüştü.³²³

Kadınların erkeklere mektup yazacakları düşüncesini kendilerince doğru olduğuna inandıkları dini gerekçelere dayandıran kadimci din adamları tarafından kız çocuklarının okuma-yazma öğrenmesine engel olursa da bölgede Rus okullarının açılması bu fikrin ortadan kaldırılmasında bir nevi yardımcı olmuştur. Rus okullarına Ruslaşma korkusu sebebiyle çocuklarını göndermek istemeyen aileler yeni usulde eğitim veren okulları tercih etmişler ve böylece Kafkasya'da eğitilmiş kişilerin topluma oranında bir artış gözlenmiştir.

4.4.4. Azerbaycan Kadın Hayır Cemiyetleri

Azerbaycan'da faaliyet gösteren ilk hayır cemiyetleri eğitim hayatında olduğu gibi Ruslar tarafından Kafkasya'nın Rus tesirini artırmak, Rus kız mektepleri açmak ve Rus soylularına hizmet etmek yani Ruslaştırma amacı taşımıştır. Bu cemiyetlerden ilki olan "Mukaddes Nina Hayriye Cemiyeti", 17 Aralık 1846 yılında Tiflis'te kurulurken Bakü'de şube açmıştır. 30 Nisan 1848'de ikinci şubelerini Şamahı şehrinde açmıştır. 1859'da cemiyetin merkezi ve onunla aynı ismi taşıyan mektebi de guberniya başkentinin değişmesinin ardından Tiflis'ten Bakü'ye taşınmıştır. Cemiyetin başlıca ve öncelikli amacı yoksul ailelerin, özel olarak ise kızlarını Rusya'ya göndermeye imkânı olmayan memur ve zabıt

³²² Sarıahmetoğlu, N. (2002). s.490.

³²³ Aliyeva, G. (2005). *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 116.

kızlarını terbiye ve zorunlu eğitimini sağlayacak mektepler tesis etmekten ibarettir. Diğer bir deyişle bu mektepler ise Çarlık yönetiminin baskısıyla Azerbaycan'da ve bütün Güney Kafkasya'da güçlenmesi ile alakadar burada kulluk eden harbi ve mülki memur ailelerinin yerleşmesi neticesinde açılmıştır.³²⁴ Bakü gubernatoru Dimitri Semyoneviç Starolevski'nin eşi Yekaterina Starolevski tarafından idare edilen cemiyetin üyeleri arasında Çimnaz Hanım Selimhanova, Fatma Esedbeyova, Hatice Hakverdiyev, Gevher Kutgaşinskaya, Bala Hanım Handermirova, Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Hacı Mirze Kulu, Hacı Hüseyin Kulu, Sefer Ali oğlu, Melikmemmed Aliyev ve Ağahüseyn Tağıyev gibi Azerbaycanlılar da bulunmuştur.³²⁵ "Mukaddes Nina Hayriye Cemiyeti" gibi İrevan merkezli "Mukaddes Ripsime Hayriye Cemiyeti" de ile aynı amaçlara hizmet etmiştir. Bu cemiyetin üyeleri arasında Azerbaycanlı kadınların bulunması, cemiyetin açmış olduğu mektepte Mir Mehdi adlı bir öğretmen tarafından Azerbaycan dili dersi verilmesi ve Rus, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan kızlarının bir arada Rus dilinde eğitim alması dönemin düşünce tarzına uymayan ilerici bir durum olmuştur.³²⁶

Azerbaycan'da Rusların kadın cemiyetlerinin dışında Almanların da kadın cemiyetleri bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan "Yevankel-Lyuteran Kadınlar Hayriye Cemiyeti", Bakü'deki Protestan papazının eşi E. Tsimmerman, E. Loter, L. Kayzer ve E. Ekden gibi Bakü'nün Alman kadınları tarafından oluşturulmuştur. Cemiyet, Bakü şehrinde yaşayıp Yevankel-Lyuteran mezhebine mensub olan ve ihtiyaç hissedenlere maddi yardımı amaçlamıştır. Almanlara mahsus bir diğer cemiyet ise benzer amaçlara sahip olan 9 Nisan 1912'de kurulan "Kızlara Yardım Eden Yevankel Cemiyeti" olmuştur. Bakü Alman toplumunun üyeleri E. B. Ştreker, Z. F. Bolton, E. Fon Şmiyer ve başka kişiler tarafından kurulan cemiyet, Yevankel mezhebine mensub olan kızların zararlı, kötü yollara düşmemesi ve manevi yönden sağlam yetişmesi amacını taşımıştır. Adlarının farklılıklarına bakmayarak cemiyetlerin Alman kadınları arasında hayır faaliyetleri çabasında oldukları görülmüştür.³²⁷

Azerbaycan Türkleri tarafından kurulan ilk cemiyetler ise Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Murtaza Muhtarov, Musa Nağıyev ve Şemsi Asadullayev gibi zengin aydınların halkın refah

³²⁴ Bayramov, H. (2015). *Çar Rusiyasının Azərbaycandaki Təhsil Siyasəti: Unifikasiya Prosesi və Tarixi-Pedaqoji Paradigmanın Formalaşması*. Bakı: Elm, 186-187.

³²⁵ İlkin, G. (1999). s.180-181.

³²⁶ Bayramov, H. (2015). s.187.

³²⁷ Cavadov, C. (1999). *Azərbaycanda Xeyriyyəçilik Hərəkət*. Bakı: Elm, 58-60.

seviyesini artırmak amacıyla topraklarından kazandıklarını yine topraklarındaki hayır işlerine ayırmasıyla gerçekleşmiştir. Bu aydınların destekleriyle yeni usul okullar açarak eğitilmiş gençler yetiştirmek, kimsesiz kalmış çocuklara sahip çıkmak, yardıma muhtaç olan insanlara yardım etmek ve edebi eserler ortaya çıkartmak gibi yardımsever amaçlar taşıyan birçok cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetler sayesinde Azerbaycan'ın muhtelif köşelerinde ilim ve irfan yuvaları, akşam kursları hayata geçirilmiş; milletin manevi servetini teşkil eden, lakin maddi imkânsızlıktan dolayı hayatta yerini bulamayan istidatlı Azerbaycan evlatlarına sahip çıkılmış, burslar verilmiş ve eğitim alma imkânı sağlanmıştır.³²⁸

Gerek mensup oldukları bölgede gösterilen cemiyet faaliyetlerinin farkında olmaları gerekse bu cemiyet faaliyetlerinin içerisinde bizzat bulunmaları sonucunda Azerbaycan kadınlarına “Tiflis’de erkekler hayriye cemiyeti kurup eğitim ve medeniyet işine yardım ediyorlar. Peki kadınların neden böyle bir cemiyeti olmasın?” sorusunu sordurtmuştur.³²⁹ Bunun üzerine Mirze Celil Memmedguluzade’nin önerisi ile Sofya Hanım Şahtahtinskaya ve Hamide Hanım Cevanşir, General Kasım Mirza Kaçar’ın kızı Gövher Hanım Kaçar’ın yardımı ile Tiflis sokaklarında cemiyetin ilk toplantısına Müslüman kadınları çağırılmışlar ve Şark kadınlarının ilk medeni adımı olarak görülen bu toplantıya 45 kişiden fazla katılım sağlanmıştır. Hamide Hanım Cevanşir toplantıda cemiyet başkanı seçiminde kadimcilerin etkili olduğunu belirtmiştir; “Biz toplantıda bazı meseleleri müzakire ettik ve Gövher hanımın teklifi ile cemiyetimizin fahri başkanı olmasını Canişin eşinden istedik. Kendimizi hukuksuz Müslüman kadınlarını ruhanilerin ve kadın özgürlüğünün başka düşmanlarının hücumlarından koruyalım diye böyle bir karar aldık. Çünkü bundan bir az evvel Hasan Bey Ağayev’i Gence ve Bakü kadimcileri kızdırmış, neticede bu teşebbüs gerçekleşmemiştir.”³³⁰

4 Mart 1906’da “Cemiyetler ve İttifaklar Hakkında Geçici Kurallar”ın onaylanmasının ardından Rusya’da yaşayan gayri Rus milletler arasında kültürel ve eğitim alanında gelişim görülmeye başlanmıştır.³³¹ 1908 yılından itibaren Bakü, Gence, Şeki, Lenkeran, Şuşa, Zagatala, Derbend, İrevan ve Tiflisde cemiyetler kurulmaya başlamıştır. Bu konuda 1 Şubat 1908 tarihli Kaspi gazetesi şöyle yazmıştır; “Müslüman kadınları arasında müterekki hareket

³²⁸ Babaşlı, M. (2003). “XX Esrin Evvellerinde Azerbaycanda Milli Oyanış ve Maarifcilik Herekatı”. *Journal of Qafqaz University*, (12), 225.

³²⁹ Məmmədov, S. (1996). s.230.

³³⁰ Gəncəli, S. (1991). *İşıqlı Ömürlər, Kövrək Talelər*, Bakı: Azərneşr, 95-97.

³³¹ Memmedguluzade, H. (1967). *Mirze Celil Hakkında Hatıralarım*, Bakı: Azer neşriyat, 21.

günden güne artıyor. Müslüman kızlarından biri hali hazırda talebe Nesib Bey Yusufbeyli'nin eşi öz kuvve ve muhabbeti ile Yelizavetpol şehrinde müselman ziyalı kadın ve kızlarından ibaret ittifak yaratmıştır.” İttifak, “Zagafgazya” gazetesinin yazdığına göre, “Red olsun çadra! Red olsun sıkıntılı, manasız örtük! Daha çok ışık ve azadlık!” sloganı ile faaliyet gösterirdi.³³² Üyeler arasında meşhur ailelerin kadınlarından Cavahir Hanım Refibeyova, Rehşende Beyim Hasmemmedova, Senuber Hanım Ziyadhanova, Şukufe Hanım Pişnamazzade, Hadice Hanım Refiyeva, Şirin Beyim Hoyski ve Dilşad Hanım Hasmemmedova vardır.³³³

Bakü'de ilk kadın cemiyeti başlarda ‘Nicat’ cemiyetinin bir şubesi olarak kurulmuşsa da 26 Ekim 1908'de Hanife Hanım Melikova tarafından ayrı nizamnamesi kabul edilerek Müslüman Kadınların Hayriye Cemiyetine çevrilmiştir. Kadınların medeni seviyelerini yükselterek onları iktisadi birliklere dâhil etmek amacı taşıyan cemiyetin üyeleri yüksek rütbeli devlet memurları, generaller ve büyük sanayicilerin eşleri veya kızlarından oluşmaktaydı; Liza Tuganova'nın ilk fahri başkanlığını yaptığı derneğin üyeleri arasında³³⁴ Rübabe Hanım Gasımova, Hadice Hanım Alibeyova, Emine Hanım Efendiyeva, Süreyya Hanım Ahundova, Höküme Hanım Ahundova, Sabire Hanım Abdurrahman, Sara Hanım Vezirova, Emine Hanım Teregulova, Hurşid Hanım Emircanova, Rehile Hanım Hacıbababeyova, Garip Sultan Hanım Hanlarova ve Aişe Hanım Hacı Gasımova vardır.³³⁵ 6 Kasım 1906 tarihli Kaspi Gazetesinde 3 Kasım'da Müslüman kadınlarının ikinci toplantısı gerçekleştirilmiştir. Toplantıya 50 müslüman kadın katılarak nizamnamesini hazırlamışlardır. Kadınlar aynı gün yoksullara ve ihtiyacı olanlara yardım amacıyla 615 manat para toplamışlardır.³³⁶

Nicat Cemiyetinin kadın şubesinin çalışmalarının neticesi olarak 21 Kasım 1914'de Liza Muhtarov tarafından Müslüman kadınları arasında okur-yazar olma oranını artırmak ve

³³² Röya Tağıyeva, Azerbaycan Halı Ansiklopedisi'nde ev içi tasarımından ve giyim-kuşam unsurlarından bahsederken çadra kelimesi ile çarşafı kastettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Tağıyeva, R. (2015). *Azerbaycan Halı Ansiklopedisi*. Bakı: AXDM, 35.

³³³ Süleymanova, S. (1999). *Azərbaycanda İctimai- Siyasi Hərəkət (XIX Yüzdilliyin Sonu- XX Yüzdilliyin Əvvəlləri)*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 183.

³³⁴ Durmaz, Ş. (2010). “20. Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Amaçlı Vakıf ve Dernekler”, *Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Yardım ve Dayanışma Hakemli Araştırma Dergisi*, 1(2), 65.

³³⁵ Terakki Gazetesi, (30 Oktyabr 1908), No.29, Bakı.

³³⁶ Məmmədova, N. (2016). *XX. Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Milli-İctimai Təşkilatlarının Maarifçilik Fəalliyəti*, Bakı: Təhsil, 73.

eğitimli olmak amacıyla öğrencilere yardım etmeyi amaçlayan “Bakü Müslüman Kadın Hayriye Cemiyeti” kurulmuştur.³³⁷ 1917’de Bakü’de kız mektebi açmıştır.³³⁸ Mehmet Emin Resulzade, İkbal Gazetesi’nde cemiyetin kuruluşuyla ilgili şöyle yazmıştır;

Erkekler arasında ilk maarif ve hayriye cemiyetlerini vücuda getirenler muallimlerimiz olmuştur. Bu kerede kadınlar arasında hayriye cemiyeti müessislerinin muallimeler olduğunu kemal-i memnuniyetle görüyoruz... Muhtimizin içtimai terakkisi için hayırlı bir faaliyet olarak görüyoruz... Muhterem bacılarım, hayırlı yol!³³⁹

Hayır işleri cemiyetler üzerinden olduğu gibi bireysel olarak da gerçekleştirilmiştir. Gence’de öğretmen Asiya Hanım Ahundzade’nin Zengezur’da yoksullara 151 manat yardım toplaması, Ağdaş kız mektebinin müdürü Hadiyye Hanım Memmedzade’nin Volga boyu ahaline 150 manat yardım toplaması, Zülfikar Hacıbeyova ve Büyük Hanım Hacıbeyova’nın düşünlerinde toplanan paranın bir kısmı Saadet Hayriye Cemiyeti aracılığıyla Ağdaş kız mektebine verilmesi ve eşinin burada altı ay ücretsiz ders vermesi bireysel hayriye faaliyetlerine örnek verilebilir.³⁴⁰

Azerbaycan’da kurulan cemiyetler milli birlik ve beraberliğin sağlanarak sosyal dayanışmanın örnekleridir. Kadınların özgürleştirilmesi için verilen mücadelede cemiyetlerin önemini kavrayan yüksek rütbeli devlet memurları, generaller ve büyük sanayicilerin eşleri veya kızları tarafından kadın mücadelesine yeni bir yön verilmiştir. Cemiyetlere katılan Müslüman kadınların yeterli sayılarda olmamaları, cemiyetlerin yalnızca guberniyanın başkenti olarak önce Tiflis sonra Bakü’de faaliyet gösterebilmeleri ve temelde yardım amacı taşımaları sebebiyle maddi sıkıntılar çekmelerinden dolayı yetersiz kalsalar da kadın mücadelesinin önemli yol almasını sağlamıştır.

Sonuç olarak dinin kadının üzerinde sömürü aracı olarak kullanılmasını edebiyatın şiir, tiyatro, hikâye ve roman gibi çeşitli yazı türlerinde özgün üsluplarla eleştirilmiş ve basın aracılığıyla insanlara ulaşarak kadının, eğitimli ve kültürlü olarak modern dünyada şekillenmesinin gelecek nesillerin önemi için vurgulanmıştır. Aile, eğitim, hicap ve sosyal meseleler yoğunluk verilerek kadının problemleri giderilmeye çalışılmıştır. Kızların okuma-

³³⁷ Bkz. EK- 14.

³³⁸ Babaşlı, M. (2003). s. 237.

³³⁹ Durmaz, Ş. (2010). s.65-66.

³⁴⁰ Məmmədov, S, (1996). s. 237.

yazmasına engel olmak isteyen kadimci kesime karşı Rus okulların açılması bir önyargı oluşturmuş ve Usul-ı Cedd okulları tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra Rus ve Almanların kendi içlerinde yardımlaşmayı artırmak amacıyla kurmuş oldukları cemiyetler, Rusya Türklerine de örnek olmuş ve çeşitli amaçlarla cemiyetler kurmuşlardır.

5. ÂLEM-İ NİSVAN, IŞIK VE MOLLA NASREDDİN'İN ŞEKİL, KADRO ve İÇERİK İNCELEMELERİ

Bir yayının organını tanıyabilmek için öncelikle yayının dış özelliklerine yani şekil özelliklerinin incelenerek okuyucuya verilmek istenen mesajlarda kullanılan materyale dikkat edilmiştir. Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin'in şekil özelliklerinde, yayının süresi, tirajı, sayfa sayısı, kâğıt boyutu, yazı puntosu, alfabe türü, kullanılan dil, basım yeri ve matbaası ve ücret bilgisi gibi birçok unsur değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Yayınların fikir sahipleri olan yazar kadrosunu oluşturan kişilerin ortak bir çatı altına toplayan sebeplerine dikkat çekmek amacıyla yazarların hayatlarına kısaca değinildikten sonra kadının ve çocukların eğitimi, hicap meselesi, evlilikte kadının yeri, İslam dininde kadının yeri, kadınların gelişen dünyada hak ve hukuklarına dair içerik incelemesi yapılırken kadınların okuyabileceği yayın organları olması sebebiyle kadınlarla ilgili olmayan tamamen genel kültür amacıyla verilmiş bilgilere de yer verildiğine dair incelemelerde yer almıştır.

5.1. Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin'in Şekil İncelemeleri

5.1.1. Âlem-i Nisvan Dergisinin Şekil Özellikleri

Kadınların temel hak ve hürriyetlere sahip olmadığı Çarlık Rusyası'nda XIX. yüzyılın ikinci yarısında İsmail Bey Gaspıralı, Rusya Türkleri arasında kadının statüsünün ve durumunun iyileştirilmesi yolu ile Türk toplumunun temellerinin sağlamlaştırılması için 1883'ten itibaren düşüncelerini yaymak için çıkarmaya başladığı 'Tercüman' gazetesinin hemen her sayısında eğitim görmüş kadın hakları hakkında haberlere ve yazılara yer vererek kadınlara vermiş olduğu önemi dile getirmiştir.

Rusya Türklerinin ilk sesi olan Tercüman gazetesinin yayınlanma döneminde İsmail Gaspıralı kadar Zühre Gaspıralı da Türk milletinin yükünü üstlenmiştir. Zühre Hanım İsmail Bey'e yalnız hayat ve saadet arkadaşı değil, iş ve emel yoldaşı da oldu. Tercümanın kurulmasında kendi mücevheratını satarak yardım ettiği gibi, bidayette gazetenin kağıtlarının hazırlanmasında ve abone adreslerinin yazılarak gönderilmesinde de çalışmıştır. Tercümanın ilk devirlerde, yani İsmail Bey'in her taraftan menfi hareketler karşısında

kaldığı sıralarda ona cesaret veren ve onu candan teşvik eden Zühre Hanım olmuştu. Çocuklarının büyütülmesine ve evinin idaresine bizzat nezaret ettiği gibi, hiçbir zaman Tercümandan alakasını kesmemiş daima kutsi tanıdığı bu milli işe elinden gelen yardımı yapmıştır.³⁴¹

Rusya Türkleri için milli uyanışın kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasından ve birlikte eğitiminden geçtiğini saptayan İsmail Gaspıralı, Rus makamlarının hiçbir şekilde toplantı için izin vermeyeceğinin bilinciyle, 10 Nisan 1893'te Tercüman gazetesinin 10. Yıl Jübilesine yemekli ve şenlikli biçimde kutlanmasının iznini almıştır. Üst düzey Rus resmi görevlilerinin de katıldığı bu masum görünüşlü ziyafete, Rusya'nın hemen her tarafındaki aydınların yanısıra eşleri de davet edilmişti. Ziyafetin gecesi ve müteakip birkaç gün içinde erkek davetliler bizzat Gaspıralı İsmail Bey tarafından, bir kadın hareketi için öncü olarak seçilen eşleri de Zühre Gaspıralı tarafından bilgilendirilmiş ve yönlendirilmişti. İşte ilk gayri resmi kadın toplantısının gerçekleştirildiği Nisan 1893 tarihini, Rusya'daki Türk Kadın Hareketi'nin başlangıç tarihi olarak kabul etmek gerekir.³⁴² Bu jübilede kutlamalar yapılırken Zühre Hanım'a da hediyeler verilmiştir. Kırimlılar ona bir broş hediye ederken, Kazanlı konuklar onu gayri resmi olarak "millet anası" unvanıyla taltif etmişlerdir.³⁴³

İsmail Gaspıralı'nın erkek egemen toplumun her alanında dışlanan kadının toplum içindeki potansiyelini fark etmesi üzerine Tercüman'ın içerik yoğunluğu içerisinde kadınlara vermiş olduğu yeri az bularak üç kez kadın dergisi çıkartma teşebbüsünde bulunmuştur. İsmail Gaspıralı, Tercüman gazetesinin iznini aldığı gibi Rus yetkililer ile masumane ilişkiler kurma yoluyla çıkaracağı dergilerde de izin alabileceğini düşünmüş ve 'Müslüman kadınları kendi rızaları ile Ruslaştırmanın yolunun kadın dergilerinden geçtiğini' savunmuştur. İlk olarak 1887 yılında Zühre Gaspıralı'nın ilgileneceği 'Terbiye' adlı kadınların çocukları için öğretmenleri olabileceği bir dergi çıkartmak istemişse de bu proje Basın İşleri Genel Müdürlüğü tarafından reddedilmiştir. Gaspıralı'nın ilk kadın dergisinin reddedilmesi üzerine ikinci denemesi 1891 yılında Tercüman gazetesine ek olarak 'Kadın' adlı dergiyi çıkartmak istese de İçişleri Bakanlığı, konu ile ilgili açıklama için Prof. V. D.

³⁴¹ Kırimer, C. Seydahmet. (1996), s.28.

³⁴² Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). s.31-32.

³⁴³ Ahunov, Azat, "İsmail Bey Gasprinski: Rusya İmparatorluğu'nda Bir "İnorodets"in Kaderi", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.2, S. 2, Ankara, 2005, s. 13.

Smirnov'a başvurarak "İkinci bir Tatar gazetesinin yayınlanmasına gerek görülmedi" gerekçesiyle reddetmiştir.³⁴⁴

Dergilerin yayınlanması için Rus makamlarına yapılan her iki başvurunun da olumsuz sonuçlanması, 1905 Devrimi öncesi basın-yayın organlarında sansürün yoğunlaşması ve İsmail Gaspıralı'nın hayat yoldaşı Zühre Gaspıralı'yı kaybetmesi gibi sebepler uzun yıllar yeniden bir kadın dergisi için teşebbüste bulunulmasını engellemiştir. Bu süre zarfında Gaspıralı tarafından özel olarak yetiştirilen Şefika Gaspıralı, çocukluk yıllarını Tercüman matbaasında gazete katlayıp, pul yapıştırıp adres yazarken gençlik yıllarını Tercüman gazetesine makaleler yazarak geçirmiş ve adeta Rusya Türk kadınlarının lideri olacakmış gibi yetişmiştir. 1903 yılında Zühre Gaspıralı'nın vefatı ile Şefika Gaspıralı annesinin iş yükü ve sorumluluğunu üstlenerek Türk Dünyasında bir ilki meydana getirmiştir; Âlem-i Nisvân.

1905 yılında basın-yayın özgürlüğünün yaratmış olduğu imkânlar dahilinde ana dilde yayın yapabilme imkânına sahip olan Gaspıralı hem Türkçe hem de Rusça olarak 21 Ekim 1905 tarihli Tercüman'da "Âlem-i Nisvân (Kadınlar Dünyası) ve Jenskij Mir" başlıkları altında vermiştir;

Geçen numaramızda haberi verilmiş October 17'de sadr olmuş manifest teali İmparatoru cümle Rusya milletleri için bir devir Cedide bir zaman tecelli ve dervaze-i Saadet açmıştır. İş bu devri mübareki tebriken ve ilmi cümle Müslim ve Müslime ye farzdır. Kaidei Aliyesini rehber tutarak hanım kardeşlerimiz ve Hanım kızlarımıza mahsus haftalık alemi nisvan mecmuası neşrine karar verdik.

Tedbirimiz takdir-i hüdevendiye muvaffak gelir ise ibtidasından işbu mecmua edebiye fenniye ve beytiyenin neşrine mübaşeret olunacaktır.

Alem-i nisvan mecmuası haftada bir şeklinde neşr olunup mevâdd-ı mündericesi kadın ve kızlara lazım olan yurt ve evlat terbiyesine malumat, nakış, aşhane işlerini mutlak olacaktır. Kadısında dünyada meşhur edibe, şaire, alime ve melike kadınların tercüme-i hanımlar buldukça resimleri derc edilecektir.

*Dünyada mevcut cümle milletlerde kadın kızın ahval-i keyfiyetleri, resimleri, dereceyi Medeniyetleri dert olunacaktır dikiş ve nakış numuneleri ve resimlere mufassal ilan ile neşr olunacaktır.*³⁴⁵

³⁴⁴ İnternet: Çubukçiyeva, Lena, Женский Вопрос На Страницах Журнала «Алеми Нисван» <http://www.islamisemya.com/zhenskij-vopros-na-stranitsakh-zhurnala-alemi-nisvan.html> adresinden 04.05.2020'de alınmıştır.

³⁴⁵ "Âlem-i Nisvan", "Женский Мир", *Tercüman*, 17 Ocak 1905, S. 83, s.1-3.; Bkz. EK- 15. S.98, 28 Kasım 1905, s.1-3.

Alınan bu karar doğrultusunda Rus makamlarının anlayışına uygun olarak dilini kullanarak İçişleri Bakanlığına 11 Temmuz 1905'te Tatar dilinde haftalık olarak yayınlanacak olan Âlem-i Nisvân dergisinin içeriği hakkında bilgi vererek izin isteyen bir dilekçe yazmıştır. Gazetenin içeriğine bakanlık çalışanları tarafından sempati ile bakılması sayesinde bakanlık tarafından herhangi bir sakınca görülmemiş ve Âlem-i Nisvân'ın yayın izni 3 Kasım 1905'te onaylanmıştır.³⁴⁶

İsmail Gaspıralı, Âlem-i Nisvân'ın programını Tercüman gazetesinde ilk olarak 23 Kasım 1905 tarihli 96. numarasında yayınlamıştır. Derginin tanıtımını amaçlayan program ilerleyen 1905 yılına ait 98, 100 ve 101. Numaralı sayılarda; 1906 yılına ait 3, 4, 37, 38, 40, 41, 43 ve 44 numaralı sayılarda; 1910 yılına ait 41 numaralı sayıda verilmiştir. Âlem-i Nisvan, sayılarındaki bu düzensizliği yayın masrafları sebebiyle bırakmak mecburiyetinde olmaya bağlamış ve bu sebeple 1910 yılından sonra Tercüman'a ek olarak ayda iki nüsha olarak yayın hayatlarına devam edileceğini ve müşteri kabul edilmeyip Tercüman'ın tüm müşterilerine gönderilerek kadınların az da olsa faydalanmaları amaçlandığı bildirilmiştir.³⁴⁷ Verilen bu ilanlarda Âlem-i Nisvân'ın programı şöyledir:

Âlem-i Nisvân yani Hanımlar Dünyası

Hânuhlara mahsûs haftalık edebî ve fennî mecmû'adır. Gelen sene başından neşrini murâd itdiğimiz bu mecmûanın mevâdd-ı mündericesi işbu bâblardan ibâretidir:

1. *Hânuhlara mahsûs devlet nizâmları ve şeren hukûkları.*
2. *Hâne idâresine, evlâd terbiyesine ve yurt tabîbliğine dâir malûmât ve haberler.*
3. *Hâne işleri- tikiş nakış ve sâire lâzım olan mevâdd resm ve şekilleri ile.*
4. *Bizde vesâir milletlerde hânuhlara hâli ve maişeti ilm ve edebiyâtta. Umûr ve siyâsetde meşhûre olan hânuhlara tercüme-yi hâli ve resmler ile.*
5. *Mukaddimât-ı fûnûn, usûl-u ahlâk, hikâye, şi'r, târîh ve seyâhat lâzım gelen resmleri ile*³⁴⁸

Derginin programına çeşitli sayıların son sayfalarında yer verilirken kapak bilgilerinde ise derginin imtiyaz sahibi İsmail Gaspıralı ve idare müdürü Şefika Gaspıralı olduğu bildirilmiştir.³⁴⁹ 1905 yılına ait yayınlanan ilk sayıda "Numune olarak 'Tercüman'a

³⁴⁶ Çubukçiyeva, Lena, agm.

³⁴⁷ "Başlıksız", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.25, s.1; "İdareden", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.26, s.1.

³⁴⁸ "Âlem-i Nisvân", *Tercüman*, 23 Kasım 1905, S.96, s.3.

³⁴⁹ Bkz. EK- 16.

koşmadır.” İbaresini yer almaktadır. Dergi yayın hayatı boyunca Tercüman gazetesinin ek kadın dergisi olarak yayın hayatını sürdürmüştür. Kapakta ayrıca basılan yıl ve Bahçesaray Tercüman elektrikli matbaası³⁵⁰ bilgisi yer almaktadır.³⁵¹ Derginin 29 Aralık 1906 tarihli 37 numaralı sayısının kapak formatında değişiklik gerçekleştirilmiştir; sırasıyla hicri tarih, sene, numara, derginin Rusça adı ve basım yeri, Rusça tarih bilgisi verilmeye başlanmıştır. İsmail Gaspıralı derginin imtiyaz sahibi yerine muharriri ve naşiri olarak değiştirilmiş ve müdür Şefika hanımın soyadı Gaspıralı olarak değil, ‘Yusufbekof Zevcesi’ olarak belirtilmiştir.³⁵² Nesip Bey Yusufbeyli ile Şefika Gaspıralı’nın evlilik birliktelikleri ile birlikte Şefika hanımın Âlem-i Nisvân’daki müdürlük görevini Nesip Bey ile paylaşmıştır.³⁵³

Derginin nüsha bedeli 6 kapık olarak; abonelik bedeli ise yıllık 3 ruble, altı aylık 1 ruble 4 kapık, dört aylık 1 ruble olarak belirlenmiştir. Çin, Sibirya, Türkistan, Hindistan, İdil-Ural, Kafkasya, Anadolu, Balkanlar ve Avrupa’dan mektuplar alan, çeşitli haberler ve ilanlar vererek farklı coğrafyalara uzanan Âlem-i Nisvân, dönemin koşulları içerisinde uluslararası bir dergi olma niteliğini kazanırken bu durum gazete bedellerine yansımamıştır. Ayrıca derginin yalnızca 1910 yılına ait 26. , 32. , 34. , 36. , 38. ve 44. Sayılarında resimli ürün reklâmlara ve çeşitli emlak işleri ile ilgili ilanlar vererek gazete için gelir elde etme amacı düşünülmüş olabilir ancak bununla ilgili bir bedele rastlanmamıştır.

1905 yılında ‘numune sayısı’ olarak yayınlanan ilk sayısında farklı milletlerden kadın ve kızların hal ve ahvaline, bunların giyimlerini gösterecek resimlere yer verileceğinden hareketle ilk olarak II. Nikola’nın eşi Aleksandra Fyodorovna’nın açıklamalı olarak resmine

³⁵⁰ Matbaa makineleri ile yayın çıkarmayı amaçlayan Gaspıralı, Kazan’da düzenlediği “Edebiyat Gecesi”, Nijni Novgorod’da düzenlediği fuar, bölgede yapmış olduğu seyahatlar, Petersburg’da sattığı meyveler ve annesi Fatma Gaspıralı’nın hatıraları ile Zühre Gaspıralı’nın çeyiz ve mücevheratları sayesinde amacına ulaşmıştır. Petersburg’dan eski bir matbaa, İstanbul’dan hurufat getirterek iki işçi ile Çarlık Rusyasında yaşayan Türklerin hayatını değiştirecek küçük bir matbaa kurmayı başarmıştır. Bkz. Hablemitoğlu, N. (2005), s.37-38.; Bkz. EK-17.

³⁵¹ Bkz. EK- 18.

³⁵² 1905 Kışında yazıldığı anlaşılan tarihsiz ve zarfsız mektupta Nasip Bey, muhtemel düğün tarihi olarak 17 Aralık’tan söz etmiş ancak Ekim 1905 İhtilali ile gelişen olaylar sebebiyle düğün ertelenmiş olmalı. Zira 31.12.1905 tarihli bir başka mektup, Şefika Sultan Gasprinskaya’ya hitabendir. Gaspıralı İsmail Bey’in Ali Merdan Topçubaşı’na gönderdiği 11 Eylül 1906 tarihli mektupta “... Şefik ile Nasip Elizavetpol’dalar. Bilmem ki kızım Bakû’ya gidebilecek mi?” diye yazdığına göre, anlaşılan düğün 1906’nın yazında gerçekleşmişti. Bkz. Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). s.35.

³⁵³ Süslü, İ. (2012). *Azərbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli (1881-1920)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 14-15.

yer verilmiştir. 25 Mayıs 1872’de dünyaya gelen Fyodorovna’nın, dört kız ve bir erkek evladı olmasının yanı sıra birkaç dilde de konuşabildiği açıklamada vurgulanmıştır. Âlem-i Nisvan’ın ilk sayısının ilk örneğinde Fyodorovna’yı tercih etmesi, derginin türlü zorluklarla yayın izninin alınmasının yanı sıra Türk kadınlarında da istek uyandırılmak istenmiş olabilir.³⁵⁴

Derginin kapak sayfasında, makale aralarında ve bazı sayfaların tamamında çeşitli el çizimi çiçek figürleri ve detaylı taş baskılara yer verilmiştir. Dergi adının yer aldığı kapak kısmının özellikle çiçeklerle bezenmesi ‘kadının çiçek gibi güzel, narin ve saf olarak benzetilip “kadın-çiçek” metaforunda yer verilmiş olabilir. Çiçek figürlerinin yanı sıra birçok şahsa ait resim ve fotoğrafa yer verilmiştir. 1905 yılında çıkarılmış ‘numune’ sayısında “Âlem-i Nisvân’da cümle milletlerin giyim-kıyafet hâk ve ahvâline dair resimler derc edeceği” ilân edilmiştir. Bu bağlamda derginin görselliği ön plânda tutacağı ilk nüshasından belirtilmiştir.³⁵⁵ Ayrıca dergide bir ilk olarak resimli roman olarak Jules Verne’nin “İki Yıl Okul Tatili” adlı eseri “Seyâhat-ı Hârûkulâde” olarak çevrilerek hemen her nüshada yer verilmiştir.

İsmail Gaspıralı, Tercüman gazetesinde Osmanlıcaya yakın Türk dilini kullanarak “Boğaziçi’ndeki balıkçıdan Kâşgar’daki deveciye kadar” herkesin anlamasını amaçlamıştır. Gazetenin çıktığı otuz beş yıl boyunca dil konusunda bilinçli bir tavır sergileyen Gaspıralı, Türk dünyasında ortak edebi dil oluşturmaya gayret etmiştir.³⁵⁶ Âlem-i Nisvân’da da bu amacını devam ettirmiştir ve farklı gazete ve dergilere yerel lehçe kullanımından uzak durup ortak dil kullanımını tavsiye etmiştir. Farklı medeniyetlerin Türk dili üzerindeki etkisi sebebiyle az da olsa Arapça ve Rusça kelimelere de yer verildiği görülmektedir. Âlem-i Nisvan, “Mecmuamızın Lisanı Hakkında Yazılmış Üç Mektuba Cevab” başlığı altında gazete olarak nitelendirdiği Âlem-i Nisvan’da herkesin anlayabilmesi için umumi bir dil kullanıldığı belirtilmiştir. İyi anlaşılabilme için Kazan taraflarında Kazan şivesinde, Kafkasya için Azerbaycan şivesinde ve Kırım için Kırım şivesinde küçük farklılıklar olduğunu örneklerle açıklayarak bu sebeple her bölge için anlayabileceği şekilde dil

³⁵⁴ “Bu Nüshamızdaki Resimler”, *Âlem-i Nisvan*, Numune Sayısı, 1905, s.2.; Bkz. EK- 25.

³⁵⁵ Bkz. EK- 26.

³⁵⁶ Akpınar, Y. (2011). “Tercüman”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları, s. 493.

kullanıldığı ifade edilmiştir. Arapça ve Farsça kullanılan kelimelere aşına olmayarak şikâyetle bulunanlar için lügat kitaplarından bakıp öğrenmeleri tavsiye edilmiştir.³⁵⁷

Derginin plân ve tasavvuru sabit kalmamıştır. Alfabe tercihinde Arap alfabesi kullanılsa da Kiril alfabesinde başlık ve tarih bilgisine yer verilmiştir. Derginin formatı ise 1905 yılına ait numune sayısı ve 1906 yılına ait 3. ,4. ve 6. Sayılarda 148 x 210 mm (A5) ebadında iken 1906, 1907, 1910 ve 1911 yılına ait diğer sayılar 210 x 297 mm (A4) ebadında çıkarak büyümüştür. Derginin değişen boyutu ile birlikte sayfa sütunlarında 1905 numune sayısı, 1906 yılına ait 3. ,4. ,6. Ve 35. Sayılar tek sütun; 1906 yılına ait 35. Sayı ve 1907 yılına ait sayıların tamamı iki sütun; 1910 yılına ait 25. Sayı hariç tamamı ve 1911 yılına ait sayıların tamamı üç sütun; 1910 yılına ait 25. Sayı dört sütun olarak bölünmüştür. Hacim olarak 8 sayfadan ibaret olan derginin yayım süresi için bir düzensizlik söz konusudur.³⁵⁸ 1910 yılına kadar haftalık olarak yayımlandığına dair duyurusu yapılan Âlem-i Nisvân'ın yayım tarihlerine dikkat edildiğinde ve 1910 ve 1911 yıllarındaki yayınlarla ilgili ise yalnızca sayı bilgileri mevcut olup tarih bilgisi bulunmadığından haftalık yayım diyebilmek mümkün değildir. Bunun yerine haftalık veya on beş günde bir yayımlandığı söylenebilir.

Derginin tirajı ile ilgili bilgiye ulaşılamasa da abone bilgisine 1905 yılına ait numune sayısında “Müşterilerimizin İsimleri” başlığı altında dergiye abone olan 24 kişinin isim bilgileri ve buldukları şehir bilgisi paylaşılmıştır; Hadice Hanım Yehudina/ Şehir Buvadan, Şems Cihan Hanım Şahidollina/ Keza, Zeyde Hanım Niyazova/ Hacı Terhandan, Hadice Hanım/ Ufadan, Abdülşükür Efendi Halilesi/ Savıfkadan, Yarullah Muradof/ Gurıfden, Hasan Akçurin/ Ovu Özünden, Muallime Memişeva Vermiş/ Karyası Kuzinskden, Naime Hanım Yakubova/ Kalmikofdan, Halim Mustaif/ İsterli Tamakdan, Habiballah Efendi/ Davucardan, Rabia Hanım Seferova/ Kastrumadan, Emekleşem Hanım Osmanova/ İsterli Tamakdan, Zeyneb Hanım Seferova/ Nizni Oralskdan, Fatma Hanım/ Çistopolden, Rukiyye Hanım Almakabova/ Hacı Terhandan, Baikadif/ Peterburgdan, Esmâ Hanım/ Akmescidden, Selime Hanım/ Kefeden, Gülşad Hanım/ Şirvandan, Aişe Şerife/ Bağçasaraydan, Emine Hanım Canbokova/ Karanoyazdan. Ayrıca “İdareden” başlığı altında Şefika Hanım, kendisinden Âlem-i Nisvan'ın önceki sayılarını talep eden Esmâ hanıma,

³⁵⁷ “Местуамızин Лисани Хаккинда Yazılmış Üç Mektuba Cevab”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S. Bilinmiyor, s.193.

³⁵⁸ Яблоновская, Н. В., (1906). Крымскотатарский Женский Журнал: История И Современность, Ученые Записки Крымского Федерального Университета Имени В. И. Вернадского Филологические Науки. Том 3 (69), 1(27). 7.

birinci ve ikinci nüshasının hazırda olmadığını, bunun yerine her hafta kendisine “Millet” gazetesinin gönderileceğini bildirmiştir. Şefika hanımın bu yazısında Âlem-i Nisvan’ın baskı sayısının yetişmediğini anlaşılmıştır.³⁵⁹

İlk sayısı 3 Mart 1906 tarihinde yayınlanan Âlem-i Nisvân’ın yayın hayatı 1906, 1907, 1910 ve 1911 yıllarında devam etmiştir. Tercüman gazetesinde Âlem-i Nisvân hakkında 1908 ve 1909 yılında haber verilmemesinden de anlaşılacağı üzere dergi bu yıllarda yayınlanmamıştır. 1911 yılına kadar yayın hayatına devam Âlem-i Nisvân’ın toplam yayın hayatı ile ilgili 20 yıl kadar arşivlerde ‘Tercüman’ gazetesini hakkında mesai harcayan Seyitgazi Gafarov yayın hayatının 1906-1911 yılları arasında olduğu bilgisine erişmiştir.³⁶⁰ Derginin 1911 yılında sonlanmasının sebebi, 1905 İhtilâlinin ardından geçici olarak sağlanan özgürlük ortamı geçici hükümetin güçlenmesiyle birlikte yerini baskı ve sansüre bırakmaya başlamıştır. Şefika Gaspıralı, Rus hükümetinin doğrudan veya dolaylı baskılarının yoğunlaşması üzerine “Tercüman”ı rahatlatmak gayesiyle, 1907’nin son günlerinde derginin yayınına son vermek zorunda kaldıklarına yer vermiştir. Ancak Şefika Hanım’a göre “kadına hürriyet, erkek-kadın eşitliği, kadının her alanda eğitim ve çalışma hakkı gibi temel konularda ekilen tohumların filiz vermeye başlaması, teselli menbaıydı”³⁶¹ 1917 yılında derginin tekrar yayın hayatına devam ettirilmesi amaçlanmış olsa da ihtilal sebebiyle bu fikir gerçekleştirilememiştir.

Türkiye’de, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi’ndeki 4. sayısı dışında hiçbir kütüphanede koleksiyonu veya tek tek nüshaları bulunmayan derginin 1906 yılına ait 15, 35 ve 36. sayıları Paris’te Centre Russe de l’Ecole Pratique des Hautes Etudes’de mevcuttur.³⁶² Rusya Milli Kütüphanesi ve Tataristan Devlet Arşivlerinde bulunduğu bilinen derginin eklerde indeksi paylaşılan elimizdeki sayılarına Yavuz Akpınar’ın koleksiyonundan Yılmaz Özkaya sayesinde, Timur Kocaoğlu’nun koleksiyonundan Akartürk Karahan sayesinde temin edilerek görme ve üzerinde çalışabilme fırsatı bulunmuştur. Başında bizzat bir kadının bulunduğu ve kadın sorunlarına yönelik çözüm önerileri sunan ilk kadın dergisinin

³⁵⁹ Gaspıralı, Şefika, “İdareden”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.36, s.576.

³⁶⁰ İnternet: Çubukçiyeva, Anna, “Şefika Gaspıralı ve Kadın Dergisi Âlem-i Nisvân”, https://prezi.com/xswprcj-rh_z/sefika-gaspral/ adresinden 04.05.2020’de alınmıştır.

³⁶¹ Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). s.45.

³⁶² Ebüzziya, Z. (1989). “Aleml Nisvan”. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 362-363.

nüshalarının Türkiye, Rusya, Ukrayna ve Fransa gibi farklı coğrafyalarda bulunan ülkelerin arşivlerinde bulunması derginin geniş bir coğrafya tarafından takip edildiğini ve popülerliğini ifade etmiştir.³⁶³

Âlem-i Nisvan, Tercüman gazetesi gibi köklü bir gazete ekolünden gelmesi sebebiyle donanımlı İsmail Gaspıralı ve Şefika Gaspıralı'nın elinden yayın hayatına başlayarak Rusya Türklerinin isteklerini iyi analiz etmiş ve gazetenin şekli özelliklerini buna göre ayarlamışlardır. Yayın hayatı boyunca derginin şekli özelliklerinde yapılan değişiklikler maddi imkansızlıklardan kaynaklı olarak zorunluluktan dolayı gerçekleştirilmiştir.

5.1.2. Işık Gazetesinin Şekil Özellikleri

XIX. Yüzyılın sonları XX. Yüzyılın başlarında Azerbaycan'da çeşitli dergi ve gazetelerin meydana gelmesiyle birlikte yoğunlaşan eğitimde modernleşme çalışmaları ve hayriye cemiyetlerinin faydalı çalışmaları sömürü altındaki Azerbaycan halkının uyanış ve özüne dönme sesleridir. Azerbaycan'ın önde gelen aydınlarının bu mücadelesinde Azerbaycanlı petrol zengini Hacı Zeynelabidin Tagiyev hem maddi hem de manevi olarak modernleşme adımlarının arkasında durmuştur; "Ey Müslümanlar! Kalkın, gafletten uyanın! Ne zamana kadar cahil kalacağız!"³⁶⁴

Basın organları ile birlikte gerçekleştirilen cemiyet faaliyetlerinin özellikle dönemin içinde bulunduğu cahil ve yobaz düşüncelerden kızların eğitim hayatlarını sıyrarak toplumsal rollerini artırmaktır. Bu konular hakkında çeşitli gazete ve dergide kadınların hak ve hukuklarını bilmeleri için mücadeleye yönlendiren yazılar yayımlanması sadece kadınlara özgü olan bir yayına ihtiyaç duyulduğunu hissettirmiştir. Bu doğrultuda Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in maddi desteğiyle Hatice Alibeyova ve Mustafa Alibeyov tarafından 22 Ocak 1911'de ilk sayısı çıkarılan Işık Gazetesi, 1912 yılının sonuna kadar yayın hayatına devam etmiştir. Bu süre zarfında Işık, toplam 68 sayı çıkmıştır.³⁶⁵ Ancak Mirze Fethali Ahundov Adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi'nde 1911 yılına ait 34 sayısı bulunurken Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Mehemed Fuzuli Adına Elyazmalar

³⁶³ Sağlık Şahin, G. Selcan. "İsmail Gaspıralı ve Türk Kadını Âlem-i Nisvan Dergisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, İsmail Bey Gaspıralı Özel Sayısı, s. 222.

³⁶⁴ İrşad Gazetesi, 1906, No. 262, Bakı.

³⁶⁵ Ahundov, N. (1965). s.47.; Bkz. EK- 19.

Enstitüsü'nde 1911 yılına ait 34 sayı ve 1912 yılına ait 12 sayısına erişilmiştir. 1912 yılına ait eksik olan 22 sayının varlığını araştıran Amalya Qasimova, sadece resmi makamların erişimine açık olan Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi ve Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler Devlet Arşivinde yapmış olduğu araştırmalarda da bu sayıların varlığına ulaşamamıştır.³⁶⁶ Ragibe Memmedova'nın Rusya Devlet Kütüphanesi'nde yapmış olduğu araştırmalarda da Işık Gazetesinin İmparatoriçeye Aleksandra Fyodorovna'ya takdim edilen nüshaları arasında 1912 yılına ait eksik sayıların varlığına rastlanmamıştır.³⁶⁷ Nitekim Azerbaycan Cumhuriyeti arşivlerinde ve Rusya Devlet Kütüphanesi'nde Işık Gazetesi'nin 46 sayısında ittifak edilmektedir.

Işık'ın ilk yılına ait 34 sayısı Haşim Bey Vezirov'un Seda matbaasında basılırken ikinci yılının birinci sayısında (21 Ocak 1912) verilen bir haberle Bakü Şehir Polis İdaresi'nin matbaasında basılacağı bilgisi verilmiştir. Matbaaların farklılığı sayılarda da gözlenmektedir. Işık'ın ebad olarak baskıları 297 x 420 mm (A3) ebadında olup tek renk (siyah) tercih edilip değişiklik yapılmasa da ilk yılında basılan sayıların yazı boyutu ikinci yılına kıyasla daha küçük ve okunması baskı tekniği sebebiyle daha zordur. Basılan sayıların hacimleri 8 ile 12 arasında sayfa sayısına karşılık gelmektedir.³⁶⁸ Gazetenin yılına göre hacimlerinde değişiklik olmamıştır. İkinci yıl basılan sayıların sayfalarında çiçek, yaprak, güneş gibi çeşitli figürlere yer verilmesi ve Emine Hânım Baturşina, Hacı Ahund Molla Ruhullah, Lev Tolstoy ve Reşid Bey Efendiyev gibi kişilere ait görsellere yer verilmesi ile görsellik ön plana çıkarılmış ancak yazı puntosunun büyük tutulması sebebiyle içerikte azalma durumu söz konusudur. Gazetenin ilk yılında kadınlara daha fazla mesaj iletme isteği ve daha fazla içeriğe sahip olunması yazı puntosunu büyüüp küçülmesinde etkili olabileceği düşünülmektedir. Yine bu sebepten hareketle olabileceği düşünülen 1911 yılına ait 2. , 3. , 5. Ve 9. Numaralarda sayfa sütunları diğer sayıların aksine iki yerine dörde bölünmüştür. Ancak dört sütuna bölünmüş sayfalarda metin takibi oldukça güçlenmiştir. Takip güçlüğü sebebiyle olabileceği düşünülen bu sütun tipinden yalnızca dört sayı faydalanılmış ilerleyen sayılarda iki sütun şekline geri dönülmüştür.

³⁶⁶ Gasimova, A. (2010). *Azerbaycan'da İlk Kadın Matbuatı: Işık*, Bakı: Adiloğlu Neşriyat, 23

³⁶⁷ Məmmədova, R. (2014). "İşık Qəzetinin İmperatriça Aleksandra Fyodorovnaya Təqdim Edilməsi", *İşık Qadın*, 1(77), 57.; Bkz. EK- 20.

³⁶⁸ Bkz. EK- 21.

Işık Gazetesi, Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Rusça kelimeler kullanması sebebiyle entelektüel bir lisana sahip olmuş ve yerel lisandan uzaklaşmıştır. Tercih etmiş olduğu lisan itibariyle hitap ettiği kesimi aydınlar olarak belirleyen Işık, yukarıdan aşağıya bir hareketi temele almıştır. Farklı lisanları bir arada kullanması ve farklı coğrafyalarda okunması sebebiyle terimsel farklılıklar göz önünde bulundurularak bazı kelimelerin parantez içinde Kiril alfabesiyle yazılışına yer verilmiştir. Gazetenin dili sebebiyle gelen şikayetler neticesinde gazetenin dilinin Arapça ve Farsça kelimelerden dili arındırılması hedeflenmiş ve farklı farklı sayılarda dokuz defa “İdâreden İhtâr” başlığı altında makalelerin ana dilde, sâde ve kısa olması hususunda yazısı yayınlansa bu talep ancak 1912 yılına ait makalelerde yerine getirilmiştir. Işık gazetesinde dil konusunda diğer bir dikkat çeken husus ise 1911 yılına ait 1, 2, 4, 5, 11, 19, 21 ve 23. ; 1912 yılına ait 4, 5, 6, 7, 9, 10 ve 11. Sayıların son sayfalarının tamamen Rusçaya ayrılmasıdır. Rusçaya ait bir sayfa ayrılmasında Işık’ın kadınların ilim ve marifet alanında gelişip toplumda yer edinebilmeleri için girişmiş olduğu mücadelede yalnızca Azerbaycan kadınlarının değil tüm dünya kadınlarını hedefe aldığını ve onlarla iletişime geçmek için ortak dil olarak Rusçayı kullandığını göstermektedir. Bunun yanı sıra dönemin en yaygın dili olan Rusça ile ilgili okuyuculardan gelen çok fazla talepten ötürü olacak ki “Müslüman dilinde biriken makaleler ışığında Rus bölümünün yerleştirilmesi mümkün değildir.”³⁶⁹ Şeklinde bir uyarı metnine yer verilmiştir.

Gazetenin kapak sayfasında dönemin gazetelerinin aksine bir logo işlenmiştir. Bu logoda dönemin giyim kuşamı olan kara çarşafı giyinmiş ancak yüzü açık bir kadın, güneşe doğru iki eli ile uzanan küçük bir kız çocuğu ve ışık saçan bir güneş bulunmaktadır. Çarşafli kadın kız çocuğuna eğilerek bir eli ile güneşi göstermektedir. Görsel betimlemenin üst kısmında gazetenin ismine “Işık” yazısına yer verilmiştir. Işık Gazetesi ‘bilgili ve terbiyeli anne, nesil ve millet’ ilişkisinden hareketle oluşturduğu kompozisyonda Azerbaycan kadının ve yetiştirdiği neslin hayatında güneş gibi doğmuştur.³⁷⁰

Gazetenin kapak sayfasında sırasıyla sene, Rusça ve hicri tarih, numara, adres ve ücret bilgisi verilmiştir. İdâre adresi mühtelif bir dine ve sosyal statüye malik olan insanlar yaşadığı mimarisinin de buna uygun şekillendiği Tserkovski ve Spasski sokaklarının

³⁶⁹ *Işık*, 12 Şubat 1911, S.4, s.8.

³⁷⁰ Bkz. EK- 22.

kesişiminde bulunan 70 numaraları ev olarak bildirilmiştir.³⁷¹ İdarede alınan kararlar doğrultusunda gazetenin nüsha bedeli 5 kapık olarak; abonelik bedeli ise yıllık olarak Bakü'de 3,5 manat, diğer şehirlerde 4 manat ve yabancı memleketlerde 6 manat; altı aylık olarak Bakü'de 2 manat, diğer şehirlerde 2,5 manat ve yabancı memleketlerde 4 manat olarak belirlenmiştir. Gazetenin maddi zorluklar yaşamış olduğu dönemlerde dahi yayın hayatı boyunca nüsha ve abonelik bedellerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Gazete idâresi 1911 yılına ait sayılara çeşitli nedenlerle sahip olamayan okuyucular için bu sayıların ciltlenerek posta ücreti ile birlikte 6 manata satılacağı bilgisini paylaşmıştır.³⁷² Dönemin zorlukları göz önünde bulundurularak geçmiş dönemin gazete sayılarına ulaşmak okuyucular için faydalı olmuştur.

Azerbaycan milli uyanışının aracı olarak kullanılan matbuat faaliyetlerinin maddi ve manevi yükünü üstlenen Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Işık Gazetesi'nin de finansörü olmuştur. Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in desteği, gazetenin abonelik bedellerinin yanı sıra il'ân ve reklâm gelirlerinin de gazeteye katkı sağlayacağı düşünülerek reklam bedelleri Bakü için her satırına ilk sayfada 20, sonuncu sayfada 10 kapık ve diğer şehirler için her satırına ilk sayfada 25, sonuncu sayfada 15 kapık olarak belirtilmiştir.³⁷³ Gazetenin maddi olarak kalkındırılması amacıyla gazetenin 1911 yılında 1912 yılına kıyasla daha fazla il'ân ve reklâma yer verildiği düşünülmektedir. 1912 yılında her sayıda yalnızca bir il'âna yer verilmiştir. Reklâm ve ilânların azalmış olması idâreyi maddî olarak zora sokmuş olabilir.

Işık'ta abone sayısına dair bilgi bulunmasa da kaynaklara göre neşre başladığı zaman tirajı kifayet kadardır. 200 nüshası incelemeleri için ücretsiz olarak önemli kişilere yollanmıştır. Abonelerin yarısından fazlasının üç ve altı aylık üye oldukları bilinmektedir.³⁷⁴ Gazetenin abone sayısı ve tirajı ile ilgili net bir bilgiye ulaşmak mümkün değilse de

³⁷¹ Gazetenin adresinin güncel konumu araştırıldığında Sovyet dönemi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemlerinde dönemin ideolojik anlayışına uygun olarak isim değişikliğine uğradığı gözlenmiştir. Adını Azerbaycan'ın en eski Rus Kilisesi olan Mihail Arxangel Provaslav Kilisesinin bu sokakta yerleşmesinden alan Tserkovski (Serkovnaya) adı Sovyet döneminde Proletarski olarak ve Cumhuriyet döneminde ise Molla Veli Vidadî'ye ithafen Vidadî olarak değişirken adını Aleksandr Nevski Kilisesinin hâmisî Spasski'den alan Spasskaya sokağının Sovyet döneminde Qasım İsmailov olarak ve Cumhuriyet döneminde ise Zergerpalanı olarak değiştirilmiştir. Bkz. İlkin, G. (1999). s.96, 320.-321; İnternet: Bayramov, K. "Böyük Tarixi Olan Kiçik Küçe", <http://regionplus.az/az/articles/view/4466> adresinden 08.09.2020'de alınmıştır.

³⁷² "İhtar", *Işık*, 21 Ocak 1912, S.1, s.1.

³⁷³ "İlan Kıymetleri", *Işık*, 5 Şubat 1911, S.3, s.1.

³⁷⁴ Gasımova, A. (2010). Zülmetde Işık, Bakü: Agah, s.29-30.

Yuharıbaşı ünvanıyla Mustafa Bey Alibeyov tarafından kaleme alınan Ağa Dervişe Açık Mektub adlı makalede şu bilgiye yer verilmiştir;

*Haftada 100.000 adet gazete basılır, bundan 93.000 Bakü'de ve diğer şehirlerdeki müşterilerimize gider, lakin onun da yarısı altı aylık ve üç aylıktır. 600'ünü ücretsiz müşterilere göndeririz, 300'ünü kendimiz okuruz, 6100'ü Bakü'de sokaklarda satılıyor.*³⁷⁵

Abone sayıları ve tiraj hakkında verilen bilgilerin gerçekliği yansıtmadığı dönemin teknolojisi ve ulaşım şartları yanı sıra Hatice Hânım Alibeyova'nın 1911 yılının sonlarına doğru gazetenin farklı tarihlerde basılmasından ve abone sayısının az olmasından şikayetçi olmasından anlaşılmaktadır. Hatice Hanım Alibeyova 1912 yılı için yeni abone defterini açıldığı duyurusunu yaparken baskı tarihlerindeki farklılık ve abone sayısına açıklık getirmiştir;

*Bunlardan ilave indilerde on beş günde bir defa jurnalimizin neşrine müşterilerimiz kat'i surette emin olmalıdırlar. Ve buna da sebep müşterilerimizin az olmasıdır, her gah okuyucular hemen edip artık müşteri olanlar ise o vakit ne inki on beş günde haftada bir defede bir belki haftada iki defa neşr itmeği vaad veriyoruz.*³⁷⁶

1912 yılının ilk numarasında gazetenin yine haftada bir defa çıkacağı bildirilse de Işık'ın vaadleri yerine getirilememiştir. Işık'ın maddi etkenlerle bu vaadleri yerine getirememesinin yanı sıra dönemin ileri gelen, nüfuzlu ancak kadimci din adamlarının söylemleri de neden olmuştur. Hatice Hanım Alibeyova, Işık'ın ulaşılabilirlik alanını ile birlikte etkisini yaymaya çalışırken karşılaştığı sosyolojik engele gazetede yer vermiş ve mücadele için çağrıda bulunmuştur;

Ruhani atalarımızın birkaçı hissiz bir heykel gibi itiraz edip gazetemizi geri gönderdiler. Onlardan birisi de Bakü'de minberden cemaata: "Her kim 'Işık' gazetesini okursa kâfirdir. Her kim evinde 'Işık' gazetesi bulundursa, o ev murdardır." Buyurmuştur. "Çünkü avrat gazetesinin olması kıyamet nişanesidir." Diye isbata çalışmıştır...

³⁷⁵ Yuharıbaşı, "Ağa Dervişe Açık Mektup", *Işık*, 2 Nisan 1911, S. 11, s. 5.

³⁷⁶ *Işık*, 10 Kasım 1911, S.33, s.1.

Kardeşlerim, bacılarım, bundan sonra hiç kimeye ümid bağlamayıb ciddi cihed ile özünüzü, kardeş ve bacılarınızı karanlıktan ışığa çıkarmaya çalışmalısınız.”³⁷⁷

Işık'ın hedef kitlesi olan kadınların okur-yazarlık oranının düşük olması³⁷⁸, ücretsiz gazete gönderilen kişilerin gazeteleri okuduktan sonra kendilerine bilgileri dahilinde olmadan gönderildiği için gazetenin makbuzlarını geri göndermeleri³⁷⁹, farklı şehirlerde gazete satışı yapanların ödemeleri zamanında yapmamaları³⁸⁰ gibi ekonomik olarak gazete idâresini zora sokan bu durumlar sebebiyle idâre tarafından posta pulu harcını bile çıkarmaya güçlük çektiklerini ve okuyucularının yüzde doksan beşe yakını tacirlerin oluşturması sebebiyle bu sınıfı ilgilendiren kanunlar hakkında bilgi vermeyi gerekli gördüklerini ifade eden bir yazı dizisi yayınlanacağı bilgisi verilmiştir.³⁸¹

“Cemaat! Her kim Işık gazetesini okusa kafirdir ve her kimin evinde Işık gazetesi varsa o ev murdardır. Çünkü kadınların gazetede yazması ve gazete okuması kıyametin alametlerindedir.”³⁸² Diyerek Işık gazetesinin baskıcı koşullar altında yayın hayatına devam etmesine neden olan cahil kesimlerin de etkisiyle yayın hayatının sonlanacağını anlayarak yayın hayatının sonlanmaması için çeşitli yöntemler deneyen Hatice Hanım Alibeyova, bir kadın olarak dikkatini çekebileceği düşüncesiyle 1911 yılına ait sayılar beyaz bir cilt ile kaplanmış Işık gazetesi ipeklere sarılarak “İmparatoriçe Majesteleri Aleksandra Fyodorovna'ya” notuyla üzerine el işlemesi taç dokunmuş şık bir sandık içerisinde Moskova'ya göndermiştir. Moskova'ya gönderilen bu hediye hakkında 4 Kasım 1912 tarihli Kaspi gazetesinin “Bakinskaya Kronika” adlı haberinde “İmparatoriçeye takdim edilen Müslüman kadın gazetesi hakkında malumat” başlığıyla Işık Gazetesinin İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna tarafından kabul edildiği bilgisi paylaşılmıştır.³⁸³ Kaspi Gazetesinin haberi paylaşmış olduğu tarih itibari ile Hatice Hanım Alibeyova'nın 1912 yılına ait arşivlerde bulunamayan 13-34 numaralı sayıları çıkartarak birçok zorluğa rağmen 1912 yılının sonuna kadar mücadeleyi bırakmadığı anlaşılmaktadır.

³⁷⁷ “İzhâr-ı Hak”, *Işık*, 5 Kasım 1911, S.31, s. 3.

³⁷⁸ İdare, Bir Nece Civana Mektub, *Işık*, S.30, 22 Ekim 1911, s. 2.

³⁷⁹ “Şikâyet”, *Işık*, 10 Aralık 1911, S.28, s.3.

³⁸⁰ İdare, “Agentlere İlan” *Işık*, 21 Ocak 1912, S.1, s. 1.

³⁸¹ İdare, “Bir Nece Civana Cevap”, *Işık*, 21 Ocak 1912, S.1, s.2-3.

³⁸² Ahundova, Halime Hatun, “Avrat Millet Anasıdır”, *Işık*, 5 Kasım 1911, S.31, s. 4

³⁸³ Məmmədova, R. (2014). s.57.

Işık ile ilgili yapılan çalışmalarda yayın organı tipi olarak adlandırılmasında dergi veya gazete olarak farklılıklar bulunmaktadır.³⁸⁴ Bu farklılıklar dönemin basın-yayın organlarının henüz gelişmeye başlamasından kaynaklı olarak formatlarının net olarak belli olmamasından kaynaklı olabilir. Işık kendisini tanımlarken “hanımlar gazetesi” ve “ejenedelya gazeta (haftalık gazete)” olarak adlandırmıştır. Işık’a gönderilen mektuplarda da “...gazetenizi aldım.” Veya “...Işık gazetesini okudum.” Gibi sözler mevcutken “Işık mecmuanızın...”, “Işık jurnalinin...” ve “Işık ruznamesinin...” gibi farklı adlandırmalar Işık’ın kendi sayfalarında da yer almıştır. Işık idaresinden adlandırma konusunda herhangi bir uyarı niteliğinde bir yazı bulunmamaktadır. Işık’ın kendisini ‘gazete’ tanımlamasından yola çıkılarak bu tezde de ‘gazete’ olarak adlandırılması uygun görülmüştür.

Işık gazetesi, dönemine göre uzunca bir süre maddi imkansızlıklara rağmen yayın hayatına devam edebilen kadın yayın organı olmuştur. Kadimci kesim tarafından ithamlara maruz kalmasına rağmen mücadeleci tavrından vazgeçmeyerek yayın hayatına devam etmiş ve kendini geliştirmekten vazgeçmemiştir. Gazetenin yılları arasında değişiklik gösteren şekli özellikleri için matbaa farklılığı ve okuyucuya ulaştırılmak istenen mesaj sayısı olabileceği düşünülmüştür.

³⁸⁴ Işık’ı gazete olarak değerlendiren eserler için bkz. Qasımova, A. (2010). *Azerbaycan’da İlk Kadın Matbuatı: Işık*, Bakü: Adiloğlu Neşriyat.; Aşırılı, A. (2009). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*, Bakü: Elm Və Təhsil, s.100; *Azerbaycan Dövri Matbuatı 1875-1990*, (1993). Haz. S. Rüstəmov, Bakü: Azərneşr, s.144; *Azerbaycan Tarihi 1900-1920ci İllər*, (2008). C.5, Bakü: Elm, s.190; Sariahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s.97-98.

Işık’ı jurnal olarak değerlendiren eserler için Bkz.

“İşiq”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C.5, S.36; *XX. Asır Azerbaycan Tarihi*. 2009. C.2, Bakü: Tahsil, s.149; Genceli, S. (1991). *Işıqlı Ömürler Kövrek Taleler*, Bakü: Azərneşr, s.5; Memmedov, S. (1996). *Azerbaycan’da Kadın Tahsili ve Azerbaycan’ın Terakkiperver Kadınlarının Maarifçilik Faaliyeti (XIX. Asrın İkinci Yarısından 1920ci ilə kadar)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakü: Azerbaycan Elmler Akademiyası, Şarkşünaslıq Enstitüsü, s.31; Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s.245; Akpınar, Y. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh, s.94

Işık’ı mecmua olarak değerlendiren eserler için Bkz.

Ahundov, N. (1960). *Azerbaycan’da Dövri Matbuat (1832-1920)*, Bakü: Azerbaycan Ssr Elmler Akademiyası, s.47; Memmedzade, M. Bala. (2004). *Azerbaycan Türk Matbuatı*, Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, s.61;

Işık’tan yalnızca matbuat organı olarak bahsedilmektedir. Bkz.

Hüseynov, Ş. (2007). *Matbu İrsimizden Sahifeler*, Bakü: Çanlıbel, s.303.

5.1.3. Molla Nasreddin Dergisinin Şekli Özellikleri

Rusya'nın temsil ettiği Avrupa ile geleneksel İslam uygarlıklarının çakışmasını sadece kültürel değil sosyal bir sonuçta doğurmuştu: bu aydınlar sınıfının doğuşuydu. Bir dizi inanç, tavır ve düşünceyi paylaşan bu insanlar önce Avrupa düşünce hayatının değerlerinin taşıyıcısı olmuşlar, zamanla toplumun değişiminin temel ögesi haline gelmişlerdi.³⁸⁵ Bu temel öğelerin taşıyıcılarından biri olan Celil Memmedguluzade, toplumu inşa eden kadimci kitleleri bilinçlendirmek, mücadeleye sevk etmek ve Batı'nın çağdaşlığı ile Doğu'nun yargılarını yıkmak gibi amaçlamıştır. Böylece yeniliğin temsilcisi olan Celil Memmedguluzade Molla Nasreddin dergisinin yayın hayatına kazandırarak ihtilalci-demokratik fikirlere dayanan bir akım başlatmıştır.

Celil Memmedguluzade, 27 Şubat 1906 yılında Tiflis general naibine dilekçe ile başvurarak Molla Nasreddin'in neşri için izin talebinde bulunmuştur. 4 Mart 1906 tarihli cevabi mektupta Kafkasya Sansür Komitesine, Molla Nasreddin neşr edilmesine ruhsat verdiğini açıklamıştır. Hükümet tarafından kabul edilen derginin programı şu şekildedir³⁸⁶; Sohbetler, keskin içerikli yazılar, felyetonlar, şiirler, telgraflar, satirik hikayeler, latifeler, posta kutusu, ilanlar, hususi ilanlar, karikatür ve resimler.

Gerekli resmi izinleri tamamlayarak yayın hayatına başlayan Molla Nasreddin, 1906-1917 yılları arasında Tiflis'te 340 sayı, 1921 yılında Tebriz'de 8 sayı, 1922-1931 yılları arasında Bakü'de 400 sayı olmak üzere belirli aralıklarla 25 yıl boyunca toplam 748 sayı çıkmıştır.³⁸⁷ 7 Nisan 1906'de "Siz deyip gelmişem, ey benim Müslüman kardeşlerim" çağrısı³⁸⁸ ile yayın hayatına başlayan Molla Nasreddin, yayın hayatının belirli dönemlerinde kesintiler yaşamıştır. Molla Nasreddin'in yayınının ilk durdurulması 1907 yılında komşu Müslüman ülke yönetimine karşı keskin makalelerin yazılması sebebiyle gerçekleştirilse de Tiflis ahali tarafından itirazıyla 22 gün sonra yeniden yayın izni verilmiştir. Yayın hayatının ikinci kez aksatılması bu sefer irtica kuvvetlerinin desteğiyle 1912 yılı mart ayında 10 ay kadar olmuştur. 19 Ağustos 1914'te yılın son sayısını yayınlayan Molla Nasreddin,

³⁸⁵ Swietochowski, T. (1988). s.42

³⁸⁶ Askerova, A. (2006). *Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) ve 'Molla Nasreddin' Dergisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 100.

³⁸⁷ Uygur, E. (2017). "Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 59-60; Aşırılı, A. (2009). s.82.

³⁸⁸ "Size Deyip Gelmişem", *Molla Nasreddin*, 7 Nisan 1906, C.1, S.1, s.2.

1915-1916 yılları arasında Birinci Dünya Savaşı'nın beraberinde getirdiği ekonomik sebepler ve Rusya'nın içinde bulunduğu siyasi çalkantılar sebebiyle yayınlanamamıştır. 1917'de Ekim İhtilali ve Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bölgesinde bulunan iç çatışmalar sebebiyle 1917 yılına ait yalnızca iki sayı yayınlanarak derginin yayını ertelenmiştir.³⁸⁹

Celil Memmedguluzade'nin Şeyh Mehmet Hıyabanî ile yakınlığı³⁹⁰ ve eşi Hamide hanımın Kehrizli köyünde yaşaması³⁹¹ sebebiyle Tebriz'e gitmiştir. Kardeşi Mirza Elekber Memmedguluzade'nin desteğiyle 1921 yılında Molla Nasreddin tekrardan yayın hayatına başlamış ve Tebriz'de halk tarafından destek ve ilgi görmüştür. Ancak bu durum Mirza Elekber Memmedguluzade'nin sürgün edilmesine ve Celil Memmedguluzade'nin hapsedilmesine neden olmuştur. Derginin yeniden yayın hayatına başlaması için Farsça yayın şartı olarak belirlense de Celil Memmedguluzade bunu kabul etmedi ve bazı makalelerin Farsça, diğer türlerin ana dilde yayınlanmasını sağlamıştır.³⁹²

Neriman Nerimanov ve Dadaş Bünyadzade'nin ısrarı ve davetiyle 8 Mayıs 1921'de Sovyet Bakü'süne dönme kararı alan Celil Memmedguluzade, dönemin sosyal ideolojisinden büyük bir beklentiye girerek 21 Mayıs 1921'de Bakü'ye geçmiştir.³⁹³ Vakit kaybetmeden resmi yayın izinleri için başvurularını yapan Celil Memmedguluzade, geniş kitleye ulaşma imkânı olan bir yayından faydalanmak isteyen Sovyetlerin de teşebbüsü ile 2 Kasım 1922'de yayın hayatına yeniden başlamıştır.³⁹⁴ Sovyet döneminde bağımsız olmaya çalışan yayının makaleleri ve karikatürlerine engeller çıkarılmaya başlanmış, Mirze Celil'in imzasıyla yayınlanan yazılarda yayım politikası değişmeye başlamış ve bunun farkına varan Celil Memmedguluzade, derginin 'Molla Nasreddin' ismi ve kendi imzası ile yayınlanmasının durdurulması için başvurarak 1925'den itibaren 'Mirze Celil' imzası yerine 'Heyeti Tahriye' olarak; 1930'dan itibaren 'Molla Nasreddin' yerine 'Allahsız' olarak

³⁸⁹ Ahundov, N. (1979). *Azerbaycan Tenz Gazeteleri (1906-1920)*, Tahran: Alvan, 76-80.

³⁹⁰ Kabırı, H. (2012). *Molla Nasreddin ve Füyuzat Dergilerinde Milli Kimlik Düşüncesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 50.

³⁹¹ Kolikpınar, E. (2016). *Azerbaycan Edebiyatında İlk Mizah Dergisi Molla Nasreddin Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 19.

³⁹² Kolikpınar, E. (2016). s.24.

³⁹³ Ahundov, N. (1959). *Molla Nasreddin Jurnalının Neşri Tarihi*. Bakü: Azərneşr, 224-226.

³⁹⁴ Hasanzade, T. (1991). *Celil Memmedkuluzade'nin Cenub Seferi ve Molla Nasreddin Dergisinin Tebriz'de Neşri*, Bakü: Elm, 83.

değiştirilmiştir.³⁹⁵ Celil Memmedguluzade derginin ‘Allahsız’ adıyla çıkmaması için mücadele etmiş ve dergiden ayrılmasıyla etkisi azalan dergiden faydalanamayan Sovyet Hükümeti 1931’de yayın hayatını sonlandırmıştır.³⁹⁶

Şark-i Rus gazetesinin borçlanıp kapanması ve M. Şahtatinski’nin matbaayı satma kararı almasının ardından Celil Memmedguluzade tarafından satın alınmıştır.³⁹⁷ Alman yapımı ‘Frogental’ marka büyük basım makinası, on mürettip çalıştıracak kadar hurufat kasaları, makinacı, baş mürettib ve mürettiplerden oluşan geniş eleman kadrosu bulunan Gayret Matbaası, yeni sahipleri tarafından Petrovski sokağındaki yerinden Krasnovodski sokağındaki iki katlı bir evin birinci katında bulunan geniş ve daha fazla ışık gören bir odaya taşındılar. ³⁹⁸ 7 Nisan 1906’da Molla Nasreddin’in (A3) Ebadında renkli olarak yayınına başlayan Celil Memmedguluzade, haftalık olarak yayımlanan derginin hacmini 8 sayfa ile sınırlayarak derginin formatında iki sütun tercih etmiş ve yayın hayatı boyunca derginin formatında değişiklik gerçekleştirilmemiştir.

Derginin nüsha bedeli dönemin şartlarına uygun olarak on iki ve on beş kapık olarak belirlenirken abonelik bedeli ile ilgili bilgiye rastlanmamıştır. Derginin birinci sayısı yalnız 1000 adet tirajla yayımlanıp Bakü’ye ve başka şehirlere adet gönderildikten sonra kalanı birkaç saatte Tiflis’te satılmıştır. Bundan dolayı baskı sayısı ikinci sayıda 2000 adet ve sonralar 5000 adede arttırılmıştır. ³⁹⁹ Derginin gelir kaynağının büyük bir kısmını oluşturan dergi satışı ve neşredenlerin destekleri oluşturmuştur.⁴⁰⁰

Dergi adını, Azerbaycan, Türkiye, İran’da güldürürken düşündüren fıkralarıyla ünlü bir karakter olan Nasreddin Hoca’dan almıştır.⁴⁰¹ İsim halkın eski tarihiyle, mamunu ise muasır sosyal yaşamla ilgili olan Molla Nasreddin, aynı zamanda demokratik basının klasik

³⁹⁵ Dünyaminkızı, G. (2012). *Milli Tereggiye Doğru*, Bakü: ADPU Neşriyatı, 96-103.

³⁹⁶ Hacıyev, T. (2008). “Sovyet Rusya’sının Azerbaycan’da Muharremlik Törenlerine Karşı Mücadelesi, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 2008, 476.

³⁹⁷ Matbaa Türkçe, Farsça, Arapça, Rusça ve Batı dillerinde her türlü kitap, dergi ve ticarete ait kağıtları en iyi harf ve baskı tekniğiyle basıyordu. Bastığı kitapların çoğunu parasız, bazen de çok ucuza satarak halkın kitap alıp okumasını sağlamaya çalışmaktaydı. Molla Nasreddin çoğu zaman bu kitapları müşterilerine hediye olarak da veriyordu. Gayret matbaası, sosyal şuurun uyanmasına yardım maksadıyla açılmış ilk kültürel müesseseydi. Bkz. Sariahmetoğlu, N. (2002). s. 497.

³⁹⁸ Askerova, A. (2006). s.47-48.

³⁹⁹ Kabırı, H. (2012). s.50-51.

⁴⁰⁰ Kolikpınar, E. (2016). s.14.

⁴⁰¹ Mencet, M. Sami, (2018). “Türkiye ve Azerbaycan’da Mizah Yayıncılığı Geleneği: Benzerlik ve Farklılıklar”. *E-Şarkiyet İlmî Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 20

bir numunesidir.⁴⁰² Adı geçen mizahi mecmuada müdrük Hoca Nasreddin gelenekleri geniş yer tutmuştur. Dergide yayımlanan şiir, öykü ve makalelerde Hoca Nasreddin'e uygun biçimde millilik, halk hayatına bağlılık, esprili, gülüş vs. özellikler yansıtılmıştır. Böylelikle, edebiyatta ve hayatta Nasreddinleşme süreci harekete başlamıştır.⁴⁰³

Molla Nasreddin'in ilk ressamı O. Şmerling tarafından canlandırılan Nasreddin Hoca karakteri üzerinden planlı ve programlı olarak taşıdığı duygu ve düşüncüyü karikatürler aracılığıyla aktarmayı başarmıştır. Dönemin okuma-yazma oranları ve derginin tirajı karşılaştırıldığında karikatürlerin bu amaca yerine getirdiği görülmüştür. Ayrıca zaman zaman derginin bazı sayfalarının boş kalması karikatürlerin amacı yerine getirdiği için sansüre uğratıldığını kanıtlamıştır.⁴⁰⁴

Derginin kapak sayfasında sırasıyla hicri tarih, sene, Rusça tarih, derginin Arap alfabesinde adı, numara, derginin Arap alfabesinde nüsha bedeli, derginin Rusça adı, derginin Rus alfabesinde ücret bedeli ve numara bilgisi ile birlikte alt yazılı kapak karikatürü verilmeye başlanmıştır. Molla Nasreddin, yayın hayatı boyunca Azerbaycan Türkçesi'nin ortak dil olarak kullanılmasının hatta Osmanlı'nın Türk dilini Araplaştırdığını ve bu sebeple Rusça, Farsça ve yerel lehçelerden arındırılmış Türk dünyasına hitap edebilecek ortak bir dil kullanmaya özen göstermiştir.⁴⁰⁵ Kullandığı dile gösterdiği özen kadar alfabe de önem veren Molla Nasreddin, Arap alfabesinin sadeleştirilmesi ve hatta yeni alfabenin kabul edilmesi için Mirza Fethali Ahundov'un izinden gitmek istese de ağır eleştirilere maruz kalarak bunda başarılı olamamıştır.⁴⁰⁶ Sovyet hakimiyeti ile birlikte bütün basın-yayın organlarında olduğu gibi Molla Nasreddin'in de kullandığı alfabe 1929 yılında Arap alfabesinden Kiril alfabesine döndürülmüştür. Kullandığı alfabelerdeki puntolar ve basım tekniklerinin gelişmiş olması sebebiyle orijinal nüshalarında okuma yapabilmek oldukça rahat olmuştur.

Derginin birinci sayısından itibaren Molla Nasreddin'in şöhreti Azerbaycan sınırlarını aşmıştır. Molla Nasreddin, Bakü, İstanbul, Tahran, Tebriz ve Taşkent'te merakla okunduğu

⁴⁰² Hüseyinov, F. (1986). *Molla Nesreddin ve Mollanesreddinciler*. Yazıcı, Bakı: Yazıcı, 13.

⁴⁰³ Akberoğlu, H. İsa, (1996). "Molla Nasreddin Dergisinde Nasreddin Hoca Gelenekleri". *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Nasreddin Hoca*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 25.

⁴⁰⁴ "Meslehet Böyle oldu ki, buradaki şekil daşdan pozak.", Molla Nasreddin, 20 Temmuz 1911, C.4, S.26, s.1.

⁴⁰⁵ Hüseynova, S. (2006). *Füyuzat Jurnalı ve Dil Problemleri*. Bakü: Elm, 145.

⁴⁰⁶ Hüseyinov, F. (1986). s.43.

gibi, Heşterhan, Kazan, Orenburg, Ufa, Uralsk, Tomsk vb. vilayetlerde de binlerce okuyucunun rağbetini kazanmıştır. Molla Nasreddin dergisinin bu vilayetlerde tanınmasının bir diğer sebebi de İdil-Ural'dan gelen gerçek haberler ve kamuoyunda yankı bulması olmuştur.⁴⁰⁷

Günümüzde Molla Nasreddin'in nüshaları, Gürcistan'da Gürcistan Cumhuriyeti Milli Tarih Arşivi'nde, İran'da Tahran Milli Kütüphanesi ve Tebriz Milli Kütüphanesi'nde; Azerbaycan'da, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Mehemed Fuzuli adına El Yazmaları Enstitüsü'nde orijinal nüshaları, Azerbaycan Cumhuriyeti Mirze Fethali Ahundov adına Milli Kütüphane'sinde hem Kiril ve Latin alfabesinde tıpkı basım cildlenmiş hem de Arap, Kiril ve Latin alfabesinde elektronik nüshaları bulunmaktadır.⁴⁰⁸ Tıpkı basım cildleri Brüksel, Moskova, Paris, New York, Berlin ve Varşova'ya kadar ulaşarak Molla Nasreddin'in bir dünya yayını haline gelmesini sağlamıştır.⁴⁰⁹

Molla Nasreddin, mizahi unsurlar taşıyarak renkli karikatürlere sayfalarında yer vermesi sebebiyle birçok coğrafyada kendisine okuyucu bulması diğer yayın organlarına kıyasla daha kolay olmuştur. İletmek istediği fikirleri yalnızca edebi türler aracılığıyla değil görsel unsurlar aracılığıyla da okuyucusuna iletebilen Molla Nasreddin, bu şekli özelliği nedeniyle okuma-yazma bilmeyen insanlara da ulaşabilmiştir. Şekli olarak oldukça zengin bir yayın organı olan Molla Nasreddin, döneminin yayın organlarına göre Türk Dünyasında bir ilki ortaya çıkarmıştır.

Görüldüğü gibi Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin dergilerinin şekli özellikleri incelendiğinde sayfa sayısı, alfabe türü, yazı puntosu, kâğıt boyutu gibi kriterlerde benzerlikleri olmasının yanı sıra tercih edilen üslup, basım yeri, ücret bilgisi, yayın süresi ve tiraj gibi kriterlerde farklılıkları ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak her üç yayın organı da farklı

⁴⁰⁷ Kasımov, E. (2014). s.350.

⁴⁰⁸ Molla Nasreddin'in tıpkı basım nüshaları Kiril alfabesinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Elmler Akademisi tarafından 1988 yılında Elm yayınevinden; Latin alfabesinde Azerbaycan Milli Elmler Akademisi tarafından 2005 yılında Çınar-Çap yayınevinden 10 cild ve yine aynı yayınevinden 2008-2009-2010 yılında 8 cild, 1996-2002 yılında Azərneşr'den 10 cild ve bağımsız olarak Şark-Garb yayınevinden 2017 yılında yayınlanmıştır. 2017 yılından önce çeşitli yayınevlerinden çıkan tıpkı basım nüshalarda doku ve renk olarak saman tercih edilirken 2017 yılında Şark-Garb yayınevinden beyaz renkli kuşe kâğıda basılan derginin kalitesi artırılmış ve çalışma kolaylığı sağlanmıştır.

⁴⁰⁹ *Molla Nasreddin: The Magazine that would've colud've should've.* (2011). Christoph Keller (Editor). Zurich: JRP Ringier, 6.

dönemlerde kadın meselesini kendilerine göre belirledikleri yöntemlerle kadın meselesini okuyucuya aktarmayı başarmıştır.

5.2. Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin'in Kadro İncelemeleri

5.2.1. Âlem-i Nisvan Derginin Yazar Kadrosu

Türk Dünyası'nda yenilik hareketinin öncüsü İsmail Gaspıralı'nın fikir yayma organı olan Tercüman gazetesinin kadınlara özel eki olarak yayın hayatına başlayan Alem-i Nisvan dergisi, Rusya Türkleri'nin ilk kadın gazetesi olmuş ve Tercüman'ın eki olması sebebiyle toplumda daha kolay yer edinmiştir. Kadınlar için bir ilk olan bu derginin yazar kadrosunda İsmail Gaspıralı, Şefika Gaspıralı, Nesip Yusufbeyli ve Abdulla Sur daimî olarak yer almıştır. Dergiye farklı coğrafyalardan kadınlar makale ve mektuplar yazarak dergiyi kendileri için ortak bir platform haline getirmişlerdir.⁴¹⁰

Alem-i Nisvan'ın ulaşabildiği sayılarında makale, şiir, hadis, duyuru, haber, ilan vb. olmak üzere 381 yazı yayınlanmıştır. Bu yazıların 318'i imzasızdır. İmzasız olan yazıların içerik ve biçim özelliklerine bakıldığında çoğunluğunu İsmail Gaspıralı, Şefika Gaspıralı ve Nesip Yusufbeyli'nin yazılarının olabileceği anlaşılmaktadır. Dergide daimî yazarların yanı sıra Hatice Alibeyova, Zeytune Fahriye, Nosal Akıbet, Nigâr Hanım, Abdullah Mustafayef, Feyzurrahman Cihandaraf, Tefik Efendizade, Muallim Naci, Yarullah Muradof ve Mehmed Emin Resulzade gibi farklı imzalı makaleler de bulunmaktadır.

İsmail Gaspıralı

Alem-i Nisvan dergisinin imtiyaz sahibi, müdürü ve başmuharrirlerinden biri olan İsmail Gaspıralı, Teğmen Mustafa Alioğlu'nun ve Kırım asilzadelerinden İlyas Mirza Kaytafoz'un kızı Fatma Hanım'ın oğlu olarak 1851 yılında Bahçesaray'da dünyaya gelmiştir. 10 yaşına kadar tahsilini Bahçesaray'da alan Gaspıralı, ilk eğitimini Zincirli medresesinde İsmail Efendi'den almıştır. İlk eğitimini tamamladıktan sonra Akmesic'teki Rus okulunda iki yıl, daha sonra Vorononej ve Moskova Askeri Okuluna devam etmiştir. Moskova Askeri Okuluna devam ederken 1867'de Girit İsyan'ında Türk ordusuna katılmak

⁴¹⁰ Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). s.36.

amacıyla ülkeden kaçıma çalışın Gaspıralı, pasaport kontrolünde ailesine geri teslim edilmiş ve bu okula geri dönmemiştir. Zincirli medresesinde öğretmenlik yapmaya başlayan Gaspıralı, Usul-ü cedid hareketinin gerekçelerini fark etmiş ancak tenkitlerinden dolayı daha fazla bu medresede çalışamayıp 1871’de medreseden ayrılmıştır.⁴¹¹

Rus edebi ve felsefi eserlerini okumaya başlayan İsmail Gaspıralı, 1872’de Kırım’dan İstanbul, Viyana, Münih ve Stuttgart tren yolculuğu ile Paris’e gitmiştir. Paris’te Ivan Turgenyev’in asistanlığını yapmak gibi birçok ilmi işle meşgul olan Gaspıralı iki yılını burada geçirdikten sonra 1874’te Osmanlı Subayı olmak amacıyla İstanbul’a gitmişse de olumlu bir cevap alamaması üzerine Kırım’a geri dönmüştür.⁴¹²

1878-1884 yılına kadar Bahçesaray Belediye başkanlığı yapan Gaspıralı, gezip gördüğü yerlerdeki izlenimleri ile Rusya Türklerinin durumlarını karşılaştırarak mücadele etme kararı vermiştir. Mücadelesine yayın yoluyla başlamak isteyen Gaspıralı’nın başvuruları resmi makamlar tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine 1881 yılında Tavrida gazetesinde Genç Molla imzasıyla “Rusya Müslümanlığı” başlığıyla kitaplaştırılacak olan bir dizi makale yayınlamıştır. Kullanmış olduğu üslubun Çarlık Hükümeti’nin siyasetine göre tercih edilmesi sebebiyle uzun uğraşlar sonucunda 1883 yılında Rusya Türklerinin ilk yayın organı olan Tercüman gazetesinin yayınlanabilmesi için resmi izinleri alabilmiştir. “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şiarıyla dil, din, alfabe, coğrafya gibi çeşitli sebeplerle birbirinden ayrı kalmış Türklerin tek vücut haline gelmelerini sağlamıştır.⁴¹³

Kazan eşrafından Akçuralar ailesinden İsfendiyar Beyin kızı Zühre Hanım ile İsmail bey 1882 yılında hayatını birleştirmiştir. Zühre hanım, İsmail beye yalnızca hayat ve saadet arkadaşı değil, iş ve emel yoldaşı da olmuştur. Tercüman’ın kurulmasında kendi mücevheratını satarak yardım ettiği gibi, bidayette gazetenin kağıtlarının hazırlanmasında ve abone adreslerinin yazılarak gönderilmesinde de çalışmıştır. 1903 yılında Zühre hanımın vefat etmesiyle İsmail Gaspıralı’nın destekçisi kızı Şefika Gaspıralı olmuştur. İsmail Gaspıralı, "Tercüman"ın 1896 tarihli ve 36 numaralı nüshasındaki makalesinde Çinlilerin "

⁴¹¹ Devlet, N., (1988). *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 14-15.

⁴¹² Kırımlı, H. (1996). “İsmail Bey Gaspıralı”. TDV İslam Ansiklopedisi, C.13, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 392.

⁴¹³ Toker, M. (2004). “İsmail Gaspıralı ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 33.

kadınlara ne akıl gerek ne ayak" dediklerini ve bunun ne kadar saçma ve muzir olduğunu yazdıktan sonra "eğer kadın, kızları ilimden ve insanlıktan bibehe kaldırmak (mahrum bırakmak) için nişan ve madalya vermek adet olmuş olsaydı birinci altın kıtaları bizlere değil Çinlilere verirlerdi" demiştir.⁴¹⁴ Tercüman gazetesinde kadınların toplumsal statüsüne önem veren ve her fırsatta eğitimlerine hassasiyet gösteren Gaspıralı için Tercüman gazetesi yetersiz gelmiş olacak ki 1906 yılında bizzat kadınlara özel bir dergi çıkarmaya karar vermiştir. Alem-i Nisvan dergisinde birçok göreve sahip olan İsmail Gaspıralı'nın imzalı ve imzasız birçok yazısı bulunmaktadır. Türk dünyasının fikir babası olan İsmail Gaspıralı hayatına birçok kitap, makale, gazete ve dergi sığdırmış ve 24 Eylül 1914'te 63 yaşındayken Bahçesaray'da vefat etmiştir.

Şefika Gaspıralı (Yusufbeyli)

Alem-i Nisvan dergisinin müdüresi olan Şefika Gaspıralı, Zühre ve İsmail Gaspıralı çiftinin çocukları olarak 1886 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehrinde dünyaya gelmiştir. Çocuklarının eğitimine özen gösteren İsmail Gaspıralı, çocuklarına Rus olmayan öğretmen tutarken, evde çalışanları ise Rus olan kadınlardan seçmiştir. Çocuklarının ilk eğitimlerine bizzat İsmail Gaspıralı da katkı sağlamıştır. Şefika Gaspıralı'nın anılarından 5-6 yaşlarında iken İsmail Gaspıralı tarafından "Hoca-i Sübyan" adlı kitabıyla okuma-yazmayı öğrendiğini, 1-2 hafta sonra halası Pembe Gaspıralı'nın Kırım'daki ilk usul-ü cedit mektebinde eğitimine başladığını, usul-ü cedit mektebinin tatile girmesiyle önce Rusça öğretmeni Polonyalı Olga Djelakovska'dan ve daha sonra da dört yıl boyunca Ukraynalı Ekaterina Vasilevna'dan Rus dili eğitimi alarak kendini yetiştirdiği anlaşılmaktadır.⁴¹⁵

Zühre Gaspıralı'nın vefatıyla birlikte 17 yaşında hem evin hem de Tercüman gazetesinin sorumluluğunu üstlenmiştir. Tercüman'da 1903 yılında ilk yazısını yazan Şefika Hanım, ayrıca gazete için Rusça çeviriler yapmış, yazışmalar ve posta-dağıtım işleri ile ilgilenmiştir. Aynı yıl Genceli Nesip Bey Yusufbeyli ile nişanlanan Şefika Gaspıralı, 1906 yılında evlenerek Bahçesaray'dan Gence'ye gitmiştir. Kısa bir süre sonra Nesip Bey'in yarım kalan eğitimini tamamlamak amacıyla Şefika Gaspıralı ise Tercüman'daki işlerine devam edebilmek amacıyla Kırım'a geri dönmüşlerdir. 1906-1910 yılları arasında

⁴¹⁴ Kırimer, C. Seydahmet. (1996), s.26-28; 64.

⁴¹⁵ Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). s.20-21

Bahçesaray’da yaşayan çiftin 1908 yılında Zühre adında bir kızları ve 1909 yılında Niyazi adında bir oğulları olmuştur.⁴¹⁶ 1912 yılında Alem-i Nisvan dergisinin kapanmasının ardından Gence’ye geri dönen Şefika Gaspıralı, Tercüman gazetesiyle ilgilenecek kimsenin olmaması sebebiyle 1912 yılının sonuna doğru Bahçesaray’a geri dönmüştür.

Rusya’da Türk Kadınlarının toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik haklara sahip olabilmeleri için mücadele eden Şefika Gaspıralı, Tercüman gazetesi, Alem-i Nisvan dergisi, Usul-ü cedid okulları ve Tüm Rusya Müslümanları Kurultayı gibi sosyal, siyasal ve kültürel örgütlenmelere çaba harcamıştır. Şefika Gaspıralı, babası İsmail Gaspıralı’nın ceditçilik hareketini başlattığı Kırım’da dünyaya gelip Nesip Yusufbeyli ile yapmış olduğu evlilik sebebiyle Gence’de yaşaması sebebiyle Rusya’da yaşayan Türk kadının durumuna daha yakından hâkim olmuştur. Âlem-i Nisvan dergisinin başmuharriri olarak kadınların sosyal hayatta var olabilmesi için rol model olan Şefika Gaspıralı, Alem-i Nisvan dergisinin sayfalarında “Şefika” imzasıyla veya imzasız olarak birçok makale yayınlamıştır. Şefika Gaspıralı, yazmış olduğu makalelerde Dünya’nın birçok yerinden kadınların siyasal, sosyal ve toplumsal hakları ile ilgili haberler verilerek Rusya’da yaşayan Türk kadınlarının bilgilendirilmesini ve Rusya’da Türk kadınlarının ortak sorunlarına çözüm bulmayı amaçlanmıştır.

1917 İhtilali Rusya Türkleri için fırsat olarak değerlendirilmiş olsa da ancak yeni kurulan rejim Rusya Türkleri’nin amaçlarını yerine getirmesine imkân vermemiştir. Böyle bir ortamda hayatı tehlikeye giren Şefika Gaspıralı, Alem-i Nisvan dergisini yeniden yayın hayatına kazandırmayı planlarken Azerbaycan’a gitmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan’ın Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesinin ardından Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Başbakanı Nesip Yusufbeyli kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Bu durumun üzerine Türkiye’ye giden Şefika Gaspıralı, 1930 yılında Kırım Tatar Kadınlar Birliği’ni kurmuş, Kızılay’da çalışmalar yürütmüş, Kırım ve Emel Dergisi’nde makaleler yazmıştır. Rusya’daki Türk Kadın Hareketi’ni kitap haline getirmeyi amaçlasa da ömrü yeterli gelmemiş ve 1975 yılında vefat etmiştir.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Süslü, İ. (2012). s.11-12.

⁴¹⁷ Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). s.45.

Nesip Yusufbeyli

1881 yılında Gence’de dünyaya gelen Nesip Yusufbeyli, hayatları ve eğitim faaliyetleriyle tanınan asilzade bir ailenin soyundan gelmektedir. Yusuf ve Cemile adlı bir çiftin çocuğu olan Nesip Yusufbeyli, ilk ve orta öğretimini Gence’de tamamlamıştır. 1900’de babasının isteğiyle mühendislik eğitimi almak amacıyla St. Petersburg Teknoloji Enstitüsü’ne kayıt yaptırır da daha sonra babasının iznini alarak önce Odessa Üniversitesi Tıp Fakültesi’ne, bir yıl sonra aynı üniversitenin hukuk fakültesine geçiş yapmıştır.

Hukuk fakültesinde okuduğu yıllarda Nesip Yusufbeyli, İsmail Gaspıralı’nın yanına Kırım Bahçesaray’a giderek Tercüman Gazetesi’nin yayınlanmasında yardımlarda bulunur ve “N.Y.”, “Usuf Beyzade”, “Yusuf Beyzade Nesip”, “N. Usufbekov” imzalarıyla makaleler yayınlamıştır. Bu süreçte üniversitede ihtilal fikirlerinin yayılmasıyla Çar hükümetinin üniversitesi kapatmasıyla Yusufbeyli’nin Bahçesaray’a yapmış olduğu seyahatler sıklaşmış ve Tercüman Gazetesi’nin yayın sürecinde bulunduğu destekleri artmış ve bu sırada Şefika Gaspıralı ile tanışan Yusufbeyli, Şefika Hanım ile 1904 yılında nişanlanmış ve 1906 yılında evlenmiştir. Tercüman gazetesinin yanı sıra Şefika Gaspıralı’nın müdürlüğünü yaptığı Alem-i Nisvan dergisine de katkıları bulunmuştur. Tercüman’daki yoğun mesaisinden dolayı fazla makale yayınlamasa da Şefika hanımın yükünü paylaşmıştır. Şefika hanımla evlendiği yıllarda ayrıca Kırım’ın edebi hayatında da önemli rol oynamıştır; Abdürrahim İbrahim’in Dağılan Tifak adlı eserinin tiyatrolaştırılmasının ardından Nesip Yusufbeyli, Necef Bey rolünü oynamıştır.⁴¹⁸

1905 yılında Gence’ye dönerek Belediye meclisinde görev yapan Yusufbeyli, siyasi olarak sosyalist fikirler savunmuş ve Gayret Partisi’nin kurucuları arasında yer almıştır.⁴¹⁹ Ayrıca Azerbaycan Türklerinin Rusların destekleriyle Ermeniler tarafından soykırıma uğratılmaya başlanması üzerine ‘savunma’ anlamına gelen Difai adlı gizli bir teşkilatın kurulmasını sağlamıştır.⁴²⁰ Gence’de bulunduğu yıllarda sık sık Bakü’ye giden Yusufbeyli, Mehmet Emin Resulzade’nin yayınladığı Açık Söz’de makaleler yayınlamıştır.

⁴¹⁸ “Nesip Bey Yusufbeyli”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopediyası, s.448

⁴¹⁹ Ahmedov, H. (2014). *Azerbaycan Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi*. Bakü: Elm ve Tahsil, 333-336.

⁴²⁰ Keykurun, N. (1998). *“Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)”*. Ankara: İlke Yayınevi, 35.

1912 yılında Şefika Gaspıralı'nın yakın arkadaşı olan İdil (Volga) Tatarlarından Aybülhayat Baişeva ile ikinci evliliğini yapmış olsa da bu evlilik imam nikahına dayalı kalmış ve resmi nikah gerçekleşmemiştir. Bu evliliklerinden bir çocukları olduysa da bu çocuk bir yaşında hayatını kaybetmiştir. Şefika hanımın Gence'den Bahçesaray'a dönmesinde, İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesiyle yeteri kadar ilgilenememesi bir yana Nesip Yusufbeyli'nin gerçekleştirdiği ikinci evlilikten olabilir.

1917 İhtilali'nden sonra Gence'de program yönünden "milliyet" meselesinde Müsavat partisine yakın olan Türk Âdem-i Merkeziyet Partisi'ni kurmuştur. Aynı yılın temmuz ayında Müslüman Demokratik Müsavat Partisi ile birleşmiştir. Müsavat Partisi'nin seçilmesinden sonra Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhurbaşkanı olurken Nesip Yusufbeyli ise Azerbaycan Başbakanı olmuştur.⁴²¹ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde Milli Eğitim Bakanlığı görevinde bulunarak Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulmasında, Azerbaycanlı gençlerin Avrupa'ya gönderilmesinde; Hükümet Başkanlığı ve İç İşleri Bakanlığı gibi görevlerde bulunarak toprak ıslahatları hakkında kanun önerilerinin hazırlanmasında etkili olan Yusufbeyli⁴²², Kızıl Ordu'nun Bakü'yü işgal etmesinin ardından rejimin baskından kurtulmak amacıyla 1920 yılında Bakü'den Tiflis'e giderken Kürdemir'de öldürülmüştür.⁴²³

Abdulla Sur

1883 yılında Gence'de dünyaya gelen Abdulla Sur, ilk tahsilini Gence Hayriye Mektebinde alarak beşerî ilimler hakkında dersler almış ve Arap ve Fars dillerini öğrenmiştir. 1899 yılında eğitimini almış olduğu Gence Hayriye Mektebinde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Feridun Bey Köçerli'yi kendi öğretmeni sayarken kendisi de Ahmed Cavad'a öğretmenlik yapmıştır. İlk yazılarını 1903 yılında yayın hayatına başlayan Şarki Rus gazetesinde yayınlamaya başlayan Abdulla Sur, aynı yıl Mehemed Şahtatinski'nin daveti ile Tiflis'e giderek gazetenin kurucu kadrosu arasında yer almıştır. Şarki Rus gazetesi haricinde Hayat, İrşad ve Âlem-i Nisvan dergi ve gazetelerinde de yazıları yayınlanmıştır. İrşad gazetesinde "Eski İstanbul Hanımları" başlıklı yazısında Avrupa toplumlarında

⁴²¹ Baykara, H. (1975), s.55

⁴²² "Nesip Bey Yusufbeyli", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopediyası, s.448.

⁴²³ Sarıyeva, İ. "Nesib Bey Yusufbeyli'nin İctimai-Siyasi Faaliyetinde Azerbaycancılık İdeyası", 8-9 Mart 2016, Bakı Haber, No.44, s.15.

kadınların aktif olduklarından bahsederken onları taklit etmek yerine Türk gelenek ve göreneklerine göre çağdaşlaşmaya gidilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴²⁴ Alem-i Nisvan dergisinde yayınlamış olduğu yazılarda isim bilgisine ulaşamamakla birlikte Şefika Gaspıralı'nın anılarından kendisinin gazetesinin daimî yazar kadrosunda bulunduğu ve yazılarını İstanbul'da öğrencilik yıllarında gönderdiği anlaşılmaktadır.⁴²⁵

1906 yılında İstanbul'a giderek İstanbul Darülfünununda eğitimine devam etmiştir. İstanbul'da yaşadığı yıllarda "Türk Edebiyatına Bir Bakış" adlı hacimli bir kitap yazmaya başlayıp bitirse de yayınlamamıştır. 1908 yılında İbrahim Şinasi'nin 'Şair Evlenmesi' adlı eserini Azerbaycan Türkçesine çevirdiği gibi Rusça bir coğrafya kitabını da Türkçeye çevirmiştir.⁴²⁶

1910 yılında Azerbaycan'a geri dönen Abdulla Sur, Azerbaycan halkının geleceğinden kaygı duymaya başlamış ve bu sebeple Gence'de yeni edebiyat ev sanat eserlerini yayınlamak, yetenekli gençleri belirlemek ve onların gelecekteki eğitimlerine destek olmak amacıyla "Edebiyat ve Sanat" adlı cemiyeti kurmuştur. Cemiyet, İslam dininin toplumun gelişmesi ve ilerlemesi için bir engel değil aksine çağdaşlaşmanın temelini teşkil ettiğini savunmuştur. Bu sebeple toplumun ilerlemesinde sadece dini eğitim sınırlı tutulması yerine beşerî ilimlerin de öğretilmesi yolu ile gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Kısa zamanda büyük işler başaran, derin bilgisi ve geniş muhakeme gücüyle tanınan Abdulla Sur, 1912 yılında vefat etmiştir.⁴²⁷

5.2.2. Işık Gazetesinin Yazar Kadrosu

Işık gazetesi ilmi dünyası zengin ve kalemi kuvvetli aydın yazar ve şairleri bir araya getirmiştir. Kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın kadrosunu oluşturan Işık gazetesinin müdüresi Hatice Alibeyova ve müdürü ise Mustafa Alibeyov'dur. Müdürlük kadrosunda bir kadının bulunması ve hatta müdürlük kadrosunun kadın ve erkek arasında paylaşılması dönemin kabul edilen gerçekleri arasında yer almamaktadır. Işık gazetesi dönemin algılarını

⁴²⁴ Tahirgızı, Ü. "Abdulla Sur'un Maarifçi Yazıları", 11 Temmuz 2014, Halk Cephesi, s.11.

⁴²⁵ Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). s.36.

⁴²⁶ Alametdar ve Tarihi Günler Takvimi, 2008-ci İl, Bakü: Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliği, 2007, s.128-129

⁴²⁷ İnternet: Ferecov, S. "Böyük Edebiyat Sevdalı", <http://medeniyyet.az/page/news/19979/Boyuk-edebiyat-sevdalisi.html?lang=az> adresinden 09.10.2020'de alınmıştır.

yıkmayı amaçlayarak gazetenin yazar kadrosunda Halime Hatun Ahundova, Asya Ahundzade, Maral Hanım Nebizade, Nabat Nerimanova, Gevher (Şevkiye) Caferzade, Huraman Rahimbeyzade, Çaykıraklı Hayat Hanım, Tuba Hanım Sultanzade, Sona Hanım Ahundova, Emine Hanım Batrışına, Münevver Hanım Alihanlı, Hacer Hanım Subhankuluzade ve Kamile Hanım Subhankuluzade gibi kadın yazar ve şairlerin yanı sıra Reşid Bey Efendiyev, Mirza Ali Ekber Süleymanov, Aziz Şerif, Yusuf Kenan Rahimzade, Ağababa Yusufzade, İskender Aliyarov, Ali Yusufzade ve Pişnamazzade ailesine gibi erkek yazar ve şairlere de yer vermiştir.

100'den fazla kişinin yazısının bulunduğu gazetenin yazar kadrosunda Hatice Alibeyova ve Mustafa Alibeyov dışında sürekli yazarı yoktur. Gazetede yayınlanan 523 yazıdan 100'ü imzasızdır ve bu yazıların üslup ve biçim özellikleri dikkate alındığında Mustafa Alibeyov'a ait olabileceği anlaşılmaktadır. Gazetenin kadrosunu oluşturan yazarlar gönüllülük esasına göre bir araya gelen öğretmen, öğrenci, ahund, kadı ve müftülerdir. Ayrıca Azerbaycan'ın önde gelen aydınlarından Yusuf Vezir Çemenzemimli, Mir Yakub Mehdiyev, Esed Bey Emirov, Mir Asadulla, Behbud Ağa Şahtahtlı, İskender Bey Melikov, Hasan Sabri Ayyazov ve Gafur Efendizade'nin Işık gazetesinde yazılarının yayınlanması ve gazeteyi tebrik etmeleri Işık gazetesinin toplumda yer bulmasına yardımcı olmuştur.

Hatice Alibeyova

Işık gazetesinin müdüresi olan Hatice Alibeyova, Kafkasya'nın ilk kadın gazetesinin ilk kadın müdüresi olarak bir ilktir. Gazetenin idari işleri ile birlikte başyazarlığını üstlenmesi sebebiyle Işık'a en çok katkı sağlayan kişilerden biri olmuştur. Kafkasya Dini İdaresi'nin üyesi ve Tiflis kadılık görevini yerine getiren Alaaddin Subhanguliyev'in kızı olarak 1884 yılında Tiflis'te dünyaya gelmiştir.⁴²⁸ Mesleğinden ötürü baskıcı bir baba olmayan Subhanguliyev, kızına Tiflis Rus Kız Gimnasisyası ve Zagafgasiya Olga Mama-Jinekologiya İnstitutu'nda eğitimler aldırarak çağdaş talim ve terbiye vermiştir.⁴²⁹

Eğitim hayatının sonlandığı 1907 yılında hukukçu Mustafa Alibeyov ile hayatını birleştirerek yaşamına Bakü'de devam etmiştir. Hanife Zerdabi önderliğinde 26 Ekim

⁴²⁸ Valehoğlu, F. (1978). Tiflis Guberniyasında Azerbaycanlılara Karşı 1905ci il Kütlevi Kırgınları, 159.

⁴²⁹ "Hadice Alibeyova", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopediyası, C.1, s.366.

1908’de Bakü’nün ilk kadın hayriye cemiyeti olan ‘Müslüman Kadınların Hayriye Cemiyeti’nin kurulması yolunda gerçekleştirilen toplantılarda rol oynayarak cemiyetin aktif üyelerinden biri olmuş ve Bakü’de kadın hareketine yön vermiştir.

Hatice Alibeyova, eşi Mustafa Alibeyov ile 1911-1912 yılları arasında Azerbaycan’da ilk kadın gazetesi olan “Işık” gazetesini yayınlamıştır. Gazetede kadın hukuku ve statüsü hakkında “Hukukumuz” başlıklı ve kadın ve çocuk sağlığı, terbiyesi hakkında “Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?” başlıklı yazı dizileri gibi önemli konularda yazılar kaleme almıştır. ‘Hadice’ imzasıyla 1911 yılının 20. Sayısına kadar (5. Ve 10. Hariç) düzenli bir şekilde yazılar kaleme alan Alibeyova, uzun bir süre ara vermiştir. 1911 yılına ait 31. Sayısında son yazısını yayınlamış ve 1912 yılına yazı yayınlamamıştır.

İhtisas alanı ve kaleme aldığı makale konularından da anlaşılacağı üzere sağlık konusunda yetkinliği olan Alibeyova, 1920 yılından sonra görevini Nuha’da icra etmeye başlamıştır. Nuha’da bulunan kadın doğum hastanelerini yeterli bulmayarak Kaza İcra Komitesi’ne bildirmiş ve 30 Mart 1924’te alınan bir kararda beş yataklı bir doğum hastanesi izni verilmiştir.⁴³⁰ 1947 yılında Bakü’ye geri dönen Hatice Alibeyova, 1961 yılında vefat etmiştir.⁴³¹

Asya Ahundzade

Mirza Cabbar’ın kızı ve Mehemed Yusufoglu’nun yeğeni olan Asya Ahundzade eğitilmiş, aydın bir ailede Gence’de dünyaya gelmiştir. Ailesinin sağlamış olduğu imkanlarla iyi bir eğitime sahip olan Asya Ahundzade, 1905 İhtilalinin ülkede yaratmış olduğu kısmi özgürlük ortamında İkbâl, İrşad, Füyuzat, Arı, Işık, Molla Nasreddin, Zenbur, Debistan, Mekteb, Tercüman ve Alem-i Nisvan gibi birçok gazete ve dergide yazılar kaleme almıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe dillerine hâkim olan Ahundzade, Gence’de Azerbaycanlı kızlar için mektep açarak ana dilinde dersler vermiştir.

Işık gazetesinde de eğitim, ilim, talim ve terbiye gibi konularda makaleler ve şiirler kaleme alan Ahundzade, Azerbaycanlı kadınların ve kızların çağdaş medeniyetler seviyesine

⁴³⁰ Ağasıbeyli, F. (2001). Vekil Mustafa Bey Alibeyov: O Bize Şereftir, Biz Ona Evlad, Bakü: Hakan, 57-58.

⁴³¹ Genceli, S. (2001). s.115.

çıkarak toplumdaki statülerinin değiştirilmesini amaçlamıştır. Edebiyata ve sanata çok önem veren Asya Ahundzade, Işık gazetesinde yayınladığı “Edebiyat”, “Mekteb Kızları”, “Vatan Nalesi”, “Ağlama” ve “Efganlarım” gibi şiirlerinde kadınların içerisinde buldukları gaflet uykusundan uyanmaları için mücadele etmiştir. Bu mücadelesini ömrünün sonuna kadar sürdürerek 1927 yılında vefat etmiştir.⁴³²

Halime Hatun Ahundova

“Bacılarım, gayret vaktidir... Dahi durmak zamanı geçti. Bizlere ilim lazımdır. Bundan dolayı okuyup, okutup, terbiye alıp terbiye vermek lazımdır. Bizlere ilim lazımdır. İlim... İlim... İlim...” sözleriyle Işık gazetesinde çıkış yaparak kadınların eğitim olarak toplumdaki konumlarını değiştirmelerini isteyen Halime Hatun Ahundova, gazetede “Hukuk-ı Müslime” ve “Avrat, millet anasıdır” başlıkları altında düzenli olarak aile içerisinde kız çocuklarına önem verilmemesi, küçük yaşta kız çocuklarının evlendirilmesi, kadın-erkek eşitliğinin sağlanması, kadının ev içindeki sorumlulukları gibi konulara değinmiştir. Yazılarında keskin bir üslup kullanarak kadınların toplumsal statülerinde değişiklik yapılması için teşvikte bulunması sebebiyle Ahundova, fanatik din adamlarının baskılarıyla karşılaşsa da bu gibi durumlar sebebiyle mücadelesinden vazgeçmemiştir.

Emine Hanım Batrışına

Hatice Alibeyova gibi tıp ilminde tahsil almış diğer bir kadın alim olan Emine Hanım Batrışına'nın biyografisine Işık gazetesinde “Emine Hanım'ın Tercüme-i Hâli” başlığı altında verilmiştir. Saratov beyzadelerinin kızı olan Emine Hanım Batrışına'nın ailesi Yenikuyova, eşinin ailesi ise Bahadır Batrışın sülalesindedir. Emine hanım, 18 yaşında Taşkent Gimnaziyumu'ndan altın madalya alarak derece ile mezun olduktan sonra St. Petersburg'daki Nikolayevski Tıp Fakültesi'ne gitmek istemiş ancak fakültenin Çarlık hükümeti tarafından kapatılması sebebiyle gidememiştir.

Taşkent'te 22 yaşında Doktor Muhammed Batırşah ile hayatını birleştiren Emine Hanım, 32 yaşındayken açılan sınava girerek St. Petersburg Kadın Tıp Fakültesine kabul edilmiştir. 5 yıl boyunca St. Petersburg'da eğitim aldıktan Moskova ve St. Petersburg gibi

⁴³² Genceli, S. (2001). s.91-92.

büyük şehirlerin kliniklerinde profesörlerle iki yıl çalışma imkânı bularak tecrübe kazanmıştır.

Kafkasya'nın ilk kadın doktoru olan Emine Hanım, Bakü Üçüncü Hastanesi'nin doktoru olarak altı yıl boyunca Bakü'de hizmet etmiştir. Hastanede birçok kadına bakmasının yanı sıra hastaneden sonra evinde de tedavilerine devam etmiştir. Kendisi gibi kız kardeşlerinin biri diş hekimliğini diğeri nöropsikiyatri enstitüsünü bitirerek tıp alanında toplum sağlığı için mücadele etmişlerdir.⁴³³

Işık gazetesinde “Tababete Dair” bölümünde Hatice Alibeyova'ya destek olan Emine Hanım Batrışına, Çaykıraklı Hayat hanım'ın ‘Haşhaş Çayı’ üzerine açmış olduğu müzakare sonucu çocukların uykuya dalması için haşhaş içiren annelere, çocukların vücutlarında bağımlılık yaparak vermiş olduğu zarardan ötürü uzak durulması gerektiğinden bahsetmiştir.

Huraman Rehimbeyzade

1900 yılında Gence'de dünyaya gelen Huraman Rehimbeyzade, 1911 yılında ilk tahsilini annesinin mektebinde almıştır ancak almış olduğu eğitim ile öğretmenlik yapmasına müsaade edilmemiştir. Bu sebeple Hüseyin Cavid, Abdulla Tofik ve Yusuf Efendizade'nin yardımlarıyla evde attestat (diploma) almak çalışmış ve iyi not ile sınavdan geçmiştir. Sınavın sonucu Kafkas Şeyhülislamına ve Kafkas Tahsil Dairesine gönderilerek Azerbaycan ve Fars dillerinde eğitim-öğretim yapmasına müsaade verilmiştir.

Öğretmenlik mesleğine Adıgözelov adına Gence kız mektebinde başlayarak Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı dersleri veren Rehimbeyzade, 1918'de mektebin müdürü Hatice Ağayeva'nın Bakü'ye taşınmasının ardından mektebin müdürü tayin edilmiştir.⁴³⁴ Kızların talim ve terbiyesine önem vermiş ve sesini Işık gazetesinin sayfalarında duyurmuştur. “Okumak herhalde lazımdır”, “Medeniyetin esası terbiyedir”, “Validelerin başlıca vazifeleri yahut çocuğu ne yolda terbiye etmeli” ve “Ah! Ey vatan!” başlıklı yazılarında başlıca amacı kadınların vakitlerini güzel değerlendirmek ve milli bilince sahip çocuklar yetiştirmektir. Kadınlara vermiş olduğu önemi “Yazık değil mi? Gidip birine cariye

⁴³³ “Emine Hanım'ın Tercüme-i Hali”, Işık, 22 Ekim 1911, S.30, s.3

⁴³⁴ Gençeli, S. (2001). s. 92-93.

olacaksınız. Bacılarım, bunu da bilmelisiniz ki, her şey çoğaldıkça ucuzlaşır, fakat ilim çoğaldıkça pahalılaşır.”⁴³⁵ Sözleriyle ifade ederek 1976 yılına kadar kadın ve kızların eğitim almaları için mücadeleden vazgeçmemiştir.

Gevher (Şevkiye) Caferzade

1887 yılında Şamahı'da dünyaya gelmiştir. Eğitimini Şamahı'da kız mektebi açabilmek için mücadele eden Mehemed Şeyhzade'den onun kızları Şefika, Seide ve kendi kardeşi Masumani ile birlikte almıştır. Mehemed Şeyhzade'nin mekteb açma hayalini ancak Gevher Hanım Caferzade tarafından kendi yaşadığı evin mektebe çevrilmesi yolu ile 1911'de gerçekleştirebilmiştir.

Kısa sürede 20 kız öğrenci toplayan Gevher hanımın eğitim alanında yapmış olduğu çalışmalardan dolayı Şamahı'nın önde gelenleri tarafından kendisine “Şevkiye” lakabı verilmiştir. Ancak Gevher hanımın mektebinin fanatik din adamlarının şikayetleri sonucunda kapatılması sonucu mektep bir süre gizli olarak faaliyetine devam etmiştir. 1914 yılında mektebin açılması için Kafkas Müftülüğünde yeniden sınavdan geçtikten sonra 1918 yılına kadar hizmet vermeye devam etmiştir.⁴³⁶

Işık gazetesinde “Talim ve Terbiyenin Nisvan Üzere Ehemmiyeti”, “Analarımızın Vazifesi” ve “Kızlarımızın Terbiyesi” başlıkları altında kaleme aldığı yazılarında halkın geri kalmasının asıl sebebi cehalet ve dini fanatizmde görmüş ve bu durumun çözüme ulaşmasında her bir kadının düzgün talim ve terbiye yolu ile vacib olduğunu belirtmiştir. Millet in ilerlemesinin kişiler yolu ile değil, kadınların ilerlemesi ile ölçülebileceğini savunan Gevher hanıma göre mektep sayıları artırılmalı ve kadın-kızlar mektebe gönderilmelidir.

Çarlık Hükümeti'nin yıkılıp SSCB'nin kurulmasının ardından kadın mücadelesine devam eden Gevher Caferzade, bu dönemde tahsilini artırarak Maarif Komiserliği tarafından 1920 yılında Ucar'da, 1924-1936 yılları arasında da Keşle ve Bakü'de öğretmenlik görevini yerine getirmiştir.⁴³⁷

⁴³⁵ “Okumak Herhalde Lazımdır”, Işık, 19 Şubat 1911, S.5, s.11.

⁴³⁶ Gençeli, S. (2001). s. 119.

⁴³⁷ Memmedov, S. (1960). *Azerbaycan'ın Maarifperver Kadınları*. Bakü: Azərneşr, 72.

Nabat Narimanova

1890 yılında Tiflis'te dünyaya gelmiştir. Babası Mirza Mehemmed Nerimanov, çocuklarının ayydın bireyler haline gelmesini amaçlasa da ömrü buna yeterli gelmeyince Gori Muallimler Semineryasında eğitim alabilen oğlu Neriman Nerimanov tarafından onun bu isteği yerine getirilmiştir. Kızları Nabat ve Kumru hanımlar Bakü'de Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in kız mektebinde eğitim alarak piyesler ve makaleler kaleme almışlardır.

1906 yılında Tiflis'e geri dönen Nabat Hanım, almış olduğu eğitimin yeterli gelmemesi sebebiyle öğretmenlik izni alamamış ve ev öğretmenliği yaparak para kazanmıştır. 1908 yılında Nuha'ya giderek "Neşri Maarif Cemiyeti"nin açmış olduğu kız mektebinde çalışmaya başlamışsa da burada da çok kalmamıştır. Eğitim aldığı kız mektebinden almış olduğu teklif doğrultusunda Bakü'ye geri dönse de tahsili öğretmenlik için yeterli gelmemiştir. Rus Gimnaziyasında sınava girerek öğretmenlik diplomasını aldıktan sonra Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in kız mektebinde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1917 yılına kadar kızlara Azerbaycan dili ve edebiyatı dersleri vererek kendisi gibi milli bilinci yüksek, talim ve terbiyede donanımlı bireyler yetiştirmiştir.⁴³⁸

"Müslüman Ünas Mektebi'nin Türk Muallimesi" ve "Talim-i Nisvan" başlıkları altında Işık gazetesinde yayınlamış olduğu yazılarında kadınların annelik, eşlik ve hizmetçilik görevlerinden başka bir sorumluluklarının olmadığı aktarılmıştır. Kadının talim ve terbiyesinin olmaması kendi çocuğunun da talim ve terbiyeden eksik büyümesi anlamına geleceği için öncelikle kadının eğitilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.

Çaykıraklı Hayat Hanım

Işık gazetesinde keskin makaleler kaleme alan bir diğer yazar Çaykıraklı Hayat Hanımdır. "Bacılarıma Bir Nice Söz" başlığı altında kız çocuklarının sadece bir namaz suresini bilmesinin yeterli görerek okumasına engel olanlara karşı çıkarak kadınların eğitim hakkının ellerinden alınmaması için mücadeleye çağıran Hayat Hanım, "Dört duvar arasında ilimden, marifetden, insaniyetden habersiz kalıp bu dünyadan gitmek bizim için ayıp değil mi?" sözlerinin yer aldığı makalelerle kadınlara ulaşmaya çalışmıştır. Ayrıca "Haşhaş Çayı"

⁴³⁸ Gəncəli, S. (2001). s. 100.

başlığı altında kadınların çocukları uyutmak amacıyla haşhaş çayı vermelerinden vazgeçmeleri için bir yazı yazmıştır. Hayat hanımın bu yazısı idare tarafından da destekleyici bir not ile yayınlanmıştır. Çaykıraklı Hayat Hanım, yazılarında kadınların toplumdaki yerlerini sorgulamaları, yapmış oldukları işlerden daha fazlasını başarabileceklerini kendilerine göstermek istemiştir. Kadınlar için mekteplerin açılarak eğitim seviyelerinin artırılması için kadınlardan bu talebin gelmesi için mücadeleye sevk ettirmek istemiştir.

Maral (Efendizade) Nebizade

Kadınların eğitimi ve özgürlüğü meselesinde demokratik fikirlere sahip olan Reşid Bey Efendizade'nin kızı olan Maral Hanım, 1889 yılında Nuha'da (Bugünkü Şeki) dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini evde babasından aldıktan sonra 1897-1903 yıllarında Gori Semineryası'nda okumuştur. 1908 yılında kendisi gibi Gori Semineryası'ndan mezun olan Ahmed Nebizade ile hayatını birleştirmiştir. Birlikte önce Tertere'de daha sonra da Bakü'de öğretmenlik yapmışlardır. 1913 yılında Maral Hanım, Nuha 7 numaralı kız mektebine müdür tayin edilmiştir. Nuha'nın maarifperver halkı tarafından mektepte 65 kız öğrenci Türk dili, Rus dili, din eğitimi, matematik, dikiş ve müzik dersleri almıştır. 1915 yılında amcası Hüseyin Efendizade'nin müdürü olduğu Nuha Mukaddes Nina kız semineryası'nın açılmasıyla Maral Hanım 1920 yılına kadar burada öğretmenlik yapmıştır.⁴³⁹

Babası Reşid Bey Efendizade gibi edebiyat ile ilgilenen Maral Hanım, Işık gazetesinde "Müslüman hanımların öz uşaklarını terbiyesi" başlığı altında bir makale ve "Bacılarıma hitab" başlıklı bir şiir yayınlamıştır. Kadın-erkek eşitliğine, kadınların eğitime ve kadınların toplumsal statüsüne değinen Maral Hanım, toplumun ilerleyerek medeniyet sahibi olmasının tek çaresinin kadınların eğitilmesinden geçtiğini makale ve şiirlerinde savunmuştur. Maral hanım, 1967 yılına kadar eğitimin her dalında kadın mücadelesinde yer almıştır.

Sona Hanım Ahundova

1898 yılında Bakü'de dünyaya gelen Sona Hanım Ahundova, İskender Bey Ahundov ve Züleyha Hanım Bayramalibeyova'nın kızıdır. On üç yaşındayken başladığı Bakü Şehir

⁴³⁹ Gəncəli, S. (2001). s.56-57.

İdaresinin yanındaki kız mektebini bitirdikten sonra Mukaddes Nina mektebinde eğitim almaya devam etmiştir. Rusya’da eğitimine devam eden Sona Hanım Ahundova, Bakü’de tanınmış Doktor Ebulfez Garayev ile hayatını birleştirerek Bakü’ye geri dönmüştür. Bu evliliğinden dünyaca ünlü müzisyen olan Gara Garayev ve doktor olan Mürsel Garayev gibi evlatları dünyaya gelmiştir. Kendisine “Neden yaratıcılıkla meşgul olmuyorsunuz?” sorusu yöneltildiğinde “Halk için, cemiyet için faydalı evlatlar büyötmek yaratıcılık değil mi?!” diyerek milletin gelişmesi ve ilerlemesi yolunda gayret gösteren Sona Hanım Ahundova, vatanına milletine hayırlı evlatlar yetiştirerek kendisi de örnek bir kadın olmuştur.⁴⁴⁰

Yayın hayatına küçük yaşlarda başlayan Sona Hanım, ilk şiirini on yaşındayken “Vatan” başlığıyla Seda gazetesinde 1910 yılında yayınlamıştır.⁴⁴¹ Azerbaycan’da kadınların sosyal hayata katılmasında etkin rol oynayan Sona Hanım, edebiyat alanındaki ilgisi Işık gazetesinde kadınları eğitime ve medeniyete yönlendiren “Dilenci Kör” ve “Işık” adlı şiirlerinde de görölmektedir. “Resm-i İmtihan” başlığı altında Hacı Zeynelabidin Tagiyev’in Bakü kız mektebinde eğitim alan kızlar ve sınavları ile ilgili haberler vermiştir. Sona hanım Ahundova, 1971 yılında vefat etmiştir.

Mustafa Alibeyov

Işık gazetesinin müdürlüğünü yapan Mustafa Alibeyov, 1872 yılında Nuha’da (Bugünkü Şeki) dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babası Mirza Cabbar’dan ve mollahanede aldıktan sonra üçüncü dereceli şehir mektebine devam etmiştir.⁴⁴² Nuha Rus-Tatar mektebinde eğitimini tamamlayan Mustafa Bey, eğitim hayatına önce dini baskının yoğunlukla yaşandığı Bakü’de daha sonra da dönemin ilim merkezi haline gelen Tiflis’te devam etmiştir. Tiflis’te yaşadığı yıllar içerisinde Alaaddin Efendi Sübhanguliyev ile kurmuş olduğu dostluk ilişkisi kurarak şeriat kanunlarını öğrenmiştir.⁴⁴³ 1892 yılında Tiflis Gimnazyumunu bitirdikten sonra 1920 yılına kadar Bakü Daire Mahkemesinde baş hâkimin tercümanlığını ve vekilliğini yapmıştır.

⁴⁴⁰ Ferecov, S. Fedakâr Kadın, Şaire Ana: Sona Hanım Ahundova, 25 Şubat 2011, Medeniyet, s.15.

⁴⁴¹ *Azerbaycan’ın Aşık ve Şair Kadınları*. (1975), A. Caferzade (Editör), Bakü: Gençlik, 141.

⁴⁴² “Mustafa Bey Alibeyov”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopediyası, C.1, s.365.

⁴⁴³ Ağasıbeyli, F. (2001). s.100.

1905 yılında Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından kurulan “Hidayet Hayriye Cemiyeti”nin katipliğini yapmıştır. Bakü petrolünün yabancı şirketlerin işletmesinden çıkararak milletin refahını artırmak amacıyla “Hidayet-i İslamiyye” adlı petrol şirketini kurmak için girişimde bulunmuş ve 27 maddelik nizamnamesini hazırlamıştır. Bakü petrolüne dair ‘Abşeron Neft Ceziresi’ adlı ilk kitabı 1905 yılında yayınlanmıştır.⁴⁴⁴ ‘Mahkemeler Kapısında Dökülen Kanlı Yaşlarımız’ ve ‘Cellad Mülkedarın Kurbanı’ adlı librettoları bulunmaktadır. Hayat gazetesi ve Zenbur gazetelerinde de makaleler yazmıştır.⁴⁴⁵

1907 yılında Doktor Hadice Hanım Sübhanguliyeva ile hayatını birleştirerek Işık gazetesi’ni yayın hayatına kazandırmışlardır. Mustafa Bey, Arapça ve Farsça dillerine hâkim olması ve Tiflis eğitimi sırasında Alaaddin Efendi Sübhanguliyev ile olan iletişimden edindiği dini bilgiler sayesinde “İnnallah ve İna İleyhi Raciun”, “Mevlud-ü Şerif”, “Ramazan el-mübarek yaklaşıyor” ve “Şeriat Nikahın Mukaddimesi” gibi makaleleriyle İslam dini ile ilgili toplum tarafından dayatılan yanlış bilgilerin ortadan kaldırılması için mücadele etmiştir.

Mustafa Bey Alibeyov, Işık gazetesinde kendi adıyla 11 makale yayınlarken, Nuha’nın dağlık bir arazisi olan Yukarıbaş köyü olması sebebiyle Yukarıbaşlı mahlasıyla da 22 makale yayınlarak gazetenin en çok yazısı olan yazarıdır. Yukarıbaşlı mahlasıyla yazmış olduğu makalelerde rahatça sert eleştiriler yapabilmıştır. Molla Nasreddin dergisine yapmış olduğu eleştiriler buna örnek verilebilir. Ayrıca Rusça bilmesinden dolayı gazetenin son sayfalarında Rus dilinde makaleler yayınlarak İslam dininin büyüklüğünden bahsedilir, Müslüman kadınların cahilliğine dikkat çekilir, ilim ve maarif meyvesinden, çocuk terbiyesinin vacipliğinden bahsedilir.⁴⁴⁶

1917 Rus İhtilalinden sonra siyasi hayata katılan Mustafa Bey Alibeyov, Ahrar Partisine katılmış, Muhtaçlara Kömek Cemiyeti’ne katılmış ve Yeşil Kalem Yazarlar Birliği’ne katılmıştır. 1918 yılında Ermeni Bolşevik Taşnakları tarafından gerçekleştirilen Mart soykırımı öncesinde Bakü Komiserliğinden el konulan silahları talep etmiştir ve Türk savaş esirlerinin Türkiye’ye gönderilmesini sağlamıştır.⁴⁴⁷ Kızıl Ordu’nun Bakü’ye

⁴⁴⁴ *Azərbaycan Tarixi (1900- 27 Aprel 1920)*. (2001). s.244.

⁴⁴⁵ Memmedli, G. (1977). *İmzalar*, Bakü: Azərneşr, 61-71.

⁴⁴⁶ Gasımova, A. (2010). s.44.

⁴⁴⁷ “Mustafa Bey Alibeyov”, Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopediyası, C.1, s.365.

girmesinin ardından görüş farklılıklarının tek düze hale gelmesinin ardından Azerbaycan Komünist Partisinde üye olduğu bilinen Mustafa Bey Alibeyov, biri dışında hiçbir parti toplantısına katılmadığı için partiden ihraç edildiği kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁴⁴⁸ Bu sebeple karşı devrimcilik ve halk düşmanlığı gibi suçlamalarla sekiz yıl hapis cezası verilen Mustafa Bey Alibeyov, Sibiryaya'ya sürgün edilmiştir. Sürgünün zor şartlarından dolayı sağlık durumu kötüleşen Alibeyov hayatını 1943 yılında kaybetse de 1993 yılında beraat etmiştir.⁴⁴⁹

Yusuf Kenan Rahimzade

Yusuf Kenan Rahimzade İttifak, Molla Nasreddin, Yeni İrşad ve Kelniyet gibi çeşitli dergi ve gazetelerde yayınladığı yazıların yanı sıra Işık gazetesinde de “Y.K.”, “Bir Civan Y.K.”, “Yusuf Kenan” ve “Yusuf Kenan Rahimzade” imzalarıyla “Edebiyat”, “Edebiyat Bacılara”, “Edebiyat Terbiyet”, “Bacılarıma Hitab”, “Şikayet”, “Milli Gazel” ve “Bir Molla ile Bir Şakirdin Sohbeti” başlıklarıyla şiirleri; “Maişetimize Dair Ana Dilimiz”, “Maişetimize Dair” ve “Halimize Dair” başlıklarıyla makaleleri yayınlanan Yusuf Kenan Rahimzade, gazetenin en fazla yazısı olan yazarlarından biridir. Düz yazılarında mektep ve medreselerde ana dil eğitiminin verilmesi, öğretmenlerin ana dil çalışmalarına ağırlık vermesi ve halk arasında ana dilde iletişimin yaygınlaştırılmasının teşvik edilmesi üzerinde durmuştur. Şiirlerinde ise Müslümanların ilimsizlik ve bilgisizlikleri sebebiyle dini kendi çıkarlarına uygun kullanmalarından dolayı toplumun cehalet içerisinde kalarak tembellek etmelerinden yakınmıştır. Gıybet ve hıyanet gibi toplumun uygunsuz davranışlarının giderilmesinin tek yolunun eğitimden geçtiği vurgulanmıştır.

Ağababa Yusufzade

1886 yılında Kuba'da dünyaya gelen Ağababa Yusufzade, ilk eğitimini molla mektebinde almıştır. 1911-1916 yılları arasında Şamahı ve Kuba şehirlerinde öğretmenlik yapmıştır. 1917 İhtilali ile birlikte Azerbaycan kadınlarının oluşturduğu ilk sosyal demokrat derneğinin kurucusu ve teşkilatçısı olmuştur. Rusya Sosyal Demokrat Bolşevik Partisi'nin 8

⁴⁴⁸ Ağasibeyli, F. (2001). s.47.; Tahirzade, A. Mustafa Bey Alibeyov Şahsiyeti Senedlerin Güzgüsünde, 17 Fevral 2007, 525. Gazet, 302380).

⁴⁴⁹ Gasımova, A. (2010). s.24.

Ağustos 1917'de Petrograd'da gerçekleştirilen toplantısına temsilci olarak gönderilmiştir. Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti yıllarında Bakü inkılap komitesi başkanlığını, Komünist gazetesinin redaktörlüğü ve Nahçıvan Mahkemesi üyeliği gibi Sovyet hükümetine hizmet eden pek çok görevlerde yer almıştır.⁴⁵⁰

Ağababa Yusufzade, Terakki gazetesinde "A.B.Y.zade", İkbal gazetesinde "A.Y." ve Işık gazetesinde "Ağababa Yusufzade" imzalarıyla gibi çeşitli makaleler yayınlarak fikirlerini topluma yaymaya çalışmıştır.⁴⁵¹ Işık gazetesinde "Ana Yüreği (Tolstoy'dan)", "Finlandiya'da Kızlar Terbiyesi" "Finlerde Uşak Beslemek" ve "Hamile Fale Avratın ve Onun Uşağının Himaye Olunması" başlıkları altında makaleleri yayınlanan Ağababa Yusufzade, Azerbaycan'daki kadınlar için toplumda kadınlara önem veren bir toplum olan Finlandiya'yı örnek olarak göstererek kadınların haklarının farkına varabilmelerini sağlayarak kadın mücadelesinde istek uyandırmayı amaçlamıştır.

Reşid Bey Efendizade

Nehv kadısı İsmail Efendi Hacı Çelebi Efendizade'nin torunu, Müderris Hacı Muhammed Efendi Çaykıraklı'nın oğlu olan Reşid Bey Efendizade, 1863 yılında Nuha'da (Bugünkü Şeki) dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini molla mektebinde Abdürrezzak Tahirzade'den almıştır. Ailesinin isteğiyle küçük yaşlarından itibaren Arapça ve Farsça öğrenmiştir.⁴⁵² 1873 yılında mektep eğitimini bitirdikten sonra önce Nuha Rus mektebi daha sonra da Gori Semineryası'nda eğitimini tamamladıktan sonra öncelikle Kutkaşan (Bugünkü Gebele)'de müdürlük yapmıştır. 1890 yılında Nuha'da öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1893-1894 yılları arasında Tiflis'te Aleksandrevski Muallimler Semineryası'nda okuduktan sonra bir yıl Tiflis'te Müslüman Kız Mektebi açmak için gayret etmiştir. 1900-1917 yılları arasında Gori Muallimler Semineryasında İslam dini ve Azerbaycan Türkçesi dersleri vermiştir.⁴⁵³ 1926 yılında Nuha Pedagoji Teknikumu'nun açılmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca çocukları Memmed Bey Efendiyev, Maral (Efendiyeva) Nebiyeva, Mehteban

⁴⁵⁰ "Yusufzade Ağababa Asker Oğlu", Azerbaycan Sovyet Ansiklopediyası, C.5, s.183.

⁴⁵¹ Memmedli, G. (1977). s.14.

⁴⁵² "Reşid Bey Efendizade", Işık, 24 Mart 1912, S.9, s.4.

⁴⁵³ Esedova, N. (2014). "Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinde Korunan Eksponatlar Reşid Bey İsmayıl Oğlu Efendizade ve Memmed Bey Efendiyev'in Hayat Yaradıcılığının Öğrenilmesinde Menbe Kimi". Azerbaycan Tarihinin Öğrenilmesinde Müzelerin Rolü, IV Respublika Elmi Konfereansının Materyalları, Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 46-68.

(Efendiyeva) Rüstemova, Cemile (Efendiyeva) İbrahimbeyli ve Naime Efendiyeva gibi vatana büyük hizmetler veren çocuklar yetiştirmiştir.⁴⁵⁴

Azerbaycan'da çocukların Türk dilini kolayca öğrenebilmeleri için 1898 yılında "Uşak Bahçesi" adlı eseri, 1907 yılında "Besiretül-Etfal" adlı ilk okuma kitabı ve dini hükümlere yer veren "Muhtasar Şeriat" adlı eserleri Azerbaycan mekteplerinde ders kitapları olarak okutulmuştur.⁴⁵⁵ Kan Ocağı, Sakalın Kerameti, Komşu Komşu Olsa Kör Kız Ere Gider, Pul Delisi, Bir Saç Telin Kıymeti, Tiflis Sefirleri ve Diş Ağrısı adlı tiyatro eserlerinde kadınların eğitimi ve özgürlükleri ve çocukların terbiyesi üzerinedir.⁴⁵⁶

Işık gazetesinde yayınladığı "Cehaletten Şikâyet", "Avratlarımızın Ahvalı" ve "Hazin Bir Mersiye" adlı şiirlerinde cehalet sebebiyle toplumun temeli sayılan kadınlara önem verilmemesi sebebiyle erkek zulmüne maruz kalan kadınların toplum içinde buldukları duruma yakınmış ve bu durumun çözümünü ilim ve maarif yolunda görmüştür. Ayrıca Işık gazetesi'nde Reşid Bey Efendiyev'in fotoğrafı yayınlanmış, tercüme-i hali verilmiş ve yaratıcılığının 30. Yılı sebebiyle şiirlerinden övgüyle bahsedilerek kendisi tebrik edilmiştir.⁴⁵⁷

Aziz Şerif

1895 yılında Nahçıvan'da dünyaya gelen Aziz Şerif, dönemin önde gelen aydın gazetecilerinden biri olarak tanınan Kurbaneli Şerifzade'nin oğludur. İlk eğitimini Mehemed Tagi Sıdkı'nın rehberlik ettiği Terbiye mektebinde eğitimini almıştır. 1905 yılında babasının yakın arkadaşı ve meslektaşı olan Celil Memmedguluzade'nin yanına Tiflis'e giderek, Memmedguluzade'nin evinde teşkil olmuş pansiyonda dersler alıp Molla Nasreddincilerle tanışarak bütün hayatını Molla Nasreddin mektebinden aldığı fikirlerin edebiyatta, ilimde ve sosyal hayatta gerçekleştirilmesini sağlamıştır.

Aziz Şerif eğitim hayatına 1906-1909 yılları arasında Erivan'da, 1908-1914 yılları arasında Tiflis Gimnazyumunda devam etmiştir. Moskova Ticaret Enstitüsünü ve Maksim

⁴⁵⁴ Gençeli, S. (2001). s.108-110.

⁴⁵⁵ Yukarıbaşı, "Bir Daha Devr-i Asır", Işık, 10 Aralık 1911, S.33, s.2.

⁴⁵⁶ Seyidov, F. (1988). *Gori Seminariyası ve Onun Mezunları*, Bakü: Maarif, 205.

⁴⁵⁷ "Reşid Bey Efendizade", *Işık*, 24 Mart 1912, S.9, s.4.

Gorki adına Moskova Edebiyat Enstitüsünün edebi tenkit şubasını bitirmiştir. 1922 yılından itibaren Tan Yıldızı dergisi, Yeni Fikir, Zarya Vostoka, Yeni Kend ve Sovet Gürcistanı gibi gazetelerin mali işlerinde çalışmış ve makaleler yazarak muharrirlik yapmıştır. Gazetecilik hayatının yanı sıra Zagafgasya Merkezi İcra Komitesinde devlet memuru olarak danışmanlık yapmıştır. 1942-1988 yılları arasında SSCB Elmler Akademiyasının Şarkşünaslık Enstitüsünde, Maksim Gorki adına Dünya Edebiyatı Enstitüsünde memur olarak çalışmaya başlamış, Lomonosov adına Moskova Devlet Üniversitesinde profesörlüğe kadar yükselmiştir. “SSCB Halkları Edebiyatı” ve “Zagafgasya Halklarının Edebiyatı” alanlarında uzmanlığı sebebiyle ünlenmiştir.⁴⁵⁸

Mirze Fethali Ahundov, Abdürrehim Hakverdiyev, Memmed Said Ordubadi, Cafer Cabbarlı, Mehdi Hüseyin, Mirza İbrahimov ve Mir Celal gibi yazarların eserlerinden tercüme yaparak Rusya ve diğer Rus dilli ülkelerde tanıtılmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Rus ve Gürcü edebiyatlarından Maksim Gorki'nin “Ana” ve Aleksandr Fadayev'in “Tarmar” adlı romanlarının tercümesini yaparak Azerbaycan'a kazandırmıştır. Molla Nasreddin (1946), Sabir'in Hayatı ve Yaratıcılığı (1951), Geçmiş Günler (1977-1986), Molla Nasreddin Nece Yarandı? (1986) ve Tapıntılar (1987) adlı eserler yayınlamıştır.⁴⁵⁹

Aziz Şerif, henüz gimnazyum eğitimindeyken Işık gazetesinde “Tiflis Evvelinci Gimnaziyanın Şagirdi Abdülaziz Şerifov Nahçıvani”, “A. Şerifzade” ve “A. Şerifov Nahçıvani” imzalarıyla N. Najivi'den tercüme ettiği “Yıldızların Sohbeti” adlı hikayesi, “Kanitfer Şatan” başlıklı biyografi yazısı, “Graf L. N. Tolstoy'un Etfaline Terbiye Vermesi” başlıklı makalesi yayınlanmıştır. Fransız, Rus ve Fars dillerine hâkim olarak ilim dünyasına sayısız katkıda bulunan Aziz Şerif, 1988 yılında vefat etmiştir.

5.2.3. Molla Nasreddin Derginin Yazar Kadrosu

Celil Memmedguluzade tarafından 1906 yılında yayın hayatına başlayan Molla Nasreddin, eğitim, kültür, din, siyaset, ekonomi ve ticaret gibi birçok konuda eleştiri- mizah şeklinde yazılar yayınlatabilen dönemin kalemi kuvvetli aydınlarını bir araya toplamayı

⁴⁵⁸ Habibbeyli, İ. “Aziz Şerif- Görkemli Edebiyatşünas ve Büyük Ziyalı”, 26 Ocak 2010, 525ci Gazet, 7

⁴⁵⁹ “Aziz Şerif”, Azerbaycan Milli Ansiklopediyası, (2015). C.8, Bakü: Azerbaycan Milli Ansiklopediyası Elmi Merkezi.

başarmıştır. Toplumun birçok eksik yönünü mizahi olarak eleştiren bu kadroyu meydana getiren başta hem müdür hem de yazar olarak hizmet veren Mirze Celil Memmedguluzade gibi en az onun kadar yazılarıyla derginin yükünü üstlenen Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Ali Nazmi, Ömer Faik Numanzade, Mirze Ali Ekber Sabir ve Muhammet Said Ordubadi gibi usta kalemler Molla Nasreddin mektebinin temelini oluşturmuşlardır. Daha sonraları Molla Nasreddinciler olarak adlandırılan yazar kadrosunun bu adlandırılması bir kavram haline gelmiştir. Molla Nasreddincilik adlı bu kavram, çar hükümeti ve toplumun kadimci din adamlarının sömürgeci anlayışına karşı çıkma niteliğinde kullanılmıştır. Ayrıca basında sansüre karşı çıkarak tarafsızlık ilkesini ön plana çıkaran, edebiyatta toplumun gerçekliklerini yansıtarak realistikten yana olan, yazılan yazılarda sadelikten yana olan Molla Nasreddin, toplumun milli-manevi değerlerini savunan bir yazarları sansür ve baskıya tabi tutulduklarından çeşitli mahlaslar kullanarak dergide yazılarını yayınlamışlardır.

Celil Memmedguluzade

Doğum tarihi eski kaynaklarda 1866 olarak gösterilmişse de İsa Habibbeyli'nin elde ettiği belgeler onun 2 Şubat 1869'da Güney Azerbaycan'ın Hoy şehrinde dünyaya gelip Nahçıvan'a yerleşmiştir.⁴⁶⁰ İlim ve maarife düşkün dindar bir baba olan Meşedi Memmedgulu, mektep ve medrese yüzü görmese de açmış olduğu küçük bakkal dükkânı ile Celil Memmedguluzade'nin küçük aile muhitinden büyük şehir muhitine pencere açarak dünya görüşünün oluşmasında önemli rol oynamıştır. Babasından aldığı talim ve terbiyenin yanı sıra 1873-1879 yılları arasında mollahanede Molla Ali Hüseyinzade ve Hacı Molla Bağır'dan⁴⁶¹ aldığı eğitimle Arap ve Fars dillerini öğrenerek Şark tarihi ve edebiyatı hakkında bilgiler edinmiştir. 1879 yılında Nahçıvan'da üç sınıflı şehir mektebine devam ederken tamamen Rusça eğitim almıştır. 15 yaşına geldiğinde Tiflis'e giderek Gori Muallimler Semineryası'na devam etmiştir. 1887 yılında seminaryumdan mezun olan Memmedguluzade, öğretmenliğe Nahçıvan'ın Uluhan kasabasında öğretmenliğe başlamış, daha sonra Baş Noraşen kasabasında devam etmiştir.⁴⁶²

⁴⁶⁰ Karayev, Y. Akpınar, Y. (2006). "Celil Memmedkuluzade", İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 28, 543-545.

⁴⁶¹ Hüseyinov, F. (1986). *Molla Nasreddin ve Molla Nasreddinçiler*, Bakü: Yazıcılar Neşriyatı, 67.

⁴⁶² *Celil Memmedguluzade Eserleri*. (2004). C.1, Bakü: Önder Neşriyat, s.7.; s.480

Öğretmenlik hayatına Nehrem’de devam ederek kızların eğitim almasını sağlamış, etnografya müzesi kurmuş, “Çay Tezgâhı”, “Danabaş Köyünün Hikayeleri” ve “Posta Kutusu” gibi ilk eserlerini kaleme almış ve Moskova ve Petersburg’a giderek Azerbaycan halkının eğitime sevk etmek amacıyla Latin alfabesine geçebilmek amacıyla araştırmalar yapmıştır. Nehrem’de öğretmenlik yaparken 1896 yılında Halime Nağı kızı ile hayatını birleştirmiş ancak 1897 yılında Halime Hanım vefat etmesiyle kısa süreli aile hayatı son bulmuştur. Bu evliliğinden dünyaya gelen Münevver hanımın eğitim hayatına önem veren Celil Bey, kendisini hekim olarak yetiştirmiştir. 1901 yılında İkinci evliliğini Nazlı Hanım Kengerli ile gerçekleştiren Celil beyin evliliği 1904 yılında Nazlı hanımın vefatı sebebiyle kısa sürmüştür. Üçüncü evliliğini ise 1907 yılında Hamide Hanım Civanşir ile gerçekleştirmiş ve bu evliliğinden Mithat ve Enver adlı oğulları dünyaya gelmiştir.⁴⁶³

Celil Memmedguluzade’nin, 1903 yılında Tiflis’e yerleşmesinin ardından basın hayatı başlamıştır. Şarki Rus gazetesinin yayınında yardımcı olarak dönemin ünlü kalemleri ile tanışmış ve birçok hikâye, makale ve tercümelerini bu gazetede yayınlamıştır. Şarki Rus gazetesi ile Celil Memmedguluzade deneyim kazanmış ve hayatının dönüm noktası olarak görülebilecek 1906’da “Molla Nasreddin” dergisinin yayınına başlamıştır. Azerbaycan özelinde bütün Türk dünyasına hitap eden bu dergi, okuma yazma bilen bilmeyen herkesi harekete geçirerek milli uyanış mücadelesinde etkili olmuştur. Molla Nasreddin’in yayın hayatına devam ederken çeşitli aksaklıklar sebebiyle Celil Memmedguluzade, 1906-1917 yılları arasında Tiflis’te, 1921 yılında Tebriz’de ve 1922-1931 yılları arasında Bakü’de yayın hayatına devam ettirmiştir.

Gazete, dergi, tiyatro, makale ve felyetonlar gibi yazı türlerinde birçok eser yazan Celil Memmedguluzade, eserlerinde kadınların toplumdaki statülerine odaklanarak kadınların köle olarak görülmesine karşı çıkmış ve kadınları bu esaretten kurtarmak amacıyla mücadelede bulunmuştur.⁴⁶⁴ Azerbaycan halkı için mücadelesine devam eden Celil Memmedguluzade, hayatının son dönemlerinde SSCB tarafından haksızlığa uğraması

⁴⁶³ Habıbbeyli, İ. (2002). *Celil Memmedguluzade*, Bakü: Çınar Yayınevi, s.15-16.

⁴⁶⁴ Memmedov, M. (1963). *Celil Memmedguluzade’nin Bedii Nesri*. Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası, 156.

sebebiyle 180 Manat emekli maaşıyla geçinmeye çalışmış, soğuktan kendi eserlerini sobada yakmış ve giderek sağlığını kaybetmiştir. Kalp krizi sebebiyle 1932 yılında vefat etmiştir.⁴⁶⁵

Abdurrahim Bey Hakverdiyev

1870 yılında Şuşa'da kaza idaresinde kâtip olan Esad Bey'in oğlu olarak dünyaya gelen Abdürrahim Bey Hakverdiyev, üç yaşında babasını kaybetmesi üzerinde annesi Hüsni Cahan Hanım'ın Hasan Ali Bey Sadıkbeyov ile evlenmesi ile amcası ile vakit geçirmeye devam etmiştir.⁴⁶⁶ Amcasının vefatı üzerine yengesi ve onun kardeşinin eziyetine maruz kalan Hakverdiyev, annesine gitmiştir ve Hasan Ali Bey kendisini evladı gibi kabul etmiştir.⁴⁶⁷ Abdürrahim Bey'e Rus alfabesini ilk defa kendisi öğretmiştir.⁴⁶⁸

1881'de Şuşa'da başlayan eğitimine 1890'da Tiflis'te devam etmiş ve bu yıllarda ilk eseri Rusça'dan Azerbaycan Türkçesi'ne çeviri olan "Nahang Gan"ı yayın hayatına kazandırmıştır. 1891 yılında Petersburg Yol Enstitüsü'nde Doğu Dilleri Fakültesi'nde yüksek eğitimini 1899 yılında tamamlayarak Bakü'de öğretmenlik yapmaya başlayan Hakverdiyev, Şuşa belediyesinde belediye meclisinde temsilci, I. Çarlık Dumasına Gence Vilayetinden milletvekili olarak görev yapmıştır.⁴⁶⁹

Abdürrehim Hakverdiyev, ilk evliliği olan Tükezban Hanım ile olan evliliğinde Tükezban Hanım, Abdürrehim beyin derleme çalışmasına yaşlı nenesinden duyduğu masalları anlatarak katkıda bulunmuştur. İkinci evliliği olan Polonya kökenli piyanist Yevgeni Osipovna ile gerçekleşmiştir. Hakverdiyev'in her iki evliliğinden de çocuğu olmamıştır. Bu sebeple yakın akrabası Hüseyin Mamayev'i manevi evlat olarak yetiştirmiştir.⁴⁷⁰

Basın hayatına Hayat gazetesiyile başlayan ve Molla Nasreddin ile devam eden Abdürrrahim Bey, "Ceyrani", "Hekimi Nuni Segir", "Hortdan", "Mozalan Bey",

⁴⁶⁵ Aşırılı, A. (2009). s.92.

⁴⁶⁶ Memmedova, M. (2012). *Abdürrehim Bey Hakverdiyev Arşivinin İzahlı Tasviri*. Bakü: Elm ve Tahsil, 8.

⁴⁶⁷ Hakverdiyev, A. (1971). *Seçilmiş Eserleri*. C.1, Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, 5.

⁴⁶⁸ Memmedov, K. (1950). *Abdürrahim Hakverdiyev*. Bakü: Azerbaycan Uşak ve Gençler Edebiyatı Neşriyatı, 7.

⁴⁶⁹ Akpınar, Y. (1994). s.429.

⁴⁷⁰ Ahmadov, H. (2006). *Abdürrehim Bey Hakverdiyev Hayatı- Sanatı ve Tiyatro Eserler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 22-23.

“Lağlağı”, “Süpürgesaggal” imzalarını kullanmıştır. Molla Nasreddin’de topluma milli şuur aşılama ve toplumun dini fanatizm kısılcığında yıpranmasını engellemek amacıyla öz eleştirilerde bulunmuştur. Bu sorunlardan biri olan kadın meselesini dile getirerek, kadınların dini fanatizm adı altında istismar edilmesinden şikayetçi olmuştur ve çok eşlilik reddedilerek kadın hakları ile ilgili edebi tartışmalarda bulunmuştur. Eğitim, siyasi, sosyal ve kültürel alanda Azerbaycan halkının gelişebilmesi için çaba gösteren Hakverdiyev, kalp rahatsızlığından 1933 yılında vefat etmiştir.

Ali Nazmi

1878 yılında Gence’de yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ali Nazmi, ilk eğitimini mollahanede aldıktan sonra Rus-Tatar mektebinde devam etmiştir. Babasının vefatı üzerinde Buhara ve Semerkand’a giderek iki yıl tüccar dükkanında çıraklık yapmıştır. Okuma yolu ile eğitimini artırmış ve Şark edebiyatını yakından öğrenerek ilk edebi faaliyetine “Şehirde İbtida” şiiriyle Şarki Rus gazetesinde başlayarak Molla Nasreddin dergisinde makale ve felyeton ve satirik şiirleriyle devam etmiştir. Bu şiirlerinde mutlakiyete, sömürgecilik siyasetine, dini fanatizme, geriliğe karşı özgürlük fikirlerini tebliğ etmiştir.⁴⁷¹ “Bikes”, “Alideyenekli”, “Hecametverdi”, “A.S.”, “Ali Mehemedzade Serabi”, “Meşedi Sijimkulu”, “Kefsiz”, “Serseri”, “Kanacaksız” ve “Şemşir” gibi otuzdan fazla gizli ve açık imzaları ile Molla Nasreddin’in sütunları ile bütünleşmiştir.⁴⁷²

Molla Nasreddin dergisinin en faal yazarlarından biri olan Ali Nazmi, satirik şiirlerdeki yeteneğinden dolayı sağlığında Mirza Ali Ekber Sabir’in takipçisi gibi addedilerek “İkinci Sabir” olarak adlandırılmıştır. Ali Nazmi, Molla Nasreddin’in amacına uygun olarak dili ve üslubunu halka yakın olarak kullanmıştır. Ayrıca Ali Nazmi, kadın meselesine önem vererek Molla Nasreddin dergisinde 1915 yılında yayınladığı “Arvad Meselesi” adlı felyetonunda Molla Nasreddin mektebinin zorlu mücadeleler verdiğini belirtmiştir.⁴⁷³ Mücadelesine SSCB döneminde de çeşitli yayın organlarında devam eden Ali Nazmi, 1946 yılında vefat etmiştir.

⁴⁷¹ *Dövrüne Güzgü Tutan Ali Nazmi*. (2018). Aynure Aliyeva, Şeyla Aliyeva (Editör). Bakü: Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliğı, 4.

⁴⁷² Hüseyinov, F. (2006). *Ali Nazmi Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Şark-Garb Yayınevi, 4-5.

⁴⁷³ Hüseyinov, F. Celal, M. (2008). 255.

Ömer Faik Numanzade

1872 yılında Ahıska Türklerinden Numan Bey ve Hamide hanımın çocuğu olarak Tiflis'te dünyaya gelen Ömer Faik Numanzade, ilk eğitimine Azgur köy mektebinde başlamış ancak 93 harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında köyden geçen Rus askerlerini izlemek amacıyla okuldan kaçmış ve eğitimine Azgur'daki Rus mektebinde devam etmiştir. Rusça öğrenmek için Ermeni keşişden dersler alarak 1882 yılında Rus mektebinden mezun olmuştur.⁴⁷⁴ Ömer Faik Osmanlı medeniyeti etkisinde kalan bir anne ve Avrupalı düzenden haberdar olan bir babanın oğlu olarak önce Tiflis Gori Semineryası'nda eğitimine devam eden Ömer Faik bey daha sonra annesinin isteğiyle İstanbul'da Fatih medresesi ve Darüşşafa mektebinde eğitimini tamamlayarak Galata postanesinde memuriyete başlamıştır.⁴⁷⁵ Ancak bu memuriyeti sırasında Sultan Abdülhamid istibdadından kaçarak 1893 yılında Ahıska'ya geri döndüğünde Ahıska'nın sosyal ve ekonomik olarak bir değişikliğe uğramadığını gördüğünde Tiflis, Şeki, Şamahı ve Gence'de öğretmenlik yaparak bunun için mücadelesine başlamıştır.⁴⁷⁶

1905 yılında Şarki Rus gazetesinde başlayan basın hayatı, Açık Söz, Terakki, İrşad, Hayat, Komünist, Bağban, Kızıl Bayrak gibi gazetelerde yayınlarına devam etmiştir.⁴⁷⁷ 1906 yılında Molla Nasreddin ile devam etmiştir. “Lağlağı”, “Mozalan”, “Hayran” imzalarını kullanan Ömer Faik, “Hicab Meselesi ve Cevabımız” ve “Zevci Ahir Meselesi” gibi makaleleriyle toplumun dini fanatizme dayanarak insanların cahilliğinden faydalanarak sömürü yapmalarına karşı çıkarak kadınların toplumda yer edinmelerini savunmuştur. “Sapı bizden lan baltalar” ve “maarif ağacımızı içten kemiren kurtlar” olarak nitelendirdiği cahillerin milletin gelişmesine engel olmamaları için 1938 yılında vefat edene kadar makaleleriyle milleti aydınlatmaya çalışmıştır.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ Numanzade, Ö. Faik. (1985). *Hatıralarım*, Şamil Gurbaznoz (Editör). Bakü: Gençlik Yayınları, s.9-12.

⁴⁷⁵ Numanzade, Ö. Faik. (1985). s.18-31.

⁴⁷⁶ Numanzade, Ö. Faik. (1985). s.35-36.

⁴⁷⁷ Kurbanov, Ş. (1992). *Ömer Faik Numanzade*, Bakü: Gençlik Neşriyatı, 101.

⁴⁷⁸ Numanzade, Ö. Faik. (1985). s.69-71.

Mirza Ali Ekber Sabir

1862 yılında Şamahı'da dünyaya gelen Mirza Ali Ekber Sabir, ailesi tarafından din alimi olması için 7-8 yaşlarındayken medresede ilk eğitimini almaya başlamış ve daha sonra Şamahı'da yeni usulde Rusça ve Türkçe derslerin okutulduğu Meclis Mektebi'nde devam etmiştir. Bu medresede Hacı Seyyid Azim Şirvani'nin öğrencisi olarak dersler alan Ali Ekber'in "Sabir" mahlasıyla bu yıllarda hocasının şiirlerine nazireler yazdığı, rubaileri, gazelleri, kaside, dini manzumeler ve mizahi şiirler yazdığı bilinmektedir.⁴⁷⁹

Mekteb yılları babasının kendine yardım etmesi için okuldan alması ile sonlanmıştır. 21 yaşına gelene kadar babasının dükkanını işleten Ali Ekber, 1883 yılında Horasan, Nişapur, Sebzivar, Hemedan, Taşkent, Semerkant, Buhara ve Aşkabat'ı seyahate çıkar. Türk dünyasının durumunu yakından inceleme fırsatı olan Ali Ekber, Aşkabat'ta iken babasının vefat haberini alınca Şamahı'ya dönmek zorunda kalmıştır.⁴⁸⁰ Babasının dükkanını işletmeye devam etmek istese de bunda başarılı olamamış ve Billurnisa Hanım ile evlenerek geçimlerini sabunculuk yaparak sağlamıştır.⁴⁸¹

1907 yılında sabunculuğu bırakan Ali Ekber, 1908 yılında öğretmenlik sınavını kazanarak Şamahı'da öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1908 yılının yaz ayında Rus-Tatar okulunun açılması için onay alarak yeni usulde eğitim veren Ümid Mektebi'ni açmışsa da 1909 yılının yaz ayında kapatmak zorunda kalmıştır.⁴⁸²

Basın hayatına "Şarki Rus" gazetesi ile başlayan Ali Ekber, 1906 yılında modern satirik şiirlerini yayınladığı "Molla Nasreddin" dergisi ile devam ederek bu edebi türün tam olarak gelişmesini sağlamıştır.⁴⁸³ "Hophop", "Ağlar Güleyen", "Ebunasr Şeybani", "Cingöz Bey" imzaları⁴⁸⁴ ile şiirlerini Molla Nasreddin'de yayımlayan Ali Ekber, ayrıca "Goca Emi", "Boynu Burug", "Fazil", "Din Direyi", "Boynu Yogun", "Tükezban Cici", "Goca İranlı", "Yarı Könül", "Sevdayı", "Yaramaz", "Nizedâr" ve "Çuvalduz" takma adlarıyla da şiirlerini

⁴⁷⁹ Akpınar, Y. (2008). "Mirza Alekber Sabir", TDV İslam Ansiklopedisi, C.35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 345.

⁴⁸⁰ Ahmedov, A. Mir, (1954). *Mirza Elekber Sabir Hophopname*. Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, 4.

⁴⁸¹ Ahmedov, A. Mir, (1954). s.616.

⁴⁸² Ahmedov, A. Mir, (1954). s.647-621.

⁴⁸³ Caferoğlu, A. (1991). "Azerbaycan Edebiyatı", Türk Dünyası Edebiyatı, Halil Açıkgöz (Editör). İstanbul:), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 193.

⁴⁸⁴ Hüseyinov, F. Celal, M. (2008). s.26.

yayımlanmıştır.⁴⁸⁵ Şiirlerinde kadimci mollaların ve yanlış modernleşme yanlışı olan insanları eleştiren Ali Ekber, “Arvad Alırız Biz!” ve “Gavur Gızı” gibi şiirlerinde de dönemin en büyük problemlerinden biri olan kadın meselesine yer vererek kız çocuklarının evlendirilmesini ve çok eşlilik meselesini eleştirmiştir.

Mirza Ali Ekber Sabir, Karaciğer hastalığına yakalanmış ve 1910 yılı aralık ayı başlarında Şamahı'ya ailesinin yanına dönmüştür. Uzun süre tedavi olmuş ve tedavi masrafları için evinin eşyalarını sattırması, Molla Nasreddin'in sayfalarında kendisine yardım kampanyası açılmıştır. Ameliyat olmak için Bakü'ye gittiyse de yapacak bir şey kalmadığı için doktorlar kendisini geri çevirmiş ve 12 Temmuz 1911'de vefat etmiştir.⁴⁸⁶ “Halkımın yolunda bedenimi çürüttüm. Ölmüş olsaydım, kemiklerimi halkımın önüne sererdim.”⁴⁸⁷ Diyerek genç yaşta hayatını kaybetmiştir.

Mehmet Said Ordubadi

1872 yılında Ordubad'da Hacı Ağa ve Nebatiye adlı şair anne-babanın oğlu olarak dünyaya gelerek Mehmet Said, yoksulluk içerisinde ilk eğitimini medresede tamamlamıştır. Babası Hacı Ağa, yoksulluk içerisinde olmasına rağmen şiir ile ilişkisini hiçbir zaman kesmemiş ve annesi Nebatiye Hanım bundan hoşnut olmamasına rağmen Mehmet Said'in şiir yazmasını bizzat kendisi öğretmiştir. Eğitim hayatına toplumun yargıladığı yeni usul mekteplerinde devam eden Mehmet Said, eğitim yıllarında Arapça ve Farsça şiirler yazmaya başlamıştır.⁴⁸⁸

Gençlik yıllarını Karapet Babayev'in ipek fabrikasında çalışmaya başlayarak geçiren ve ipekçilik alanında ustalaşmasının yanı sıra hayatın zorluklarını ve sömürge düzenini görerek düşünce yapısını şekillendirmiş ve bunları şiirlerine yansıtmıştır.⁴⁸⁹ İlk şiirini 1903'te Şarki Rus gazetesinde yayımlayarak yayın hayatına başlayan Mehmet Said, basın faaliyetlerinin yanı sıra yayınlamış olduğu şiirler, romanlar ve piyeslerle de ün kazanmıştır. Eserlerinde Türk-Ermeni ilişkilerine, eğitim-toplum ilişkisine ve kadın haklarına odaklanan

⁴⁸⁵ Ahmedov, A. Mir, (1954). s. 619-622.

⁴⁸⁶ Akpınar, Y. (2008). s.346.

⁴⁸⁷ İnternet: “Sabirin Millet Derdi”, <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2012/iyun/24.htm> adresinden 15.10.2020'de alınmıştır.

⁴⁸⁸ Ahundlu, Y. (1997). *Memmed Said Ordubadi*, Bakü: Sabah, 6-14.

⁴⁸⁹ Vezirova, F. (1970). *Mehmed Said Ordubadi*, Bakü: Gençlik Neşriyatı, 5.

Mehmed Said, Molla Nasreddin dergisinde “Herdemheyal” imzasıyla bu konularla ilgili birçok konuda felyetonlar yayınlamıştır.⁴⁹⁰

Sürgün hayatının ardından Sovyet Azerbaycan’ına geri dönen Mehmet Said’in sosyalizmden yana olan tavrı belirginleşmiş ve yeni toplumun oluşması için çaba göstermiştir.⁴⁹¹ Hayatının geri kalan dönemini birçok Bolşevik yayın organlarında şiir ve felyetonlar yayınlarak geçirmiş, Komünist Partisine katılarak milletvekili seçilerek Sovyet propagandası yapmış ve aleyhtarlık yapanları sert bir dille eleştirmiştir.⁴⁹² Ömrünün sonuna kadar üretmeye devam eden Mehmed Said, 1 Mayıs 1950’de vefat etmiştir.⁴⁹³

Görüldüğü gibi Kırım’da Âlem-i Nisvan’ı oluşturan kadro Rusya Türkleri arasında Cedidçilik hareketini başlatarak milli uyanışın gerçekleştirilmesini sağlayan kişilerden oluşurken bu hareket sayesinde yetişmiş olan aydınlarda Kafkasya’da Işık ve Molla Nasreddin adlı yayın organlarını Rusya Türklerine kazandırmışlardır. Bu yayın organları sayesinde milletin uyanmasını sağlayarak kendileri gibi kadın-erkek fark etmeksizin milli bilince sahip olan gelecek nesillerin yetiştirilmesini amaçlamışlardır.

5.3. Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin’in İçerik İncelemeleri

5.3.1. Âlem-i Nisvan Dergisinin İçerik Özellikleri

XX. yüzyıla girerken erkek hegemonyasına dayanan toplum biçiminde kadının herhangi bir hakkı bulunmamaktaydı. Özellikle şeriat kanunları öne sürülerek fanatik gelenek ve göreneklere göre sadece bir evin duvarları içerisinde ev işleri, annelik ve eşlik sorumlulukları alabilen bir statüde var olmuşlardır. Kendilerini geliştirerek toplumda var olabilmelerini sağlayabilecek eğitim imkanlarından yararlanabilmek yerine imam eşleri tarafından dini esaslara dayanan düzensiz bilgiler öğrenebilmişler ve ‘erkeklere mektup yazarlar’ fikri ile yazma öğretilmemiştir.⁴⁹⁴ Kendilerine eğitim hakkı verilmemesi bir yana dört kadınla evlenmeye izin vererek “taaddüt-ü zevcât” uygulaması ile çokeşlilik yapmaları,

⁴⁹⁰ Ahundov, N. (1959). s.62.

⁴⁹¹ Uygur, E. (2008). “Memmed Said Ordubadi’nin Büyük Guruluşda Piyesinde Sovyet Mefkuresi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, (9), 555-564.

⁴⁹² Zeynalli, A. “Görkemli Edib”. Edebiyatta ve İncesenet, 4 Avgust 1962.

⁴⁹³ “Ordubadi’nin Defni”, 4 May 1950, *Azerbaycan Gençleri*.

⁴⁹⁴ Taymas, A. Battal. (1958). s.162.

farklı bölgelerde farklı isimler verilerek küçük kızların büyük erkeklerle ‘başlık parası’ verilerek satılmaları, namus ve iffet kavramları ile eve kapatılmaları ve hicab/tesettür/çarşaf büründürülmeleri kadının toplumdaki düşük statüsünün göstergeleridir. Ayrıca Türk kadını, ‘inoredets’ yani Rus milletinden olmamasından dolayı ikinci toplumsal statüye sahip olmuştur.

Çarlık Rusya’sı içerisinde Türk kadının toplum içerisindeki değerinin artırılabilmesi, imparatorluk içerisinde yaşayan her bir Türk boyu tarafından ayrı ayrı eğitim seferberliğinin başlatılarak milli uyanış için mücadeleye başlaması ile mümkün olabileceği anlaşılmıştır. Türk kadınının sosyal statüsünün iyileştirilmesi yolunda atılan ilk adım, Orenburg Dini Merkezi’nin tarafından ulemaya gönderilen tasarıda kadınların belli koşullarda boşanma haklarıyla ilgili olmuştur;

1. Kocanın karısını başından atması ve nafaka vermemesi
2. Kocanın bir suçtan mahkûm edilmesi ve hapse düşmesi
3. Kocanın karısına şiddet uygulaması ya da karısının kocasına insafsızca davranması
4. Kocanın bir kadına bakmazken ikinci birini daha alması

Tasariya 66 ulema tarafından 47 olumlu, 19 olumsuz yanıt verilmiştir. Olumsuz yanıt verenler dinen “ağır sorumluluk” altına gireceklerini ifade etmişlerdir. Tasarı aşamasında kalan bu maddeler hayata geçirilemese de bir başlangıç olmuştur.⁴⁹⁵ Türk kadınının toplumsal statüsünün farkında olan İsmail Gaspıralı, Tercüman gazetesinin sayfalarında yazmış olduğu yazılarda kadın-erkek eşitliğinin sağlanabilmesi için mücadele etse de bunu yeterli bulmadığı için olacak ki 3 Kasım 1905’te resmi makamlardan izin alarak Çarlık Rusya’sının “Müslimelere mahsus edebi ve tedrisi haftalık mecmuası” olan “Alem-i Nisvân” dergisinin yayınına başlamıştır.

Âlem-i Nisvân dergisinde yayınlanan şiir, makale, haber, mektup ve duyuru gibi yayınlanan birçok yazı türünde belirli bir amaç çerçevesi hareket edilmiştir. Kadının bilgi açısından donanımlı bireyler haline getirilerek gelenek sınırlarının dışına çıkması ve dünya

⁴⁹⁵ Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). s.36.

standartlarına uyumlu olması gibi kadınların aydın bireyler haline getirilmesi amaçlanmıştır. Kadınların toplumsal statüsünün artırılması ve kadın-erkek eşitliğinin sağlanması amacıyla kadınları teşvik ederek yönlendirilmelerini sağlayan Alemi Nisvan, bir nevi dönemin ilk kadın örgütlenmesini sağlamıştır.

Derginin 1905 yılında çıkan ‘numune’ sayısının ilk sayfasında tebrik mektuplarına yer verilmiştir. Bu tebrik mektuplarında Türk dünyasının bir kadın dergisine ihtiyacı hissedilmektedir. Semerra Vilayetinden Abdülşükür Seyidoğlu Eminof’un abone olmak istediğini bildirerek tebrik etmesi, Sivastopol şehrinden Fatma Feride Murtaza Vehbova’nın abone olmak istediğini bildirerek iftiharla tebrik etmesi, Hacıterhan’dan Rukiyye hanım Akmakova’nın abone olmak isteğini bildirerek cesaretlerini tebrik etmesi ve Uralsk’tan Zeynep Seferova’nın derginin büyük bir cesaret işi olduğunu ve yıllardır yapılamayan işin gerçekleştirilerek Müslüman alemini büyük bir beladan kurtardığını belirterek tebrik etmesi Türk dünyasındaki yenilik ihtiyacının tercümeleridir.⁴⁹⁶ Bunun yanı sıra Yedisu Vilayetinden Ahmed Can kızı Kavi Bağirova tebriklerini iletmesinin yanı sıra kendi vilayetindeki Müslüman kadınların ahvallerine dair bilgi paylaşabileceği yazılar gönderebileceğini belirtmiştir.⁴⁹⁷ Ufa’dan Zeliha Nebat Ümidbayeva, cehaletin yaygın olduğu bu dönemde kadınları gaflet uykusundan uyandırıp nur saçmayı amaçlayan Âlem-i Nisvan’ın kadınlara yeni bir hayat bağışladığını belirtmiş ve tebrik etmiştir.⁴⁹⁸

İsmail Gaspıralı, “Kadınların Baş Vazifeleri” adlı yazısında kadınların asli görevleri olarak kabul edilen analık, eşlik gibi görevleri yerine getirmek için bile onların mutlaka eğitim alması gerektiğini savunuyordu.⁴⁹⁹ Kadının eğitim almasına önem veren Gaspıralı, Âlem-i Nisvân’ın 1910 yılına ait 26. Sayısında “Kadın” başlığı altında bunu göstermektedir;

*“Kadın” büyük manalı bir sözdür,
Kadın, er kişilere dünya yoldaşdır,
Kadın, cümlemizin validesi, anasıdır,
Kadın, cümlemizi en aciz halimizde kanı ve sütü ile besleyip terbiye edendir,
Kadın, beni ademin nısfıdır.*

⁴⁹⁶ “Mektup”, “Diğer Mektup”, “Diğer Mektup”, “İdareye Mektup”, *Âlem-i Nisvan*, Numune Sayısı, 1905, s.1. s.6.

⁴⁹⁷ “İdareye Mektup”, *Âlem-i Nisvan*, 12 Şubat 1907, S.3, s.3.

⁴⁹⁸ “İdareye Mektup”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Mart 1907, S.9, s.1.

⁴⁹⁹ Akpınar, Y. (2008). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri:2 Fikrî Eserleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 289-291.

Aynı yazının devamında kadın ve toplum ilişkisi meyve veren ağaç metaforu ile birleştirilerek eğitilmiş kadının medeniyet seviyesi ile doğrudan ilişkili olduğu aktarılmıştır;

1. *Meyve ağacı osal⁵⁰⁰ ise yahşi yemiş vermez.*
2. *Ağaç hasta ya sakat ise yemişi sağ olamaz.*
3. *Ağaç terbiyesiz ise dağ ağacı ise yemişi dahi bağ yemişi gibi olamaz.⁵⁰¹*

Toplumun gelişip ilerlemesini sağlayacak olan yeni nesillerin annelerinden aldıkları eğitimin öneminin yanı sıra mekteplerden de aldıkları eğitiminde yaşamış oldukları problemler derginin sayfalarında sık sık dile getirilip iyileştirilmesi için çaba gösterilmiştir. Alem-i Nisvan'ın 1907 yılına ait 4. Sayısında Ermeniler tarafından Gence'de mekteplerin tahrip edildiği, okur-yazar kadın oranının oldukça düşük olduğu ve kızlar için ayrı bir mektep olmadığı gibi eğitimde yaşanan problemlerden bahsedilirken “kadınların en büyük horluklarının kendi hallerini anlamadıkları” olduğu vurgulanmıştır. Hiç yoktan kadınların gazete okuyup okuduklarını anlayabilecek hale gelmelerinin ne zarar gelebileceğini Gencelilere soran Âlem-i Nisvan, Gence'de Rus kadınları tarafından açılarak Rusça eğitim dahi verildiği bildirilen bir mektepten bahsedilmiş ve bu mektepte Türk dilinde eğitim veren Asya Hanım adında Müslüman bir kadın olduğu belirtilmiştir. Bu mektebin yanı sıra bir mektep daha açıldığı ve bu şekilde devam edilirse ilk yıl bir avuç kızın okuma yazma öğrenebilecekleri belirtilmiştir.⁵⁰² 1906 yılına ait 33. Sayısında Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Tiflis'te açılan kız mektebine yardımcı bulunduğu, Hatice Donayef ve Mirza Ahund Pişnemazzade'nin kız mektebi açtığı gibi eğitimde yaşanan gelişmelere de yer verilmiştir.⁵⁰³ Tokmak'dan gelen bir mektupta Muallime Gerhane hanımın huzurunda 45'ten fazla öğrencinin tarih, matematik, geometri derslerinden sınavda başarılı olduklarını ve mükafat olarak yemek pişirdiklerini paylaşılırken⁵⁰⁴ “İbtidai Kız Mektebi” başlığı altında 10 Ekim 1910'dan itibaren Kemerkapu civarında Seyid Halil Hafızof'un evinde Usul-ı Cedid mektebi açılarak kızlara eğitim verildiği ve kayıt yaptırabilecekleri ilan edilmiştir.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ Kıpçak Türkçesine dair araştırma yapan Doç. Dr. Ufuk Tavkul tarafından “Osâl” kelimesinin manası “kalitesiz, kötü, işe yaramaz” şeklinde verilmiştir. Bkz. Tavkul, U. (2003). Codes Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (15), 18.

⁵⁰¹ “Kadın”, *Âlem-i Nisvan*, S.26, 1910.

⁵⁰² “Başlıksız”, *Âlem-i Nisvan*, 23 Şubat 1907, S.4, s.1-2.

⁵⁰³ “Kadınlar Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 9 Mart 1907, S.6, s.3.

⁵⁰⁴ Zehra Şakulof, “Tokmaktan”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Mart 1907, S.9, s.4.

⁵⁰⁵ Muallime Hafızof, “İbtidai Kız Mektebi”, *Âlem-i Nisvan*, S.42, 1910, s.1; Muallime Hafızof, “İbtidai Kız Mektebi”, *Âlem-i Nisvan*, S.44, 1910, s.1; Muallime Hafızof, “İbtidai Kız Mektebi”, *Âlem-i Nisvan*, S.45, 1910, s.4; Muallime Hafızof, “İbtidai Kız Mektebi”, *Âlem-i Nisvan*, S.46, 1910, s.1.

Karabağ yakınında Melikli şehrinde kızlara özel bir mektep açıldığını ve yerli ulema ile kızların ailelerinin yardımında bulunurlarken Şamahı'nın Aşıkabad şehrinde açılan kız mektebi için Hacı Mecid, Hacı Nasir, Hacı Seyid Hamid ve Abad bey gibi şehrin ileri gelenleri davet edilmiş ancak gelmedikleri için böyle hayırlı bir işten kaçmaları sebebiyle taaccüb olunduğu belirtilmiştir.⁵⁰⁶ Kafkasya Ağdaş Anaş Mektebine ikinci bir öğretmene ihtiyaç olunduğuna dair de ilanlara da yer verilmiştir.⁵⁰⁷ Ayrıca Âlem-i Nisvan bir ülkenin büyüklüğü ve gücünün önemli olmadığını Avrupa'nın en küçük ülkesi Belikya'da bulunan mekteplerin sayısı ile izah etmeye çalışmıştır. Belikya gibi küçük bir memlekette eğitime önem verildiği için 7500 mektep ve bu mekteplere giden bir milyon öğrencinin olduğundan bahsedilmiştir.⁵⁰⁸

Eğitimsizlik ve dini fanatikliğin halk sağlığında yarattığı tehlikenin farkında olunması üzerine Osmanlı Hilal-i Ahmet Hanımlar Merkezi'nin kurucusu olan Profesör Doktor Besim Ömer Paşa'nın "Doğururken ve Doğurduktan Sonra" adlı kitabından "Doğururken Temizlik" başlıklı yazılar yayınlanarak artan çocuk ölümlerinin nedenlerine çözüm önerisinde bulunurken, doğum esnasında ve doğum sonrasında dikkat edilmesi gereken unsurlara dikkat çekilmiştir.⁵⁰⁹ Çocukları hasta olan kadınların ellerinde olmayan sebeplerden dolayı canları sağlıkçı koca karılara teslim etmek zorunda kalarak, kurşun döktürmeden ve üfürmeden çare beklemişlerdir.⁵¹⁰ Bunun yanı sıra Doktor Besim Ömer Paşa'nın Kadınlar Hakkında Bir Nice Sözü" başlığı altında kadının doğum gibi ağır bir süreçten ulvi bir güçle geçebildiklerini ve kadını ayıplamaya kimsenin hakkının olmadığı gibi kadının önemi vurgulanmıştır.⁵¹¹ Çeşitli hastalıkların tedavi edilememesi, kolayca yaygınlık gösterebilmesi ve hastalıkların ölümle sonuçlanabilmeleri sebebiyle "Tabib Nasihatleri" başlığı altında buna örnek olarak boğaz ağrısı (Difterit) ile ilgili tavsiyeler verilmiştir.⁵¹²

⁵⁰⁶ "Kafkasya", *Âlem-i Nisvan*, S.44, 1910, s.3.

⁵⁰⁷ "Muallime Lazımdır", *Âlem-i Nisvan*, S.44, 1910, s.4.

⁵⁰⁸ "Belikya'da Maarif ve Tahsil", *Âlem-i Nisvan*, S.25, 1910, s.1.

⁵⁰⁹ "Doğururken Temizlik", *Âlem-i Nisvan*, 16 Mart 1907, S.7, s.2; 23 Mart 1907, S.8, s.2-3; 30 Mart 1907, S.9, s.1-2.

⁵¹⁰ Nosal Akıbet, "Çocuk Büyütmek", *Âlem-i Nisvan*, 30 Ocak 1907, S.2, s.3.

⁵¹¹ "Doktor Besim Ömer Paşa'nın Kadınlar Hakkında Bir Nice Sözü", *Âlem-i Nisvan*, S.36, s.564-565.

⁵¹² "Tabib Nasihatleri", *Âlem-i Nisvan*, 24 Mart 1906, S.4, s.61; 7 Nisan 1906, S.6, s.91-93.

Doktor Besim Ömer Paşa, sağlık için öncelikle “güneş girmeyen haneye doktorlar girer” atasözüne yer vererek yaz-kış evin güneş ışığını alması gerektiğini bitkilerin bile güneş ışığı olmadan yaşamadığını belirtmiştir. Güneş gören insanın yüne kan gelerek kuvvetli olduğunu vurgulanmıştır.⁵¹³ Ayrıca Âlem-i Nisvan, yaşadıkları yerleri tercih ederken veba gibi sağlık problemlerinin bulunmadığı ve doktorların bulunduğu yerleri tercih etmelerini belirtmiştir. Hastalığın pislikten geldiği söylenerek ağız, diş ve tırnakların en çok mikrop barındıran yerler olduğu için temiz tutulması ve yaşanılan yerin temizliğine dikkat edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Hasta olunduğunda farklı insanlara bulaştırmamaya dikkat edilmesi gerektiği Hanefi, Hanbeli, Şafi ve Maliki mezheplerinde de halk sağlığı için acil kazadan sakınmak şeklinde belirtilmiştir.⁵¹⁴

Türk Dünyası'nın ilk kadın gazetesi olma niteliğine sahip olan Âlem-i Nisvan aynı zamanda farklı bölgelerden Türk kadınlarının birbirleriyle iletişim kurabileceği ve dertlerini paylaşabileceği ortak bir platform olmuştur. 1910 yılına ait 26 numaralı sayıda “Hânımlara Dâir Haberler” başlığı altında Kırım/Karasupazar'da Kız Gimnazyum'unda yapılan imtihanlar, Bahçesaray kız mektebi mualliminin tayini sebebiyle muallim ihtiyacının olması, Semipalatinsk'deki kızlar gimnazyumundan bilgiler, Osmanlı topraklarında eğitim alan kızlar, Akmollla'da Tayyibe Hanımın girişimi ile inşaatına başlanan kızlar medresesi, Petersburg'daki Hane Terbiyesi adlı mektepte sağlık ve çocuk eğitimi, dikiş-bakış eğitimi, iş yeri idareciliği ve yemek yapımı gibi konularda derslerin yer aldığı eğitim programı verilmiştir. Ayrıca “Kadınlar Aleminden” başlığı altında dünyanın farklı bölgelerden haberler verilmiştir. Avrupa'dan verilen haberlerde seçme ve seçilme hakkı talep eden kadınların Londra polisi tarafından engellendiklerine⁵¹⁵, Finlandiya'nın Viborg şehirde 1000'den fazla kadının katıldığı mitingde seçme ve seçilme hakkı talep ettiklerine⁵¹⁶ ve Avrupa'da fabrikada çalışan kadın işçilerin çocuklarını yanlarına almalarına⁵¹⁷ yer verilirken Türk Dünyasından verilen haberlerde İstanbul'da kadınların kafes (oda) olmadan yüzleri örtük vaziyette tiyatroya gidebildiklerine ve Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in tiyatrosunda kadınlara izleyebilmeleri için kafes (oda) yaptırılmasının beklendiğinin⁵¹⁸ ve Kasımof

⁵¹³ Doktor Besim Ömer Paşa, “Güneş ve Kan”, *Âlem-i Nisvan*, 29 Aralık 1906, S.37, s.577-578.

⁵¹⁴ “Hanımlara Müracaat”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.32, s.3

⁵¹⁵ “Kadınlar Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 23 Mart 1907, S.8, s.4.

⁵¹⁶ “Kadınların Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 9 Mart 1907, S.6, s.3.

⁵¹⁷ “Kadınlar Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Mart 1907, S.9, s.3.

⁵¹⁸ “Hanımlar Aleminde”, *Âlem-i Nisvan*, 29 Kasım 1906, S.37, s.579.

şehrinde Fatma Şahkuluzade tarafından sadece kadınlar için kütüphane açıldığına⁵¹⁹ yer verilmiştir. Bu haberlerden dünya çapında kadın hareketinin toplumsal bir hareket boyutuna ulaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 1905 yılına ait numune sayısı, 1906 yılına ait 4 ve 6. Sayılarında İslam Âleminde Safiye bint-i Şerife'ddin, Âişe El-Kurtubiyye, Hurşid Banu, Lale Hatun ve Zeyneb Hatun gibi meşhur olmuş kadınların hayat hikayelerine kısaca “Meşhure Kadınlar” başlığı altında yer verilerek kadınların eğitime teşvik edilmesi ve mücadele ruhunun aşılması sağlanmak istenmiştir.

Dünya kadınlarından geri kalmış bir noktada yer alan Doğu'nun Müslüman Türk kadınları ile ilgili hicap, çok eşlilik, meslek sahibi olma, zorla ve küçük yaşta evlendirilme ve boşanma gibi yargıların İslamiyet ile birleştirilmesine karşı çıkan Âlem-i Nisvan'ın, 1905 numune sayısında, 1906 yılına ait 4, 35, 37 ve 1907 yılına ait 4 numaralı sayılarında hem Arapça hem de Türkçe olarak hadislere yer vererek kadınların problemlerinin İslamiyet çerçevesinde çözümlenebileceği izah edilmeye çalışılmıştır. Âlem-i Nisvan, kadınların dini gerekçelere dayanarak cehalet denizinde yüzen kadınlara dizelerle seslenmiştir;

*Tatlı tatlı uykuya çok uymayın
Kendinizi vahşilikte koymayın*

...

*İlimsizlikten cefalar çekmişiz
Vahşilikten cefalar çekmişiz*

...

*Arayın ilmi! Hüner var ilimde
Türlü türlü pek temiz var ilimde⁵²⁰*

Kadının eğitimine sadece okuryazarlık bağlamında bakmayan İsmail Gaspıralı, aydın bir kadın nesli yetiştirme düşüncesini taşır. İdeal Müslüman Türk kadını, toplum içinde söz sahibi olabilmek için dünya “siyasi” ahvalinden haberdar ülke meselelerine karşı duyarlı, yeri geldiğinde fikirlerini dile getirip savunmasını yapabilecek güç ve yeterlilik tasarlar.⁵²¹ Âlem-i Nisvan'da İstanbul'da neşr olan “Hanımlara Mahsus Gazete”nin 20. Nüshasında

⁵¹⁹ “Kadınlar Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Mart 1907, S.9, s.3.

⁵²⁰ Ali Razi Genceli, “Âlem-i Nisvan Mecmuasına Şarkı”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Mart 1907, S.9, s.2-3.

⁵²¹ Demiryürek, M. (2014). “Müslüman Türk Kadın Dergilerinin ‘Kadın Meselesi’ne Osmanlı ve Rus Emperyal Bakışları: Âlem-i Nisvan, Kadınlar Âlemi, Kadın”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 198.

kadınların ilgilenmesi gereken birçok farklı konu olduğunu savunan Safiye hanım ve siyasi konularda kadınların bilgi sahibi olmasını gerektiğini savunan Fazıla Hanım arasında geçen bir diyalog ile kadın-siyaset ilişkisine değinilmiştir;

Şimdi bakınız hemşirem bu kadın ne coğrafya okumuş ne tarih görmüş Yunanlıların vaziyet-i coğrafyalarından zerre kadar haberdar olmadığı gibi ahvâl-i tarihîlerinden de cüz'î olsun malumatı yok, sonra Girit adası nerededir. Devlet neden bu adaya bu kadar ehemmiyet veriyor. Buralardan külliye bihaber hâlbuki bu hânıma sen hangi devlet ve millettensin diye sorulursa bitap Osmanlıyım ve Osmanlı devletinin bir cüz'î ferdiyimdir ise de o devlet-i muazzamının da ahvâl-i tarihîye ve vaziyet-i coğrafyasından bihaber bulunur. Şimdi böyle bir kadın yalnız itmek lafzını öğrenip ve anı tedavül edipte temin ihtiyaç ittiği halde bunun nasıl vücuda geldiğini bilmeyen bir çocuğa benzemez mi? Bir kadın için bulunduğu hanenin içini dışını, etrafındaki komşuların kimler olduğunu nasıl bilmek lazım ise ana devletinin milletinin kim olduğunu öğrendikten sonra onun tarihine ahvâl hazır ve sabıkasını da bilmek sonra o devletin hangi milletler ile komşu bulunduğunu, bu komşuların kendi devleti hakkında ne fikirde, nasıl vaziyette olduklarını da bilmek farz-ı ayindir. Bunları layıkıyla, tafsilatla bilmeyen bir kadın kendi vatanının ehemmiyetini, muazzeziyetini hiç bilmez. Bilemez, bilinmeyen bir şeye ehemmiyet azime vermemek onun hakkında fedakârlık itmemekte bir emre tabiidir. Demek oluyor ki bir kadın coğrafya ve bir azda tarih okumuş, kendi vatanının dünyanın neresinde bulunduğunu anlamış, komşularını ve onlardan hangisinin dost hangisinin düşman olduğunu öğrenmiş olursa o kadında az çok bir fikir siyasi husûle gelir. O zaman o fikir siyasi o kadına kendi vatanını gayet muhterem ve mukaddes olmak üzere telakki ittirir. Binâenaleyh öyle bir hânımın kalbinde hâsıl olacak hep vatanda hem hakiki olur hem de gittikçe artar, hiçbir zaman eksilmez. Şimdi kadınlara siyasiyat vukufun lazım olup olmadığını tasdik etmez misiniz?⁵²²

Eski zamanlardan beri kadınların kendilerini güzelleştirmek için çeşitli uğraşlar içerisinde olduğuna değinen Âlem-i Nisvan, bedenlerini boyadıklarından, iğne ile kollarına şekiller çizdiklerinden, önce deniz taşlarını daha sonra da yakut ve altın gibi değerli taşları boyunlarına dizdiklerinden, burunlarına ve kulaklarına halkalar taktıklarından, el ve ayak bileklerine bilezik geçirdiklerinden ve saçlarını şekillendirdiklerinden medeni olan kadınların ise kollarına bilezik taktıklarını, kulaklarına küpe takıp saçlarını ördüklerinden bahsetmiştir. Güzellik uğruna hem zahmet hem de masraf edilirken hakiki güzelliğin sadelik olduğunu bunun da temizlik olduğu belirtilmiştir. İnsanı güzelleştirenin değerli madenlerin değil güzel dil ve irfan olduğu vurgulanarak kadının eğitim alarak kendini fiziki olarak değil zihnen geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁵²³ Güzeli bir heykel olmak veya duvara

⁵²² “Siyasiyat ve Kadınlar”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.34, s.3.

⁵²³ “Yaraşmak-Bezenmek”, *Âlem-i Nisvan*, Numune Sayısı, 1905, s.9-10.

asılır bir resim gibi güzel sıfatların yeterli gelmediği bu dönemde eğitim güzellikten daha önemlidir.⁵²⁴ Güzellik uğruna Amerika’da “Doğuştan çirkini güzelleştirmek insanın elinden gelmez, ama her insanın bir güzel yeri olabilir. Bunu bir şekilde bulup ortaya çıkarmak mümkündür.” Sloganıyla hizmet veren bir cemiyetin varlığından bahsedilmiş⁵²⁵ ve hatta güzellik öneminin gitgide artarak Avusturya’da yarışmalarının yapıp fiziki özelliklerine göre birinci, ikinci ve üçüncü ödülleri verildiğine yer verilmiştir.⁵²⁶ Âlem-i Nisvan, bu konuda örnek olarak Napolyon Bonapart ile bir kadının arasında diyaloga yer vermiştir;

Kadın: Bu kadar büyük dereceler kazandığımız halde yine de şan ve şeref ardından koştüğünüzün sebebi nedir?

*Napolyon: Hânım efendi! Sizde bu kadar güzel olduğunuz halde yine de yüzünüze birtakım pudralar, boyalar sürüyorsunuz, bunun sebebi nedir?*⁵²⁷

Âlem-i Nisvan, Sırrı Paşa’dan “İlim o kadar çoktur ki bir parçasını öğrenmeye imkân yoktur. Siz de onun en güzelleriyle haz ve tahsile çalışınız. Mum ki ziyası karanlığı def eder.”⁵²⁸ Şeklinde bir alıntıyla kadınların eğitimi, kendi iradeleriyle evlilik gerçekleştirebilmeleri ve boşanma hakkına sahip olabilmeleri, dünya kadınları ile denk olabilmeleri, toplumdaki statülerinin iyileştirilmesi ve İslamiyet’in çarpıtılarak kadın hukukunun hiçe sayılmasına yer vererek kadın aydınlanması için birçok yazı türünde yayın yaparak Türk Dünyasının ilk kadın örgütlenmesini sağlamıştır.

Âlem-i Nisvan, kadınların çocukların eğitiminde doğrudan etkili olduğu fikrinden hareketle resimli roman olarak Jules Verne’nin “İki Yıl Okul Tatili” adlı eseri “Seyâhat-ı Hârükulâde” olarak çevrilerek hemen her nüshada yer vermiştir. Yeni Zelanda’dan yola çıkan bir grup öğrencinin Pasifik okyanusunda fırtınaya yakalanarak ıssız bir adaya düşmeleri, bu adadan kurtulma çabaları ve bir gemi bularak kurtulmalarının anlatıldığı roman 19. Yüzyılın en popüler romanlarından biri olmuştur. Bu romanın tercih edilip derginin sayılarına bölerek yayınlanmasından derginin takip edilebilirliğinin artırılmak istendiğinin amaçlandığı söylenebilir. Bunun yanı sıra dönemin şartları dahilinde kitap satın almak ve okumak lüks ihtiyaçlar içerisine dahil olduğundan kadınların çocuklarına

⁵²⁴ “Tagayyür-ı Kıymet Yani Kıymet Değişiyor”, *Âlem-i Nisvan*, S.7, 1911, s.1.

⁵²⁵ “Güzellik Cemiyeti”, *Âlem-i Nisvan*, S.32, 1910, s.5.

⁵²⁶ “Güzeller İmtihanı”, *Âlem-i Nisvan*, S.38,1910, s.2.

⁵²⁷ “Napolyon ve Kadınlar”, *Âlem-i Nisvan*, S.44, 1910, s.3.

⁵²⁸ Sırrı Paşa, “Hadis-i Ulvi”, *Âlem-i Nisvan*, Numune Sayısı, 1905, s.11.

aktarılabilecek bir hikâye kazandırmak veya çocukların heyecanla okuyabilecekleri bir eser paylaşma amacı da olabilir.⁵²⁹

Âlem-i Nisvan, kadınların bilgilendirilmesini amaçladığından “Mizan-el Hava” başlığı altında termometrenin ne işe yaradığını⁵³⁰, “Kutb Balığı” başlığı altında balık türünün özelliklerini⁵³¹, “İpek Bayramı” başlığı altında kadınların en çok tercih ettiği kumaşın nasıl ve nerede yapıldığına⁵³² dair bilgiler paylaşarak kadınların bilgi dünyasını zenginleştirmiştir.

Farklı bölgelerden Türk kadınlarının birbirleriyle iletişim kurabileceği ve dertlerini paylaşabileceği ortak bir platform haline gelen Âlem-i Nisvan, kadınlara eğitim hakkı verilmemesi bir yana dört kadınla evlenmeye izin verilmesine, küçük kızların kendilerinden yaşça büyük erkeklerle ‘başlık parası’ verilerek satılmalarına, eve hapsedilmelerine ve dışarı çıksa bile hicap giyinmek zorunda bırakılmalarına karşı çıkmıştır. Kadının toplumdaki düşük statüsünün göstergeleri olan bu durumları ortadan kaldırmak için mücadele etmesinin yanı sıra kadınlar için genel kültür bilgileri de paylaşarak gelişmelerini sağlamayı amaçlamıştır.

5.3.2. Işık Gazetesinin İçerik Özellikleri

XIX. yüzyılın sonları XX. Yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası’nın siyasi, sosyal, ekonomik ve coğrafi sömürgeci politikaları sosyalist söylemleri beraberinde getirince 1905 İhtilali, Çarlık Rusyası genelinde olduğu gibi istismar altında yaşayan Azerbaycan’da da milli uyanış devrini başlatmıştır. İhtilalin beraberinde getirdiği kısmî özgürlük ortamında cehalet içerisinde kalmış toplumun içtimai ve siyasi istikametinin ilim ve maarife yönlendirilerek mektepler açılmış, gazete ve dergiler yayın hayatına başlamış ve Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti gibi cemiyetler hız kesmeden çalışmalarına başlamıştır. Toplumun farklı her bir alanında devam eden çalışmalarda özellikle fanatik gelenek-

⁵²⁹ “Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı’alar”, *Âlem-i Nisvan*, 1 Kasım 1906, S.35, s.545-553; 1906, S.36, s.566-570; 29 Aralık 1906, S.37, s.580-581; 30 Ocak 1907, S.2, s.6-8; 12 Şubat 1907, S.3, s.4-7; 23 Şubat 1907, S.4, s.4-7; 2 Mart 1907, S.5, s.4-6; 9 Mart 1907, S.6, s.5-8; 23 Mart 1907, S.8, s.5-7.

⁵³⁰ “Mizanü’l Hava”, *Âlem-i Nisvan*, 7 Nisan 1906, S.6, s.86-88.

⁵³¹ “Kutb Balığı”, *Âlem-i Nisvan*, 7 Nisan 1906, S.6, s.88-89.

⁵³² “İpek (Ceman) Bayramı”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.38, s.2.

göreneklere sahip olan taassup toplum yapısı sebebiyle kadının toplumdan tecrid edilmesi temele alınmıştır.

Eğitimlerini Rusya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde tamamlayarak Azerbaycan'ın gelişmesi için mücadelede bulunan aydın kadınlar, kadının yegâne görevlerinin ev işleri yapmak ve çocuk bakmak olduğu fikrine karşı çıkmışlardır. Bu fikirlerinin bölgesel sınırlarla çevrelenmemesi için yazılı hale getirilerek dağıtılması düşünülmüş ve sadece kadınlar hakkında, kadınlara hitap eden ve kadınlara ait olan Işık gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Gazete, kadınların donanımlı bağımsız bir birey haline getirilmesi halinde toplumun değerlerini koruyup yüceltebilecek gelecek nesillerin yetiştiricisi olarak yani toplumun temel taşı olarak görmüştür. 22 Ocak 1911 tarihli ilk sayısında "Hemşirelerimize İhtar" başlığı altında gazetenin amacı şu şekilde izah edilmiştir;

Vatanımızda şimdiye kadar ilim tahsil edip eğitim görmüş eli kalem tutan bacılarımızın, kendi vatandaşı olan bacılarının talim ve terbiyeleri için çalıştıkları görünmediği gibi; gazetelerde dahi bu hususta bir makaleleri okunduğu, görüldüğü hatıra gelmemektedir. Buna göre bilgimin azlığı ile beraber şüphesiz ilim ve irfan sahibi bacılarımızı temiz yüreklilikle bu yola sevk etmek niyetiyle devamlı olarak haftada bir defa Cumartesi (şenbe) günleri neşrolunacak "Işık" adlı bir gazete çıkarmak fikrine kapıldım.⁵³³

Gazete, cahillik felaketinden kurtulmak için bilgi sahibi Azerbaycan kadınlarının vatan ve millet terakkisi yolunda bilgilerini paylaşmaları isteyerek diğer kadınların bilinçlendirilmesi amaçlanmıştır. Şiir, makale, hikâye, haber, duyuru ve mektup gibi çeşitli yazı türlerinde çocukların bakımına, terbiyesi ve eğitimi yanı sıra onlara örnek olan kadınların eğitimine, hukukuna ve toplumdaki rollerine önem veren gazete adeta dönemin şartları dahilinde kadın hakları savunucusu bir mekanizma oluşturmuştur. Çaykırıklı Hayat Hanım tarafından kaleme alınan "Bacılarıma Bir Nece Söz" başlıklı yazı dizisinin başında kadınları mücadeleye çağırmıştır;

Bacılarım! Biz Kafkas kadınları ne için böyle bedbaht yaranmışız. Zulmet nikabı bizim özümüzden götürülmeyecek mi? Bizler bunların hamısını def edip özümüzü ilm ve maarife çatdırmalıyık. Biliyimiz olsun ki, vatanımızın akıbeti biz anaların elindedir. Vatana sadakatli vatan balaları vermeliyik. Vatan balaları ise biz anaların ellerinin

⁵³³ "Hemşirelerimize İhtar", *Işık*, 22 Ocak 1911, S.1, s.1-2.

*altında büyüyürler. Eğer bizler terbiyesiz ve cahil olsak, bizim balalarımız da elbette cahil ve terbiyesiz olacaklar...*⁵³⁴

Toplumun yargılarının yıkılmasının zor olacağını ve bu yargıları yıkmaya çalışırken tepki almanın gazetenin yayın hayatını etkileyeceğini düşünen Işık, toplumun yargılarında Cemalettin Afgani gibi reform gerektiği fikrinden hareketle Hz. Muhammed'in hadisleri ve Kur'an'ı Kerim ayetleri üzerinden kadınların eğitimi, hukuku ve sosyal rolleri hakkındaki görüşlerini güçlendirmeye çalışmıştır. Kız çocuklarının eğitiminin şeriat kurallarına göre engellenmesinin önüne geçmek amacıyla 1912 yılına ait 9, 10 ve 11 numaralı sayılarda "Peygamber Hadisleri" başlığı altında Azerbaycan Türkçesi, Arapça ve Rusça olmak üzere her üç dilde de Hz. Muhammed'in eğitime verdiği öneme dair hadislere yer verilirken Kadı Abdülmecid Efendi tarafından Arapça, Farsça, Rusça ve Fransızca gibi farklı dillerin öğrenimi teşvik edilmiş ve bunun tüm ümmete farz olduğu tebliğ edilmiştir.⁵³⁵

Çarlık Rusya'sının Ruslaştırma prensibinden kaynaklı olarak uzun süreli mücadelelerden sonra okullarda ana dilde eğitime izin verilse de ana dilini öğrenilebilecek düzeyde bir eğitim verilmemekteydi. Bu sebeple Çarlık Rusya'sında yaşayan milletler arasında en yaygın dil Rusça olmuştur. Bölgenin çoğunlukla Rus diline sahip olması sebebiyle gazetenin bazı sayılarının sonlarında Rus dilinde İslam hukukuna göre evlilik ve Müslüman olmak isteyenlere İslam buyrukları gibi yazılar kaleme alınmıştır. İslam dini hakkında Rusça yazıların kaleme alınmasından rahatsız olan kimselere Rus dilinde eğitim alıp İslam dinini öğrenmek isteyenlere yardımcı olmak ve "Bu kabilden Müslümanlar Rusya'da çoktur"⁵³⁶ diyerek yanıt verilmiştir. Ayrıca gazete idaresi Azerbaycan Türkçesini iyi bilen Müslüman kadınların yanı sıra Rusça bilen ve iyi eğitilmiş Müslüman kadın yazarlar arayışında olduğunu, bu muharrirlerin barınma dahil her türlü gereksiniminin gazete tarafından karşılanacağını duyurmuştur.⁵³⁷

Işık'ın sayfalarında yer alan din konusu yalnızca kadınların savunulması için değil, Rusya'ya karşı birleşilebilecek bir kimlik bilinci olarak görülmüştür. Milli ve dini kimliklerin silinmesi için planlı ve programlı çalışan Çarlık hükümetine karşı Ramazan ve

⁵³⁴ "Bacılarıma Bir Nece Söz", *Işık*, 5 Şubat 1911, S.3, s.6.

⁵³⁵ Derbendi, Abdülmecid Kadı, "Mekatib ve Elsine Hususunda" *Işık*, 9 Nisan 1911, S.12, s.5-6.

⁵³⁶ "Posta Kutusu", *Işık*, 14 Nisan 1912, S.12, s.8.

⁵³⁷ "İhtar", *Işık*, 9 Temmuz 1911, S.23, s. 1-2.

Muharrem ayı, Ramazan ve Kurban Bayramı, Hz. Muhammed'in doğumu gibi dini önem arz eden günlerin nesiller arasında bir bağ oluşturabilmesi amacıyla paylaşılması değer yargılarının korunduğunun ifadesi olmuştur.

“Gazetemizde fenne, ilme ve onların şubelerinden olan çocuk terbiyesi, ev idaresi, zanaat, hekimlik ve sairelere dair gerekli bilgiler vereceğimiz gibi, yeri geldikçe siyasetten dahi bahsedeceğiz.”⁵³⁸ Diyerek gazetenin Dahili ve Harici haberler bölümünde de amacına uygun olarak Finlandiya gibi gelişmiş ülkelerde kadınların durumları hakkında bilgiler vererek şark kadınlarını eğitime teşvik etmiştir. Gazetenin yalnızca kadın gazetesi olmadığı ve Türk-İtalyan Savaşı (Trablusgarp Savaşı) hakkında Rusya'nın rolü, Osmanlı Devleti'ne gelen yardımlar, savaşın gidişatı ve gelişmeleri ile ilgili bilgi paylaşan Işık'ın Türk toplumunun içerisinde bulunduğu durumda yakın olarak takip edildiği görülmektedir. Çarlık Rusya'sının sansüründen etkilenmemek ve yayın hayatının sonlanmasına neden olmamak amacıyla olacak ki Mustafa Bey Alibeyov tarafından Osmanlı-Almanya ittifakı yerine Osmanlı-Rusya ittifakının kurulması uygun bulunmuş⁵³⁹ ve bu durum Işık gazetesi bazı kaynaklarda burjuva gazetesi olarak adlandırılmasına neden olmuştur.⁵⁴⁰

XX. yüzyıl başlarında kadınların doktora gitmesinin günah sayıldığı bir cehalet dolu dönemin beraberinde getirdiği bebek ölümlerinin sıklıkla yaşanması gazetenin sağlık konusunda Emine Batrişina ve Hatice Alibeyova tarafından kaleme alınan “Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?”, “Çocuk Bakımı” ve “Tababate Dair” başlıklı yazılarda gibi bebeklerin doğumu, emzirilmesi, yıkanması, kundaklanması, hastalanması ve bunların tedavileri gibi tüm bakım aşamaları en ince detayına kadar tıp ilmine dair bilgiler aktarılmıştır.

Gazete için bir gelir kaynağı oluşturması için yer verilen haberlere ve ilanlara dikkat edildiğinde yine gazetenin amacına uygun olarak eğitim haberlerinin tercih edilerek bilinçlendirme ve teşvik amacı güdüldüğü görülmektedir. Eğitim alanında Aleksandriyevski Kız Mektebi'nin sınav dönemleri, öğretmen kadrosu ve ders programı verilirken kültürel alanda çeşitli tiyatro gösterileri, cemiyet faaliyetleri, kitap ve kütüphane haber ve ilanlarına

⁵³⁸ “Hemşirelerimize İhtar”, *Işık*, S.1, 22 Ocak 1911, s.2.

⁵³⁹ Alibeyov, Mustafa Bey, “Kaldır Ellerini Yukarı, Ben Güçlüyüm!”, *Işık*, S.28, 24 Eylül 1911, s.2.

⁵⁴⁰ İmanzade, S. (1957). *Oktyabr Sosialist İngilabı ve Azerbaycanda Kadın Azadlığı*, Bakü: Azərneşr, 13.

yer verildiği görülmektedir. Eğitim haberlerini destekleyecek nitelikte Rusya'dan Lev Tolstoy'un makaleleri, Avrupa'dan La Fontaine'nin fablları ve Anadolu'dan Namık Kemal, Abdülhak Hamit Tarhan, Nigâr Hanım, Tevfik Fikret ve Ahmet Mithat Efendi gibi yazar ve şairlerin şiir ve hikayelerine yer verilerek uluslararası dergi niteliğinde olmuştur.

Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden gönderilen mektupların yanı sıra İstanbul, Odessa, Kiev, Petersburg, Tiflis ve Cenevre'den gazetenin yayın hayatına başlamasıyla ilgili gazetenin hemen hemen her neşrinde idareye gönderilen mektuplar özellikle yayınlanmıştır. Mektuplarda daha çok 'Işık' gazetesinin ismi gibi kadınların dünyalarını aydınlatmalarından dolayı tebrik edildiği görülmektedir. Bu mektuplardan biri olan Kiev'den Yusuf Vezir Çemenzemini'nin tebrik mektubunda kadın meselesinin öneminden bahsedilmiştir;

Kadınlar gazetesi dendiğinde ilk önce 'kadın meselesi' gözümün önüne gelir... 'Kadın meselesi' de insanlar için hayati ve zaruri bir meseledir... Kadın meselesinin kadınlarımızın lehine hallolduğuna, kadınlarımızın hak ve özgürlüklerini korumak için birkaç yol var; halk tekfirinden korkmadan doğru sözü söylemek, doğruyu herkese malum etmek ve çağımızın gereklerine göre hareket etmek.⁵⁴¹

Dönemin yargılarında kadının yegâne görevi ev işleri olduğu için kadın gazetesinde de kadınların mutfakları için Azerbaycan sofrası kültürünün vazgeçilmez mürebbe tariflerine yer verildiği görülmektedir. 1911 yılına ait 4, 10, 25 ve 26 numaralı sayılarında Baleng, Limon, Gülbaser, Şeftali, Koz, Şabalıd, Karpuz ve Badımcın mürebbe (reçel) tarifleri verilmiştir. İçerisinde Azerbaycan'ın sofrası kültürüne kadar farklı izler barındıran gazete etnografik bilgi yapısı sebebiyle dönemin gazetelerinden ayrılabilir.

Işık gazetesi, yerel haberlerin yanı sıra dünyadan da haberler vererek burjuva yayını niteliğini almış olup kadınların sosyal problemlerini ortadan kaldırmak amacıyla yayını Azerbaycan ile ilgili etnografik bilgiler vererek yayını yerel kültürle beslemiştir. Kadınların genel kültürünü artırmak amacıyla yazılar yayınlamışken çocuk ölümlerini azaltmak amacıyla da sağlık konularına oldukça fazla önem vermiştir. Işık gazetesi, Kafkasya'da adı gibi kadınlar özelinde milli bir ışık yaymış ve kadınların özgürlüklerini elde edebilmesi için mücadele etmiştir.

⁵⁴¹ "Kiyefden Mektup", *Işık*, 16 Nisan 1911, S.13, s.7.

5.3.3. Molla Nasreddin Dergisinin İçerik Özellikleri

Dünyanın yenilik hareketleri ile yeniden şekillendiği 19. Yüzyılın sonlarında Çarlık Rusyası'nda da sömürge siyaseti yerini demokratik fikirlere bırakmaya başlamıştır. Siyasi, iktisadi ve kültürel olarak bir dönüm noktasının teşkil edildiği bu dönem, demokratik olarak milletlerin bağımsız tarihlerini belirleyebilmek amacıyla hareket eden grupları meydana getirmiştir. Türk dünyasının yenilik önderi İsmail Gaspıralı'nın izinden giderek Tiflis, Bakü ve Tebriz'de yayın hayatına kazandırdığı Molla Nasreddin dergisi ile inkılap rüzgarları estiren Celil Memmedguluzade, "Molla Nasreddin'i tabiat kendi yarattı, zaman kendi yarattı" diyerek dergiye olan ihtiyacın doğal kaynaklı olduğunu izah etmiştir.

Molla Nasreddin dergisinde sohbetler, atmacalar, felyetonlar, nükteli şiirler, nükteli telgraflar, satirik hikayeler, latifeler, mektuplar, nükteli ilanlar, şahsi ilanlar, karikatür ve resimler⁵⁴² üzerinden toplumu cehalete sürükleyen köhnemiş gelenek ve görenekleri savunan kadimci din adamlarına ve sömürgeci Çarlık hükümetine karşı mücadele söz konusudur. Çarlık rejimi ile münasebetinde olduğu gibi milli burjuvaziya, onun sırtını dayadığı ruhani ve gazeteci dairelere olan yaklaşımı da inkilabi-demokratik mahiyette olup, onlara karşı da mücadele de bulunmuştur.⁵⁴³ Kısacası Celil Memmedguluzade, Molla Nasreddin dergisini "dönemin aynası" olarak nitelendirerek demokrasi mücadelesinde siyasi, sosyal ve kültürel bir silah olarak değerlendirmiştir.

Azerbaycan Türkçesi'nin geliştirilmesi, yabancı dillerden arındırılması, yabancı dillerin etkilerinden korunması ve Türk dünyasında ortak bir dil oluşturarak birlik olunmasını sağlamak gibi milli bir amaçla ana dilde yayın hayatına başlayan Molla Nasreddin dergisi, ana dilde konuşmanın ve eğitim almanın önemini hemen her sayısında vurgulayarak milli dil politikası olan bir dergi olmuştur. Derginin bu politikası ilk sayısındaki takdim yazısından anlaşılmaktadır: "Sözümü tamamladım ancak bir tek sözüm daha var; Ey benim Türk kardeşlerim! Sizlerle Türkçe konuştuğum için beni bağışlayın. Türkçe konuşmanın ayıp ve insanın ilminin az olmasına işaret ettiğini biliyorum ama geçmiş günleri hatırlamak lazım; anneniz sizi beşikte sallarken Türkçe ninniler söylüyor siz de

⁵⁴² Ahundov, N. (1965). *Azerbaycan'da Dövri Matbuat (1832-1920) Bibliyografya*, Bakü: Azerbaycan SSR EA, 6

⁵⁴³ Mirahmedov, Aziz, "Molla Nasreddin Azerbaycanı", Yazıçı, Bakü, 1980, s.258-259.

sakinleşiyordunuz.”⁵⁴⁴ Dergi, Türk halkları için bunun çok önemli olduğunu itiraf edip henüz Azerbaycan'da halkın büyük bir kısmının okuma yazma bilmediği dönemde bile, ortak edebi dil oluşturma düşüncesini savunmuştur.⁵⁴⁵

Toplumun tek bir amaç etrafında şekillendirilmesini isteyen Celil Memmedguluzade, Molla Nasreddin dergisinde Müslümanlar arasında Şii-Sünni mezhepleri arasında olan çatışmayı mizahi-hicvi çerçevede eleştirerek toplumda dinin birleştirici bir unsur olmasını amaçlamıştır. Çeşitli batıl inançlarla halkın dini fikirlerini sömürüp dini ticari bir araç olarak kullanarak toplumsal ayrışmaya neden olan cahil ancak nüfuzlu din adamları zengin çocuklardan para alarak birkaç gün içerisinde Kur'an'ı hatmettiklerini söylemişlerdir; “Buyurdu ki, hakkı talimden beş manat duruyordu, Kuran'ı bitirdiğinde almalıydım. Bu yüzden her sayfadan bir satır okuttum, bu da kifayettir.”⁵⁴⁶ Kadimci din adamlarına karşı mücadele eden Molla Nasreddin, yayın hayatı boyunca çeşitli sansürlemelere maruz kalırken, Celil Memmedguluzade'nin hayatı söz konusu olmuştur.

Molla Nasreddin dergisinde, din ve eğitim konusu birbiri ile bağlantılı olarak işlenmiştir. Molla Nasreddin'e göre toplumun modernleştirilmesinin yolu modern bir eğitim düzeninden geçmektedir. Mirze Elekber Sabir “Ben Dersten Niye Kaçtım” adlı yazısında, mektep ve medreseleri birer ticarethane haline getiren mollaların modern eğitim anlayışının çocukları dinsizleştireceğini düşündüğü belirtilmiştir. Bu düşünceye karşın toplumun içerisinde bulunduğu durum Celil Memmedguluzade'nin ‘Molla Nasreddin’ mahlasıyla kaleme aldığı “Seyahatname”de şu şekilde ifade edilmiştir: “Biri mollaya şunu sordu: Sayın molla, bize deccalın eşeğinin ne renkte ne şekilde olduğunu anlat...”⁵⁴⁷ Dini bilgilere dayanan eski usul eğitimin toplumun modernleşmesindeki en büyük engeli teşkil ettiğini belirten Molla Nasreddin dergisi, yeni usul mekteplerin açılması için mücadele etmiş ve toplumun gelişmesi için eğitim sisteminin yenilenmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Molla Nasreddin, Azerbaycan özelinde tüm sömürgeleştirilmiş Doğu ülkelerinin problemlerine odaklanarak siyasi, sosyal ve kültürel hayatlarında önemli bir rol oynamıştır. Celil Memmedguluzade, Molla Nasreddin dergisinin Doğu'nun sözcüsü olması hakkında

⁵⁴⁴ *Molla Nasreddin*, 7 Nisan 1906, S.1, s.2.

⁵⁴⁵ Aliyeva, G. (2005). s.147.

⁵⁴⁶ *Molla Nasreddin*, 1906, S.15, s.7.

⁵⁴⁷ *Molla Nasreddin*, 1906, S.21, s.7.

şunları söylemiştir: “Bizim birinci işimiz, birinci görevimiz gözümüzün önündeki derin uykuda olan İslam milleti idi... Bizim önümüzde dağ gibi duran geri Doğu geriliği ve Doğu karanlığı idi...”⁵⁴⁸ Bu sözler derginin ilk sayısının kapağında da gaflet uykusunda olan Müslümanlar ile karikatürize edilmiştir.⁵⁴⁹ Dergi, Amerika-İngiltere emperyalizmi, Çarlık yönetiminin baskısı, İran ve Osmanlı despotizmine karşı felyetonlarda veya şiirlerde keskin tenkidler yapılarak Asya halklarının uyanması ve düşmanlarına karşı mücadeleye çağırmıştır.⁵⁵⁰ Müslümanların siyasal haklarını geliştirip Rusya’da yaşayan diğer milletlerle eşit haklara sahip olabilmeleri için Duma’da söz sahibi olmaları gerektiği vurgulanmıştır:

Müslüman kardeşler ben size diyorum şimdi seçim zamanıdır, yani Padişahlık Duması’na vekiller seçilecek (intihap olunacak), bütün milletler çalışıyorlar kendi adamlarını seçip göndersinler, lazımdır biz Müslümanlar da ilk olarak çalışıp seçim erkimizi (ihtiyarımızı) ele getirip ve istediğimiz adamları seçip gönderelim Duma’ya. Müslüman kardeşler ben biliyorum bunun cevabında siz bana ne diyeceksiniz. Siz diyeceksiniz “niçin biz gerek vekil seçip gönderelim?” ben size diyorum biz de lazımdır kendi içimizden vekil seçip gönderelim ki vekil bizim yerimize Padişahlık Duması’nda konuşsun... Siz diyeceksiniz “niçin lazımdır o vekil bizim yerimize Duma’da konuşsun?” (...)

Vekilimizin konuşması ondan dolayı lazımdır ki bilsinler biz de varız, yani bilsinler ki Rusya’da biraz Müslüman da var. Siz diyeceksiniz “ne lazımdır bilsinler Rusya’da biz de varız, yani Müslüman da var? Bilmezlerse ne olur?”

Cevabım: “bilmezlerse ne olur ki? Hiçbir şey olmaz, ancak yılan – kurbağa olur.”⁵⁵¹

Bahçesaray’da yayınlanan Âlem-i Nisvân dergisi ve Bakü’de yayınlanan Işık gazetesi gibi kadınlara özel yayınlar dışında kadın meselesine derinlemesine odaklanan herhangi bir yayın bulunmazken Molla Nasreddin, dönemin yargılarını yıkarak açık bir şekilde kadınların sosyal ve siyasi statülerini elde etmeleri için yeni usul mektep ve medreselerde eğitimin şart olduğunu belirtmiştir: “Nasihat yoluyla bir yere varılamaz, kadınlar bağımsızlığına kavuşamaz. Bunun için zulmü mahvetmek, dünyevi mektepler açmak, kızlarımızı okutmak, ilme, bilgiye ve kültürel terakkiye ulaştırmak gereklidir”⁵⁵²

⁵⁴⁸ Babayeva, G. “Molla Nəsrəddin” Jurnalının Nəşri Tarixindən. (5 Nisan 2019), 525-Ci Qəzet, s.2-13.

⁵⁴⁹ Bkz. EK- 23.

⁵⁵⁰ Şahverdiyev, A. (2006). s.87-88.

⁵⁵¹ Mozalan, “Seçki”, *Molla Nasreddin*, 10 Kasım 1906, S.32.

⁵⁵² Mehraliyeva, Z. (1982). “Celil Memmedkuluzade Kadın Tahsili hakkında”. *İlim ve Hayat Dergisi*, S (7), 29-30

Çarşaf altında gizlenerek eğitimsiz bir şekilde hayatlarına devam eden kadınların ahlaklı sayıldığı bir dönemde ‘muta nikahı’ altında veya çokeşlilik imkanlarını ahlaklı olmak sayan din adamları eleştirilmiştir. Yapılan eleştiriler sebebiyle tehdit içeren tepkiler alan Celil Memmedguluzade, Müslüman mahallelerinden uzak, Gürcülere yakın bir evde kalmıştır.⁵⁵³ Kadını kölelikten kurtararak özgürleşmesini amaçlayan Molla Nasreddin, dini olarak kadının yüzünün açık bir şekilde gezebileceklerine dair Kur’an’ı Kerim’den ayetlere yer verilmiştir. Ayrıca dergide Avrupa gibi Batı’da yaşayan kadınların yaşantılarını ahlaksızlıklarla dolu diye nitelendiren mollaların küçük yaşta kız çocuklarının kendinden yaşça büyük erkeklerle zorla evlilik yapmalarını uygun görmeleri eleştirilmiştir.

1917 İhtilali’nin beraberinde getirdiği fikirler işçi hareketlerini ve siyasi-ekonomik değişmelere yer veren Molla Nasreddin, işçi ve köylülerin emeklerinin sömürülmemesi için mücadele etmiştir. Derginin mücadelesi, Çarlık Rusyası’nın atadığı yöneticilere, onların halkın emeğine saldırmalarına, toprak ağalarının hükümetlerle birlik olup insanları köle gibi çalıştırmalarına ve haklarını gasp etmelerine karşı verilen mücadele, Azerbaycan Türklerinin bütün alanlarda uyandırılmasının bir çabası olarak değerlendirmek gerekirken Bolşevik anlayış ile örtüştürmek mümkün değildir.⁵⁵⁴

Molla Nasreddin’in dönemin yayın organlarından ayırt edilebilecek bir diğer özelliği ise sayfalarında ilk örneklerine rastlanan felyeton adlı yazı türüne yer vermesidir. Fransız basınında edebi tür olarak ortaya çıkan ‘feuilleton’ kısa sürede İngiltere, Almanya, İtalya, Türkiye, Rusya gibi Batıyı temsil eden ülkelerin gazete ve dergilerinde de yer almaya başlamasıyla Batıdan Azerbaycan’a gelmiştir. Felyetonlarda mizah ve güldürü yolu ile düşüncelerin ifade edilmesi amaçlansa da Azerbaycan felyetonlarında mizahi felyetonların yanı sıra dini konularda fanatizmi eleştiren çok sert bir üslup kullanıldığı da görülmektedir.⁵⁵⁵ Felyetonlarda yazarın kişiliği ve olaya bakış açısı kolayca fark edilebildiği için ortak fikir çatısında toplanabilen Molla Nasreddin’de yazarları, ‘Molla Nasreddinciler’ olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Fikirlerin açık ve net bir şekilde ifadesinin sağlanabildiği

⁵⁵³ Askerova, S. *Azerbaycan Realist Edebiyatında Kadın İbrizi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü. 11.

⁵⁵⁴ Adıgüzel, S. (2007). “Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergisi Tartışılan Konular”, *Bilgi*, (41), 18.

⁵⁵⁵ Uygur, E. (2006). Molla Nasreddin Dergisinde Felyetonlar, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 9-10.

Molla Nasreddin dergisi, bu özelliği itibariyle hem toplumun belirli kesimleri tarafından hem de Çarlık hükümeti tarafından takip ve sansüre tabi tutulmuştur.

Konuları mizah çemberinde ele almasıyla farklı bir üsluba sahip olduğu gözlemlenen bu dergi, Azerbaycan edebiyatında da basınında da bir ekol olmuştur. Dil, din, eğitim, siyaset ve kadın meselelerine odaklanan Molla Nasreddin'de 'İki kadınlı ev bereketli olur.' gibi mizahi ve hicvi atasözlerine yer verilmiştir.⁵⁵⁶ "Molla Nasreddin'in ilk sayısında asırlardan beri zihinlerde kök salmış, menfur suskunluk felsefesine, zulme boyun eğme siyasetine karşı keskin edebî mizah ve öldürücü kinaye ile mücadele ediyordu."⁵⁵⁷ 25 yıllık yayın hayatında karikatürler aracılığıyla toplumda gerçekleşen olayları mizahi-hicvi süzgecinden geçirerek milli bilinçlenmeyi sağlamayı amaçlamıştır. Dergide zamanın tartışma konusu olan siyasi ve toplumsal hadiseler, bunlarla ilgili şahıslar ve resmî şahsiyetler karikatürlerle, durumlarına uygun kısa mizahi yazılarla veya şiirlerle ifşa ediliyorlardı. Asıl etkileyici gücü çizgi ile sözün birleşimini oluşturmuştur.⁵⁵⁸ Böylece geniş bir coğrafyada geniş bir kitleye hitap eden, Azerbaycan edebiyatı ve basını tarihinde şimdiye kadar görülmemiş yeni bir üslup oluşturan Molla Nasreddin gerek dizaynı gerekse içerdiği konular bakımından edebiyatın inkişafında dönüm noktası olmuştur.⁵⁵⁹

Sonuç olarak birçok edebi tür aracılığıyla kadınların sosyal, siyasi ve ekonomik problemlerini iyileştirmek veya ortadan kaldırmak için çaba gösteren Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin, kadınların sosyal ve ekonomik durumlarının iyileştirilmesini kendilerine amaç edinerek bu amaç çerçevesinde mücadele etmiştir. Âlem-i Nisvan ve Işık gazetesi bir nevi döneminin kadın örgütlenmesini oluştururken Molla Nasreddin dergisi de satirik ve nükteli felyetonları ve latifeli karikatürleriyle okuma-yazma bilmeyen insanlara bile bu kadın yayın organlarına destek olarak kadınların problemlerini bir mesele olarak çıkarmak için çaba göstermiştir.

⁵⁵⁶ *Molla Nasreddin*, 7 Nisan 1906, s.2-6.

⁵⁵⁷ Hüseyinov, F. (2006), s.14.

⁵⁵⁸ Mehemmedade, M. Bala. (2004). Azerbaycan Türk Matbuatı, Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 49.

⁵⁵⁹ İsmayıl, M. "XX. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını", *Türkler Ansiklopedisi*, (19), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 287-296.

6. ÂLEM-İ NİSVAN, IŞIK VE MOLLA NASREDDİN'E GÖRE KADININ SOSYO-EKONOMİK DURUMU

Kadınlar toplum içerisinde kendilerini ifade edebilmek bir yana kendi evlerinin içinde bile söz hakkına sahip olmamışlardır. Kendi evinin içerisinde kendi çocuğu tarafından bile azarlanabilen kadının değer ve konumunun değiştirilip yeniden düzenlenmesi için Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin, kendilerine göre dini gerekçeleri bahane olarak ileri süren kadimcilere karşı yine Kur'an-ı Kerim'den alıntılar yapıp fikir ve görüşlerini değiştirebilecek bilgiler sunmuşlardır. Bu bilgiler sayesinde kadının önce kendisinin daha sonrasında da kendilerinden meydana gelecek ve milletin gelecek nesilleri olacak olan çocuklarını yetiştirmesindeki önemi incelenmiştir. Hicap meselesi altında İslam dinine göre örtünme unsurlarını paylaştıktan sonra kadının modernleşen dünyada çarşafı kullanıp kullanmama durumu incelenmiştir. Kadın ve erkek ilişkisinin ortaya çıkarttığı evlilik müessesinin meydana gelirken, evlilik sürecinde ve sonlanmasında kadının karşılaştığı zorluklar değerlendirilirken dünyanın birçok yerinden hak ve özgürlükleri için mücadele eden kadınların örnek olması için yapmış olduğu eylemlere değinilmiştir.

6.1. Âlem-i Nisvan'da Kadının Toplumsal Durumu

Geleneksel Türk-Tatar ailesinde ailenin mutlak reisinin "koca" olduğu, kadının ise anne ve eş olarak Batı Avrupa ailelerinin aksine aile üzerinde büyük nüfuza sahip olma imkanından mahrum olduğu, Kırım Türk ailesinde erkek çocukların bile kız çocuklara nazaran, babadan sonra, ailede daha fazla hak sahibi oldukları ifade edilir.⁵⁶⁰ Spartalılardan örnek veren Âlem-i Nisvan, bekar bir kumandanın bir muharebeden düşmanı mağlup ederek dönmesine rağmen kendisinin erkek evladı olmaması sebebiyle saygıyla karşılanmadığına yer vermiştir.⁵⁶¹ Rusya'daki devrimden önce devrin diğer Müslüman kadınları gibi dış dünyadan ve cemiyet hayatından dışlanmış bir vaziyette kapalı bir yaşam tarzı sürüp, 1917

⁵⁶⁰ Kırimal, E. (1955). *1917 İhtilalinden Evvel ve Sonra Kırım-Türk Ailesi ile Kadının Durumu Aile Yazıları I*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Başkanlığı Yayınları, 156.

⁵⁶¹ "Letâ'if", Âlem-i Nisvan, 1910, S.44, s.3.

ihtilaline kadar çarşafsız sokağa çıkamamış, erkeklerle eşit hukuki haklara sahip olamamışlardır.⁵⁶²

İsmail Gaspıralı, kadınların hak ve hürriyetlerden yoksun bırakılmaları yanlışlığını göz önüne alarak bu yanlışlığın telafi edilerek kadın ve erkek eşit olarak toplumda yaşamlarına devam etmeleri için yaşamında, ideolojisinde ve tüm çalışma hayatında kadınlara büyük önem vermiştir. Onun medeniyet algısında ve ilerici duruşunda kadınların yaşam standartlarının yükselmesi temele alınıp Türk-İslam değerleri de dikkate alınarak akılcı yöntemlerle adım atmıştır.⁵⁶³ İsmail Gaspıralı, kadınların toplumda söz sahibi olabilmesindeki mücadelesinde en büyük desteği yine en yakınındaki kadınlardan görmüştür. Kendi eşlerini seçmeye bile hakları olmayan dönemin anlayışına ters olarak Zühre hanım kendi seçimini yapmış ve bu seçimin sonuçlarını göze alarak tüm zorluklarda İsmail Gaspıralı'ya destek olmuştur.⁵⁶⁴ Kadının evden çıkmasının bile uygun görülmediği bu dönemde eğitim alarak ilk Usul-ı Cedid okulunda öğretmenlik yapan Selime hanım, önce Kırım'da daha sonra da Rusya Türklerinin yaşadığı tüm topraklarda yeni usul eğitimin yayılmasını sağlamıştır.⁵⁶⁵ Aile fertlerinin her birinin desteğiyle adeta işlenerek büyütülen Şefika Gaspıralı ise önce Tercüman gazetesinde yetişmiş, ardından Âlem-i Nisvan isimli kadın gazetesinde olgunluğa erişerek Rusya'da Türk Kadın Hareketinin öncüsü olmuştur.

Dini gerekçelerle kadının toplumdan soyutlanmasına karşı çıkararak kadının varlığını hissettirip toplumdaki kadın-erkek eşitsizliğini ortadan kaldırmayı temeline alan Âlem-i Nisvan dergisinde kadının noksansız bir şekilde eğitilmesinden sonra toplumun değişeceğini savunmuştur. Âlem-i Nisvan, yumakla oynarken ipe sarılan kedinin, kurtulmak için çabaladıkça daha da sarıldığı ve bu duruma hem şaşırın hem de korkan kedinin yardımına annesinin de gelmediğini görünce miyavlayarak ağlayan kedinin ağzından “ben kötülük yapmadım, sevine sevine oynadım, bu hal nedir?” sözleri ve görseli üzerinden toplumun içerisinde bulunduğu durumu kedi ile karşılaştırarak düşündürmek istemiştir.⁵⁶⁶ Eğitimin üzerinde çok fazla durmasının yanı sıra birçok bölgede okunurluğu olan dergi, dünyanın

⁵⁶² Kırimal, E. (1955). s.157.

⁵⁶³ Koç, Y. (2015). *İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Kadın Tipolojisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 28.

⁵⁶⁴ Koç, Y. (2015). s.31.

⁵⁶⁵ Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). s.30.

⁵⁶⁶ “Başlıksız”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.45, s.1.; Bkz. EK- 23.

farklı bölgelerindeki kadınlardan haberler vererek kadınlarda şevk uyandırmayı amaçlamıştır. Rusya Türkleri arasında bir fitili ateşleyen Âlem-i Nisvan, tabiatın güzellikleri arasında en güzel şeyin kızlar olduğunu belirterek kadınlara önem vermemenin nimete küfür etmek olacağını vurgulamış⁵⁶⁷ ve kadının geleceğini aydınlatmak amacıyla mücadele etmiştir.

6.1.1. Kadının ve Çocukların Eğitimi

Çarlık Rusya'sının her bir bölgesinde yaşam şartları Türk olanlara daha ağırken kadınlar için daha da ağır olmuştur. Eğitimsizliğin beraberinde getirdiği cehalet sebebiyle kadınların sadece ev işlerini yapan kişiler olarak görüldüğüne “Kafkasya’da Müslime Hanımlar” başlığı altında yer verilmiştir. Kafkasya’da kadınların sadece halı dokumak, örgü örmek, elbise dikmek ve yemek pişirmekten başka toplum içinde konuşmayı bilmemeleri ve çocuklarını terbiye edememelerinde devletin eğitim faaliyetlerini desteklememesinin neden olduğu belirtilmiştir. Cehalet denizinde boğulan kadınların tek bildiklerinin altın, kumaş ve kına iken rutubetli ve karanlık yerde oturdukları için sürekli sağlık problemleri yaşadıklarından bahsedilmiştir. Kadınların “istiyorum ama vaktim yok” gibi bahanelerle eğitimden kaçmalarına kızan Âlem-i Nisvan, eğitimsizliğin büyük bir kabahat ve cinayet olarak değerlendirmiştir.⁵⁶⁸ Maarif-i İslamiye’nin uykuda olduğu söylene de uykuda değil, evde gerilemeye dayalı bir faaliyet içinde olduğu jurnal, kitap, defter ve kalem gibi eşyaların satış istatistiklerinden anlaşılmaktadır.⁵⁶⁹

Kendi dilinde dahi okuma ve yazma bilmeyenlerin milletlerinden uzaklaştıkları ve milletlerinin de onlardan uzaklaştıkları belirtilerek buna karşı olarak millet kahramanı olmak için ana dilin öğrenilmesi gerektiği bir örnek üzerinden ifade edilmiştir. Orenburg harbiye mektebinde eğitim alan bir kişinin 35 yaşındaki Türkçe bilen mühendis kız kardeşine yazdığı mektuptan Türk dilinin önemini kavradığı anlaşılmaktadır; “Bacı! Şimdi anladım ki millete hizmet lazım imiş. Bu herkesin en mukaddes bir vazifesi imiş. Bena-i aliye bende Türkçeyi öz ana dilimi öğrenmeye başladım. Bak şu mektubumu da Türkçe yazdım. Şimdi geçen silgi gibi değilim. Milletimi, Türkleri, İslamiyet’i ve ana dilimi seviyorum. Bakü mektup yazanda

⁵⁶⁷ “Kızlar Hakkında Doğru Sözler”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.38, s.2-3.

⁵⁶⁸ “Kafkasya’da Müslüman Hanımlar”, *Âlem-i Nisvan*, 4 Mart 1906, S.4, s.49.

⁵⁶⁹ “Noksanlarımız”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.45, s.4.

daima öz ana dilimizde yaz. Gözün iden olsun, burada (Orenburg'da)da öz ana dilimizde “Vakit” adlı bir ruzname çıkmaya başladı.” Bu sebeple Haver Hanım, millete hizmet etmek amacıyla kızların kolundan tutup yardım edilerek Bakü kız mektebine müracaat etmeleri sağlanmalı ve ana dilinin mükemmel derecede öğrenilmesini belirtmiştir.⁵⁷⁰ “Diller Dilsiz” başlığı altında Rusça ve Nogay şivesini birleştiren bir kadının her iki dilde de dediğinin anlaşılmadığı üzerinden ana dil yokluğunun milletin yokluğu anlamına geldiği vurgulanmıştır.⁵⁷¹ Milletlin gelişmesi ve ilerlemesi için ana dilini öğrendikten sonra yabancı dilini öğrenmelerinde herhangi bir sakınca görmeyen Âlem-i Nisvan, milli bilincin kaybedilmesi konusunda dikkatli olunmaya çağırıldığı görülmektedir;

*İslam kızlarından bazılarında Avrupa lisanlarını da tahsil lazımdır. Ama bu yalnız tercüme için, kalanlarımız ise ana lisanımızda okuyup milliyet dairesinde edep ve terbiye almalı, ilim ve fennini kendi lisanımızda öğrenmeliyiz. Yalnız bunda kusur etmezsek bahtımız acık olacağına şüphe yoktur. Kendi milliyetini kaybedenlerin bahtsız olacağı şüphesizdir. Dekart, Göte, Newton, Puşkinleri okuyarak hayrette kalıp Sadi, Hafız, Ömer Hayyam, Kemal, Fitnatlardan haberi olmazsa böyle hanımların milletinden ne beklenir.*⁵⁷²

Tokmaklı S. Abdülmanaf, İnsanoğlunun Allah tarafından kadın ve erkek olarak yaratıldığını ve her ikisine de aynı şeyleri farz ve haram kıldığını belirtmesine rağmen ve bunlardan biri olan eğitime karşı olarak insan suretinde hayvan derecesinde gezmeye razı olmalarına anlam verememiştir. Türkistan'daki kadınlar üzerinden örnek vererek durumu açıklayan Abdülmanaf, cahil kadınların kendi evlatlarını dahi terbiye edemeyecek durumda olduklarını ve bu sebeple de geleceklerindeki belirsizliklere değinerek yapılan bu hatalar sebebiyle Hz. Muhammed'in şefaatinde faydalanamayacaklarını vurgulamıştır.⁵⁷³

Toplumun geleceğinin parlak olması toplumun geleceğini inşa edecek olan çocuklara bağlı olduğundan çocukların talim ve terbiyesine önem verilmelidir. Bu talim ve terbiyede çocuk doğduğu vakitten itibaren onunla en çok ilgilenerek vakit harcayan annelerin etkili olduğuna “Kızların Talim ve Terbiyesi” başlığı altında değinilmiş ve erkek çocuklarının beş altı yaşına kadar, kızların ise kocaya gidene kadar annelerinin koynunda olduğuna dikkat çekilmiştir. Eğer valide akli başında bulunmayıp ilimden, dinden ve edepten haberdar

⁵⁷⁰ Haver Hanım, “İdareye Mektup”, *Âlem-i Nisvan*, 2 Mart 1907, S.5, s.66.

⁵⁷¹ “Diller Dilsiz”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.5, s.1.

⁵⁷² “Türk Hanımları”, *Alemi Nisvan*, 1910, S.26, s.3.

⁵⁷³ Tokmaklı S. Abdülmanaf, “İdareye Mektup”, *Alemi Nisvan*, 4 Mart 1906, S.4, s.64.

olmazsa çocuğun terbiyesini hakkıyla veremez; eğer akli başında olursa evladının aklının ve idrakinin artmasında birinci vasıta olur.⁵⁷⁴ Kadınları gerçek bilgi gıdası ile beslenirse onlardan doğacak olan çocuklarında vatan için uygun evlatlar olacağını ve vatanın büyük nimetlere nail olmasına aracı olacaklarını belirterek⁵⁷⁵ çocukların eğitiminde kadınların önemini vurgulayan Âlem-i Nisvan, örnekler üzerinden durumu izah etmeye çalışmıştır;

Aman efendim, kadınlara tarihin, coğrafyanın, hesabın ne lüzumu var? Diyenlerimiz kendi çocuklarını hatırlarına getirmiyorlar mı? Acaba evlatlarının tatlı gecelerini hiçbir faydesi olmayan koca karı masalları ile geçirmeyip de karşısındaki validesi bir az ilim ve fenden behredar bulunmuş tatlı tatlı bahisler iste veya çocuğun masumane sorduğu suallere cevap verebilse güzel olmaz mı?

Benim bildiğim gibi birçokları da bilirler, ki ekser çocuklar analarından büyük türlü makul ve biraz malumatlı kimseye cevabı asan, sualler ediyorlar mesela: “Ana! Şu gök yüzünde parlayanlar nedir? Şu ortalığı aydınlık eden nedir? Yağmur nereden akıyor? Deniz ne için dalgalanıyor? Ağaçlar ne için kış da kuruyor? Yapraklar ne için yeşil olur? Şu çiçeği kim boyamış? Neden çiçekler böyle renk renk oluyor? Ana şu tuttuğumuz balık ne için denizden çıkar çıkmaz ölüyor?”⁵⁷⁶

Çocuğunu insan gibi yetiştirenin de hayvan gibi yetiştirenin de kadınların olduğunu belirten Âlem-i Nisvan, ahlaksız, terbiyesiz ve cahil olan çocuklar sebebiyle milletin geleceğinin karanlık olacağını vurgulamıştır. Milletlerin ve devletlerin hal ve ahvaline büyük etkileri olan kadınlar için Fransızlar buna “kadın parmağı” sözüyle izah etmesi aslında kadınların çocukları üzerindeki etkisinin tarihi delili olarak görülebilir.⁵⁷⁷ Çocuk gördüğünün aynası olduğu için anne nasılsa çocukta o şekilde olacaktır. Çocuğun utanarak selam vermesi, söylemekten çekinip susması ve büyüklerinden korkması terbiyeli olduğu anlamına gelmez. Terbiye, toplum içerisinde dürüst ilkelerle hareket ederek doğuştan beri aşılmalıdır.⁵⁷⁸ Büyüklerin sözlerine karışmayan çocukların terbiyeli sayıldığı ancak hata yapan bir çocuğun akılsız ve yaramaz gibi sözlerle yargılanmıştır. Medeni milletlerde çocukların anlayabilecekleri şekillerde, oyuncaklarla eğlendirilerek aktarılmak istenen bilgi çocuklara verilmiştir. Buna uygun olarak “Çocuğu olan kişi onunla çocuklaşsın” hadis-i şerifi de bunu nasihat ederek çocuğun ailesinden, akrabalarından ve öğretmenlerinden faydalanıp kendisini daha iyi ifade etmesini öngörmüştür.⁵⁷⁹ Ev terbiyesi bir mektepte ders

⁵⁷⁴ “Kızların Talim ve Terbiyesi”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.5, s.69.

⁵⁷⁵ “Kızlar Hakkında Doğru Sözler”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.38, s.2-3.

⁵⁷⁶ “Kızların Talim ve Terbiyesi”, *Âlem-i Nisvan*, 6 Nisan 1906, S.6, s.81.

⁵⁷⁷ “Kadın Parmağı”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.9, s.1.

⁵⁷⁸ A. Sur, “Terbiye”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.36, s.561-563.

⁵⁷⁹ “Hadisi Şerifler”, *Âlem-i Nisvan*, Numune Sayısı, 1905, s.4.

olarak verilemeyeceği için öncesinde anne ile çocuğun iletişimi oldukça önemlidir. Âlem-i Nisvan, bu iletişimin kurulmasında dergide birçok yol ve usule yer vereceğini belirtmiştir.⁵⁸⁰

Kızların birçoğunun hiç eğitim almazken bazılarının kısa süre mektebe gönderildiklerine yer veren Âlem-i Nisvan, buna örnek olarak sadece iki yıl eğitim alan bir kadın verilmiştir. “Kızların çok bilmesi olmaz ve özellikle şeriat öğretmeye asla izin vermiyor.” Gibi sebeplerle kadınların eğitim almalarına engel olunarak cahil kalmalarına sebep olmuşlardır.⁵⁸¹ Kadınların para hesabı bile bilmediklerini “Bezirgan (Manofaktör) Dükkânında” başlığı altında kumaş hesabını soran bir kadının hesap bilmediği için yaşadığı zor durumdan bahsedilmiştir;

Dükkancı: Arşını 14 kapiktir.

Hanım: Ben dokuz arşın alacağım eksik olmaz mı?

Dükkancı: Hatırınız için 13 kapik olur.

Hanım: Peki. 13 bir daha 13 olur. 26 bir daha 13. Yok, 9 kere 13 eder. Bir gümüş yok. Hayır 13 kere 8 eder. Doksan üç, yok böyle değil...

Dükkancı: Hanımefendi niye boş yere oyalanıyorsunuz, hepsi bir gümüş 26 kapik.⁵⁸²

Kız mekteplerinde yalnızca eksik olarak dini bilgilerin verildiğini belirten Âlem-i Nisvan, bu kadarının kızlar için yeterli olduğunu düşünen kişilere karşı beşerî ilimlerin de verilmesinin uygun görüldüğü usul-ı cedid mekteplerinde eğitime devam edilmemesini büyük bir hata olarak değerlendirmiştir. Hatta buna örnek olarak bir İngiliz okulunda masalarda eğitim alan kızlara karşılık Sibiryâ'da İrgünsek mektebinde eğitim alan kızlar arasındaki eğitim ve disiplindeki farklılıklar gösterilmiştir.⁵⁸³ Âlem-i Nisvan, kadınların vazifelerinin büyük ve mukaddes olduğunu belirterek kadınların talim ve terbiyesinin gelecek nesiller üzerinde doğrudan etkisi olmasının üzerinde durarak bunu hem kadınların hem de Âlem-i Nisvan'ın bir görevi olarak değerlendirmiştir.⁵⁸⁴ Bu görev doğrultusunda “Haberler” başlığı altında bir çok farklı bölgede eğitim alarak milletine katkı sağlayan kadınlar paylaşılmıştır. Petersburg'da tıp eğitimi alan Türkistanlı Abdurrahman kızı Zeynep, Rus gimnazyasını bitiren Çistopol şehri imamı Zakir efendinin kızı Ümmügülüm hanım,

⁵⁸⁰ “Ana Dersleri”, *Âlem-i Nisvan*, Numune Sayısı, 1905, s.8-9.

⁵⁸¹ Başlıksız, *Âlem-i Nisvan*, 6 Nisan 1906, S.5, s.96.

⁵⁸² “Bezirgân (Manofaktör) Dükkânında”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.44, s.3.

⁵⁸³ “Tahsil ve Terbiye”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.26, s.2.; Bkz. EK- 24.

⁵⁸⁴ “Kadınlar Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 9 Mart 1907, S.7, s.3.

İbrahim Mirza Terigolof'un kızı Medine Hanım ve Abdülvelid Meryem Hanım, Bakü Kız mektebini bitiren Suna Ahundof, İstanbul'da tabip ve ebelik diploması alan 20 kadar kız, Paris Sorbonne'da hukuk ve felsefe eğitimi alan Sara hanım Şakolova⁵⁸⁵, mağaza, posta, telgraf ve bankalarda memurluk⁵⁸⁶ gibi farklı meslek sahibi olan kızların bilgilerini paylaşan Âlem-i Nisvan, "Bir milleti zulmet, cehalet ve ondan gelecek felaketten kurtarmak için en kuvvetli vasıta kızları okutarak gözünü açıp kalplerini nurlandırmaktır." Diyerek genç kızları meslek erbabı olmaya özendirmiştir.⁵⁸⁷ Kadınların toplumun farklı meslek kollarında kadınların da yer almasını gerekli gören İsmail Gaspıralı, fikirlerini şöyle izah etmiştir;

Taşkentte; İşte bir güzel hanım ki, on seneden beri Nisa şifahanesinde (kadın hastanesinde) hizmet ve merhamette bulunuyor. İşte diğer bir hanım ki, neşr-i maarife (maarifî yaymaya) sa'y ve gayret ediyor. İşte nice bir gül ve çiçekler emsali hanım kızlar ki her biri kesb-ziya ve malik-i irfan (aydınlanmış ve irfan sahibi) olarak cemiyete revnak (parlaklık) beriyorlar.⁵⁸⁸

Kadınları eğitim alarak meslek sahibi olmaya yönlendiren Âlem-i Nisvan, bu kadınların ev işlerini de ihmal etmemeleri için uyarıda da bulunmuştur. Fransız kadınlarının okuma-yazma öğrendikten sonra ev işlerinden uzaklaştıklarını, gece gündüz gezmeye gittiklerini dikkat çeken Âlem-i Nisvan, ev temizlemek, hasta bakmak, çocuklarının eğitimlerine destek olmak gibi konuları öğretmek amacıyla Avrupa'nın büyük şehirlerinde ve Rusya'nın Petersburg ve Moskova şehirlerinde mektepler açıldığını belirtmiştir. Âlem-i Nisvan, bu mekteplerin açılmasından kadınların fikirsiz ve kaidesiz okutulmasının faydalı olmadığını kanısına varmıştır.⁵⁸⁹ Ev işleri yaparak vücut güzelliklerini kaybedeceklerini düşünen kadınlara işsizlik ve hareketsizliğin zararlı olacağını ve ev işleri yapmanın sağlığa faydalı olacağı belirtilerek Amerikalı kadınların zenginliklerine bakmadan ev işleri ile ilgilenmeleri bununla ilişkilendirilmiştir.⁵⁹⁰

Âlem-i Nisvan, kadınların toplumsal statüsüne çözüm ararken "Sibiryaya ile İstanbul Hanımları Arasında Açık Mektuplar" başlığı altında kadınların geride kalmalarının çaresini İstanbul'un okumuş hanımlarına soran Sibiryalı Ayşe Hanım'a, Cevdet Paşa'nın küçük kızı

⁵⁸⁵ "Haberler", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.28, s.2.

⁵⁸⁶ "Banka Memuru Kadınlar", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.34, s.1.

⁵⁸⁷ "Kızlar Hakkında", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.36, s.3.

⁵⁸⁸ Özdil, M. (2009). *İsmail Gaspıralı'nın Din ve Toplum Anlayışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 75.

⁵⁸⁹ "Ev Hizmetleri Mektebi", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.34, s.1.

⁵⁹⁰ "Ev İşlerinin Sıhate Tesiri", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.40, s.1.

Emine Semiye Hanım ciddi bir şekilde makale şeklinde yanıtladığı mektupla sayfalarında yer vermiştir. Emine Semiye Hanım, Müslüman Türk kadınının nasıl olması gerektiğini bizlere sorarken bu sorunuza yanıtlayabilecek Osmanlı kadınlarının da çok olmadığını bildirmiştir. Mekteplerin sayı olarak fazla olması, kadınların okuma yazma bilmesi uzakta olan bilgilere erişilebilecek konumda oldukları anlamına gelmediği için bu durumu yeterli görmemiştir. Kendilerine haksızlık etmemelerini söyleyen Emine Semiye Hanım, Türk ve Tatarların kan kardeşi olduğunu bildirerek kalben birlikte olduklarını ve bilgi sahibi olmak istedikleri her konuda kendilerini yazabileceklerini bildirmiştir.⁵⁹¹ Türk kadınları arasında köprü kuran Âlem-i Nisvan bu anlamda önemli bir vazifeye sahip olmuştur.

Âlem-i Nisvan, “Amerika’da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar?” başlığı altında Amerika’ya göç eden insanların hangi süreçlerden geçtiklerinden bahsetmiş ve buraya giden bir gencin Rusya ve Amerika eğitim sistemi arasındaki farkları belirttiğini aktarmıştır. Eğitim sisteminde çocuğun öncelikle dikkatini çeken hususun kimsenin kimseye karışmaması, dayatılan bir eğitim sisteminin olmadığını ve boş vakitlerin değerlendirilmesinin öğrencilere bırakıldığı olmuştur. Bunun yanı sıra demirci ve çilingir dahil herkesin eğitim alarak bilgi sahibi olduğuna dikkat etmiştir.⁵⁹² Mekteplerde tahtaların, masaların, kitapların, haritaların, resimlerin olduğunu ve sobalarla ısındıklarını belirtilmiş ve duvarlarda “İnsanları sev, kendine dilemediğini başkasına da yapma” gibi güzel sözler yazılmıştır.⁵⁹³

6.1.2. Kadının Örtünmesi ve Hicab Meselesi

Hicab meselesinin dinen karşılığı ve gerekli olup olmadığına dair mülahazalar her alanda tartışılırken Âlem-i Nisvan bu konuda çizgisini cehalet hicabına karşı verdiğini belirtmiştir. Bunun anlamını ise Rusya Türkleri arasında cehalete sebep olan durumun hicap mı, eğer bu bir engel ise engelin ortadan kaldırıldıktan sonra cehaletin giderilebilecek mi gibi soruların yanıtları aranmıştır. Kadınların kendilerini geliştirmelerine bir kıyafetin engel teşkil edemeyeceği belirtilmiştir. Hicabın gereklilik sebebi olarak erkekler sebebiyle

⁵⁹¹ Emine Semiye Hanım, “Sibirya ile İstanbul Hanımları Arasında Açık Mektuplar”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.30, s.2.

⁵⁹² “Amerika’da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar?”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.5, s.1-2; “Amerika’da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar?”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.3, s.3; “Şehir Hayat ve Mekteb”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.3, s.3.

⁵⁹³ “Amerika’da Mektep”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.5, s.2.

günahkâr olmamak görülmüştür. Eğer kadınlar erkekler baktığı için günah sahibi oluyorsa erkeklerde kadınlara baktığı için günah sahibi olmuştur çıkarımı kadınlara sorulduğunda bazıları olur bazıları ise olmaz yanıtını vermiştir. Kadınlar arasında ortak bir bilgi bulunmayınca Âlem-i Nisvan, kıyafet hicabından önce cehalet hicabından kadınları kurtarmak gerektiği fikrine varmıştır. Buna örnek olarak Kazak ve Kırgızlar hicap giyinmezken cehalet ortadan kalkmamıştır.⁵⁹⁴

Birkaç dile ve edebiyata hâkim olan ve iyi bir eğitim almış bir Rus asilzadesi olan Barones Von Rosen, Alem-i Nisvan'ın yayını tebrik ve devamını temenni ettikten sonra İslam dini ve felsefesi ile yakından ilgilendiğini ve şeriat hükümleri hakkında bilgi sahibi olduktan sonra İslam dinine geçmek üzere olduğunu ancak bir konuda tereddüt ettiği için dergiden bir ricada bulunmuştur. Otuz yaşına gelene kadar Avrupa, Amerika ve Asya'nın birçok yerini açık olarak tek başına gezmiş, mal ve mülkünü tek başına idare edebilmiş bir kadının fabrikasını İslam dinini kabul ettikten sonra hicap giyinmesi sebebiyle başkalarına devretmek zorunda kalacağını kendisine zor geldiğini ve kendisini durduran durumun hicap meselesi olduğunu belirtmiştir. Kalben İslamiyeti resmen Hristiyanlığı kabul ettiği için vicdanının rahatsız olduğunu belirten Rosen, Âlem-i Nisvan'dan bir çare beklemiştir. Âlem-i Nisvan idaresi ise kendisine bu konu hakkında kendilerinin yetkili olmadıklarını ve din adamlarından daha doğru bilgi alabileceğini aktarmışlardır.⁵⁹⁵ "İhtar" başlığı altında Barones Von Rosen'in mektubuna karşılık belde camisi imamı ve hatibi olan Muhammed Sabir Efendi Hüsnof'dan ve Zakafkasya müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov'dan mektup geldiğini ve bir sonraki sayıda yayınlanacağını bildirmiştir.⁵⁹⁶ Muhammed Sabir Efendi, öncelikle Tercüman'ın eki olarak Âlem-i Nisvan'ın gönderilmesi sebebiyle memnuniyetini ve tebrikini ilettikten sonra Barones Von Rosen'in yazdığı mektubun bir latife veya imtihan değil ise Kırgız ve Kazak kadınlarının yüzlerini ve başlarını örtmediklerinden örnek vererek bu kadınların Müslüman olduklarını ve dinden çıkmadıklarını belirtirken bu konuya dair fetva verme yetkisinin resmi şeri mahkemelere ve şeyhülislamlara ait olduğuna dikkat çekmiştir. Hüseyin Efendi ise Ebu Hanife, İmam Şafi, İmam Malik, imam Ahmed bin Hanbel ve kendi fikirlerine dayanarak kadınların yüzleri, elleri ve ayaklarının açık olmalarının caiz olduğunu belirtmiştir. Tercüman gazetesi mektup yazan kişilerden birinin

⁵⁹⁴ "Kayu Hicap Zararlı?", *Âlem-i Nisvan*, 16 Mart 1907, S.7, s.3.

⁵⁹⁵ "Barones Von Rosen Mektebi İdareye", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.28, s.1.

⁵⁹⁶ "İhtar", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.34, s.1.

imam diğzerinin ise fetva sahibi olduğu için kendilerinin bir söz daha eklemediklerini ve Kafkasya müftüsünün İslam mezhep liderlerinden yaptığı alıntılarının kitapçık olabilecek kadar geniş bilgiye sahip olduğu belirtilmiştir.⁵⁹⁷ Âlem-i Nisvan, hicap meselesinin Türk dünyasının birçok farklı bölgesinde farklı şekillerde algılandığını belirterek bazıları tarafından tesettüre tamamen riayet edilirken bazıları tarafından ise tesettüre riayet edilmediğini belirtmiştir.⁵⁹⁸

6.1.3. Evlilik Müessesinde Kadın

Âlem-i Nisvan, kadınların sevdikleri erkeklerle evliliklerini gerçekleştirememelerini “Bahtsız Bala” başlıklı bir yazı dizisi üzerinden izah etmiştir. Mektep öğrencisi olan bir Ayşe adlı bir kız ile Ata adlı bir oğlanın birbirini sevmesi üzerine kurulan bu hikâyede Ayşe’nin ağzından bir kızın kendi sevdiği dışında komşunun oğluna verdikleri için canını kıydığıyla başlamaktadır. “Suphanallah bir kız istediği adama vermemekle telef mi olur?” diye durumu garipseyen Ayşe ve Ata aşk ve muhabbeti tarif ederken birbirleri olmadan yaşamayacaklarında hem fikir olmuşlardır.⁵⁹⁹ Hikâye kızı Ayşe’nin durumunu fark edip Ayşe’nin evlenmesine karşı çıkan Tahire Hanım ile kızının üzüntüsüne ortak olan Halil Bey arasında devam etmiştir. Kendisinin on yaşında evlendiğini ifade eden Tahire Hanım, kızın evlenme isteğini evinden ayrılmak olarak değerlendirmiştir;

Tahire Hanım: “on altı yaşında kız sevdayı ne bilecek? İstedikleri adama varsınlar öyle mi? Sonra dünyada ananın babanın ne gereği kalır? Şimdi Ayşe mesela bir hizmetçiyi seviyorum dese kolundan tutup verelim mi?”

Halil Bey: “Hizmetçi değil lakin akranından biri sorsa neden vermeyeyim de kırk yaşındaki adama vereyim?”

Tahire Hanım: “Bey! Ellin sorsan öyle münasebetsiz sözler söyleme! Paşa kırk yaşında imiş. Değil ya. Bir de olsun Ayşe varacağı adam sanki hiç kırk yaşına girmeyecek mi? Akranını o kaide alıp sevecek bizde kaide alıp vereceğiz?”

Halil Bey: Mesela şimdi ata.....

Tahire Hanım: Ben biliyorum. Sizin hasıl muradınızı kızı ataya vermek. Hiç düşünmüyor musunuz? O bir yetim oğlan. Ayşe ile şimdiye kadar kardeş gibi büyüdüler. Hiç evlendikten sonra evlerinde dirlik olur mu? Kim kardeşten alıp rahat

⁵⁹⁷ “Ufa’dan Mektup”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.36, s.1; “İkinci Mektup”, *Âlem-i Mektup*, 1910, S.36, s.1; “Tesettür Meselesinden”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.3, s.1

⁵⁹⁸ “Tesettür Nisvan”, *Âlem-i Mektup*, 1910, S.34, s.3.

⁵⁹⁹ “Bahtsız Bala”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.5, s.67-68.

*itmiş? Hem nasıl geçinecekler? Daha mektepten yüz yaşı olup çıkacak değil mi? Bir yüz yaşı altına ne olur? Kızını hizmetçi mi edeceksin?*⁶⁰⁰

Sevgiye önem verilmeyip evliliği vakti gelince zorunluluktan yapılması gereken bir iş olarak kadını ise bu iş için bir görevli olarak değerlendiren dönemin yargılarına ters olarak birbirlerini seven iki genç Ata ile Ayşe'nin birlikte okudukları bir kitapta sevgiye, aşk ve muhabbete verilen önem anlatılmıştır;

*İlimde büyük türlü ihtiyaç, büyük türlü meşakkat, büyük türlü bela, büyük türlü acı, büyük türlü alet, büyük türlü ulum hep insan içindir. Cenabı hakkın kullarına bu kadar belalar, karşı dünyada yalnız bir ihsanı görülür, o da muhabbettir. Dünyanın meşakkati çekilirse yalnız muhabbet olsa çekilir hayatın bir lezzeti varsa yalnız muhabbettir. Muhabbet ne büyük lezzettir ki insan cefasında da bir başka lezzet bulur. Muhabbetle yaşayanlar nasıl yaşasalar güzel yaşarlar. Muhabbet için ölenler nasıl olsalar güzel öürler. Siz şimdi belki muhabbet neden hasıl olur diye düşünürsünüz. Nenize lazım? Gönlünüzde muhabbet yok mu? Peyda etmeğe çalışın. Var mı? Etrafınıza bakın. Yerleri daima yaz, kökleri daima şefik görerseniz her yaprak göz önünüzde canlanır. Her bulut gözünüzün önünde açılır. Size hayal meyal sevdiğinizin sinesini gerdanını gösterir.*⁶⁰¹

Âlem-i Nisvan, “İki Külfetin Yüz Bin Rubleye Kurban Gitmeleri” başlığı altında İsmet ve İffet adlı iki kız arasında geçen sohbette sevdiği kişi Ali'ye verilmeyip elli yaşında devletli bir adama verilmesine yer verilmiştir. Ailesinin isteği olduğu için itaat etmek zorunda kalan kız, ailesinin evlada değil paraya ihtiyacı olduğunu düşünerek hastalanmıştır. Hasta haliyle gelin olan kız, on beş gün sonra yatağa düşen kızın son isteği sevdiğini görmek olmuş ve sevdiğini gördükten sonra vefat etmiştir. Ali'nin kızın annesine “iki bin ruble yolunda elmas gibi bir kızını feda eyledin.” Diyerek kendisini öldürmüştür. Âlem-i Nisvan, bu örnek üzerinden ailelerin para uğruna çocuklarını kurban ettiklerine yer vermiş ve bu duruma karşı çıkmıştır.⁶⁰² Her yerde her gün görülebilen bir olay haline gelen kavuşamayan gençlerin hikayesine Japonya'dan örnek veren Âlem-i Nisvan, ailelerinin izin vermediği gençlerin balıkçı sandalından vücutlarını birbirlerine bağlayarak denize atladıklarını ve ertesi sabah dalgaların bedenlerini karaya vurduğuna yer vermiştir. Olayın aslını öğrenen köyün yaşlıları, gençlerin ailelerinden onay alarak nikahlarını gerçekleştirmiştir çünkü Japon geleneklerinde

⁶⁰⁰ “Bahtsız Bala”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.7, S.100-101.

⁶⁰¹ “Bahtsız Bala”, *Âlem-i Nisvan*, 6 Nisan 1906, S.6, s.82-86.

⁶⁰² Nalan, “İki Külfetin Yüz Bin Rubleye Kurban Gitmeleri”, *Âlem-i Nisvan*, 2 Mart 1907, S.5, s.1-3;

Nalan, “İki Külfetin Yüz Bin Rubleye Kurban Gitmeleri”, *Âlem-i Nisvan*, 9 Mart 1907, S.6, s.1-2;

evlenmeden ölen gençlerin ahirette acıdan kurtulamayacakları ancak evlenirlerse karı-koca olarak ahiret yaşamlarına devam edebilecekleri inancı mevcuttur.⁶⁰³

Âlem-i Nisvan'a Sibirya'dan gönderilen bir mektupta Kazan, Ufa ve Sibirya Tatarları arasında 15-20 rubleden 500 rubleye kadar kızların satıldığından ve hatta Sibirya'da Kırgız ailesinde dünyaya gelen bebeğin cinsiyeti kız olduğunda farklı bir ailede dünyaya gelen erkek çocukla beşikteyken 47 ayaklı mal karşılığında sözlendiğinden bahsedilmiştir. Kızların gelin oldukları günden itibaren bütün haklarından mahrum kaldıkları da ayrıca belirtilmiştir.⁶⁰⁴ Bazen bir kıza iki görücü geldiğinde hangisinin daha fazla hediye verirse ona verilmiştir.⁶⁰⁵ “Vahşi Kabilelerde Kadının Kıymeti Nedir?” başlığı altında içinde yaşanan ‘medeni’ toplum ile vahşi kabileler arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. Bu karşılaştırmada Hindistan'da 4 Öküz veya 2-10 arası Sığır karşılığında kız verilirken Meksika'da ise 12 At karşılığında kız verilmiştir.⁶⁰⁶

Kadınların vazifelerini büyük ve ihtiramlı olarak değerlendiren Yarallah Muradof, kadının iyi talim ve terbiye alması halinde bunların en güzel meyvelerinin çocukları olacaklarını belirtirken aile içerisindeki saadetin sadece kadın ile sağlanamayıp eşin de vicdan gibi insani duyguların bulunmaması halinde ailenin geleceği parlak olmayacaktır.⁶⁰⁷ Kadın ve erkek ilişkisine dayanan evlilikte eşlerin birbirlerine karşı olan vazife ve sorumluluklarını yerlerine getirmemesi halinde aynı çatı altında adeta zulüm olacağı vurgulanmıştır. Dönemin evlilik anlayışı içerisinde aslında bu durum erkekler için normal iken kadınların kendilerini kendi evlerinde değil adeta hapisanede hissetmelerine neden olmuştur.

“Serbest-i Tezvic” (Serbest Evlilik) başlığı altında Rusya'da evlilik hukukunda dini nikahın yanı sıra resmi nikahında Fransa'da olduğu gibi tertip edileceğine ve bunun yanı sıra 18 Kasım 1905'te kaidesine göre dini nikah ile gerçekleştirilen evliliklerin ve bu evliliklerden dünyaya gelen çocukların kanunen tanınması kararı alınmıştır.⁶⁰⁸ Dini nikah ve Resmi nikah ile ilgili bilgi paylaşımının yanı sıra Âlem-i Nisvan, Türkistan'da ve

⁶⁰³ “Şark ve Garb Gençleri”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.38, s.1.

⁶⁰⁴ Ahmed Kızı Meryem, “Âlem-i Nisvan'a Mahsus”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.44, s.1-2.

⁶⁰⁵ “Bu da ‘Adet’ tir”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.48, s.3.

⁶⁰⁶ “Vahşi Kabilelerde Kadının Kıymeti Nedir?” *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.38, s.2.

⁶⁰⁷ Yaralah Muradof, “Hikâye”, *Âlem-i Nisvan*, 6 Nisan 1906, S.6, s.93-94.

⁶⁰⁸ “Serbest-i Tezvic”, *Âlem-i Nisvan*, 12 Şubat 1907, S.3, s.2-3.

Kafkasya'daki kadınların “kalın (başlık parası)” âdeti ile yaşları dikkate alınmadan kız çocuklarının zengin yaşlı erkeklere satıldığını belirtirken Fransa'da ise evliliklerin ilerleyen yaşlarda gerçekleştirildiği belirtilmiştir. 1905 yılından önce 15-16 yaşlarındaki kızlar 19 yaşlarındaki erkeklerle evlenirken 1905 yılından sonra 20-25 yaşındaki kızlar 30-35 yaşındaki erkeklerle evlenmeye başlamıştır. Erkekler mecburi askerlik hizmeti, iş arama veya yeniden işe başlama dönemleri evliliklerini geciktirirken kadınlar ise eşleri olacak kişileri, zinet ve ihtişamı düşündükleri için uzun uzadıya düşünmeleri sebebiyle yaşlarını geciktirmişlerdir.⁶⁰⁹

Âlem-i Nisvan, kendi istekleri dışında evlilikler gerçekleştiren kadınlar hakkındaki gelişmelerden bahsederken evlilik konusunda dönemin bir diğer önemli konusu olan “kız kaçırma” konusunu bahsetmeden geçmemiştir. “Kız Kaçaro” başlığı altında Kafkasya'da Şamahı şehrinde Kasım oğlu Ali Ağa'nın Muhammed oğlu Hüseyin Gül'ün evine girerek Sedef adlı torununu kaçırmıştır.⁶¹⁰ Kadınların ailelerinin istekleri ile istemedikleri bir erkekle evlendirilmek zorunda bırakılmalarının yanı sıra hem ailelerinin hem de kendi istekleri dışında sadece bir erkeğin isteğine bağlı olarak kaçırılmaları ve istemedikleri bir evde yaşamak zorunda bırakılmaları dönemin normalleştirilen adetleri arasında yer almıştır.

Evlilik hususunda dikkat çekilen bir diğer konu ise nikahta verilen mehir ve düğünün büyüklüğüdür. Âlem-i Nisvan, Beyan'ül-Hak gazetesinde Taşkent Nogayları arasında ileride kocasının ahlakı gereği rahat bir ömür geçirip geçiremeyecekleri düşüncesi ile mehir çok alınma adeti vardır. Ayrıca “falan kişi şu kadar zor düğün yaptı. Şu kadar rakı içildi, kaç takım müzik vardı.” Gibi söylemlerin önemli olması sebebiyle düğünlerin de masraflı olduğundan bahsedilmiştir. Düğünlerin bu kadar masraflı olması erkeklerin yabancı kadınlarla evlilikler gerçekleştirmeye sevk etmiş ve Taşkentli kızlar gibi Müslüman Türk kızları evde kaldıktan sonra bu gelenekleri boykot etmeye başlamışlardır.⁶¹¹

Âlem-i Nisvan, kadın ve erkek ilişkilerinin olması gereken halini de bir “Elektrikli İzdivaç” başlığı altında açıklamıştır. Baron adlı bir adamın tiyatro oyuncusu Matmazel Kemito ile operada âşık olması üzerine başlayan hikâyede Matmazel Kemito tiyatroyu

⁶⁰⁹ Nosal Afiyet, “Fransa'da Kaç Yaşında İzdivaç Ediyorlar?”, *Âlem-i Nisvan*, 23 Fevral 1907, S.4, s.3-4.

⁶¹⁰ “Kız Kaçaro”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.30, s.3.

⁶¹¹ “Bizim Adetlerden”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.48, s.3.

bırakıp kendi yaptırdıkları evlerinde mutlu bir evlilik sürdürmüştür. Dönemin anlayışına göre ters olan bu evlilik çok konuşulmuş ve Baron'a evliliğin sırrı sorulduğunda Matmazel Kemito'nun kendisinin bundan sonraki hayatı olduğunu ve hem evini hem kalbini hem de hayatını paylaşabilecek bir kadınla gerçekleştirilebilecek evliliğin yalnızca âşık olma yolu ile olabileceğini paylaşmıştır.⁶¹² Âlem-i Nisvan, aşka dayalı bir başka örneği tarihten vererek sayfalarında Babür hükümdarı Şah Cihan'ın Ercümen Banu Begüm için kıymetli taşlar ile donatılan altmış beş milyon rubleye 'Tac Mahal'ı inşa ettirdiğine yer vermiştir.⁶¹³ Kadınsız evi ölüme benzeten Âlem-i Nisvan, zevcesiz ömrü müziksiz düğüne ve kokusuz çiçeğe benzetmiş ve bu sebeple aşk ve muhabbete dayanan aile hayatının kurulması gerekliliğinden bahsetmiştir.⁶¹⁴ Kadın ve erkeğin talim ve terbiye hususunda mütanasib olması ailenin saadeti için önemlidir.⁶¹⁵ Ailede saadet olmayınca eşleri kendilerini boşayana kadar böyle bir hakları olmayan kadınlar için Amerika Newyork'tan boşanma davasına örnek veren Âlem-i Nisvan, mahkemenin iki çocuğu olan bu ailenin boşanma davasında çocukları babanın bakma iktidarı olmadığı için annesine vermesiyle sonuçlanmıştır. Mahkemenin bu şekilde sonuçlanmasına Amerika gazeteleri bile şaşmıştır.⁶¹⁶

Âlem-i Nisvan, değişen dünya düzeninde şehirlerin büyümesi sebebiyle 'mürettipler gazetesi' 'berberler gazetesi' ve 'faytoncular gazetesi' gibi özel konularda gazetelerin yazılırken "Kodaça" isminde Rusça evlilik gazetesinin de yayına başladığını duyurmuştur. Toplum tarafından hayal olarak değerlendirilebilecek bu durumun Paris'te mühendislik eğitimi alan bir gencin toplumun evlilik ihtiyacını fark etmesiyle yayın hayatına başlamıştır. Gazetede kişilerin kendilerini tanıtmalarına ve eş olarak istedikleri kişilerin özelliklerinden bahsedilmiştir. Âlem-i Nisvan, bu gazete dolayısıyla Fransızlar için "Çok acayip halktır bu Frenk halkı neler yapmazlar!" diyerek garipsemiştir.⁶¹⁷

6.1.4. İslamiyet'te Kadın

Âlem-i Nisvan, dinin birçok buyruklarının yanlış anlaşılmasının önüne geçmek ve toplumu doğru bilgilerle aydınlatmak amacıyla Peygamber efendimiz Muhammed Mustafa

⁶¹² "Elektrikli İzdivaç", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.42, s.2-3.

⁶¹³ "Ercümen Banu Begüm", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.46, s.1.

⁶¹⁴ "Bazı Hükme Sözleri", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.46, s.4.

⁶¹⁵ A. Tefik Efendizade, "Kadında İlm-i Marifet", *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.3, s.2.

⁶¹⁶ "Amerika'da Kadın Hakimler", *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.53, s.3-4.

⁶¹⁷ "Kodaça Gazetesi", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.32, s.5.

Hazretlerinin söylediği nasihatlere ‘hadis’ dendiğini ve sahabelerin bunları işitip biraya getirmesi sayesinde bu bilgilere ulaşılabildiğini izah ettikten sonra büyük bir dikkatle “İlm-i Hadis” adlı büyük bir hadis mecmuasından kadınlara ders verilmek amacıyla birçok “Hadis-i Şerif” yayınlanacağını bildirmiş ve hadislerin içeriklerine dikkat edilmesini istemiştir.

“Onlar hamile kalırlar, çocuklarını emzirirler, çocuklar rahîme olurlar, eğer zevceler ile hüsnü maişeret edip nalede kırlar ise var ya artık dahil cennet olacaklarına hiç şüphe olmasın.” Gibi kadınların çocuk sahibi olurken yaşamış oldukları sıkıntılardan dolayı cennet ile müjdelendiklerine dikkat çekilmiş⁶¹⁸ ve “Cennet annelerin ayaklarının altındadır.” Hadis-i şerifiyle kadınların dini olarak yüksek mertebede buldukları belirtilmiştir. “Kadınlar, erkeklerin yarısıdır.” Hadis-i şerifiyle kadınların erkeklerin bir hissesi, nazırı, yoldaşı ve neşef direği olarak değerlendirilmiş olmasına rağmen kadınların ikinci bir sınıf varlık olarak değerlendirilip şiddete maruz bırakılmaları sebebiyle “Eşlerini gereksiz yere hor gören kimse, kıyamet gününde kısas olur; suale kalır, günahkâr olur.” Hadis-i şerifini hatırlarında tutmalarını bildiren Âlem-i Nisvan, kadınların yaşadıklarının beşerî olarak bir karşılığının yakın zamanda olamasa bile ahiret inancı ile karşılık bulacağı vurgulanmış ve kadınlara ümit verilmiştir.⁶¹⁹

Âlem-i Nisvan, dinen gerçekleştirilmesi gereken evliliğin dönemin anlayışından uzak olduğunu ‘Sizden biriniz mümin kardeşini sever ise, sevdiğini ona bildirsün.’ Şeklinde hadis-i şerifine yer vererek kadınların rızası alınmadan ailelerinin istekleriyle evlilikler gerçekleştirmeye zorlanmaları, adeta para veya mal karşılığında satılmaları veya kaçırılmalarına karşı çıkmıştır. Bunun yanı sıra kızlarını evlendiren aileler için de kızlarını verdikleri aileye karşı dikkat edilmesi, araştırılması ve kızlarına eziyet edebilecek bir aileye kız verilmemesinin yanı sıra farklı bir milletten olanlara kız verilmemesi gerektiğine dair de hadis-i şerife yer verilmiştir.⁶²⁰

Âlem-i Nisvan, yardımlaşmak temelinde de birçok ayete yer vermiştir. Amele riya karışmadığı sürece çokluğunun değil azının bile yeteceğini belirten Âlem-i Nisvan, din, dil,

⁶¹⁸ “İlmi Hadis”, *Âlem-i Nisvan*, 4 Mart 1906, S.4, s.56.

⁶¹⁹ “Hadisi Şerifler”, *Âlem-i Nisvan*, Numune Sayısı, 1905, s.4.

⁶²⁰ “İlmi Hadis”, *Âlem-i Nisvan*, 6 Nisan 1906, S.35, s.558-559.

ırk ve cinsiyet fark etmeksizin açın halinden anlamak gerektiğini ve yardıma ihtiyacı olanların yardımına koşmak gerektiğine dair fikirlerini “Komşusu açken tok yatan bizden değildir” hadis-i şerifine benzer birçok hadis üzerinden de desteklemiştir.⁶²¹

İnsanları şefkatli olmaya çağıran Âlem-i Nisvan, ekinlerin yetişip karınlarını doyurabildikleri bölgelerden ekinlerin yetişmediği bölgelere yardım etmelerini istemiştir. Kışın soğuk günlerinde ısınmak için kıyafetlerini yakan insanların halinden anlayarak karınlarını tıka basa doyurmaktansa açın halinden anlayarak yardıma sevk ettirmiştir. Farklı bölgelerdeki din kardeşlerine yardımın beşikten itibaren şefkatli kadınlar tarafından öğretilmesi gerektiğini belirtilmiştir. Yardımın dinen farz olduğunu belirterek yardıma ihtiyacı olan kişilerin isim ve adreslerini paylaşmıştır.⁶²² Gözleri görmeyen bir kadının sokakta çıplak dolaştığını gören güzel giyimli bir kadının çıplak dolaşmasının sebebini sorunca “Benim için iyi bir bulmalarını rica ediyorum. Kimse ricamı kabul etmiyor. Herkes benden kaçıyor. Artık iyice anladım ki bundan sonra saadet görmeyeceğim.” Diye yanıtlamıştır. Vakıf gazetesinden verilen bir haber ile Orenburg’da kurulan bir cemiyet aracılığıyla toplanan para ile açlara yardım edildiği ve kızların eğitim almalarının sağlandığı paylaşılmıştır.⁶²³

Dünyanın en büyük medeniyetlerinin kaynağının doğu olmasına rağmen Avrupa ve Asya arasındaki en büyük ve en garip farklılık kadınların toplumsal durumundan doğmuştur. Çin, Hint ve İran medeniyetleri kadınları aşağı görüp insanlıktan çıkarmış; erkeklere hak verilirken kadınlara vermemiş ve kadınları hak ve özgürlüklerden mahrum bırakmışlardır. Kadınların doğuda içerisinde buldukları durumun İslam dini ile alakalı bir durum olmadığını vurgulamak amacıyla bu örnekleri veren Âlem-i Nisvan, İslam dininde kadınların hali, talim ve terbiyesine önem verildiğini belirtmiştir.⁶²⁴

Kıyamet gününde Allah’ın karşısına çıkıldığında yüzün kızamaması ve tüm milletler karşısında rağbetli ve hürmetli görünebilmek için hac, zekât, namaz ve oruç gibi İslam’ın şartlarını yerine getirmek gerektiğini bildiren Âlem-i Nisvan, tam Müslüman olabilmek için

⁶²¹ “İlmi Hadis”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.36, s.570-571; “İlmi Hadis”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.37, s.578-579.

⁶²² “Açlara İane Ediniz! Şefkatli Analar! Ey Sevgili Kızlar!”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Ocak 1907, S.2, s.1-2.

⁶²³ “Hakikat-Efsane”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Ocak 1907, S.2, s.4-6.

“Kadınlar Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Mart 1907, S.9, s.3.

⁶²⁴ “Şark Kadınları”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.26, s.1-2.

Kur'an-ı Kerim'i okumak ve anlamak gerektiğini belirtmiştir. Peygamber efendimiz Hz. Muhammed ile "Din nedir?" sorulduğunda "Hüsn'ül-halk yani güzel halk güzel tabiat" olarak yanıtlamıştır. Buna göre dinin buyruklarına göre hareket etmek gerekirse İslam'ın şartlarını yerine getirdikten sonra tefekkür etmek, muhabbet etmek, aileye saygı ve hürmet etmek, küsleri barıştırmak gibi hayırlı işlerde de bulunmak gerekmektedir. Eğer bir çocuk Kur'an okuyup namaz kıldıktan sonra yalan söyler, adam söver ya da döver ise birinin hakkını yer, iftira edip ağlatırsa o çocuk iyi Müslüman iyi insan olamaz; belki kıldığı namazda kabul edilmez. Bu sebeple Âlem-i Nisvan, Hz. Muhammed'in "Din yahşilik, doğruluk demektir." Sözünü hatırlatarak insanların dini gerekçelere dayanarak kendi isteklerini yerine getirmeleri konusunda bir uyarıda bulunmuştur.⁶²⁵

Âlem-i Nisvan, "Kafkas'da Bayram Günleri" başlığı altında Ramazan Bayramının dini bir bayram olmasına rağmen Hristiyanlarında bu bayrama hürmet ederek bu günlerinde istirahat, gezinti ve eğlence ile geçirdiklerini belirtmiştir. Bu sebeple Kafkasya Dağları arasında dini bayram yerine milli bayram hükmünü alan bu bayramın Kafkas halklarının geniş katılımıyla ile Kafkasya farklı gelenek ve göreneklerin harmanlandığı bir alan olmuştur.⁶²⁶

6.1.5. Kadın Hukukî ve İnsanî Hakları

İsmail Gaspıralı, Türk dünyasında kadınların toplumda statülerinin olmamasını fark edip bunu değiştirmek için başladığı mücadelesinde kadınların erkeklerle eşit hak ve özgürlüklere sahip olmasını istemiştir. Âlem-i Nisvan'da kadınların dayanağı olmayan dini gerekçelerden sıyrılarak eğitim yolu ile kendilerini donanımlı bireyler haline getirerek hem kendilerini hem de çevrelerini aydınlatması istenmiş ve böylece hak ve özgürlüklerini kazanabilecekleri belirtilmiştir.

Şefika Gaspıralı'ya mektup yazan eşi Nesip Bey Yusufbeyli, bu mektuplarından birinde Âlem-i Nisvan dergisinde verilen kadın hak ve özgürlüklerine destek olmuş ve kadınların üzerinde kurulan baskının kadınlara engel olduğunu belirtmiştir;

⁶²⁵ "Tamam Müslüman", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.45, s.3.

⁶²⁶ "Kafkas'da Bayram Günleri", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.42, s.4.

*Halkımız ıkelıkten ötürü çok fazla ıleri gidememiştir. Erkeklerle göre daha zayıf olan kadınlarımız da daha kötü durumdadırlar. Acınacak durumda olan kadınlarımız, hayvanlara verilen hakları dahi kullanamıyorlar: Yüzü açık olarak bile dolaşamıyorlar. Öteki haklardan bahsetmeme bile gerek yoktur. Ne kadar acı da olsa durum bundan ibarettir.*⁶²⁷

“Kadınların Hakkı” başlığı altında Ayşe Apay imzasıyla Kırım’da açılan bir idarenin köprüler, okullar, hastaneler inşa ettikleri ve buralara görevli insanlar tayin ettikleri ancak Müslüman kadınların faydalı ve gerekli olan hiçbir işlerinin yapılmadığı bildirilmiştir. Kırk sene boyunca mekteplerde kadınların bir şey öğrenemediklerini belirten Ayşe Apay, “parayı veren düdüğü çalar” diyenlere karşı kadınların da para verdiklerini ancak hallerinin düdüğü olduğunu yazmıştır.⁶²⁸

Âlem-i Nisvan, Türk dünyasındaki kadınların cehalet içindeki buldukları durumdan silkelenip ayağa kalkmaları için Amerika, Avrupa ve Osmanlı gibi dünyanın birçok farklı bölgesindeki kadınların yaşam tarzları, giyim-kuşamları, hak ve özgürlüklerinden bahsederek kadınları umutlandırmak ve mücadele ruhunu aşılama istemiştir. Bu sebeple kadınların erkeklerden aşağıda kalmadıkları için Osmanlı kadınlarının harp gemilerini gezmek amacıyla kendi aralarında para toplayarak müsaade istediklerini paylaşan Tercüman gazetesi, kadınların bu isteklerinde tarihi olarak haklılık paylarının bulunduğunu belirtmiştir. Bu tarihi haklılık eski Türklerin Türkistan’dan, Şam’a, Şam’dan Moskova’ya ve Marmara’ya kadar seferler yaparken validelerini ve zevcelelerini de beraberlerinde götürmeye gayret ettiklerine dayandırılmıştır. Dünya’dan paylaşılan bu haberlere göre Almanya Berlin’de yalnızca kadınlara özel bir banka açılıp burada sadece kadınların çalışıp erkeklerin kabul edilmediğine⁶²⁹, Londra’da kadınların hak ve özgürlüklerini savunma amacıyla Uluslararası Kadın Cemiyeti kurulduğuna, Kongo meclisinde 120 milletvekilinden 20’sinin kadın olduğuna, Amerika Washington’da Marilla Rihter adlı bir kadın avukatın vali olmak amacıyla başvuruda bulunduğuna, Amerika Connecticut’da Rayobler adlı bir kadının dahiliye nezaretine tayin edildiğine ve Almanya Gera şehir tiyatrosunun direktörlüğüne Vağner adlı bir kızın geçtiğine yer verilmiştir. Bu gelişmelere rağmen kadınların hak ve özgürlüklerine engel olmaya çalışanlarında bulunduğuna da dikkat çekilmiştir. Almanya’da

⁶²⁷ Çınar, İ. (2018). “Mektuplardan Eğitimin İzini Sürmek: ‘Nesip Yusufbeyli’den Şefika Gaspıralı’ya Mektuplar”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(3), 2063-2064.

⁶²⁸ Ayşe Apay, “Kadınların Hakkı”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.44, s.1.

⁶²⁹ “Kadınlar Bankası”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.36, s.3.

kadınların gelişmelerine engel olmak amacıyla kadimci cemiyetlerin birine yarım milyon frank bağışta bulunduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Abdürreşid İbrahim Efendi'nin Beyan'ül Hakk gazetesinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın Kazan'a geldiğinde eğitim alan iki Tatar kızını görünce "Biz Türk kadın ve kızlarının böyle hürriyette yaşamalarını istemeyiz, yetmiş yaşından büyük validemin penceren baktığını görsem ok ile atardım" dediğini yazmasına karşın Rusya'da yaşayan Türkler bu habere itibar etmemiş ve Yıldız gazetesine yazılan bit mektupla Hilmi Paşa'nın böyle bir şey söylemeyip bilakis aydın kızları gördüğü için memnun olduğu belirtilmiştir.⁶³⁰

Osmanlı kadınları üzerinden verilen haberlerde Fazıla Hanım ile Safiye Hanım arasında geçen diyalogda Fazıla Hanım kadınların kendi vatanı ve milleti için siyasi bilgilere sahip olması gerektiğini savunurken Safiye Hanım ise kadınların öğrenmesi gereken daha önemli işleri olduğunu belirtmiştir.⁶³¹ Safiye hanıma toplum ve gelenekler tarafından kadınların görev algısının çizildiği bir kadinken Fazıla Hanım ise modern çizgide hayatını şekillendirmeye çalışan bir kadını ifade etmiştir. Doğu'da kadınların hak ve özgürlük mücadelesi Batı'ya göre daha zor kazanılmışsa da Batı'da kadimci kesime karşı mücadele devam etmiştir. Fazıla hanımın düşüncelerini destekler biçimde İngiliz kadınları da erkeklerle eşit hak ve özgürlüklere sahip olmayı talep ettiklerinde kadimcilerin tepkileriyle karşılaştıkları olmuştur.⁶³²

Doğu ve Batı arasındaki kadınların hak ve özgürlük mücadelesini kadınların kendi ifadelerinden dikkat çeken Âlem-i Nisvan, Avrupalıların Müslüman kadınlarla yakından görüşemedikleri ve görüşebilse de yok denecek kadar az görüşmeleri sebebiyle onların durumlarını anlayamadıklarını belirtmeleri üzerine bir Türkiye'ye seyahat eden Şumelya Nikaya adlı bir kadın tarafından aslında Batı'nın hor görüp üstten baktığı Doğu'nun kadınlarının bu durumdan şikayetçi olduğunu ve Türkiye'deki yönetim sisteminin değişikliğinden dolayı eksiklikleri olabildiklerini görünce hak vermiştir.⁶³³

Âlem-i Nisvan, müzik, dans ve tiyatro gibi kültürel alanlarda kadınların varlığını İslamiyet'in mahremiyet anlayışına göre edepsizlik ve uygunsuz olarak değerlendirilip

⁶³⁰ "Haberler", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.44, s.2-3.

⁶³¹ "Siyasiyat ve Kadınlar", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.34, s.3.

⁶³² "İngiliz Kadınları", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.26, s.3.

⁶³³ "Türk Hanımları", *Âlemi Nisvan*, 1910, S.26, s.3.

Mısır'da kahvehanede dans eden kızın namahrem olmadan izlendiğini belirtmiştir.⁶³⁴ Türklerde eski zamanlardan beri borazan, kemane, dare, klarnet, davul, zurna, dümbelek, keman gibi kendilerine özel musiki aletlerinin var olduğundan bahseden Âlem-i Nisvan, Buhara ve Semerkand'da kadın çalgılarını olduğunu ve bunların düğünlerde kadınlar için düzenlenen eğlencede çalıp eğlendirdiklerini paylaşmıştır.⁶³⁵ İstanbul kadınları arasında da Fransız lisanı ile piyano tahsilinin gittikçe artarken⁶³⁶ Avrupa ve Rusya şehirlerinde danslı oyunlara önem verilip kadın oyuncularında olduğuna bunlara "balet" dendiğinden bahsedilmiştir.⁶³⁷

Kadınların hak ve özgürlük arayışının Rusya Türkleri arasında yayılmaya başladığının bir ifadesi olan cemiyetler, kadınların için faydalı faaliyetler yerine getirerek mücadeleye katkıda bulunmuşlardır. Tereviski şehrinde Müslüman Hayriye Cemiyeti nezaretinde 30 kadar çocuğun eğitiminin sağlandığı yetimhane açılmıştır.⁶³⁸ Ufa Müslüman Kadınlar Cemiyeti, yetimhane açarak 600 kadar kız çocuklarına eğitim verirken cemiyetin kütüphanesinde ise bu çocuklara haftada üç gün kitap ve gazete okuyan kadınların geldiğine ve cemiyetin tüm işlerinin kadınlar tarafından idare edildiğine dikkat çekilmiştir. Kadınlar tarafından idare edilen bir diğer cemiyet olan Bakü Kadınlar Cemiyeti, para toplayarak milliyetçi duygularla kadın ve kızların eğitim almalarını sağlamışlar, cehaletin önüne geçme yolunda Rusya'da başka cemiyetler kurulmasını ve bu konuda fikir paylaşabileceklerini de belirtmişlerdir.⁶³⁹ Âlem-i Nisvan, kadınların eğitim ve iş hakları için mücadele eden Umum Bulgaristan Kadınlar Cemiyeti'ne ve Fransa'da kadınlara seçme hakkı tanınması için mücadele eden bir cemiyetten bahsederken⁶⁴⁰ İngiltere'de içkiye karşı mücadele eden bir cemiyette olduğu gibi bazı cemiyetlerde de kadın çalışan olduğuna yer vermiştir.⁶⁴¹

Vakit gazetesinden bir mektuba yer veren Âlem-i Nisvan, Tatar kadınların güneş görmeyen karanlık bir çukurda yaşadıklarını ve bu sebeple zayıf ve solgun yüzleriyle güneşe çıkmak isteyen bir güle benzetmiştir. Kadınların bu günlere kadar sabrederek hallerinden

⁶³⁴ "Mısır", *Âlem-i Nisvan*, 6 Nisan 1906, S.35, s.556-557.

⁶³⁵ "Türkistan Hanımlar Musikisi", *Alemi Nisvan*, 1910, S.28, s.2.; Bkz. EK- 27.

⁶³⁶ "Hanımlar Aleminde", *Âlem-i Nisvan*, 29 Kasım 1906, S.37, s.579.

⁶³⁷ "Başlıksız", *Âlem-i Nisvan*, 23 Şubat 1907, S.4, s.3-4.

⁶³⁸ "Tereviski", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.30, s.3.

⁶³⁹ "Bakü'de Kadınlar Cemiyeti", *Âlem-i Nisvan*, 30 Ocak 1907, S.2, s.2.

⁶⁴⁰ "Bulgarya", "Tokmaktan", başlıksız." *Âlem-i Nisvan*, 30 Ocak 1907, S.2, s.2.

⁶⁴¹ "Kadınların Saylav Hakları", *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.42, s.1.

şikâyet etmeseler de din adamlarının kadınların hallerini dikkate almamaları üzerine toplumun cehaletten kurtulabilmesinin tek yolunun kadınlardan geçtiğini fark ederek bundan sonra gözlerinin açıldığını ve kendi hukuklarını savunmaya başlayıp dünyada insan gibi yaşamak istemelerinin takdire şayan bir durum olduğu belirtilmiştir.⁶⁴² Hatta İran kadınlarından örnek veren Âlem-i Nisvan, İran’da yalnızca erkeklerin dini eğitim aldıklarını belirtirken kadınların yemek tarifini not alırken bile resimlerini çizdiklerini belirtmiştir. Ancak İran kadınlarının beyinlerinde terakkiperver kadın ve erkekleri kısıktırabilecek derecede parlak ilerici fikirlerin bulunurken bu fikirlerin ortaya çıkmasını 1880 yılında Amerikalılar tarafından Tahran’da kız mektebinin açılması ile gerçekleşmiştir. İlk mektebe yalnızca 12 Ermeni kızı giderken 1900 yılı itibariyle Tahran’da mektep sayısı 50’ye ulaşmış ve mektebe giden kız öğrenci sayısı 800’ü geçmiştir. Âlem-i Nisvan, İran kadınlarının eğitime kadar bu kadar hevesli olduklarını bilmediklerini ve İran’da kadınların talim ve terbiye almasının bu kadar ilerlediğinden haberleri olmadığını belirtmiştir.⁶⁴³

Âlem-i Nisvan, kadınlar hakkındaki olumlu haberlere yer verip gururlandığını belirtirken rahatsızlık duyduğu konuları da belirtmeden geçmemiştir. Bu rahatsızlıklarından biri olan Fransız kadınların gezerken moda diyerek her gün garip kıyafetler giydiklerine ve hatta örnek olarak saati önce boyunlarına asarak kullandıklarını, daha sonra bellerine koyduklarını ve bu modanın erkeklere de geçtiğini belirtirken son olarak bilezik gibi ayak topuklarına taktıklarını belirtmiştir. Modanın kadınları değiştirdiğini ancak kadınların bu durumu ne zaman anlayacaklarını soran Âlem-i Nisvan, dünyanın farklı yerlerinde yardıma muhtaç olan insanlar bulunurken çok pahalı yılan derisinden elbise diktirdiklerini belirtmiştir.⁶⁴⁴ Avrupa kadınlarının dar etekler giyindiklerini ancak moda diye giyindikleri bu eteklerin adım atıp yürümelerine bile engel oldukları için diken terziler Amerika’da protesto edilerek modayı değiştirmişlerdir.⁶⁴⁵

Kadınların hak ve özgürlüklerinin farkına varıp bu uğurda mücadeleye başladığı bu dönemin artık miting alanlarına kayarak kadın-erkek eşitliğinin sağlanana kadar durmayacağını belirten Âlem-i Nisvan buna örnek olarak Almanya imparatoru Wilhelm’in Kenigsberg’de yapmış olduğu konuşmasında “Kadınların cemaat işlerine karışmalarının

⁶⁴² “Hatun Kız Mektupları”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.34, s.3.

⁶⁴³ “İran Kadınları”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.36, s.2.

⁶⁴⁴ “Moda”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.36, s.3; “Yılan Derisinden Elbise”, *Âlem-i Nisvan*, S.36, 1910, s.3.

⁶⁴⁵ “Haberler”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.40, s.4.

uygun olmayıp böyle işlerden uzak bulunmaları gerekir” şeklinde beyanına karşılık özgürlük fikrine hizmet eden cemiyet üyesi kadınlar miting yaparak imparatorun sözlerini protesto etmiş ve imparatorun böyle fikirler söylemesine engel olamadıkları için hükümet memurlarını takdir etmişlerdir. Bu kadınlar “ne zaman olursa olsun hepimiz bir gün haklarımızı alacağız” fikrini savunmuşlardır.⁶⁴⁶

1906 yılı kadın hukukuna dair önemli bir mesele Rusya’nın Müslüman Türk basınında ve meclislerinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı verildiği zaman şeri hükümlere göre bunun uygun olup olmadığı müzakere olunmuştur. Bu konuda İslam uleması tarafından “Nizamen kadınlara hak verildiği taktirde adab-ı İslamiye’ye riayet edilmek şartıyla Müslüman kadınların seçme ve seçilme hakkı vermeleri caizdir.” Kararı alınmıştır.⁶⁴⁷ Bu kararın yanı sıra Petersburg’da Mimarlar toplantısında Rusya’da kadınlara özel mühendis ve mimarlık mektebi olmasa da taşrada bu gibi mektepleri bitiren kadınlara Rusya’da sınav yaparak resmen mimarlık vazifelerinin verilmeleri teklif edilmiş ve buna razı olsalar da kesin karar vermemişlerdir.⁶⁴⁸

Âlem-i Nisvan, insanların vahşi buldukları zamandan bahsederken bu dönemlerde toplumun liderleri erkekler arasından değil kadınlar arasından seçilmiştir. Bu sebeple ‘anaerkil’ diye adlandırılan bu dönemde erkeklerin etkisi şimdiki zamana göre tam tersi olarak çok az bulunmuştur. Buna göre yayın döneminde çocukların adları baba adıyla söylenirken tam tersi anaerkil dönemde ise annelerin adları ile çağrılmışlardır. Bu değişikliğin gerçekleşme sebebi olarak din ve ahlak gibi manevi değerlerin olmadığını belirten Âlem-i Nisvan, bu bağlamda dönemdeki insanların yaşayış tarzlarını garipsemiştir.⁶⁴⁹

Sonuç olarak toplumdan dışlanmış olan kadınların erkeklerle eşit hak ve özgürlüklere sahip olamamalarına karşı çıkan Âlem-i Nisvan, kadınların yaşam standartlarının yükseltilmesi için görevi ve amacı yalnızca ev işi yapmak ve çocuk bakmak olan kadının öncelikli olarak eksiksiz bir şekilde eğitilmesi gerektiğini savunmuştur. Kadının eğitilmesinin ardından geleceğin teminatı alınmış ve çocuklar aracılığıyla da nesillerin ve

⁶⁴⁶ “Nemse Kadınları”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.36, s.3.

⁶⁴⁷ “İdareden”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.42, s.1.

⁶⁴⁸ “Haberler”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.5, s.3.

⁶⁴⁹ “Analık Devri Kadimi: Tarih Temden Beşerden Berbat”, *Âlem-i Nisvan*, Numune Sayısı, 1905, s.7-8.

toplumun değişebileceği garanti edilmiştir. Kadınların dini gerekçelere dayandırılarak toplumdan soyutlandırılmasına karşı olarak hadis ve ayetlere yer vererek Kur'an-ı Kerim'den doğrudan bilgi paylaşılmasını sağlamıştır. Böylece kulaktan dolma bilgiler yerine doğru bilgiler aracılığıyla kadınların farkındalığının artması sağlanmıştır. Bunun yanı sıra farklı milletlerde kadınların edindiği meslekler ve hakları için vermiş oldukları mücadelelerden örnekler vererek kadınlara umut aşılanmak istenmiştir.

6.2. Işık'ta Kadının Toplumsal Durumu

Türk ve İslam medeniyeti geleneklerinden gelen ataerkil toplum yapısı sebebiyle erkek egemen toplum anlayışında cinsiyet farklılıkları temelinde aile içindeki ve dışarıdaki rolü, kadının eğitimi ve erken yaşta yapılan evlilikler kadın statüsü olmayan bir konuma getirilmiştir. Kadının iyi bir eş ve iyi bir anne olmasının dışında herhangi bir görevi bulunmazken kendisinin üzerinde baba ve eş iktidarı mevcut olmuştur. Baskı içerisinde çevrelenen kadının Azerbaycan toplumundaki durumu da aynı olmuştur.

Annelik gibi ulvi bir görev üstlenen kadın, toplumun geleceğini şekillendirmek gibi bir etkisi olabilecekken eğitimsiz ve cahil kalarak toplumu şekillendirmek yerine karanlığa itmeye mecbur tutulmuştur. Batı toplumları, eğitim almış kadınlar sayesinde her geçen gün ilerlerken Doğu toplumlarında ise her geçen gün daha kötüye gitmiştir. Kadının dış dünyaya açılması, ahlaksızlaşması veya ev işlerinin aksaması anlamına geleceğinden tasvip edilmemiş ve kadın ev sınırlarından dışarıya çıkması uygun görülmemiştir. Molla ve ahund gibi toplumun değer verdiği din adamları tarafından da bu düşüncelerin şeriat hükümleri ile desteklenmesi sonucunda toplumda kadının eğitim almaması adeta hukuki bir kural olarak kabul edilmiştir. Ancak şeriat hükümlerinin kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de eğitimin herkese farz olduğu buyurulmuş ve akla uygun işler yapılması tavsiye edilmiştir.

Erkeklerin günün çoğu vaktini dışarıda geçirmesi sebebiyle toplumun geleceği olarak atfedilebilecek olan çocuklarla en çok vakit geçiren kadınların toplum içerisinde hor görülüp eğitim haklarından mahrum bırakılmalarına, hicap ve nikab altında gizletilmelerine, bir meta değerince alınıp satılmalarına, kendi istekleri dışında kendilerinden yaşça büyük erkeklerle evlendirilmelerine, toplumda ikinci statüde

değerlendirilmelerine yer veren Işık gazetesi, toplumda bir uyanışın gerçekleşmesini amaçlamıştır. Hüseyin Cavid'in "Kadın" şiirinde kadınlar bu uyanışa davet edilmiştir;

Kadın ey sevgili hemşire, uyan.

Ana! Ey nazlı kadın, kalk uyan.

...

Senin âlemde vazifen, hissən,

Ne büyük... Hem ne ağırdır bilsen...

...

Perdeyi zulmet içinde sıyrıl,

Kahramanlar gibi kavgaya atıl.⁶⁵⁰

6.2.1. Kadının ve Çocukların Eğitimi

Toplumun en küçük birimi olan ailede alınan eğitim, okullarda verilen eğitimin temelini oluşturur. Bu bağlamda evde çocukla en çok vakit geçiren kişi olarak kadının eğitimsiz olması eğitimin ve dolayısıyla toplumun yetersiz olması anlamına gelir. Bu sebeple XIX. Yüzyılın sonları XX. Yüzyılın başlarında kadının eğitim hakkından mahrum oluşu Azerbaycan'da da söz konusu olmuştur. Işık Gazetesi söz konusu durumu gazetenin temel odak noktası haline getirdiği ilk sayısında yayınladığı "Hemşirelerimize İhtar" başlıklı yazısından anlaşılmaktadır. Cinsiyet fark etmeksizin her Müslümanın kendi milleti ve vatanının ilerlemesi için çalışmaya borçlu olduğunu vurgulayarak toplumun ilerlemesinde tek yolun eğitim ile mümkün olabileceğini savunan Işık, bunun için yaş ve zaman ayrımının olmadığını, eğitimin insan doğduğunda başlayıp vefat edene kadar devam ettiğini belirtmiştir.⁶⁵¹

Fark etmeden alınan eğitimin önemi oldukça yer veren Işık, "Nesil" başlıklı yazı dizisinde insanların karakter yapılarının anne ve babadan geçtiğini ve bu sebeple çocuklara eğitim verilirken dikkat edilmesi gereken durumlara yer vermiştir. Doğada hiçbir tesadüfe yer olmadığı gibi çocukların karakter yapılarının da oluşmasında tesadüfün olmadığını, bilgi, sağlık, hastalık gibi durumlarının yanı sıra içki, kumar, küfür gibi kötü huy ve karakter yapısının da anne ve babadan geçebileceği söz konusudur. Kötü ahlaka sahip olan anne ve

⁶⁵⁰ Hüseyin Cavid, "Kadın", *Işık*, 24 Mart 1912, S.9, s.3.

⁶⁵¹ "Hemşirelerimize İhtar", *Işık*, 1 Ocak 1911, S.1, s.1.

babanın oluşturduğu bir ailede dünyaya gelen çocuklar perişan bir halde büyüyerek devletine ve milletine yük olacaktır.⁶⁵² Anne ve babanın eğitilmiş bireyler olması halinde “sağlam evlatlar” yetişerek toplumda ilerleme görülecektir.⁶⁵³ Kadınlar için mekteplerin meydana getirilmemesi ve terbiye sahibi annelerin yetişmemesi devam ettiği sürece erkeklerin çok çalışmasının bir önemi olmayacak ve yetersiz olacaklardır.⁶⁵⁴ Gazetede ailenin eğitimsiz bireylerden meydana gelmesi ile aydın nesillerin yetişmesini “Karanlık ile ışık bir yerde cem olamaz!” sözüyle açıklanmıştır.⁶⁵⁵

*Çocuk bir fidandır, nereye ekersen o tarafa eğilecek veya bir mıknatıstır her ne görüp duysa onu kendine mıknatıs gibi çekecek. Bu aynı zamanda eğitilmiş bir annenin evladına terbiye vermesine de bağlıdır. Böylece evladının her iki dünyada da iyi olmasını sağlasın.*⁶⁵⁶

Sözleriyle kadın olmanın önemli bir görevi olarak çocuklarının yetiştirilmesi yani anneliği gören Işık Gazetesi, “Kimdir Mukassır” başlıklı hikayesinde küçükken annesinin yönlendirmesiyle yumurta çalan bir çocuğun büyüncü daha kıymetli eşyalar çalması sonucu mahkeme karşısına çıkınca suçlu olarak annesini göstererek kendisine annelik yapmadığına yer vermiştir.⁶⁵⁷ Çocukların ebeveynlerini ayna olarak görmesi sebebiyle ebeveynlerin kitap okuma alışkanlığını bizzat kendileri de okuyarak çocuklarına göstermesi⁶⁵⁸ ve toplum içinde konuşmalarına dikkat etmesi gibi çocuğun bulunduğu yerde yetişmelerinde rol oynayacak durumlara dikkat etmeleri gerektiğine yer verilmiştir.⁶⁵⁹ Ayrıca Jean Jacques Rousseau’nun eğitim anlayışını benimseyen Lev Tolstoy’un çocuklarına verdiği terbiyeden örnek veren Işık gazetesi, çocukların isteklerinin dikkate alınması ve yanlış yapılan hareketlerin cezalandırılarak tekrarının önlenmesine dikkat çekerek doğru ve etkili eğitim modelini ortaya koymuştur.⁶⁶⁰

⁶⁵² Hatice, “Vezaif-i Beytiyye: İzdivacın Ehemiyeti”, *Işık*, 5 Mart 1911, S.7, s.4-5.

⁶⁵³ “Nesil”, *Işık*, 1 Ocak 1911, S.1, s.5-6.

⁶⁵⁴ Rahim Bedlebkov, Tebrik, *Işık*, 12 Mart 1911, S.8, s.6-7.

⁶⁵⁵ Şabanzade, Şehrebanu Hanım, “Okumak Lazımdır”, *Işık*, 1 Ocak 1911, S.1, s.7-8.

⁶⁵⁶ Mahmudzade, Maral Hanım, “Müselman Hanımlarının Öz Uşaklarına Terbiyesi”, *Işık*, 1 Ocak 1911, S.1, s.9.

⁶⁵⁷ Felezkade, “Kimdir Mukassır?”, *Işık*, 5 Şubat 1911, S.3, s.4.

⁶⁵⁸ Şevkiye, Gevher, “Anaların Vazifesi”, *Işık*, 3 Mart 1912, S.7, s.3.

⁶⁵⁹ Rahimbeyzade, Huraman “Validelerin Başlıca Vazifeleri yahut Çocuğu Ne Yolda Terbiye Etmeli”, *Işık*, 28 Ocak 1912, S.2, s.5-6.

⁶⁶⁰ Nahçivani, Ali Ekber, “Graf L.N. Tolstoy’un Etfaline Terbiye Vermesi”, *Işık*, 3 Mart 1912, S.7, s.6-7; Nahçivani, Ali Ekber, “Graf L.N. Tolstoy’un Etfaline Terbiye Vermesi”, *Işık*, 17 Mart 1912, S.8, s.4-5.

Yanlış, eksik ve hurafe denilebilecek bilgilerle çocuk bakımlarının yapıldığı ve bu sebeple birçok çocuğun küçük yaşta vefat ettiği bir dönemde Işık gazetesi, kadınların çocuklarını terbiye etmesi dışında çocuklarının bakımının da nasıl yapılması gerektiğine değinmiştir. Maddeler halinde çocuk bakımında dikkat edilmesi gereken hususlar verilmiştir. Çocuklarını düşünerek çocukları gece yemek yedirmek için kaldıran annelere gereğinden fazla yedirmenin lüzumunun olmadığı benimsetilmeye çalışılırken çocukların yaşına uygun olarak beslenmesi ve iki yaşına geldiğinde çocuğun süttten kesilmesi uyarısında bulunulmuştur.⁶⁶¹ Hatta çocuklarını uyutmak için beşikte sallayan annelere bunun çocukların beynine zarar verdiği⁶⁶² ve uyutmak için haşhaş çayı veren annelere bu çayın bağımlılık yapabildiği ve ölümcül olabileceği bilgisi verilmiştir.⁶⁶³ Ayrıca çocuklara verilen emziklerin çocuklarının karnını doyurmadığı, ağız yaralarının olduğu ve emziksiz rahat olmadığı için çocuklara emzik verilmemesi gerektiği bildirilmiştir.⁶⁶⁴ Çocuğun beslenmesi kadar temizliğine de önem verilmesi gerektiğinden çocuğun yıkanırken dikkat edilmesi gereken hususlarına yer verilmiştir.⁶⁶⁵

Çocukların bakımı ile ilgili Jenskoye Delo (Kadın İşi) adlı Rus gazetesinden Finlandiya'dan örnekler tercüme eden Ağababa Yusufzade, çocuklara aile içerisinde önem verildiğini, sohbet makamlarında kendilerine yer ve söz verilirken Azerbaycan toplumunda "Sofrada konuşan çocukları şeytan kaçıırır" gibi cümlelerle çocuklara söz verilmediği gibi korkutulduğunu aktarmıştır. Bunun yanı sıra Finlandiya'da kız ve erkek çocuklarının birlikte eğitim aldıklarını, ders çalışabildiklerini, spor yapabildiklerini kısacası kız-erkek çocukları arasında herhangi bir ayrıştırma yapılmadığı halde ahlaka aykırı herhangi bir olayın gerçekleşmediğini de aktararak Azerbaycan toplumunun eğitime ihtiyacı olduğunu vurgulamak istemiştir.⁶⁶⁶

⁶⁶¹ Hatice, "Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?", *Işık*, 26 Şubat 1911, S.6, s.11-12; Hatice, "Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?", *Işık*, 5 Mart 1911, S.7, s.7; Hatice, "Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?", *Işık*, 12 Mart 1911, S.8, s.3-4; Hatice, "Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?", *Işık*, 19 Mart 1911, S.9, s.6-7; Hatice, "Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?", *Işık*, 2 Nisan 1911, S.11, s.1-2; Hatice, "Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?", *Işık*, 9 Nisan 1911, S.12, s.2-3; Hatice, "Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?", *Işık*, 26 Şubat 1911, S.19, s.2-4.

⁶⁶² "Emecek Uşakların Beşik veya Yuğruka Yırgalamak", *Işık*, 7 Mayıs 1911, S.16, s.3-4.

⁶⁶³ Batrişina, Emine, "Haşhaş Çayı Baresinde", *Işık*, 5 Mart 1911, S.7, s.7.

⁶⁶⁴ "Süd Emen Uşağa Emzik vermek Hususunda", *Işık*, 23 Nisan 1911, S.14, s.3-4.

⁶⁶⁵ "Ne Sevak Emecek Uşağı Temizlikte Saklamak", *Işık*, 14 Mayıs 1911, S.17, s.5-6.

⁶⁶⁶ Yusufzade, Ağababa, "Finlandiya'da Kızlar Terbiyesi", *Işık*, 7 Mayıs 1911, S.16, s.7-8; Yusufzade, Ağababa, "Finlandiya'da Kızlar Terbiyesi", *Işık*, 14 Mayıs 1911, S.17, s.7-8.

Kadınların çocuk dünyaya getirmesini büyük bir meziyet olarak değerlendiren Işık gazetesi, çocukların bakımına yer verirken onları dünyaya getiren annelerin de sağlığını da es geçmemiştir. Hamile veya doğum yapan kadınların sağlığına dikkat edilmesi için maddeler halinde “Hamile ve Vaz-ı Haml İtmış Analar İçin” başlıklı fenni makaleyi yayınlamıştır. Bu makalede hamile olan kadının beslenmesi, ağır eşyaları kaldırmaması, kendisine kötü söz söylenmemesi, doğumdan sonra dinlenmesi, beslenmesine dikkat etmesi, doğumu yaptıracak olan ebenin temizliğine dikkat etmesi ve doğum esnasında kullanılan ekipmanların temizliğine dikkat edilmesi gerektiği ve bu süre zarfında ailenin hamile veya doğum yapmış kadına destek olması gerektiğine vurgu yapılmıştır.⁶⁶⁷ Kadınlara normal bir zamanda değer verilmediği gibi hamile olduğu dönemlerde de değişiklik yapılmadığı için Işık gazetesi bu konuya yer vermiş ve küçük yaşta kadın ölümleri ve bebek düşüklüklerinin önüne geçmeyi amaçlamıştır.

Gazetede “Bacılarıma Bir Neçe Söz” başlığı altında bir dizi yazı yayımlayan Çaykıraklı Hayat Hanım, “Bacılarım çalışalım ki balalarımız kendilerini hor görmesin ve balalarımız da hor görülmesin. Bizlere de mektepler açılsın, mekteplerimizde muallimelerimiz olsun, çocuklarımız okumaya başlasınlar ki vatanımızın geleceği karanlıkta kalmasın.” Sözleriyle kadınların eğitim alması için motive edici sözler sarf etmiş ve kadınların eğitimlerinin toplum için önemini ne derece olduğunu kavramalarını sağlamıştır. Toplumun yargıları neticesinde eğitim hakkından mahrum tutulan kadınları Hz. Muhammed’in “İlim Çin’de bile olsa gidip alınız.” Hadisini örnek vermiştir.⁶⁶⁸ Çaykıraklı Tuba Hanım Sultanzade de bu hadisi destekler nitelikte Millet-i İslam’ın geri kalmasında tek sebebin birlik olmamak ve anaların terbiye almamış olmasında görmüş ve bu sebeple ileride birer anne olacak olan kız çocuklarının okuyup yazmayı öğrenmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁶⁹

Nabat Nerimanzade, Abdülhak Hamid Tarhan’ın “Bir milletin nisvânı derece-i terakkisinin mîzânıdır.” Sözlerine makalesine yer vererek bir milletin medeniyet seviyesini ölçütü olarak o milletin kadınlarının toplum içerisindeki konumu olduğu görüşünü savunmuştur. Toplumun medenileşmesinde kadının bir ölçüt olarak değerlendiren Nabat

⁶⁶⁷ “Hamile ve Vaz-ı Haml İtmış Analar İçin”, *Işık*, 21 Mayıs 1911, S.18, s.2-3; “Hamile ve Vaz-ı Haml İtmış Analar İçin”, *Işık*, 26 Şubat 1911, S.19, s.6-7; Yusufzade, Ağababa, “Hamile Fale Avratın ve Onun Uşağının Himâye Olunması”, *Işık*, 18 Haziran 1911, S.22, s.4-5.

⁶⁶⁸ Çaykıraklı Hayat Hanım, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, *Işık*, 5 Şubat 1911, S.3, s.6-7.

⁶⁶⁹ Çaykıraklı Tuba Hanım Sultanzade, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, *Işık*, 9 Nisan 1911, S.12, s.6.

Hanım, bunun şeriat hükümlerini gerekçe göstererek engellenmesine karşı çıkmış ve Kur'an-ı Kerim'in emri ve Hz. Muhammed'in sözleri ile ilim öğrenmenin farz derecesinde olduğunu savunmuştur. Toplumun içerisinde bulunduğu cahilliği bir rezalet olarak gören Nabat Hanım, öncelikle asıl terbiyeyi veren kişi olarak validelerin eğitilmesini ardından yetişen kız çocukları için şehirlerde kız mekteplerinin açılması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁷⁰

Anneliği büyük ve önemli bir görev olarak değerlendiren Yukarıbaşı, padişahlar gibi devlet yöneticilerinin aslında bir annenin eseri olduğu için milletlerin geleceğinin de kadınların elinde şekillendiğini belirtmiştir. Çünkü kadın akıllı, terbiyeli, ilimli ve milliyetçi bir evlat yetiştirerek vatanına milletine hayırlı bir evlatta yetiştirebilirken başıboş ve terbiyesiz bir evlat yetiştirerek milletin geleceğini karanlığa sürükleyebilir. Bu sebeple cennet ve cehennem de anahtarı annelerin elindedir.⁶⁷¹ Kadınları vakitlerini sokaklarda boş boş gezerek geçirmek yerine okumaya harcayarak sadece türlü türlü eziyete tabi tutulacakları cariyelikten kurtulmaları için teşvik eden Huraman Rahimbeyzade, her şeyin çoğaldıkça ucuzlaştığını ancak ilimin çoğaldıkça pahalılaştığını belirterek eğitime önem vermiştir.⁶⁷²

Işık gazetesi kadınların durumları hakkında fikirlerin paylaşıldığı ilk toplantıdan haber vermiştir. Kadınların eğitim alabilmeleri için ilk görüşler 25 Mart 1911'de Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in mektebinde kadınlara özel bir toplantı düzenlendiğinde paylaşılmıştır. Bu toplantının başında Sona Hanım Tagiyeva bulunurken toplantıya 250 kadın katılmış ve bu toplantıda tiyatro gösterisi yaparak daha önce hiç tiyatro izlememiş kadınlara tiyatro özendirilmiştir. Sekiz saat süren toplantıda çocuk sesleri eşliğinde ilim ve terbiye konularında birbirlerine fikir danışmış ve görüşlerini paylaşmışlardır.⁶⁷³ Bu toplantıdan sonra kız çocuklarının yalnızca evlendikleri zaman evin sorumlulukları olan, yemek yapmak, temizlik yapmak, dikiş dikmek, çocuk bakmak gibi işleri öğrenmek yanı sıra mektebe giderek okuma-yazma öğrenmesi için kızların eğitim alması öncelikli amaç kılınmıştır. Bir namaz suresi bile bilmeyen kızları dilsiz hayvanlara benzeten Çayıraklı Hayat hanım, Ermeni ve Gürcü gibi milletlerin kadınlarının okuma-yazma bilerek milletlerini geliştirdiklerini ve Azerbaycanlı kadınların durumlarına güldüklerini

⁶⁷⁰ Şevkiye, Gevher, "Talim ve Terbiyenin Nisvan Üzre Ehemmiyeti", *Işık*, 12 Mart 1911, S.8, s.5.

⁶⁷¹ Yukarıbaşı, "Ramazan El-Mübarek Yakınlaşır", *Işık*, 6 Ağustos 1911, S.25, s.3.

⁶⁷² Rahimbeyzade, Huraman, "Okumak Herhalde Lazımdır", *Işık*, 19 Şubat 1911, S.5, S.11.

⁶⁷³ Hatice, "Bakü Ünâs Mektebinde Hanımlar Temaşası", *Işık*, 2 Nisan 1911, S.11, S.4-5.

belirtmiştir.⁶⁷⁴ Ermeni çocuklarının boş vakitlerini kitap okuyarak veya resim yaparak değerlendirdiğini gören Hayat Hanımı⁶⁷⁵ destekler biçimde Allahyar Alibeyov da Rus çocuklarının sokakta yürürken bile ders hakkında konuştuklarını belirtmiştir.⁶⁷⁶ Toplumun içerisinde bulunduğu bu gülünç durumdan kurtarabilmek ve kızların ömürlerinin yok yere harcanmasına engel olmanın tek yolu kızların terbiye ve talimden mahrum olan molla eşlerinin verdiği eğitimlerden kurtarılarak yeni usul mekteplerde eğitim almalarını sağlamaktır.⁶⁷⁷ Kadınların aile ve toplum baskısı sebebiyle eğitim alamaması aslında çocuk ile en çok vakit geçiren kişiler yani ilk öğretmenleri olması gerekçesiyle nesillerin de cahil yetişmesine neden olacağı bilincinde olan Işık gazetesi, “Eğer annelerimiz cahil kalıp dört duvar arasında kalmaya devam ederse biz bu kadınlardan nasıl terbiye ve marifet bekleyebiliriz? Bunlar nasıl küçük çocuklara terbiye verip büyütebilirler?” sözleriyle toplumun yargılarını yıkmak için mücadele etmiştir.⁶⁷⁸

Işık kadınların eğitim alabilmesi için en büyük mücadeleyi dini hükümlerin izahını yanlış yaparak toplumun fikirlerini sömüren kadimci din adamlarına karşı vermiştir. Kadının kız çocuk dünyaya getirdiğinde toplumda üzüntüye neden olması ve kız çocuklarının eğitim almasının ahlaksızlık olarak nitelendirilmesi gibi kadınların dini olarak ikinci sınıf olarak değerlendirildiği “Bir Alime Kızın Sual Eylediği Mesele” adlı şiirde şu satırlarında görülmektedir⁶⁷⁹: “Arvadın akli ve dini naksdır/ Yazı bilmek olar için pisdir...”

Kadınları erkeklere kıyasla “akıl ve zekâ bakımından zayıf ve vicdanen nazik ve narin olduğu için fiziksel-ruhsal olarak erkeklerden daha az dirençli” olarak değerlendiren aydınlar, bundan dolayı kadınları yardıma muhtaç olarak görerek kadınların yalnızca sabahtan akşama kadar mutfakta çalışmasını meşru görmüşlerdir. Bir duygu biçimi olan ağlamayı bile zayıflık olarak addederek erkeklerin yapması ayıp, kadınların yapması uygun görülmüştür.⁶⁸⁰ Ancak toplumu bu cahil fikirlerin karanlığından kurtarabilmek için Hatice

⁶⁷⁴ Çaykıraklı Hayat Hanım, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, *Işık*, 18 Şubat 1911, S.4, S.6.

⁶⁷⁵ Çaykıraklı Hayat Hanım, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, *Işık*, 5 Şubat 1911, S.3, S.6-7.

⁶⁷⁶ Alibeyov, Allahyar, “Küçede Gördüklerim” *Işık*, 11 Haziran 1911, S.21, S.7.

⁶⁷⁷ Şevkiye, Gevher, “Kızlarımızın Terbiyesi”, *Işık*, 17 Mart 1912, S.8, s.8.

⁶⁷⁸ “Napolyon’un Suali”, *Işık*, 12 Şubat 1911, S.4, s.5.

⁶⁷⁹ Nebizade, Maral Hanım, “Bir Alime Kızın Sual Eylediği Mesele”, *Işık*, 17 Mart 1912, S.8, S.3.

⁶⁸⁰ Yukarıbaşı, Musibetli Günlerimiz, *Işık*, 31 Aralık 1911, S.34, S.2-3.

Alibeyova buna karşı çıkararak kadınlar için talim ve terbiyenin vacib olduğunu tasdik etmiş ve bu terbiyenin dil, din ve ev işlerini içermesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁸¹

Ahlakı bozuk olanlara bakarak ilim almış kadınların hepsini ahlaksız ve iffetsiz olarak yargılamak gibi genel bir yargı ilme yapılan en büyük zulümdür.⁶⁸² Nitekim Işık gazetesi, yoğunlaşan dini baskılara karşı 1912 yılının 9. Sayısından itibaren Arapça, Türkçe ve Rusça olarak Hadis-i Şeriflere yer verdikten sonra “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretleri’nin “Işık’a” Hediyesi” başlıklı yazı dizisinde Müslüman alim, hatip, şair, tercüman ve hattat gibi kadınların isimlerini yayınlarak İslamiyet’in kadınların eğitim almasına engel teşkil eden bir din olmadığını ortaya koymuştur.⁶⁸³ Hatta “Alem-i Nisvân’a Bir Nazar: Hanım Beecher Stowe” başlıklı bir yazıda “Tom Amca’nın Kulübesi” adlı dünya klasiği olan romanı ile tanınan Amerikalı Harriet Beecher Stowe adlı kadın yazarın biyografisine yer vererek Müslüman kadınlara örnek olması amaçlanmıştır.⁶⁸⁴ Kadınları bu örneklerin eğitime karşı öncelikle kendilerinde bir istek uyandırması amacıyla teşvik edeceği düşünülmüştür.

6.2.2. Kadının Örtünmesi ve Hicab Meselesi

Işık gazetesi, kültürel ilerleme ve ilim öğrenmenin öneminden bahsederken, diğer taraftan da örtünme konusunu din ve şariat çerçevesinde üstün tutmuştur. Bu duruma Ahund, molla ve kadıların kadın hakları tartışmalarında hicab meselesinin kadınların lehine çözümlenmesine engel olmak amacıyla Işık gazetesine gönderdikleri mektuplar yön vermiştir.⁶⁸⁵ Bu mektuplardan biri olan Şirvanzade imzalı mektupta “*kadın ilim sahibi olduğunda özgürlük talebinde bulunacaktır. Eğer özgürlükte amaç hicabsızlık ve iffetsizlik*

⁶⁸¹ Abbasov, Seminarist A., “Kızların Terbiye ve Talimine Dair Bazı Eşhasa Cevap”, *Işık*, 10 Aralık 1912, S.33, S.4.

⁶⁸² Ahundzade, Asya, “Bahariyat-ı Aine”, *Işık*, 21 Mayıs 1911, S.18, s.6.

⁶⁸³ “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”, *Işık*, 24 Mart 1912, S.9, s.2-3; “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”, *Işık*, 31 Mart 1912, S.10, s.2-3; “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”; *Işık*, 7 Nisan 1912, S.11, s.2-3; “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”; *Işık*, 14 Nisan 1912, S.12, s.2-3.

⁶⁸⁴ Muradova Z., “Alemi Nisvana Bir Nazar”, *Işık*, 8 Ekim 1911, S.29, s.4-6.

⁶⁸⁵ Gasımova, A. (2010). *XX. Asrın Evvellerinde Şimali Azerbaycan Matbuatında Kadın Problemleri (1901-1917)*, Bakı: Adiloğlu, 146.

ise yanlıştır. Eğer aslına uygun ise ne kusuru var?” diyerek hicab meselesinin eğitime engel olmadığı belirtilmiştir.⁶⁸⁶

“Yolda Gördüğüm” başlığı altında Viladikafkas demiryolunda Fransızcası olan eğitilmiş bir Türk kadınının yabancı bir kadınla olan diyalogunda çarşaf ve ilim arasında ilişki kurulmuş ve kadınların eğitim almasında çarşafın engel olmadığı, çarşaf giyinen kadınların da eğitim alabilecekleri yargısı oluşturulmak istenmiştir. Çarşafın herhangi bir kısıtlama getirmediği savunulmuştur;

Yabancı Kadın: “Siz böyle bilgili olduğunuz halde neden kendinizi bu parça ile sarmışsınız?”

Türk Kadın: “Milli adetimiz olduğu için giyiniriz. Çarşaf giyinmenin bilgeliğe bir zararı var mı?”

Yabancı Kadın: “Hayır. Zararı yoktur ancak özgürlüğe aykırıdır.”

Türk Kadın: “Afedersiniz Hanım. Bu kıyafetin özgürlükle bir alakası olamaz.”⁶⁸⁷

Aydınlar ve din adamları arasında dönemin tartışma konusu olan ve bir fikir birliğine varılamayan hicab meselesi hakkında Hatice Alibeyova da çarşafın kadınların hak ve özgürlüklerini kısıtlamadığı için hicabın tamamen ortadan kaldırılmasından yana olmamıştır. Avrupalıların hicabı kaldırmak konusunu abarttıkları için kendi aydınlarının bile kadınlarından nefret ettiklerini belirten Hatice Hanım, şeriat hükümleri çerçevesinde kadınların ilim ve terbiyeden mahrum kalmamalarını sağlamak istediklerini ifade etmiştir. Sibiryâ hapishanelerinin gençlerle dolduğunu, Kur’an-ı Kerim üstüne yalana yemin eden, Kur’an-ı Kerim okuyup günah işleyen, kahvehanelerde vaktini boşa harcayan, kendi dilini konuşamayan, İslam dininin gereklerini bilmeyen, Kutsal mekanları ziyaret edip kendisine bir şey katmadan geri gelen, Rus kadınlarından eş alan ve birbirlerini öldüren kişileri dünyaya getiren anneler olduğundan kadınların ilim ve terbiyeden yoksunluğu bir milleti ve hatta bir medeniyeti yok edebilir.⁶⁸⁸ Bu sebeple kadınların şekilden önce içeriğe önem vererek hicab meselesinden önce talim ve terbiye konusunu halletmeleri gerekmektedir.

⁶⁸⁶ Şirvanzade, “Mektub”, *Işık*, 16 Nisan 1911, S.13, s.8.

⁶⁸⁷ Meşreki, “Yolda Gördüğüm”, *Işık*, 9 Nisan 1911, S.12, S.8.

⁶⁸⁸ Alibeyova, Hatice, “Hukukumuz”, *Işık*, 5 Şubat 1911, S.3, S.3.

Kadını en yüksek mevkiye getirerek kıymet veren İslam dininin buyruklarının kadimci din adamları tarafından yanlış değerlendirilip uygulanması sebebiyle yabancı milletler tarafından din kaynaklı kadınların hor görüldüğü düşünülmektedir. Buna örnek olarak Barones Von Rosen adlı bir Rus asilzadesi, İslam dinin gereklerinden namaz, hac, zekât ve orucu yerine getirmektedir ancak İslamiyeti kabul edip örtüldüğünde işini bırakarak başkalarına devretmek zorunda kalacağı düşüncesiyle çarşaf giymek ve peçe takmak konusunda çekinceleri bulunmaktadır. Kadı Yusuf Zahidzade, İslam dininde hiçbir engelleme olmadığını ve hatta bu çekincesinin yersiz olduğunu Avrupa’da peçe ve eldiven takmanın moda olduğu gerekçesiyle “İsbat-ı Hak” başlıklı yazı dizisinde maddeler halinde yanıtlayarak açıklamıştır.⁶⁸⁹

Viladikafkas şehri Dağıstan kadısı Yusuf Zahidzade, Kur’an-ı Kerim’de kadınların örtünme ile ilgili olan Ahzab Suresi 34. Ayet, Nur Suresi 31. Ayet ve Nur Suresi 60. Ayetlerine göre İslamiyet’te giyim ve kuşamanın olması gereken çerçevesini çizmiştir. Bu ayetlere göre kadınların dışarıya çıkacakları vakit özel elbiselerini giymeli ve baş örtüsünü yaka üstüne kadar örtmelidir. Ziyetlerini göstermemeleri ve iffetli olmaları kendileri için hayırlıdır.⁶⁹⁰ Kadınlara değer verildiği bu ayetlerde yüz örtüsüne dair herhangi bir çerçeve çizilmemesi nedeniyle İran, Kafkasya ve Osmanlı’da yüz örtmek bir adet olarak görülmüştür.⁶⁹¹ Bu sebeple eğitim almış ve çarşaf giyinmeyen kadınların toplumun yargılarını yıkmak amacıyla İslami gereklere çarşaf giyinen kadınlardan daha fazla itina göstermeleri gerekmektedir.⁶⁹² Batı modası olan “tuvalet” adı verilen kıyafetlerin giyilerek erkeklerin yoğunlukta olduğu yerlere gitmesi⁶⁹³, “İ. L. Berişvili’nin Kadın ve Erkek Kuaförü”ne giderek kadınların saçlarını yabancı bir erkeğe yaptırması toplum tarafından yargılanmış⁶⁹⁴ ve Hatice hanım Alibeyova tarafından uygun görülmemiştir.

Kuran’ı Kerim’de giyim-kuşama dair olan ayetlerin kesin ve net çizgileri olmaması sebebiyle bunu bir tercih olarak değerlendirerek çarşafa karşı çıkan yazarlardan biri olan Çaykıraklı Tuba Hanım, “*Avrat yüzünü namahrem görse günahdır. Peki biz kızlar ne*

⁶⁸⁹ Zahidzade, Yusuf Kadı, “İsbat-ı Hak”, *Işık*, 11 Haziran 1911, S.21, S.2.

⁶⁹⁰ Zahidzade, Yusuf Kadı, “İsbat-ı Hak”, *Işık*, 18 Haziran 1911, S.22, S.3.

⁶⁹¹ “Her Sese Kulak Asma!”, *Işık*, 23 Temmuz 1911, S.24, S.2.

⁶⁹² Yukarıbaşı, “Mahremane Sohbet”, *Işık*, 16 Nisan 1912, S.13, S.2.

⁶⁹³ Alibeyova, Hatice Hanım, “Molla Nasreddin’e Cevab”, *Işık*, 28 Mayıs 1911, S.19, S.2.

⁶⁹⁴ “Barikmahir İ. L. Berişvili’ye İdareden Açık Mektub”, *Işık*, 26 Mart 1911, S.10, S.1.

zamana kadar ilimden mahrum kalacağız?” diyerek çarşafın eğitime engel olduğunu belirtmiştir.⁶⁹⁵ Ayrıca çarşaf sadece eğitime engel olarak değil çamaşır yıkamaya bile engel görülmüş ve deniz kenarında çamaşır yıkayan kadınların çarşaf giyinse bile kolları, yüzleri, sineleri ve bacaklarının ister istemez açmak zorunda kaldıkları için sözlü tacize maruz kaldıkları belirtilmiştir.⁶⁹⁶ Münevver Hanım Alihanlı ise çarşafın bu engelleyici özelliğini “İskender seddi” olarak nitelendirmiştir.⁶⁹⁷

Hicabın koruyucu bir gereklilik veya engelleyici bir unsur olarak değerlendirildiği bir dönemde Işık gazetesi dönemin gereklerine göre hareket etmiş olsa da bu tartışmanın sonunda ister yüzü açık ve başı şapkalı olsun ister yüzü kapalı ve başı bağlı olsun Müslüman olmaktan önce ahlaklı ve edepli bir insan olmak gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁹⁸

6.2.3. Evlilik Müessesinde Kadın

Aile kavramını, bir kadın ve erkeğin birbirlerine olan ilgisi ve birlikte yaşama isteklerinden meydana geldiğini tanımlayan Işık gazetesi, ailenin evlilik temelleri üzerinde inşa edildiğini savunmuştur. Karşılıklı muhabbet ve özveriye dayanan bu ilişki biçimin insanoğlunun doğasına uygun olduğu ve evlilikle ilgili ilişkilerini taçlandıran kişilerin merhametle mükafatlandırılacakları Kur'an-ı Kerim'de de bahsedilmiştir. Gazete evlilik kurumunu din ile ilişkilendirerek insanoğlunun başlangıcı olan bilinen Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın ilişkisini bir dini bir emir olarak nitelendirmiştir.⁶⁹⁹ Işık gazetesinde de insanın dünyaya iki kere geldiğini, birincisinin anneden olduğunu ikincisinin ise evlendikten sonra olduğuna yer verilmiştir. Çocukken kötü vakitler geçirmeyen insan, evlendikten sonra kötü şeyler yaşasa da bunlara sabredip dikkat etmesi çok büyük sıkıntı vermiştir.⁷⁰⁰

Işık gazetesi, bir Alman alimesinin yapmış olduğu araştırmaya yer vererek bu araştırmada evlenmemiş olan insanların daha az yaşadıklarını, bunun düzen ile ilgili olmayıp yalnızlıkla ilgili olduğunu belirterek evlilik müessesinin gerekli olduğunu vurgulamıştır.⁷⁰¹

⁶⁹⁵ Sultanzade, Çaykıraklı Tuba Hanım, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, *Işık*, 9 Nisan 1911, S.12, S.6.

⁶⁹⁶ Yukarıbaşı, “Mahremane Sohbet”, *Işık*, 16 Nisan 1912, S.13, S.2.

⁶⁹⁷ Alihanlı, Münevver Hanım, “Bacılarıma Evvelinci Mektubum”, *Işık*, 14 Nisan 1912, S.12, S.6.

⁶⁹⁸ “Her Sese Kulak Asma!”, *Işık*, 23 Temmuz 1911, S.24, S.2.

⁶⁹⁹ Nasih, “İlim Kime Çok Lazımdır?”, *Işık*, 19 Şubat 1911, S.5, S.9-10.

⁷⁰⁰ Aliyarov, Mehdi, “İki Kızlar!”, *Işık*, 26 Şubat 1911, S.6, S.9.

⁷⁰¹ Yukarıbaşı, “Nesil”, *Işık*, 19 Mart 1911, S.9, S.4-6.

Bu kutsal müessese de kişilerin birbirlerine karşı tatlı dille konuşup güler yüzlü davranmaları evliliğin sağlıklı sürekliliğini sağlayacaktır.⁷⁰² Bu sürekliliğin sağlanabilmesinde kişilerin birbirlerine karşı olan görev ve sorumlulukları yerine getirmesi etkilidir. Işık gazetesinin yayımlandığı döneme göre erkek ailenin sahibi olarak görülüp ailede iyi ve kötü olan her şey ona ait sayılmıştır. “Bir evde iki müdür olmaz” anlayışından hareketle ikilemlik yaratıp düzenin bozulmaması için evde liderlik vasfı erkeğe yakıştırılırken kadın erkek ile eşit sayılmamıştır.⁷⁰³ Aslında evliliğin sadakat, güven, dürüstlük, saygı ve şefkat esaslarına dayanması gerektiğini bildiren Hatice hanıma göre erkek kadınına önem vermeli ve dikkat etmelidir. Zenginliğinden dolayı birisiyle evlenmemeli ve evlendiği kadını hicap altında gizlememelidir.⁷⁰⁴ Kadın ise ev işleri ve çocuk bakımı gibi işlerde sorumlu olarak görülmüş ve kadının ev içerisinde kalmasına “*kadını evde döşek eyliyorsunuz*” diyerek kadınların eve hapsedilmesine karşı çıkan aydınlara kadının ev içerisindeki görev ve sorumlulukları sebep gösterilmiştir.⁷⁰⁵

Toplumun temelini sağlam kılmak için toplumun en küçük yapı birimini oluşturan aile kurumunun oluşturan evlilik müessesesi meydana getirilirken kadın-erkek arasındaki iletişime dikkat edilmelidir. Zira bu evlilikten toplumun devamlılığını sağlayacak olan nesiller devam edeceği için ‘ömür yoldaşı’ olarak seçilen kişinin yüz güzelliğinden ziyade karakterine dikkat edilmelidir. Bir Alman alimesine göre anne ve babanın günahları çocuğa geçmektedir. Gizli veya görünür olabilen bu kusurlar nesilden nesile aktarılabilmesi için evlilik gerçekleştirilirken bu hususlara dikkat etmek gerekmektedir.⁷⁰⁶ Evlilik müessesesi kurulurken dikkat edilmesi gereken hususlar bu gibi evlenecek insanlar arasındaki etkileşim veya karakter-huy meselesi gibi önemli durumlar iken bunlardan ziyade babalar kızlarını para karşılığı satılarak elden çıkarılabilecek mal olarak görerek bir gelir kaynağı olarak anneler ise “Oğlanı tez evlendirelim, gelin bana yardım etsin” düşüncesiyle gelinlerini evin işlerini devredecek bir ev çalışanı olarak görmüştür.⁷⁰⁷ Evliliğin temelini sarsan bu maddi ve kişisel çıkarlar, kısa süre içerisinde şiddet ve zulüm ile evliliğin çatırdamasına sebep olacaktır. Buna

⁷⁰² Hatice, “Vezaif-İ Beytiyye”, *Işık*, 29 Ocak 1911, S.2, S.2.

⁷⁰³ Hatice, “Vezaif-İ Beytiyye”, *Işık*, 29 Şubat 1911, S.6, S.2-3

⁷⁰⁴ Hatice, “Vezaif-İ Beytiyye”, *Işık*, 12 Şubat 1911, S.4, S.2-3.

⁷⁰⁵ Hatice, “Vezaif-İ Beytiyye”, *Işık*, 29 Şubat 1911, S.6, S.2-3.

⁷⁰⁶ Yukarıbaşı, “Nesil”, *Işık*, 19 Mart 1911, S.9, S.4-6.

⁷⁰⁷ Yusuf Bedelzade, “Muhterem Müdire Hanım”, *Işık*, 9 Nisan 1911, S.12, S.7.

örnek olarak Gence’de sözlü ve fiziki şiddet görerek babasının evine gitse de kabul edilmeyen ve kendisini vurarak canına kasteden Ayna hanımın evliliği örnek gösterilebilir;

Kız: Bana rahmet eyle! Ne olur. Benim annem yok, ben senin evladın değil miyim? Kayın anam bana her gün hakaret ediyor. Göz yaşım dinmiyor. Akşamları beni oğluna dövdürüyor. Hayvan değilim. Ben de insanım, benim de canım var.

Baba: Seni ben ere verdim. Kadına er evinde her zulmü ederler. Kadın olan her musibeti kabul eder. Git kayın anana itaat et.⁷⁰⁸

Toplumda eşleri vefat eden kadınlar bile ‘dul kadın’ gibi yargılarla değerlendirilerek hoş görülmezken boşanmak isteyen veya boşanan kadınlara kötü gözle bakılmıştır. Toplumsal yargılar sebebiyle çocuklarının arkasında duramayan veya toplumsal yargıları bizzat kendisi uygulayan ailelerinden destek bulamayan kadınlar canlarını kurtarmak için “kebinim helal, canım azad” diyerek evlilik tazminatı olarak nitelendirebileceğimiz mihrinden vazgeçerek canını kurtarmayı amaçlamışlardır.⁷⁰⁹ Boşanma konusunda başarılı olan kadınlar toplum tarafından yargılanmaya devam ederken boşanmayı başaramayan kadınlar ise eşleri tarafından dövülerek öldürülmüştür. Işık gazetesi, 18 yaşında olan genç bir kızın eşi tarafından dövülerek öldürüldüğünü haber vermiştir. Bu haber doğrultusunda diğer medeni milletlerde olduğu gibi Azerbaycan’da da kadın haklarını savunabilecek “Kadın Hakları Koruyucusu” adında bir cemiyet kurulması teklif edilmiş ve destek beklenmiştir. Işık gazetesi, Rus devlet kanunlarındaki aile hukuku maddelerine dayanarak buna benzer bir olayın tekrarlanması halinde ilgili mevkilere bildirileceğini duyurmuştur.⁷¹⁰

Halime hanım Ahundova, peygamber efendimizin erlerin eşlerine eziyet etmesine karşı çıktığını ve eşlerine yardım etmeleri gerektiğini buyurduğunu dile getirmiştir.⁷¹¹ Bakara Suresi 187. Ayetinde “Onlar, sizin için örtüdür; siz de onlar için örtüsünüz.” buyurularak kadın ve erkek arasındaki ilişkinin birbirini koruma ve destekleme şeklinde olması gerektiği vurgulanmıştır.⁷¹² Işık gazetesinde eşlerin birbirlerinin kusurlarını ve

⁷⁰⁸ Asya Ahundzade, “Gence’den Suzişli Bir Facia”, *Işık*, 4 Haziran 1911, S.20, S.5.

⁷⁰⁹ Halime Hatun Ahundova, “Hukuk-u Müslime”, *Işık*, 16 Nisan 1911, S.13, S.6.

⁷¹⁰ “İnnallah ve İna İleyhi Raciun Suzişli Rihlet”, *Işık*, 16 Nisan 1911, S.13, S.3-4.

⁷¹¹ Halime Hatun Ahundova, “Hukuk-u Müslime”, *Işık*, 19 Mart 1911, S.9, S.4.

⁷¹² “İnnallah ve İna İleyhi Raciun Suzişli Rihlet”, *Işık*, 16 Nisan 1911, S.13, S.3-4.

eksikliklerini gizleyip farklı özelliklerini göstermeleri gerektiğini bu ayetle birlikte vurgulanmıştır.⁷¹³

Evlilik müessesinin muhabbete dayalı bir şekilde devam etmesi kadın ve erkeğin birbirine uyum sağlamalarına dayanır. İlişkide her iki tarafın da ahlaki değerlere uygun hareket etmemesi muhabbeti sona erdireceğinden evliliğin sonlanmasına veya zulüm içerisinde devam etmesine neden olur.⁷¹⁴ Işık gazetesi, evlilikte muhabbetin önemine vurgu yapmak amacıyla “Terbiyeli Aile” başlığı altında birbirleri olmadan üzüm bile yiyemeyen örnek bir aileye yer vermiştir. Anne ve baba ‘sevgili bir eş ve terbiyeli çocuklar’ verdiği için şükrederken çocuklar ise kendilerine ‘güzel terbiye edecek anne ve baba’ verdiği için şükretmişlerdir.⁷¹⁵

Kız olarak dünyaya gelmeleri sebebiyle sevilmeyen ve toplumda yer edinemeyen kız çocukları, 6-7 yaşlarından itibaren kucağına çocuk verilerek çocuk bakımı, ev işleri yaptırılarak evin sorumluluğu öğretilmeye başlanmıştır. Dönemin anlayışında bir kızı terbiye etmek, o kıza zevce ve valide görevlerini yerine getirebilecek hale getirmek anlamına gelmektedir.⁷¹⁶ 12-13 yaşına gelene kadar bu işlerde ustalaşan kız çocuklarının evlilik yaşı geldiği düşünülmüştür. Kız çocukları evlenince kendisinin incitilmemesini sağlaması amacıyla evde yapmış olduğu işleri sergilemeye çalışmışlarsa da bu fikirleri evlendiklerinde evde sorumlulukları daha da artmasıyla sonuçlanmıştır.⁷¹⁷ 15 yaşına kadar evlenmeyen kızlar “evde kalmış” sayılıp kendisinden yaşça büyük erkeklerle evlendirilmeye zorlanmışlardır.⁷¹⁸

Avrupalı milletlerde bir çocuğu terbiye etmek, çocuğu kendi hayatını devam ettirebilecek hale getirmek anlamına gelmektedir.⁷¹⁹ Bu sebeple de Batı’da 25 yaşından küçük kızlar evlenmezken, Doğu toplumlarında kızların evlenebilmesi için en az yemek yapabilme şartı aranmıştır.⁷²⁰ Batı toplumlarında 25 yaş kriterinde gelişim faktörleri dikkate

⁷¹³ Dağıstani, Yusuf Kadı, “Felyeton Mürafa-ı Nagehâne”, *Işık*, 24 Eylül 1911, S.28, S.7.

⁷¹⁴ Akif Safvet, “Kişi ile Arvad Arasında En Kuvvetli Râbta Nedir?”, *Işık*, 30 Nisan 1911, S.15, S.6-7.

⁷¹⁵ Kentli Kız, “Terbiyeli Aile”, *Işık*, 30 Nisan 1911, S.15, s. 8.

⁷¹⁶ Mehmed Ali Efendizade, “Vatanın Civan Kızlarına”, *Işık*, 7 Mayıs 1911, S.16, s.6-7.

⁷¹⁷ Halime Hatun Ahundova, “Avrat Millet Anasıdır”, *Işık*, 22 Ekim 1911, S.30, s.4-5.

⁷¹⁸ Mehdi Aliyarov, “Avratlarımızın Maişeti”, *Işık*, 11 Şubat 1912, S.4, s.5.

⁷¹⁹ Mehmed Ali Efendizade, “Vatanın Civan Kızlarına”, *Işık*, 7 Mayıs 1911, S.16, s.6-7.

⁷²⁰ Hatice, “Vezaif-i Beytiyye”, *Işık*, 29 Ocak 1911, S.2, s.2.

alınmıştır. Çünkü insan 20 yaşına kadar gelişim döneminde olduğu için boyu uzamaya ve organları gelişmeye devam eder. Vücudu güç kazanarak dirayetli olmaya başlar. Nitekim evliliğin beraberinde getirdiği çocuk sahibi olma durumunda kadının vücudunun buna uygun olması önemlidir. 20 yaşından önce kadınların evlenmesi ve çocuk dünyaya getirmesi vücudu buna uygun olmaması sebebiyle tavsiye edilmemiştir.⁷²¹ Ancak Doğu’da bunlar dikkate alınmayarak eğitim alarak vatanına ve milletine henüz bir katkıda bulunabilecek kadar kendini geliştirememiş olan cahil erkek çocukları için 15 yaş, kız çocukları için ise 9 yaş evlilik yaşı için uygun görülmüş ve İslam neslini artırmak amaçlanmış olsa da cahil ve eğitimsiz insan nüfusunun vatana ve millete külfet olmaktan başka bir durumu yoktur.⁷²² Mustafa Alibeyov, Rus dilinde kaleme aldığı “Şeriat” başlıklı makalede sağlıklı bir evliliğin gerçekleşebilmesi için eş seçiminde fiziksel, zihinsel ve ahlaki olarak kişilerin kusursuz olması gerektiğini belirtmiştir.⁷²³

Bedensel uygunluklar yerine kişisel tatminleri ön plana çıkması sebebiyle orta veya ileri yaşlı erkekler ikinci, üçüncü ve hatta dördüncü evliliklerini küçük yaşlardaki kız çocukları ile gerçekleştirmişlerdir. Bu duruma örnek olarak Işık gazetesi, “Çeper Aşımı” başlığı altında bir elma vaadi ile 14 yaşında evlenen Peri hanımın 80 yaşından fazla yaşı olan eşinin, erkek çocuk sahibi olabilmek için 10 yaşında bir kız ile evlenmesine sayfalarında yer vermiştir.⁷²⁴ Küçük kız çocuklarının yaşamış oldukları travmaya yer veren gazete, “İki Kızlar” başlığı altında rızası alınmadan 9 yaşında Sakine adlı bir kızın 35 yaşındaki Kurbankulu adlı birisiyle evlendirilmesi sebebiyle yakarışına yer vermiştir;

*Allahım biz kızlar ne kötü iş yaptık? Hangi buyurduğun emre amel etmeyip asi olduk da sen bizleri bu dertlere müptela ettin? Hangi peygamberin kaidesinde, şeriatında 9 yaşında bir kızın tanımadığı birisi ile evlendirilip mutsuz olması vardır? Ben çaresiz bir kız bunlarla nasıl başa çıkabilirim?*⁷²⁵

Işık gazetesinde şeriat hükümlerine göre nikahın akdinin gerçekleştirilebilmesi için uygun şartlara değinilerek dini olarak nikah akdinin yanlış anlaşılmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Nikah akdinin gerçekleştirilebilmesinin ilk şartı kız ve oğlanın ahkam-ı

⁷²¹ “Hamile ve Vaz’-ı Haml Etmiş Analar İçin Fenni bir Makale”, *Işık*, 21 Mayıs 1911, S.18, s.2.

⁷²² Halime Hatun Ahundova, “Avrat Millet Anasıdır”, *Işık*, 3 Şubat 1912, S.3, s.7-8.

⁷²³ “Şeriat”, *Işık*, 24 Mart 1912, S.9, s.8.; “Şeriat”, *Işık*, 31 Mart 1912, S.10, s.8.

⁷²⁴ Gülsüm Nene, “Çeper Aşımı”, *Işık*, 9 Temmuz 1911, S.23, s.6.

⁷²⁵ Mehdi Aliyarov, “İki Kızlar!”, *Işık*, 26 Şubat 1911, S.6, S.8-9.

şeriyeye bilmesidir. Aksi taktirdi Hz. Muhammed tarafından nikahın haram olduğu buyurulmuştur.⁷²⁶ Nikah, anne, baba ve kardeş gibi aile üyelerinin onayı ile iki şahit huzurunda gerçekleştirilmelidir. Bir nevi evlilik tazminatı olarak adlandırılabilen kadının boşanması halinde erkek tarafından verilen veya verilmesi planlanan kendisini koruyabilecek bir maddi yükümlülük yerine getirilmelidir. Kadın boşanırken mihrini bağışlama hakkına sahiptir. Nikah akdine gerçekleşmesi yanı sıra feshedilmesinde ihtiyar erkeğe verilmiş ve kadının rızası dikkate alınmamıştır.⁷²⁷ Mustafa Alibeyov, Rus dilinde kaleme aldığı “Şeriat” başlıklı makalesinde boşanmanın türlerine yer vererek bunlarda kadının hamile olma durumuna dikkat edilmesi sebebiyle yeniden evlenebilmek için üç ay bekleme süresinin olduğunu belirtmiştir.⁷²⁸

Evlilik akdinin gerçekleştirilmesinde aranan şartlar içerisinde insanlar hem küçük yaşta evlilikler gerçekleştirerek fiziki, yeterince eğitim almayarak zihinsel uygunluk şartını yerine getirmemişlerdir. Halbuki kadın ve erkeğin ilim sahibi olması gelecek nesiller için gereklidir. Kadın, erkeğe göre çocuklarla daha fazla vakit geçirdiği ve çocukların terbiyesinde daha fazla etkili olduğu için kadının talim ve terbiyesine daha fazla önem verilmelidir.⁷²⁹ Ancak “*Kadınların okumak, yazmak neyine lazım. İleride karılarımız Rus olacaklar! Kadın nere, kâğıt nere, kalem nere. Kadınlara yemek yapıp dikiş dikmek lazımdır.*”⁷³⁰ Düşüncesiyle kadınlar sabahın erken saatlerinden itibaren mutfakta iş yapmaya başlar, evin geri kalan işlerini yapar ve akşam olunca da çocukla ilgilenmeye devam eder. Kadınların, erkekler tarafından hor görülmesinin sebebi eğitim hakkından mahrum bırakılarak talim ve terbiyeden yoksun kalmalarıdır.⁷³¹

Yüksek okullarda eğitim alarak kendilerini yetiştiren gençler evlilik çağına geldiklerinde Müslüman olup eğitimsiz ve cahil bir kız ile evlenmek istememişlerdir. Buna örnek olarak “Maişetimizden Bir Nebze” başlığı altında Feridun isimli bir gencin liseden beri sevdiği ve eğitim alması için ısrarda bulunduğu sevgilisi Zeliha’dan evliliklerinde

⁷²⁶ Yukarıbaşı, “Şeriat Nikahın Mukaddimesi”, *Işık*, 3 Mart 1912, S.7, s.1-2.

⁷²⁷ “Şeriat Nikah Hususunda”, *Işık*, 7 Nisan 1912, S.11, S.7-8.

⁷²⁸ “Şeriat”, *Işık*, 24 Mart 1912, S.9, S.8.

⁷²⁹ Hacer Sübhankuluzade, “İlmin Menfaati”, *Işık*, 9 Nisan 1911, S.12, S.4-5.

⁷³⁰ Alibeyov, Allahyar, “Küçede Gördüklerim” *Işık*, 11 Haziran 1911, S.21, S.7.

⁷³¹ Halime Hatun Ahundova, “Hukuk-U Müslime”, *Işık*, 19 Şubat 1911, S.5, S.10.

eğitim farkı sebebiyle çatışmaların olabileceğini ve mutlu bir şekilde sürdüremeyecekleri gerekçesiyle ayrılmak istediği anlatılmıştır.⁷³²

Farklı ülkelerdeki yüksek okullarda eğitim alarak kendilerine uygun kız bulamayan erkekler bu ülkelerdeki yabancı kadınlarla evlenmeyi tercih etmişlerdir. Eğitim almış erkekler “*Ne yapayım, Müslümanlarda eğitim almış kız yoktu.*”⁷³³ Diyerek tercihlerini fiziki güzellik yerine zihni güzellikten yana kullandıklarını vurgulamıştır.⁷³⁴ Bu savunmaya karşı çıkan Mustafa Alibeyov, gençlerin haksız olduklarını belirterek farklı milletlerden kadınlarla evlilikleri uygun bulmamıştır;

*Doğrudur. Bundan 10 yıl önce Müslüman bacılarımızdan eğitim alabilen ancak birkaç kişi vardı. Bundan sonra şeriata ve millete hilaf ve hıyanet edenleri, milletin nefretine layık olmaları için isimlerini açıklayacağız. Hanımlar kendilerinden önce vatanımıza dahil olurlar ve İslam dinini kabul ederlerse bizde onları eş kabul edeceğiz çünkü buna şariatımız izin verir ki evlatları İslam dininde kalabilsinler. Başka milletlerden dünyaya gelen çocuklar hâkim kararıyla İslam dininde kalamazlar. Hali Hazırda Kafkasya’da 45’den fazla tahsil alan ve 200’den ziyade Tiflis ve Bakü kız mekteplerinde okuyan terbiyeli, ismetli, ahlaklı, gayretli Müslüman kızlar var. Bu eğitilmiş genç kardeşlerimiz böyle terbiyeli necibelere itina etmeyib Fransa’dan, İsviçre’den, Almanya’dan ve Rusya’dan ya da başka ülkelerden bir eş aldığında bu kızlarımızı ne etmeliyiz?*⁷³⁵

Farklı ülkelerde eğitim alırken yabancı kadınlarla evlenen erkeklerin yanı sıra Bakü’de petrol sanayisinin gelişmesiyle birlikte gelen Rus göçü ile yabancı kadınlarla evlilikler daha da artmıştır. “Düşenka” veya “matışka” olarak adlandırılan Rus kadınları, kıymetli elbiseler giyinip takılar takmaktaydılar. Kadınlar “*Bu güzel kıızı görüyor musun? Benim kocamın düşenkasıdır.*” Şeklinde söylemlerinin olması toplum tarafından “düşenka”ların kabullenildiğini yansıtırken Hatice Alibeyova, erkeklerin kendi güzel sesli çocuklarını ve eşlerini aç bırakıp Rusya’nın şehirlerinden gelen hastalıklı Rus köylüsü kadınların kollarında tüm varlığını harcayan erkeklere kızmıştır.⁷³⁶ Birçok yuvanın dağılmasına sebep olan bu durum Işık gazetesine de yansımıştır; Cafer adlı bir gencin meyhanede tanıştığı İsviçreli bir kadın ile birlikte olmasıyla eşi Zühre’den boşanmak istemesi⁷³⁷, İsmail adlı bir gencin eşi ve

⁷³² A.M.S., “Maişetimizden Bir Nebze”, *Işık*, 4 Şubat 1912, S.3, S.5-6.

⁷³³ Yukarıbaşı, “Mahremane Sohbet”, *Işık*, 9 Nisan 1911, S.12, S.2.

⁷³⁴ Mehmed Ali Efendizade, “Vatanın Civan Kızlarına”, *Işık*, 7 Mayıs 1911, S.16, S.6-7.

⁷³⁵ Yukarıbaşı, “Mahremane Sohbet”, *Işık*, 16 Nisan 1911, S.13, S.2.

⁷³⁶ Hatice, “Hukukumuz”, *Işık*, 5 Şubat 1911, S.3, S.3.

⁷³⁷ Ağababa Yusufzade, “Bir Mazlumenin Nalesi Yahut Caferin Akıbeti”, *Işık*, 23 Temmuz 1911, S.24, S.8; Ağababa Yusufzade, “Bir Mazlumenin Nalesi Yahut Caferin Akıbeti”, *Işık*, 27 Ağustos 1911, S.26, S.7.

iki çocuğunu terk ederek yabancı bir kadınla vakit geçirmesi⁷³⁸, Matişka'nın kocasına “karga beyni” yedirmesi ile kocasını elde ettiğini düşünen kadının falcıya gidip büyü ve muska gibi batıl inançlarla ilgilenmesi⁷³⁹ gibi hikayeler Türk aile düzeninin bozulmaya başladığını göstermiştir.

6.2.4. İslamiyet'te Kadın

Dinin, insanların zihniyet yapısını oluşturmasının en önemli yansıması, toplumların kültürleri üzerinde kendisini göstermektedir. Öyle ki din, toplum yapısına yön veren bir üst sistem olarak, özellikle ilkel toplumlarda kültürü etkileyerek şekillendirir.⁷⁴⁰ İnsanın doğası, varlığının kaynağı ile ilgili sorulara Tanrı kavramıyla cevap vermeye çalışan bir inanç sistemi olarak din, aynı zamanda insanın tutum ve davranışlarını düzenleyen değerler manzumesinin belirleyicisi ve gündelik yaşamındaki yol göstericisi olarak çok önemli rolleri yerine getirir.⁷⁴¹ Nitekim Azerbaycan toplumunda da Din adamlarının fetva, hutbe ve hükümleri halk arasında etkili olmuş ve yanlış dini bilgilerin uygulanmasına neden olmuştur.

Rusya'da eğitim yolunda mekteplerin açılması için milyonlarca para harcayarak çocukların Rus dilinde eğitim almalarını sağlarken Ermeniler de kendi ana dillerinde eğitim alarak Farsça, Türkçe, Fransızca, Rusça ve İngilizce dillerini okutabilip Kafkasya, İran ve Osmanlı ticaretine hâkim olmuşlardır. Bu durumun farkında olan Derbend Kadısı Abdülmecid Efendi, mekteplerin açılmasının ümmet-i millete farz olduğunu ve Arapça, Farsça ve Rusça gibi farklı dilleri öğrenmeleri gerektiğini belirtmiştir.⁷⁴² Kafkasya halkları arasında sadece Müslüman halklar kendi ana dillerinde eğitim alamazlarken bu duruma karşı Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in mücadelesiyle ana dilde eğitim veren Bakü Kız mektebi açılmıştır. Mektebin açılışı aydın kesim tarafından “Yaşasın Hacı Ağa” diye karşılanırken bu mektebe lanet okuyanlar, bu mektebe karşı mektepler açmaya çalışanlar ve ana dilde eğitime karşı çıkanlar Ahund ve Mollalar olmuştur.⁷⁴³ Neşr-i Maarif cemiyeti Bakü'nün şehirlerinde mektepler açıp fakir ve cahil Bakülülerin eğitim alması için mücadele etmiş,

⁷³⁸ Gülsüm Nene, “Çeper Aşırımı”, *Işık*, S.18, S.8.

⁷³⁹ Aliyarov, Mehdi, “Avratlarımızın Maişeti”, *Işık*, 11 Şubat 1912, S.4, S.4-5.

⁷⁴⁰ Keskin, M. (2004), “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(2), s.13.

⁷⁴¹ Kirman, M. Ali, (2004), *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 61.

⁷⁴² Abdülmecid Kadı-i Derbendi, “Mekatib ve Elsine Hususunda”, *Işık*, 9 Nisan 1911, S.12, s.5-6.

⁷⁴³ Hamzazade, Mirza Mehemmed, “Gorus Şehrinde Ana Dil Mekteptir”, *Işık*, 5 Kasım 1911, S.31, S.6.

Türkan şehrinde de mektep açma isteklerine yardımcı olan Molla Halil, iki koçu tarafından ölüm tehdidi almış ve dövülmüştür.⁷⁴⁴

Kızların eğitim alması için kalabalık bir toplum olan Müslüman toplumundan yalnızca üç beş kişinin mücadele etmesine, ilme, sanata, eğitime ve ekonomiye ait bilgi alabilecekleri kitaplarının olmamasına anlam veremeyen Zehra Hanım Hanbudakzade, toplumun geri kalanının neden çalışıp fikir vermediklerini ve bu durumu neden şeriata bağladıklarını sormuştur.⁷⁴⁵ Kızların eğitim almalarının engellendiğine şahit olan 13 yaşındaki Mir Mahmud Ahundzade adlı bir öğrencinin Nuha'dan göndermiş olduğu mektupta, beş kız öğrencinin ayrı bir sınıfta eğitim aldığı bir okulda kızlara eğitim veren öğretmenin molla tarafından "Kız dediğin okuyup yazar mı? Zamane çürümektedir." Diye azarlandığını yazmıştır. Ayrıca mektubunda 10 sene boyunca büyük emekler veren öğretmenin mücadelelerine rağmen okulun kapatıldığını ve onun meyvelerinden birinin Çayıraklı Hayat Hanım olduğunu da belirtmiştir. Eski zamanlarda kadınların ilim ve marifetine önem veren memlekette kadınların ilim derecelerinin karanlıkta bulunduğundan yakınan öğrenci, hacılar, mollalar ve ahundlar yüzünden kadınların okuma yazma öğrenmek yerine başlarını bile kaldıramadıklarını vurgulamıştır.⁷⁴⁶

Şeriat ile ilgili hükümler arasında bulunmamasına rağmen kadınların okumasını haram ve küfür olarak değerlendiren kadimci din adamları, toplumun ilerlemesine engel olacak her şeyi hedef olarak değerlendirmişlerdir. Kadınların birey olduklarını hatırlatarak hak ve özgürlüklerinin bilincinde olmasını sağlayan Işık gazetesi'ni de hedef almışlardır. İleri gelen ruhanilere ücretsiz olarak gazetenin gönderilmesine rağmen kabul edilmeyip gazete geri gönderilmiş ve Bakü'de cemaate "*Kardeş bırakmayın. Din elden gitti!*"⁷⁴⁷ nidalarıyla seslenerek "*Her kim 'Işık' gazetesini okursa kâfirdir. Her kim evinde 'Işık' gazetesi bulundurursa, o ev murdardır. Çünkü avrat gazetesinin olması kıyamet nişanesidir.*" Şeklinde Işık gazetesi hakkında konuşan kadimci din adamları İslam dinini kendi lehlerine kullanmışlardır. Hatice hanım Alibeyova, İslam dinini gerekçe göstererek gerici faaliyetler

⁷⁴⁴ "Türkan Kentinde Maarif İşleri", *Işık*, 24 Mart 1912, S.9, S.6.

⁷⁴⁵ Hanbudakzade, Zehra Hanım, "Işık İdaresine", *Işık*, 30 Nisan 1911, S.15, S.7.

⁷⁴⁶ Ahundzade, Mir Mahmud, "Nuha'dan", *Işık*, 2 Nisan 1911, S.11, S.7.

⁷⁴⁷ Ahundova, Halime Hatun, "Avrat Millet Anasıdır", *Işık*, 5 Kasım 1911, S.31, S.4.

içerisinde bulunan kadimci mollalar sebebiyle İslam milletini “*vücudu yakılıp çürümeye yüz tutmuş bir ceset*”e benzetmiştir.⁷⁴⁸

Nuha’da öğrenci olan Mehemed Hacı Mehemedzade’nin Işık gazetesine gönderdiği mektupta Zümer Suresi 9. Ayet “*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*” ve En’am Suresi 50. Ayet “*hiç gören ile kör bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?*” şeklinde ayet-i kerimelere yer vererek gaflet uykusundan uyanmak için uyarıda bulunmuştur. Dünyada yaratılmış olan varlıklar arasında en şerefli ve en mümeyyiz olan insanlardır. Yabancı milletlerde herkesin medeniyet uğrunda çalışır ve kadınlarının görevlerine engel olmak gibi çabalarının bulunmaz. Ancak vahşi hayvandan ayırt etmesi mümkün olmayan bazı insanlar medeniyete yüz çevirerek İslamiyetin köküne balta çalmış, her geçen gün yükselmelerine mâni olmuşlardır. Eğer kadınların eğitim alması zararlı bir şey olsaydı, şariat hükümlerinde kadının eğitim almak için eşinden izinsiz gitmeleri bildirilmezdi. Bu sebeple Mehemedzade, cehaletin terk edilip ataların emeklerinin zayi olmaması için medeniyet uğrunda çalışmaya çağırmıştır.⁷⁴⁹

Kadimci din adamlarının İslam dinini kendi lehlerine kullandığı bir diğer konu ise küçük yaşta gerçekleştirilen evliliklerdir. İslam dininin nüfusunu artırmak amacıyla 15 yaşında oğlan ile 9 yaşında kızın evlilik yapabileceklerine dair şariat hükümlerine göre onay veren din adamları, Alak Suresi 3-5. Ayetinde “*Oku! Kalemle (yazmayı) öğreten, (böylece) insana bilmediğini bildiren rabbın sonsuz kerem sahibidir.*” Şeklinde Kur’an-ı Kerim’in buyruğunu çarpıtmışlar ve eğitim alması gereken yaşta olan çocukların evliliklerini meşrulaştırmışlardır.⁷⁵⁰ Dünyanın önde gelen kişilerinin tavsiyelerine göre hiçbir millet ve hiçbir din ilimden başka bir ilerleme ve parlaklık bulmaz. Bu sebeple Halime Hatun Ahundova, bu tavsiyeyi dikkate alarak milletimizi ve dinimizi bu tür felaket girdabından ilim ve tahsil yoluyla kurtarmak istemiştir.⁷⁵¹

Işık gazetesi mollaların normalleştirdiği evlilikler sebebiyle 9 yaşındaki bir kız çocuğunun 35 yaşında bir erkekle evlendirilmesinin üzerine küçük kızın sitemine yer verilmiştir; “*Hüdavend şahit ol, hiçbir taifede olmayan bidatları İslam’a katıp bizlerin*

⁷⁴⁸ “İzhâr-ı Hak”, *Işık*, 5 Kasım 1911, S.31, S.3.

⁷⁴⁹ Mehemedzade, Mehemed Hacı, “Mektup”, *Işık*, 14 Mayıs 1911, S.17, S.7.

⁷⁵⁰ Ahund Zeki, “Terbiye-i Nisvan”, *Işık*, 14 Nisan 1912, S.12, S.3-4.

⁷⁵¹ Ahundova, Halime Hatun “Avrat Millet Anasıdır”, *Işık*, 4 Şubat 1912, S.3, s.7.

*bedbaht olmasına sebep olan o mollalar ve molla sıfatlılar bakalım kıyamet gününde ne cevap verecekler?”*⁷⁵²

“Derbent’te Terakki” başlıklı yazıda nikah ve boşanma işlerini ücret karşılığında yapan mollalar, üstelik boşanmadan hemen sonra beş on manat karşılığında başka biriyle nikahlamışlardır. Mehri 30 manat olan kadının mehri 12 manat gösterilerek kadının hakkı gasp edilmiştir. Fakir ve yetimler için mektebin araç gereçlerini almak üzere zekât, ıskat ve kefaret sadakalarını toplamak için dört kişi görevlendirilmiştir.⁷⁵³ Nikah ve zekât konusunda din adamlarının yapmış olduğu usulsüzlüklere yer veren makale Derbent Kadısı Abdülmecid Efendi Halinbekov adlı sahte imzayla yayınlansa da dinin suiistimal edilmesine yer vermesi bakımından önemli olmuştur.⁷⁵⁴

Ayrıca kadimci din adamları hamile kadınların günün her vaktinde yemek içmek zorunda olduklarına dikkat etmeden oruç tutmalarını zorunlu tutmuştur. Halbuki şariat hükümleri hiçbir zaman kendine veya başkasına zulüm etmeyi reva görmemiştir. Ancak din adamları hem kadınları hem de onun kanı içe beslenen anne karnındaki bebeği zayıflatıp yok etmektedirler. Bu sebeple hamile bir kadın için oruç tutmak günah gibidir.⁷⁵⁵ Molla Muhammed Hüseyin Lenkerani ve Molla Hacı Baba Lenkerani’nin hamile kadınlara “*eğer çok susarsanız biraz su için, sigara içmek isterseniz için ama dumanını çekmeyin, canınız sakız istiyorsa çiğneyin.*” Şeklinde hükümler vermesine karşı Işık gazetesinde Kuran’ı Kerim’den Bakara Suresi 44. Ayet “*Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?*”; Mümin Suresi 31. Ayet “*Allah asla kulları için zulmü istemez.*”; Fatiha Suresi 6. Ayet “*Bizi dosdoğru yola ilet.*” Ayeti kerimelere yer verilmiştir. Kur’an-ı Kerim’de yer alan bu ayetlerde akla vurgu yapıldığına yer veren Ahund Zeki, eğitimin herkes için zorunlu olduğunu ve İslam milletinin bu duruma gelmesinin sebebinin bu ayetlere uyulmaması olarak değerlendirmiştir.⁷⁵⁶

İslam dininde yer alan kelimelerin ve cümlelerin anlamları ve bağlamları çarpıtarak kendi dünyalık amaçlarına alet eden din adamları sebebiyle toplum ilerlemek yerine

⁷⁵² Aliyarov, Mehdi “İki Kızlar!”, *Işık*, 26 Şubat 1911, S.6, s.9.

⁷⁵³ Halinbekov, Abdülmecid Efendi, “Derbend’de Terakki”, *Işık*, 28 Mayıs 1911, S.19, s.5.

⁷⁵⁴ “İdareden İhtar”, *Işık*, 11 Haziran 1911, S.21, s.1.

⁷⁵⁵ Yukarıbaşı, “Ramazan El-Mübarek Yakınlaşır”, *Işık*, 6 Ağustos 1911, S.25, s.2.

⁷⁵⁶ Ahund Zeki, “Terbiye-i Nisvan”, *Işık*, 14 Nisan 1912, S.12, s.3-4.

gerilemek zorunda kalmıştır. Molla Ruhullah'a göre bu durum Kuran-ı Kerim'in Arapça olması ve toplumun Arapça bilmemesi sebebiyle manasını anlamamalarından kaynaklanmıştır.⁷⁵⁷ Mustafa Alibeyov, "Besdir bu kadar nale çekip ağlamak bize/Kan yaş döküp azar saklamak bize" dizeleriyle ağlatarak çaresizlik içerisinde bırakan din adamlarını eleştirerek, bu durumun İslam dünyasına bir faydası olmadığını belirtmiştir.⁷⁵⁸ Işık gazetesi, kadimci hoca, ahund ve mollaların dini istismar ettiklerini Kur'an-ı Kerim'den ayetlerle alıntılar yaparak göstermiş ve toplumun ilerlemesi için İslam dininin bir engel teşkil etmediğini kanıtlamaya çalışmıştır.

6.2.5. Kadınların Hukuki ve İnsanî Hakları

İslam öncesi doğu toplumlarında kadın kabilenin imkanlarını tüketen ve baskınlarda yabancıların eline geçmesi halinde utanç verecek olması sebebiyle ikinci derecede bir role sahip olurken İslami dönemde de şeriat hükümlerinin yanlış anlaşılmasından kaynaklı olarak aynı durum devam etmiş ve ailenin hizmetçisi konumunda yer almıştır.⁷⁵⁹ Avrupalı kadınların sahip olduğu haklardan habersiz olan kadınlar, doğanın onlara bağışladığı ışık ve havadan bile habersizdir. Müslüman kadın nefes almak istese onun önüne cehalet seddi çekilir. Havasız, ilimsiz ve hukuksuz olarak erkeklerin esareti altında yaşamlarını devam ettiren kadınları bu esaretten kurtarmak için mücadele eden Işık gazetesi, kadınların eğitim alarak kendi hak ve özgürlüklerinin farkında olmasını istemiştir.⁷⁶⁰

Kadınlar dört duvar arasında sabahtan akşama kadar ev işleri ve çocuklarıyla ilgilenirlerken gün yüzü görmemekteydiler. Kadın ev işleriyle ilgilenirken dışarıda vakit geçirip eve gelen eşlerine toplum tarafından "merhaba efendim" gibi hoş sohbetle karşılanması beklenmiştir.⁷⁶¹ Öte yandan kadınların evden çıkması için izin alması gerekmiştir. Annesi ve babasını bile normal bir zamanda değil hasta olduklarında haftada bir kere görmeye izin verilmiştir. Öte yandan "İlim talep etmek bütün Müslümanlara farzdır" hadisine göre cinsiyet farkı olmaksızın her bireyin eğitim hakkının bulunduğu yer

⁷⁵⁷ Ferhadov, A. "XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'da İslami Düşünce, Eğitim ve Islahat Anlayışı", *Bellekten*, 78(241), 278.

⁷⁵⁸ Yukarıbaşı, "Musibetli Günlerimiz", *Işık*, 31 Aralık 1911, S.34, s.2-3.

⁷⁵⁹ Aydın, M. Akif. (2001). "Kadın", İslam Ansiklopedisi, C.24, İstanbul: TDV Yayınları, 82-86.

⁷⁶⁰ Mir Asadulla Mirkasimov, "Mektup", *Işık*, 5 Mart 1911, S.7, S.10.

⁷⁶¹ Dağıstani, Yusuf Kadı, "Felyeton Mürafa-İ Nagehâne", *Işık*, 10 Eylül 1911, S.27, S.5-6.

verilirken kadının eğitim alması da babasının veya eşinin yani ailede sözü geçen bir erkeğin düşüncesine bağlı olmuş ve kadın eğitim hakkından mahrum bırakılmıştır.⁷⁶²

Farklı milletlerdeki kadınların erkeklerle eşit olduklarını ve erkeklerle aynı işleri yapabildiklerini belirten İskender Aliyarov, ünlü bir Alman yazarı, “*Bize en iyi anneleri ver, biz de en iyi insanlar olacağız.*” Diyerek milletin ilerlemesini annelere bağlamıştır. Hatta annelerin önemini ve şereflerinin derecesini “cennet anaların ayağının altındadır.” Ayetiyle vurgulamıştır. Ancak doğu toplumunda kadınlar, esaret ve ilimsizlik ile batıl inançlara itildiğini ve bu sebeple de “dili bağlı hayvan” derecesine getirilmiştir. Aliyarov, farklı milletlerdeki kadınlar içerisinde yazarlar ve öğretmenler olduğunu bilmeyen kadınların eğitim alması gerektiğini vurgulamış ve kadınların elinden eğitim hakkını alarak milleti cehalete sürükleyenleri uyarmıştır.⁷⁶³

Şeriat hükümlerine göre İslam dininde erkeğin, kadından daha önemli olduğuna dair toplumda bir algı bulunmaktadır. İslam öncesi sistemlerde kadın alınıp satılabilen bir meta konumunda iken İslâm ona her türlü hakkı tanımıştır.⁷⁶⁴ Yaratılış itibariyle erkek kadın arasında insan olmaları bakımından aynılık, cinsiyet ve görev yönünden ise farklılık var olması, temel hak ve hürriyetler itibariyle her iki cinsin de aynı hükümlere tabi tutulmalarını, bunun haricinde cinsiyet ve beden farklılığının gerektirdiği nispette ayrı ve kendilerine has hükümlerine tabi tutulmuş olmalarını gerektirmektedir.⁷⁶⁵ Işık gazetesi de toplumun bu cahil algısını yıkmayı amaçlayarak İslam dininin kadınlara yüzyıllar öncesinden hukuki haklar tanıdığını belirtmiştir.

Velhasıl İslam dini kadınlara tüm yönden merhamet gözüyle bakıp bütün haklarda eşitlemiş ve eşit kılmıştır. İslamiyet Avrupalıların ve bazı Müslümanların zannettiği gibi kadın haklarından yoksun bırakmamıştır. Hatta eğitim almalarını farz kılmıştır. Ticaret, miras, vasiyet, vakıf, seçme ve seçilme hakkına dinen sahip olan kadınların baba ve eş iznine ihtiyacı yoktur. Doğru ve hak dini uygulamak için eski adetlerin derhal bırakılması gerekir. Yoksa İslamiyetten uzak kalmış milletler gibi mahvolacağız.

⁷⁶² Pişnamazzâde, Şeyh Kerîm, “Müslüman Bacularıma Bir Neçe Nasihat Ya İnki Hukûk-İ Zevcîyat” *Işık*, 26 Mart 1911, S.10, S.7.

⁷⁶³ Aliyarov, İskender, “Geleceğimiz Kimdendir?”, *Işık*, 31 Aralık 1911, S.34, S.4-5.

⁷⁶⁴ Karşlı, İ. Hilmi (2010, 4-5 Haziran). *Kadın Erkek Eşitliği Bağlamında Tefsirlere Eleştirel Bir Yaklaşım*. Kur’ân ve Kadın Sempozyumunda sunuldu, Ankara, 104.

⁷⁶⁵ Uludağ, S. (1992). *İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ankara: TDV Yayınları, 175-176

Zarif Efendikuliyev bu sözleri, şeriat hükümleri gereğince milletin ilerlemesi için annelerin haklarının verilmesi için Müslümanları mücadeleye çağırmıştır. Avrupalı ve Rus kadınların şeriat hükümlerinin Müslüman kadınlara verdiği haklara sahip olduğunu ve kendi hak ve özgürlüklerini savunabilmek amacıyla cemiyetler aracılığıyla mücadele ettiklerini bildirirken Müslüman kadınları da cemiyet mücadelesine davet etmiştir.⁷⁶⁶ Işık gazetesi, kadınların haklarını elde edebilmeleri için İslam dinini yanlış yorumlayarak bahane eden kadimci din adamlarına karşı sayfalarında “*Ey insanlar sizi bir erkek bir kadından yarattık*”, “*Anne babaya karşı of deme*” gibi ayetleri ve “*Cennet, anaların ayağının altındadır.*” Hadisi gibi ayet ve hadislere yer vererek insanlara İslam dinini açıklamaya çalışmıştır.⁷⁶⁷ Ayrıca Yusuf Kadı Zahidzade de Rus asilzadesi Barones Von Rosen’in İslam dinine karşı çekincelerinden dolayı sorularını yanıtladığı “İşbat-ı Hak” başlıklı yazı dizisinde ayetlerle örnekler vererek kadınların İslam dininde engellenmediğini vurgulamıştır. Bu yazısı destekler biçimde Işık idaresi, adı geçen ayetlere sadık kalarak Müslüman kadınların diğer milletlerin kadınları ile aynı haklara sahip olduklarını, İslam dininin buna engel bir durum teşkil etmediğini vurgulamıştır.⁷⁶⁸

Kadınların kendi mücadelelerinde faal rol oynamaları gerektiğini belirten Münevver Hanım Alihanlı, erkeklerin kadın haklarına ne kadar destek verirlerse versinler kadınların kendi hakları için vermiş oldukları çabadan fazla olamayacağını ve bunların “kuru sözlerden” ibaret olup kadınların menfaatine yaramayacağını vurgulamıştır. Farklı milletlerdeki kadınların edebiyat, psikoloji, müzik gibi alanlarda önemli roller oynadıklarını ve oynayacaklarını belirterek kadınların eğitim haklarında cesaretlendirmiştir.⁷⁶⁹ Bu yazı gibi “Ha” imzasıyla yayımlanan bir diğer yazıda da kadınların görevlerinin evde pas tutmuş tencereleri temizlemek, kirli giysileri yıkamak, bir köşede ilimden fenden bihaber oturmak olmadığı, kadınların eğitim alarak hak ve özgürlüklerinin bilincinde olmaları gerektiği ve bunun için de makale, mektup ve konferans gibi her yolun denenmesi gerektiği belirtilmiştir.⁷⁷⁰

⁷⁶⁶ Efendikuliyev, Zarif, “Hatunların Hukuku”, *Işık*, 19 Kasım 1911, S.32, S.6.

⁷⁶⁷ Muallim Mehnar, “Ağdaş’tan”, *Işık*, 7 Mayıs 1911, S.16, S.6.

⁷⁶⁸ Zahidzade, Yusuf Kadı, “İşbat-I Hak”, *Işık*, 18 Haziran 1911, S.22, S.3.

⁷⁶⁹ Alihanlı, Münevver Hanım, “Bacılarıma Evvelinci Mektubum”, *Işık*, 7 Nisan 1912, S.11, S.7.

⁷⁷⁰ Ha., “Bacılarıma!”, *Işık*, 21 Ocak 1912, S.1, S.5.

Kadının dini olarak sahip olduğu haklardan biri olan miras hakkı, ihtiyaç ilkesi esas alınmış ve eşler arasındaki nimet-külfet dengesine uygun âdilâne bir düzenleme yapılmıştır. Mirasın pay edilirken erkek çocuğunun mirastaki payının kız çocuğunun payından iki misli verilmesinde dikkate alınan hususlar yerine yalnızca verilere odaklanıldığı için “erkeğin kadından daha üstün olduğu” şeklinde bir gerekçe ile temellendirilmek istenmiştir.⁷⁷¹ Işık gazetesi bu duruma “Bakü Okrujnoy Sudinde” başlığı altında 18 Mayıs’ta Bakü Bölge Mahkemesi’nde görülen bir davada erkek çocuğu olmayan Aziz bala Gaffarov’un tek kızı olması sebebiyle, amcalarının mirası almasına karşı çıkararak hak iddia etmelerine yer verilmiştir. Işık gazetesi bu davanın takipçisi olacağını belirtse de daha sonrasında gazetede yazının devamı görülmemiştir.⁷⁷²

Petrol sanayisi ile gelişmeye başlayan Bakü, kadının da evden çıkarak iş hayatında yer edinmesini sağlamıştır. Ancak iş hayatında kadını yeni zorluklar karşılamıştır. Moskova’da 25 Nisan’da kapatılan bir fabrikanın toplantısında kadınların işçi haklarının iyileştirilmesi talebinde bulunulmuşsa da bu talepleri fabrika sahipleri tarafından buna hazır olunmadığı ve imkânın olmadığı gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Kabul edilmeyen esaslarda zor ve yoğun şartlar altında çalışan kadınlara doğumdan önce fiziki olarak ağırlaşmaları ve doğumdan sonra da yaralı olmaları ve bebek bakımıyla ilgilenmeleri sebebiyle izin verilmesi; anne sütünün çocuk gelişiminde önemli olmasına rağmen annelerin çocuklarını emziremedikleri için çocuklarının açlıktan ölmesi; kadınların saat fark etmeksizin gece-gündüz geç saatlere kadar çalışmaları yer almıştır. Kadınlar mecburi surette bir sigorta, hamilelik dönemlerinde 10 hafta izin ve geri dönüşünde işe alınma garantisi ve emzirme izni talep edilmişse de kabul edilmemiştir.⁷⁷³ Bu durum kadınların iş hukukunda yer alan haklarını elde edebilmede başarısız olduklarını ifade etmektedir.

Işık gazetesi, Reşid Bey Efendizade’nin “Arvatların Ahvali” başlıklı şiiriyle kadının içerisinde bulunduğu durumu az ve öz olarak şiir aracılığıyla ifade etmiştir;

...*Seni avam buyudurler ki sen avam olasin*
Hukuka çatmaya aklın yazık civan arvad,

⁷⁷¹ Yılmaz, İ. (2018). s.347-376.; s.348.

⁷⁷² “Bakü Okrujnoy Sudinde”, *Işık*, 21 Mayıs 1911, S.18, S.3.

⁷⁷³ Ağababa Yusufzade, “Haml-İ Fiile Avradın ve Onun Uşağının Himaye Olunması”, *Işık*, 18 Haziran 1911, S.22, S.4-5.

*Hukuk şeri ve beşer herkese mesavidir,
 Ayıl hukukunu iste yazık nadan arvad,
 Ohu şeriatını bil maarifi öğren
 Rezil mezbele (çöplük) siçre ey yatan arvad
 Gözün aç alime bah ey gözü kör arvatlar
 Ne vakte kimi gözü kör kalar bahar arvad
 Seni bu hale salanlar atan anan olmuş
 Sen imdi yahşi ana ol a kız doğan arvad...⁷⁷⁴*

Işık gazetesi, kadınları hak ve özgürlükleri için mücadeleye davet etmiş ve kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasını amaçlamıştır. Dini olarak kadın ve erkeğin ilim öğrenmek için hiçbir farkının olmadığını ve talep ettikleri takdirde ikisinin de öğrenebileceğini belirten İslam dinine kendilerine göre yorumlayan kadimci kesime karşı çıkararak kadının toplumsal haklarını aramak istemiştir.

Sonuç olarak Işık gazetesi, çocukların ayna gibi aileden gördüklerini yaptıklarını ve bu nedenle de ailenin donanımlı bir şekilde kendisini yetiştirmesi, özellikle de kadınların kendilerini yetiştirmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bu sebeple de evliliklerin kadınların bir meta olarak görülüp ev işleri ve çocuk gereksinimi gibi ihtiyaçlar sebebiyle yapılması gereken zorunlu bir iş olarak görülmemesi gerektiği belirtilmiştir. Kadınlara, Zakafkasya Müftüsü tarafından Müslüman alim, hatip ve hatta kadın örnekleri verilerek dini olarak herhangi bir engel olmadığı belirtilmiştir. Örtünme gibi dini konulardan önce insanların ahlaklı olması gerektiği vurgulanmıştır.

6.3. Molla Nasreddin’de Kadının Toplumsal Durumu

Rusya Türkleri arasında kadınların eğitim, evlilik ve boşanma gibi hukuki ve sosyal hak ve özgürlere sahip olmaması Celil Memmedguluzade’nin dönemin geri kalmış yargılarına mizahi hiciv yoluyla reddeden Molla Nasreddin’de eleştirilmiştir. Celil Memmedguluzade ve Ömer Faik Numanzade, Şarki Rus gazetesinde çalışırken Mehemed Ağa Şahtahtlı’nın kadın meselesine dair yazdığı makalelerden ilhamlanmakla beraber gençlik yıllarından beri bu problemleri yaşayan Azerbaycan kadının meşakkatli hayatını

⁷⁷⁴ Efendizade, Reşid Bey, “Arvadların Ahvali”, *Işık*, 25 Şubat 1912, S.6, s.3.

gözlemlemiştir.⁷⁷⁵ “İki itin, iki domuzun, iki kadının ortasından geçme”⁷⁷⁶ şeklinde kadını değersizleştiren bir dönemde kadınların yeni usul mekteplerde eğitim almaları, erkeklerle eşit hak ve özgürlüklere sahip olmaları ve kimseye bağımlı olmadan yaşamını devam ettirebilmeleri için mücadele eden Molla Nasreddin’e göre bunların sebebi başta kadimci din adamları görülürken hukuki kanunlarda buna sebep olmuştur.⁷⁷⁷

Azerbaycan kadınına ilimli ve özgür görmek arzusuyla dini adetlere çok bağlı olan bir şehirde bile kız çocuklarını mektebe taşıyan⁷⁷⁸ Celil Memmedguluzade, kadınlarla ilgili problemlerin çözüm yollarını ve yıllarca kök salarak eskimiş adetleri Molla Nasreddin’in sayfalarında tekrar tekrar tehditlere rağmen usanmadan dile getirmiştir.⁷⁷⁹ Kadınların siyasi, sosyal, ekonomik ve hukuki haklarında geniş bir alanda savunuculuğunu üstlenen Molla Nasreddin, görüş farklılıklarının kabul edilmediği ve kadimciliğin yaşandığı bir dönemde bir ilki başarmıştır. Kadına hak etmediği bir değeri veren Azerbaycan toplumunun kadına değer vermeden yani toplumun temeli sayılan anneye değer vermeden cahillikten kurtulamayacağı savunulmuştur.⁷⁸⁰ Molla Nasreddin, kadını bir melek gibi kanatlı olarak kadimci din adamları, molla, kadı ve ahundları ise yılan, akrep ve eşek arısı olarak sembolize ederek kadının bunlarla mücadelesinde erkeklerin uzaktan izlediği veya kaçtığı şeklinde karikatürize etmiştir.⁷⁸¹

Molla Nasreddin, derginin ilk sayısının kapağında yer alan karikatürde “Sizi deyirek geldim, ey benim Müslüman kardeşlerim” diyerek gaflet uykusunda olan insanlar için Hoca Nasreddin’in yetiştiği ifade edilmek istenmiştir.⁷⁸² Kadınların cahillikten konuştuklarından bile haberlerinin olmadığını “Keşke Evimiz Bu Olsaydı” isimli karikatürde, “*Bak, bu pencere evde yaşayanlar nasıl da şanslıdır. İnsanın böyle penceresi olan bir evi olsa hiç değilse arada sırada dışarıyı seyretme şansı olur*” şeklinde konuşarak penceresiz Müslüman

⁷⁷⁵ Celil Memmedguluzade *Eserleri*. (1985). C.4, Bakü: Azərneşr, 189.

⁷⁷⁶ Hekimi Nuni Sağır, “Hikmetli Sözler”, Molla Nasreddin, Cilt 5, S.22, s.7.

⁷⁷⁷ Gahramanlı, N. (2015). “Danabaş Köyü’nün Öyküsü Hikayesinde Sosyal Tenkit”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3(6).

⁷⁷⁸ Məmmədquluzadə, C. (1987). İsa Həbibov (Editör), Bakı: İşıq.

⁷⁷⁹ Gasımova, A. (2010). s.32.

⁷⁸⁰ Adıgüzel, S. (2007). s.12.

⁷⁸¹ Bkz. EK- 28.

⁷⁸² Bkz. EK- 29.

evi yerine pencereli önünde Rus askerinin beklediği hapishanenin tercih edilmesi ile örneklendirmiştir.⁷⁸³

Kadının herhangi bir söz hakkının bulunmaması, çarşaf altında ve dört duvar arasında gizlenmesi gibi kadına ikinci sınıf insan muamelesi yapılarak toplumda bir değer verilmemesi hikâye, şiir, makale ve felyetonlarda Molla Nasreddinciler tarafından karşı çıkmıştır. Hatta Sovyet döneminde sosyalist anlayış ile beraber kadının toplumda gelişmesi için teşvikler yapılmış ve gelişmelere dair haberlere yer verilmiştir. Molla Nasreddin, bu mücadelesini demirle sarılmış olan bir kadını diğer kadınların kurtarmaya çalıştığı ve aralarından bir tanesinin güneşin doğuşunu göstererek kadınlar için bir umut olduğunu gösteren karikatür üzerinden de göstermeye çalışmıştır.⁷⁸⁴

6.3.1. Kadının ve Çocukların Eğitimi

Gerek Mirza Celil gerekse Molla Nasreddin edebi mektebi üyeleri Azerbaycan'daki kadın hukuksuzluğu konusunu eserlerinde ısrarla işlerken, kız çocuklarının eğitilmesine özel önem vermişlerdir. Onlara göre okumuş kızlar ve anneler çağdaş ailenin temel taşı, çağdaş aile ise gelişmiş toplumun temeli olmuştur. Dergide kadın hak ve özgürlüklerinin esasen tüm Azerbaycan toplumunun özgürlüğü olduğu vurgulanmıştır. Celil Memmedguluzade, 1924 yılında yayımlanan makalesinde ömrü boyunca yazdığı eserlerinin büyük kısmının Müslüman kadınların sorunları üzerine olduğunu söylemiştir. “Bütün ömrümde vurduğum kelemin çok hissesi Şark kadını meselesi üstünde vurulup” cümlesi bu bakımdan anlamlıdır.⁷⁸⁵

Molla Nasreddin kadınların ve kız çocuklarının eğitim almasını gelecek nesillerin cahilliği devam ettirmemesini istemiş, bir karikatürde eğitim almış bir öğretmenle kendisini kıyaslayan bir kadının kızına “*Yazık kızım, bir öğretmene bak, bir bana bak, gör hangimiz kadına benziyoruz*” demesi üzerinden kız çocuklarının eğitim alması gerekliliği vurgulanmıştır.⁷⁸⁶ Kadınların mekteplerden ve dolayısıyla da kitaplardan uzak kaldıkları için üzülükleri için kitapları görmek dahi istemeyen kadınların durumu şu mısralarda dile

⁷⁸³ Bkz. EK- 30.

⁷⁸⁴ Bkz. EK- 31.

⁷⁸⁵ Morkoç, A. (2017). s.1630.

⁷⁸⁶ Bkz. EK- 32.

getirilmiştir; “Büsbütün kül gibi insanlardık/ Ne Muallim ve ne ders anlardık/ Defterin andıra kalmış sözünü/ İşitip görmemiş idik yüzünü.”⁷⁸⁷

Eğitimden uzak kalan kadınların sosyal hayatlarında sayı bile sayamadıklarını, okuma-yazma bilmedikleri için dünyada olup bitenlerden haberdar olmadıkları için kadınlara hem bu imkân sağlanmazken hem de bunları yerine getiremedikleri için toplum tarafından küçümsenmişlerdir. Mozalan imzasıyla “Gazetler” adlı felyetonda kadının toplumsal durumuna değinilmiştir;

Her gün poctalyon kapımızı dövüb gazetleri getirende bizim, ayıb olmasın, ev adamı, yani ayıp olmasın, bizim Fuad’ın anası (yani ayıp olmasın, bizim arvad) gelib keser başımın üstünü ve başlar yalvarmağa ki, “sen Allah oku görek gazetlerde ne haber yazırlar.”

Men evvel acıklanaram avradın üstüne ki, “itil cehenneme, arvad hara, gazet hara?” Bir az keçib gene geler ve gene yalvarar. Keyfim gelende okuram, kulak asar, gelmeyende kovaram, kaçıb geder. Heç hövselem olmayanda da ağzının üstünden bir şile de vuraram.

...Başlayıram özge haberleri okumağa:

“İrevan milyonçuları Zengezur açlarına on dört manat iane yığıb gönderibler.”

Burada, ayıb olmasın, bizim ev adamı menden soruşur: “On dört manat ne kadar pul eder?” Men cevab verirem ki, “on dört manat bir on manat eder, bir de dört manat.” Burada, ayıb olmasın, bizim Fuad’ın anası başlar evvel sağ elinin parmaklarını saymağa, olar beş, sonra başlar sol elinin parmaklarını saymağa: altı, yeddi, sekkiz, doqquz, on... Sonra parmaklarını havada saklayıb mene deyer ki, “sen de parmaklarını say görüm on dört ne kadardı?” Men de başlaram sağ elimin parmaklarını saymağa: on bir, on iki, on üç, on dört.”⁷⁸⁸

Felyetonda erkeğin himayesinde yaşamak zorunda bırakılmış bir kadının, erkeğin isteğine göre dünyadan haber alması veya alamaması, içinde eğitim alma isteği olmasına karşın kendisine böyle bir imkân verilmemesi, üstelik bu durumunu sebebiyle hor görülmesi işlenmiştir. Adeta bir esaret altında yaşamak zorunda bırakılan kadınların bu durumlarına karşı Molla Nasreddin, “Kadınlar başlarına ne kül döksünler, hangi okulda kadınlara hesabı öğretiyorsunuz ki, para hesabını da bilsinler.” Diyerek çıkmıştır.⁷⁸⁹ St. Petersburg’daki genç kızlar ilk ve orta eğitimini aldıktan sonra yüksek öğrenime devam edebilmek amacıyla dilekçe verirken, Azerbaycan’da kadınların parmak hesabı ile sayı saymaları ve bunu bir

⁷⁸⁷ *Molla Nasreddin*, C.2, S.19, s.6.

⁷⁸⁸ Mozalan, *Gezetler*, *Molla Nasreddin*, C.1, S.10, 1907, s.6.

⁷⁸⁹ Çehreci Hala, “Bir Arvadın Cavabı”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.28, 1906, s.3

özlemle yerine getirmelerine⁷⁹⁰ kinayeli bir şekilde destek olan Hanperi Bacı imzalı yazıda, kadınların içerisinde buldukları durum için empatiye çağırma anlaşılmaktadır;

Seni göreyim bu dünyada mümin adamlara hasret kalasın, ey başı taşlı! Senin yüzünde meğer bir parça hayâ yokmuş ki, erkekler gibi gazetelere kâğıt yazıyorsun... Bizim Zeynep bacı da mektepde okumadı ve para hesabını bilir. Geçen hafta eşinin cebinden muhabbet duası yazdırmak için iki gümüş para almıştı. Ben sordum ki paraların hepsi ne kadar, dedi biri bir abbası⁷⁹¹, biri de bir abbasıdan beş kapık eksik. Böyle hesapları bilmek için mektepte okumak mı lazım? ... Yani diyorsun ki Müslüman kızları da Rus-Ermeni kızları gibi mektebe gitsinler. Ondan sonra Müslüman kızı ile Ermeni-Rus kızının farkı ne olsun?⁷⁹²

Tiflis Enstitüsü mektebinde eğitim alan kızların diplomalarını Kafkasya Şeyhülislamı ile incelerken ‘Ermeni, Rus ve Gürcü kızlarının diplomalarından derslerle birlikte, ilmi ilahi ve ana dili okudukları ancak Müslüman kızların diplomalarında bunların yer almadığı’ görülünce Kafkasya Şeyhülislamına şöyle denmiştir;

Şeyh hazretleri! Bu kızlar diğerlerinin aksine olarak mektep, bitirdiklerinde Müslümanca adlarını dahi yazamamakla birlikte, Müslümanlıkla ilgili birkaç söz öğrenmemiş olacaklar. Siz mektebe faytonla geldiğinizde ben mektebin reisiyle Müslüman kızlarına neden Müslüman dersi okutulmamasıyla ilgili kavga gürültü koparacağınızı düşünmekteydim. Ancak şimdi sizin kızlarla sohbet etmek için mektebe gittiğiniz malum olmakla birlikte, sorunlarını dile getirmediğiniz kızların çoğu Müslümanca bilmedikleri için onlarla Rusça konuştuğunuz da görüldü. Ama hiç kimseye neden Müslüman kızlarını Ruslaştırdıklarını sormadınız. Bunları düşündükçe aklımı şaşırarak gibi olmaktayım.

Müslüman kızlarına üzüldüğüm için ben mektebin reisine ne sebeple ilmi ilahi ve ana dili okutmadıklarını sordum, ama siz Müslümanların şeyhi olmanızı rağmen neden hiç kimseye bir şey söylemediniz?⁷⁹³

Din adamlarının yanlış yönlendirmeleri sebebiyle çocukların eğitimden uzaklaştıklarını ifade eden Molla Nasreddin, “Niye Ben Dersten Kaçtım? Başlığı altında Danabaş şehrinde yaşayan bir adamın kızının Rus dilinde eğitim veren mektebe gitmesinin ardından yedi tane

⁷⁹⁰ Kızdırmalı, “Caferin Anası”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.17, s.3-4.

⁷⁹¹ İran’da Şah Abbas devrine ait gümüş sikke.

⁷⁹² Hanperi Bacı, “Çehreci Halaya Cavab”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.29, 1906, s.3-6.

⁷⁹³ Molla Nasreddin, “Kafkas Şeyhülislamına İki Açık Meltub”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.11, 2 Haziran 1907, s.2-3.

koyunu ölmüş ve adam eşine kızını Rus dilinde eğitim veren mektebe gönderdiği için dövdüğünü belirtmiştir.⁷⁹⁴

Toplumunu yönlendiren din adamlarının kadınların hak ve özgürlüklerinde etkileri olmasının yanı sıra Rus yetkililerinin de Türk kadınlarının hak ve özgürlüklerini almasında kadimci din adamlarının yanında yer aldıkları Molla Nasreddin dergisinde bu mektubun yayınlanması ile görülmüştür. Mektubun yayınlanmasının ardından Tiflis General Naibi N. P. Timofeyev tarafından 8 Haziran 1907 tarihinde alınan karar doğrultusunda Molla Nasreddin dergisi “son derece zararlı faaliyetlerinden dolayı” kapatılmış ve Tiflis polisine bununla ilgili talimat verilmiştir.⁷⁹⁵ Kadınların bir milletin geleceğini şekillendirmesinde etkili olabileceğinin farkında olan Rus yetkililer, Türk kadınının gelişmesi ve milli bilince sahip olmasını istemediğinden derginin yayınına engel olmuşsa da bu durum kısa süreli olmuştur.

Kadın, ev içerisindeki işlerin yerine getirilmesi, çocuk ile eşin bakımları ve ihtiyaçlarının giderilmesi için bir araç olarak görülmüştür. Kendisine bu işleri yaptığı için bile değer verilmeye layık görülmemiştir. Molla Nasreddin, karikatürde kadının sırtında küçük bebeği ev işleriyle uğraşırken eşinin nargile keyfini ağlayarak bozan çocuk için “*Ey arvad, allah sana lanet eylesin, bu uşak benim beynimi götürdü, gel bunu da götür al yanına.*” diyerek kadına kızmasına yer verilmiştir.⁷⁹⁶ Molla Nasreddin’de kadına verilen değeri en güzel örneğiyle gösteren “Er ve Arvad” isimli karikatürde bir seyahat esnasında adamın eşeğin üstünde giderken kadının sırtında bebeği ve elinde beşiği ile yürümesi⁷⁹⁷, sokakta yürürken köpeklerin havladığı bir kadının korkmasına karşın eşinin “*Korkma arvad, geçen bana da saldırmışlardı*” diyerek aldırış etmeden yoluna devam etmesi⁷⁹⁸ ve çocuğuna annesini dövdürten bir adamın bundan memnun olması⁷⁹⁹ karikatürize edilmiştir. Kadının yükünü hafifletmek yerine eşeğin üstünde saz çalan adam ve eşini köpeklerden kurtarmak yerine yoluna devam eden adam üzerinden Azerbaycan’da kadına verilen önemi gösterilmektedir.

⁷⁹⁴ Hop Hop, “Niye Ben Dersten Kaçtım?”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.7, 1906, s. 6.

⁷⁹⁵ Paşayev, A. (1982). *Molla Nasreddin: Dostları, Düşmanları*, Bakü: Gençlik Neşriyatı, 42.

⁷⁹⁶ Bkz. EK- 33.

⁷⁹⁷ Bkz. EK- 34.

⁷⁹⁸ Bkz. EK- 35.

⁷⁹⁹ Bkz. EK- 36.

Kadınların eğitimsiz kalmalarına çözüm olarak insanlarla konuşup nasihat verme yolu ile bir yere varılamayacağını farkında olan Celil Memmedguluzade, kadınların bağımsızlıklarını kazanabilmeleri için yeni usulde mektepler açmak gerektiğini belirtmiş ve böylece kızları ilim ve bilgi yolunda ilerlemeye sevk ederek kadınlara yapılan zulmü sona erdirmeyi amaçlamıştır.⁸⁰⁰ Kadın hakları konusunda zorlu mücadeleler veren Molla Nasreddinciler, kız mektebi açmak istediklerinde gerici din adamlarının kışkırtmasıyla mekteplerin ortadan kaldırılmasıyla tehdit edilirken canlarını riske atmışlardır.⁸⁰¹

Kadimci din adamlarının yeni usulde eğitim veren mekteplere karşı mücadelede bulunmasına birçok karikatüründe yer verilmiştir. Bu karikatürlerin birinde yeni usul eğitim tren olarak karikatürize edilirken elinde sopa olan iki adam sopalarla trenin yolunu kesmeye çalışmaktadır. “İzin vermeyiz öne geçsin” adlı karikatürde yeni ve eski çatışmasına yer verilirken Molla Nasreddin bu duruma gülerek durmaktadır. Karikatürde yeni usul eğitimin tren ile karikatürize edilmesi artık büyük bir güç olmaya başladığını ve kadimcilerin güçlerini kaybetmeye başladıkları ifade edilmek istenmiştir.⁸⁰² Kadınlara örnek olması adına Bakü’de 12 Mayıs’ta Kız mektebinde yapılan imtihan sonucunda Musabeyova, Sultanova, Bayramalibeyova, Ahundova, Mehemmedova, Olsimova, Ahmedbeyova, Nerimanova ve Efendiyeva’nın başarılı olarak diplomalarını aldıklarına dair Mozalan imzasıyla haber verilmiştir.⁸⁰³ Nuri Efendi adında birisinin vatanperver kişiler tarafından kız mektebi açması için ikna edilmesi⁸⁰⁴ ve Nuha’da açılan kız mektebinin dördüncü şubesinin açılıp burada yüz altmış öğrencinin yüzünün kız olduğu gibi yeni kız mekteplerin açılışına⁸⁰⁵ dair haberler de verilerek milletin umudunu artırmak amaçlanmıştır.

Azerbaycan toplumunun en büyük sosyal eksikliği olarak kadınların hak ve özgürlüklere sahip olmaması olduğunu belirten Ömer Faik Numanzade, kadınların hak ve özgürlüklerinin bilincinde olmamalarını sağlayarak sadece başkalarının mücadele etmesiyle değil kendilerinin de evlerinde birer araç görülmesi yerine bu mücadeleye aktif olarak katılmalarını istemiştir.⁸⁰⁶ Numanzade’nin kendisi de Celil Memmedguluzade ile birlikte

⁸⁰⁰ Mehraliyeva, Z. (1982). s.29-30.

⁸⁰¹ Hüseyinov, F. Celal, M. (2008). s.255.

⁸⁰² Bkz. EK- 37.

⁸⁰³ Mozalan, “Taze Ufa Hanımlarımız”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.7, s.6, 1906.

⁸⁰⁴ Tık Tık, “Kız Mektebi”, *Molla Nasreddin*, C.4, S. 26, s.7.

⁸⁰⁵ Pirverdi, “İki Yüz Kız Şakirdleri”, *Molla Nasreddin*, C.4, S.38, s.7.

⁸⁰⁶ Numanzade, Ö. Faik. (1985). s.64.

camii ve mescitlerde toplumda söz sahibi olan mollalarla görüşerek “millet için kadınların eğitim görmelerinin gerekli olduğu ve bunun şeriate uygun olduğu ayetlere dayandığı” aktarmaya çalışarak kadın meselesini yakından takip etmiş ve katkıda bulunmuştur.⁸⁰⁷ Numanzade, kadınların toplumsal statülerinin iyileştirilmesinin zaman içerisinde olabileceğini ve bunun temelini yine kendilerinden ortaya çıkacağını belirtmiştir. Kadınların özgürlüğü, yine içlerindeki ilim ve bilgisizlikten doğacaktır; “Bu işlerin çaresi küçük kızları mektebe götürüp okutmaktır. Öyle ki, kızlarımız ilim ve terbiyeli olup kendi kıymetlerini bildiklerinde o zaman nasıl hareket edeceklerini kendileri anlarlar.”⁸⁰⁸

Mücadelenin temeli insanın kendisinde başlar. Kadın haklarını elde etmenin yolunun tamamen başkalarından yani erkekler aracılığıyla değil, kadınların bizzat kendisinden başlayacağını düşünen Molla Nasreddin dergisi kadınların hak ve özgürlüklerine sahip olmalarında sadece toplumun kadimci erkeklerini ve din adamlarını suçlu olarak görmemiştir. Kadınları da bu konuda hedef alarak eş seçiminde özensiz davranmaları, kendi değerlerini bilmeyen ve köle gibi davranan kadimci erkekleri eş olarak bilerek seçtikleri eleştirmiştir; “*Men goçanı neylerem/ Sözüm açıg söylerem/ Cahile meyl eylerem/ Beli iki gat olur/ Kızları süylen dolur/ Cahile getsem nolur.*”⁸⁰⁹

Toplumun şekillendirilmesinde doğrudan etkili olan kadınların evde çocuklarla en çok vakit geçiren kimseler olması sebebiyle eğitim almasının şart olduğunu belirten Molla Nasreddin, ailelerini örnek alan çocukların gelecek nesilleri de aynı şekilde yetiştireceğini ve bu sebeple de cahil bir kısır döngü içerisinde toplumun yıkımının beraberinde geleceği vurgulanmıştır. Annesinden para isteyen bir çocuğun toplumun yasaklarını iyice öğrendiğini vurgulayan bir karikatürde, “Anne, eğer bana çikolata almam için para vermezsen, akşam babam geldiğinde pencereden dışarı baktığına ona söylerim.” Şeklinde erkek çocuğunun küçük yaşta bile annesinin üstüne hakimiyet kurması görülmektedir. Ayrıca karikatürde pencereden sadece bir evin çatısı ve kedisi görüldüğü halde çocuğun yalan veya tehdit yolu ile istediğini yaptırmaya çalışması toplumdaki öğrendiğini yerine getirdiğini de göstermektedir.⁸¹⁰ Annelerinin kendilerine hiçbir şey öğretmediğinden ve terbiye

⁸⁰⁷ Sarıahmetoğlu, N. (2002). “Molla Nasreddin Dergisinde Kadın Meselesinin Aksisi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (7), 272-273.

⁸⁰⁸ Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.11, 19 May 1907, s.2.

⁸⁰⁹ Meşedi Sijimkulu, “Acıdır”, *Molla Nasreddin*, 3 Şubat 1908, C.2, s.3. s.41.

⁸¹⁰ Bkz. EK- 38.

veremediğinden yakınan çocuğun annelerin çocukları için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını hikayeye birlikte vermiştir. Bakü’de Müslüman bir kadın ve kızın kilisesinin duvarlarından başlayarak her yerini öpmüş ve hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar bu duruma şaşırmıştır. Papazın elini de öpmek isteyen kadının bunu neden yaptığını öğrenmek istediklerinde kızının hastalığı olduğunu ve buna karşı dualar yazdırmış, fal baktırmış, mescitlere, pirlere, mollalara, seyidlere gitmiş ancak çare bulamamıştır. Gözüne çarpan kiliseye gittikten sonra kızını iyileşene kadından hareketle bu gibi kadınların çocuklarının terbiyesi için bir şey yapmamalarının mümkün olmadığı vurgulanmıştır.⁸¹¹ Ancak kadınların bilgisizlik sebebiyle batıl yollara başvurması “Hanım” başlığı altında Şeyhülislamın oğlunun kaybolduktan sonra sağ mı, nerede, ne zaman gelecek sorularının yanıtları falcılarda aranması da görülmüştür.⁸¹² “Gece dışarıya sıcak su döküldüğünde cinlerin gelin olarak kaçırlar veya gece sizi döverler, cinler kara kedi suretine girdikleri için evde bakmak iyi değildir, bu sebeple kara kedi beslemeleri için kulağını kısa kesilmesi gerekir.” gibi batıl inanışlar sebebiyle gündün güne hayır ve bereketin kaybolduğunu, itikatsızlığın arttığını belirtmiştir.⁸¹³ Molla Nasreddin, çarşafı bir kadının baykuşunun ötmesinde bir mana arayarak “Ay Allah, bu baykuş yine niye ötüyor, Allah sen bizi bunun belasından koru...” diyerek dua ettiği karikatürize edilmiştir.⁸¹⁴ Deccal imzasıyla “Arvad Peygamberi” başlığı altında Meşedi Abuci Hanımın Bakü’de belirli ücretler karşılığında büyü, fal, dua işleriyle ilgilendiğini ve bu işin eğitimini vererek adeta meslek erbabı gibi öğrencilerinin olduğu belirtilmiştir. Üç eşli erkeklerin kadınlarına şirinlik duası, 5 Manattan aşağı olmaz; Başkasının eşini almak isteği, 10 Manattan aşağı olmaz; Çocuğu olmayanların duası, 15 Manattır ancak 5 Manatı önce, 10 Manatı sonra alınır.⁸¹⁵ Bunun gibi “Bakü Arvadlarının Nazarı-Dikkatine” başlığı altında Şamahı’da fal ve dua işlerine bakan ilan verilmiştir.⁸¹⁶ Gence’de çocuğu olmayan Sara İbrahimova isimli bir kadının, elinde bir bardak su ve bir arkadaşı ile mezarlığa gidip ölen birinin mezarını biraz eştikten sonra suyu oraya döktüğü ve bu suyu bitirene kadar oradan içtikten sonra arkadaşının onun arkasına vurarak “payını Allah versin” dedikten sonra çocuğunun olduğu bildirilmiştir.⁸¹⁷ Molla Nasreddin, Şamahı’da Hacı Ağa Seyideli’nin kabrinden “Kurban olayım, kabir, sen bize de çocuk

⁸¹¹ Uzundanişan, “Ana Terbiyesi”, *Molla Nasreddin*, C.2, S.18, s.6.

⁸¹² “Hanım”, *Molla Nasreddin*, C.3, S. 27, s.7

⁸¹³ Telegraf Güllü, “Kaynana (Arvadlar Aleminden)”, *Molla Nasreddin*, C.5, S.40, s.5

⁸¹⁴ Bkz. EK- 39.

⁸¹⁵ Deccal, “Arvad Peygamberi”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.19, s.9.

⁸¹⁶ “Bakü Arvadlarının Nazarı-Dikkatine”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.9, s.8.

⁸¹⁷ “Uşağı Olmayan Arvadlara”, *Molla Nasreddin*, C.8, S. 17, s.6.

versene” diyerek mezardan çocuk isteyen bir kadını karikatürize etmiştir.⁸¹⁸ Kadınları kurtarmak amacıyla öncelikli olarak bu dini hurafelerden kurtarmak gerektiği düşüncesiyle Molla Nasreddin, birçok din adamı ile karşı karşıya gelmek durumunda kalmıştır.

Toplumda kadınları ötekileştirmesi çocukluktan itibaren başlamış ve kız çocuğu ile erkek çocuğu arasındaki cinsiyet farkı derinleştirilmiştir. Erkek çocuğu atasından, kız çocuğu ise anasından öğrendiğini yerine getirerek bir nevi onların hayatlarını devam ettirmişlerdir. Bir bebeğin dünyaya gelmesinden itibaren bu farkın hissedildiği bu dönemi Molla Nasreddin, “Oğlan doğunca, kız doğunca” adlı karikatürde, erkek çocuğunun doğumun gerçekleşmesinde yardımcı olan kadınlar, anne ve baba tarafından sevinçle karşılanırken kız çocuğunun doğumunda ise doğumu gerçekleştiren anne dahil olmak üzere herkes tarafından hoş karşılanmamıştır. Anne kabahat işlemiş gibi kendisini saklamakta, kadınlar ağlamakta ve baba ise umursuz bir şekilde karikatürize edilmiştir.⁸¹⁹ Karikatürdeki insanların duygu durumlarında yaşanan farklılıklar “Kız Uşağı” başlığı altında kız çocuğunun doğduğu evde hayır ve bereketin olmadığı yönünde açıklanmıştır. Erkek çocuk doğurana her gün kuymak pişirilirken kız çocuk doğurana kuru ekmekten başka bir şey verilmemiştir.⁸²⁰

Molla Nasreddin, kadınların eğitim almalarındaki bir diğer zorunluluğun ise farklı milletlerin etkisinde kalarak asimile olmamaları için çocuklarla en fazla iletişimde olan annelerin çocuklara ana dillerini öğretecek kadar bilgiye sahip olması olarak belirtmiştir. Ayrıca bu eğitime sahip olabilmeleri için de mekteplerde verilen eğitimin Arap dilinde verilerek uzun yıllar boyunca öğrenememe ve okuduğunu anlayamama gibi problemler ortaya çıkarması yerine ana dilinde verilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸²¹

Her yönden kadın ve erkeğin hak ve özgürlük açısından eşit olduğunu ve bu sebeple kadimci bir kadın ile eğitilmiş bir erkeğin birlikte yaşamalarının mümkün olamayacağına Molla Nasreddin’de yer verilmiştir.⁸²² Kadınların eğitimsizlikleri sebebiyle Azerbaycan’dan farklı ülkelerde eğitimlerini tamamlayan erkeklerin hayatlarını birleştirmek istemeleri ancak

⁸¹⁸ Bkz. EK- 40.

⁸¹⁹ Bkz. EK- 41.

⁸²⁰ “Kız Uşağı”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.14, s.6.; Telgraf Güllü, “Gelinim Oğlan Doğdu”, *Molla Nasreddin*, C.5, S.5, s.5.

⁸²¹ Molla Nasreddin, “Hanımlara”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.31, s.6.

⁸²² Molla Nasreddin, “Mırt Mırt”, *Molla Nasreddin*, C.2, S.6, s.2-3

eğitimsiz bir kadınla ortak bir noktada buluşamayacakları gerekçesiyle mutsuz evlilikler gerçekleştirmek yerine yabancı kadınlarla evlilikler yaygınlaşmaya başlamıştır.⁸²³ Farklı milletlerin kadınlarına duyulan ilgi milli bozulmayı beraberinde getirmiş ve Türk kızları evlenememeye başlamış ve karikatürlere konu olmuştur. Bu karikatürde kendisiyle evlenmek isteyen erkeğe Rusça bilmiyorsa evlilik birlikteliğine gidemeyeceğini belirten kadın üzerinden toplum uyarılmıştır.⁸²⁴ Yolda kızını kolundan sürükleyen bir adam üzerinden eğitim almayan kızların artık erkekler tarafından tercih edilmediğine ve üstelik evlenmeyen kızların toplumda yargılandığına yer verilmiştir;

Kardeşimin oğluna vermek istedim. 'Ben okumuş kız alırım' diyip Yahudi kızı aldı. Kız kardeşimin oğullarına yalvardım, biri nemka mı ne diyorlar, biri de Rus kızı aldı. Başka yerlerden isteyen de yok. Cahillerimiz harap oldu. Bir de diyorlar: 'Ferzeli'nin kızları iyiler, niye amca ve dayı oğullarına gitmiyorlar?'⁸²⁵

Molla Nasreddin, "İki Kaynananın Dertleri" başlığı altında oğlunun eğitim almış bir kız aldığını ve kızın yaşmak yapmayı ne namaz kılmayı ne de oruç tutmayı bildiğini, başı açık gezdiğini ve yalnızca okuma-yazma işiyle ilgilendiğini arkadaşı Keble Tükezban ile paylaşan Meşedi Nurcahan'a arkadaşı kendi gelinini dövdükten sonra düzeldiğini örnek vermiştir. Nurcahan hanım, Tükezban hanımın gelininin ahlaklı olduğunu ancak kendisininin kadın ve erkeklerin bir olduğunu ve erkeğin kadının ağası olmadığını bildirdiği için ahlaksız olarak değerlendirmiştir. Tükezban hanım, mollaların "Arvadı ne kadar eri dövse ikisi de bir o kadar sevap alır." Sözlerini tekrar hatırlatarak, Nurcahan hanımı şiddete yönlendirmiştir.⁸²⁶ Molla Nasreddin, bir karikatürde iki yaşlı kadının öğretmeni işaret ederek "A kız, a kız, buna bak, bu arvad erkek gibi yazı yazıyor" diyerek kadını garipsemesine yer verilmiştir.⁸²⁷ "Bizim Kız" başlığı altında Herdemhayal imzasıyla eğitim olarak ahlaksız olduğu söylenen bir kızın kendini eğitim olarak savunacağına dizelerde yer verilmiştir;

"Söyler ben eğer eylemesem dersimi teknil"

⁸²³ Deli, "Kız Terbiyesi", *Molla Nasreddin*, C.6, S.3, s.3.; Bkz. EK- 42.

⁸²⁴ Bkz. EK- 43.

⁸²⁵ "Tesettürü Nisvana Dair (Felyeton)", *Molla Nasreddin*, C.4, S.13, s.6-7; Bkz. EK- 44.

⁸²⁶ Telgraf Güllü, "İki Kaynananın Dertleri", *Molla Nasreddin*, C.5, S,4, s.3-4.

⁸²⁷ Bkz. EK- 45.

*Girmez başıma er sözü ger bitmese tahsil
Ölsem de eylemerem dersimi tatil
Bid'at koyur ahırda Müslüman bizim kız,
Namus, haya koymadı nisvanda bizim kız.*⁸²⁸

Telegraf Güllü imzasıyla Bakü'de insanların oruçlarını yedikleri ve Müslümanlıkta Horasan'ı geçtiğini belirtmiştir. Okumanın dinen bir engelinin olmadığı gibi dine de engel olmadığı vurgulanırken mescitleri okumuş kızlar doldurmuş ve bu kızlar oruç tutup namaz kılıp Kur'an'ı mukabile etmişlerdir. Böylece okuma-yazma öğrenerek eğitim alan kızlar için toplumun “Allah yolundan çıktı” yargıları yıkılmıştır.⁸²⁹

Sovyet döneminde toplumun dönüştürülmesinde aile fertleri olan anne, baba ve çocuk için özel olarak projeler geliştirilmiş ve toplumun ilk zincirinin anne olduğunun farkında olarak kadınlar için “Homo Sovyeticus” projesinin temelini atacak olan kulüpler aracılığıyla dönüşüm eğitimine başlanmıştır. Molla Nasreddin dergisinde “Numune Kulüp” başlığı altında kadınlara tahtaların üzerinde zor bir şekilde eğitim vermek yerine rahatlarını düşünerek minderler üzerinde ders almalarının sağlandığına ve bu kulüpteki tartışmalara katılanların şaşırduklarına değinilmiştir.⁸³⁰

6.3.2. Kadının Örtünmesi ve Hicab Meselesi

Kadının örtünmesi konusuna önem veren Molla Nasreddin, kadınların erkek görür görmez kaçmalarına ve bedenlerini çarşaf ile yüzlerini de peçelerle gizlemelerine oldukça fazla yer vererek kadınların çarşaf altında tutularak cehalet içerisinde hayatlarını devam ettirmelerine karşı çıkmıştır. Kadınları alınıp satılabilecek bir mal olarak gören kişiler tarafından dini vecibelerin yanlış yorumlanması kadının çarşaf altında gizli olması gerektiği yargılarına neden olmuştur.

Molla Nasreddin'de hicap meselesinin kadınların namahrem olan kişilere karşı kendilerini gizlemek için olduğu karikatürlerde vurgulanmıştır. Yoldan geçen bir adama bile yol verirken yolun kenarında kendilerini çarşaflarının altında kadınların kendilerini

⁸²⁸ Herdemhaya, “Bizim Kız”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.23, s.2.

⁸²⁹ Telegraf Güllü, “Bacılığım Çopur Yetere”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.16, s.5.

⁸³⁰ Kemiş, “Numune Kulüp”, *Molla Nasreddin*, C.8, S. 17, s.5.

namahrem diye gizlemelerine rağmen düğünlerde göğüsleri, karınları ve bacakları açık bir şekilde dans eden kadınların namahrem olmadığı görülmektedir.⁸³¹

Dönemin yargılarına bakılacak olunursa kadınların içlerinde buldukları durumda kılık kıyafetlerde toplumun erkekleri gibi kendileri gibi çarşaf ve peçe kullanmayan kadınları kendilerinin de yargıladığı ve çarşaf ve peçenin özgürlüklerini kısıtlamadığını bir gerçeklik olarak kabul ettikleri görülmektedir. Kadınların peçe kullanmadan gezmelerinin gereksiz olduğu düşüncesinin her şeyden önce “Rus kadınlara benzememek” fikrinden hareketle ortaya çıkmıştır.⁸³²

Kadınların çarşaf ve peçeyi hayatlarından çıkarmak istemeyip bunu kabullenmeleri Molla Nasreddin’in hicap meselesinde tartışmaya açmasına engel olmuştur. Toplumda peçenin kullanılıp kullanılmaması gerektiği hakkındaki tartışmalarda bir anlaşmaya varılamaması sebebiyle şeriat açısından herhangi bir sakıncası olmadığını belirten Molla Nasreddinciler kâfir olarak nitelendirilmiş⁸³³ ve “Molla Nasreddin şeriat ile alay ediyor” gibi suçlamalara maruz bırakılmıştır.⁸³⁴ Kadınların evlerinden dışarıya çıkıp yüzlerini açarak hava almalarına bile engel olanlara karşı Ömer Faik Numanzade, bunun Kur’an-ı Kerim ayetlerine uymadığını ve hiçbir Müslümanın Kur’an-ı Kerim’in emirlerini okumadığını belirtmiştir; “Hülasa bizim itikadımız hanımların yüzü açık gezmelerinin hilafı şer olmadığına olup, bununla ilgili elimizde şeri delillerimizin ziyadesiyle olmakla birlikte, ol hususta en kesin delillerle cevap vermeye hazırız.”⁸³⁵

Ayrıca Ömer Faik, Molla Nasreddin’in gericî din adamları tarafından hedef gösterilmemesi için dini hükümlere dayanarak kadınların peçe takmasının tartışmalı bir konu olduğunu ve bunu kendisinin de ulema gibi caiz olarak benimsediğini vurgulamış ve bu fikirlerini Şeyh Tusi, Seyyid Sahib Riyaz, Şeyh Yusuf Behrani ve Şeyh Kuleyni gibi din alimlerinin eserleriyle desteklemiştir;

Ben hiçbir zaman damdan düşme demedim ki – haşa – hicap yoktur. Bu söz, ben Molla Nasreddin’in hakkında sırf bühtandır. Ben dedim ve yine de diyorum ki, kadının

⁸³¹ Bkz. EK- 46.

⁸³² Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.11, s.2.

⁸³³ Molla Nasreddin, “Hicap Meselesi ve Cevabımız”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.23, s.2-3.

⁸³⁴ Molla Nasreddin, “Bir Neçe Günlüğe”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.23, s.7.

⁸³⁵ Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.11, s.2.

*yüz ve ellerinden başka bedeninin tamamı “avret”tir. Kadının avret yani yüz ve ellerinden başka yerlerini açması ise haramdır. Bundan hiçbir zerre kadar şek yoktur. Amma yüz ve ellerin açılmasında ulema ihtilaf etmiştir. Bir kısmı diyor ki, yüz ve eli açmak ancak namaz vaktinde olabilir, başka vakit olamaz. Bir kısmı da diyor ki, fitne ve fesat olmadığı takdirde yüzü ve eli açmak caizdir. Bizim sözümüz de işte bundandır ki, bu mesele şarap ve zinanın haram olması gibi değildir, itilaflıdır.*⁸³⁶

Bunlardan ve başka kitaplardan örnekler verdikten sonra yazının sonunda topluma şöyle seslenmiştir: “Ey nadan mollaların sözüne kulak asıp benden birkaç günlüğüne yüz çeviren cemaat! Görüyor musunuz, ne kadar büyük müçtehitler ve alimler yüz açmanın caiz olduğunu yazıyorlar. Biz de meseleyi ihtilaflı bilip yüz açmanın caiz olduğunu yazdık.”⁸³⁷

Arabistan, İran, Osmanlı ve Rusya gibi birçok yerde Müslüman kadınların peçe kullanmadan dolaşabildiklerini belirten Ömer Faik, Kafkasya’da kadınların yüzünün açık olmasının erkeklerle bir ilgisinin olduğunu, ahlaklı kadınların dışarıya bile çıkmamaları gerektiğini, yüzü açık dolaşan kadınların gayrimüslim kadınlardan bir farkının olmadığını belirten Ömer Faik, kadınlara engel olanların erkekler olduğunu vurgulamıştır.⁸³⁸ Hiç tanımadıkları yabancı kadınlar için sırf yüzü açık olduğu için ötekileştirilen kadınlar için Ömer Faik, bunun bir millet meselesi değil ahlak meselesi olduğunu belirtmiştir;

*Hangi vicdan sahibi Müslüman diyebilir ki, Ermeni kadınları hayasızdır? Hangi bir Müslüman görmüş ve işitmiştir ki, Ermeni kadınları kocalarına ihanet etsinler ve özge erkeğe meyletsinler? Hangi bir güzel ve genç Müslüman, Ermeni bir kadını kendisine aşına kılmayı becerebilir? şüphesiz terbiyesiz ve ahlaksız kadınlar her bir milletin içinde bulunabilir. Ama insaflı olursak biz görürüz ki, fahişe kadınlar Ermenilerin içinde ne kadar varsa, Müslümanların içinde de bundan az değildir.*⁸³⁹

Kadınların ötekileştirilmesine neden olan erkeklerin bu tavırlarından vazgeçmeleri için bir kadının dilinden Molla Nasreddin dergisinden “Şeriat değil bizi bugünlere düşüren, avam Müslümanlardır. Ne olur ki, Molla erkeksen, bu Müslüman kardeşlere bir öğüt, nasihat versen ki, bizleri rahat bıraksalar.” Diyerek yardım istemiştir.⁸⁴⁰ Molla Nasreddin, şeriat hükümlerine dayanarak kadınların eğitim almasının engellenmesini çarşafı içerisinde

⁸³⁶ Molla Nasreddin, “Hicap Meselesi ve Cevabımız”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.23, s.2-3.

⁸³⁷ Ömer Faik Numanzade, “Teşekkür”, *Molla Nasreddin*, C.4, S.4, s.3.

⁸³⁸ Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.11, s.2.

⁸³⁹ Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.11, s.2.

⁸⁴⁰ Çehreci Hala, “Mektup”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.10, s.6-7.

gizletilerek sosyal hayattan soyutlanmasını “Bir Cahile Kız Demişken” başlığı altında şu dizelerle dile getirmiştir;

*İlm aldı attı çadrasını yar yoldaşım
Ben çadra içinde kaldım, ağardı saçım, başım
Layık mıdır bu sin ile cehl ile uğraşım
Ta ki, bu kadar dert kamile kucaklaşım
Kızlar alıştı ilme revan oldu mektebe
Ben kalmışam bugün hele bigâne metlebe⁸⁴¹*

Molla Nasreddin’de peçe meselesinde “Kafkas Şeyhülislami’na İki Adet Açık Mektub” başlıklı yazıda İslam dinini kendi çıkarları için kullanan şeyh hazretlerine sorular sorularak çözüm aranmıştır; “Eğer hanımların yüzü açık gezmeleri hilaf-ı şer’se, bu durumda Şeyh hazretlerinin tahsil görmüş Müslüman hanımların yüzleri açık oldukları halde onlarla sohbet ederek, sırası geldiğinde ders okutması şeriata aykırı değil midir? Ayrıca Mayıs 27. Günü ben sizi Tiflis’in Enstitü mektebinde, tahsilini bitiren kızlara diploma verildiği sırada gördüm. Şeyh hazretleri sizden rica ediyorum, on beş yirmi yaşlarındaki Müslüman kızların yüzleri açık olarak, diğer erkeklerle ve siz Şeyh hazretleriyle konuşmaları hilafi şeriat mıdır, değil midir?”⁸⁴² Molla Nasreddin’de “Çarşafli Çarşafli” başlığı altında hicap meselesine bakışını şu dizelerde dile getirmiştir;

*Buyurdu: Tanrımız evvelce halk edince insanı
Şu erkeklerce namahrem yaratmış cinsi nisvanı
Hususen: Bir de mahkumi hicap etmiş müselmanı...!
O gündün hakbusi-menberem çarşafli çarşafli!
Özüm de mahluka bir dilberem çarşafli çarşafli!⁸⁴³*

Kadının örtünmesini hasta kadın-doktor ilişkisi çerçevesinde betimleyen Molla Nasreddin, hurafe ve batıl inançların etkisinde kalan kadınların eğitimsizliğine dikkat çekmiştir. İki sahne olarak verilen bu karikatürün ilkinde kadının eşinin “İzin ver, doktor bey baksın.” Demesine karşın kadının “ölürüm de izin vermem” şeklinde yanıtlarken

⁸⁴¹ Nofel, “Bir Cahile Kız demişken”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.16, s.5.

⁸⁴² Molla Nasreddin, “Kafkas Şeyhülislami’na İki Adet Açık Mektub”, *Molla Nasreddin*, C.1, s.11, s.2-3.

⁸⁴³ Destancı, “Çarşafli Çarşafli”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.19, s.2.

ikincisinde ise doktora yüzünü bile göstermeyen kadının hocanın karşısında muska yazması için soyunması gösterilmiştir.⁸⁴⁴ Ayrıca gazetede “Arvad Hekimi” başlığı altında kadınlara özel doktor M. M. Binyamoviç adlı bir doktorun çalışma saatleri ve adresi verilmiştir.⁸⁴⁵

Molla Nasreddin’de Rus kadınları ile Türk kadınlarının giyim hususları karikatürlerde karşılaştırılırken, kinayeli bir şekilde dergi açık giyimli kadınları çizerken annelerine, kardeşlerine, halalarına ve komşularına benzeyen kadınlar çizmek zorunda kaldıklarını ve bu çizimlerdeki amacın örtülü olan kadınların yolda gezerlerken açık giyimliyi görünce Molla Nasreddin’in onları çizdiği için kaçın diye uyardıklarını belirtmiştir. Rus kadınları dünyayı gezmiş, çizimler yapmış ve seyahatler yazmışken Müslüman kadınlarının gulyabani suretinde sokağa çıkmasına karşı çıkmıştır.⁸⁴⁶ Molla Nasreddin, çarşaf giyinen kadınların hepsinin birbirine benzediğini bu sebeple de sosyal hayatta zorlukların yaşanabildiğini göstermek amacıyla bir çocuğun çarşafli annesini diğer çarşafli kadınlarla karıştırarak annesini kaybettiği karikatürize edilmiştir.⁸⁴⁷

Molla Nasreddin’de “Çarşaf ve Şilyapa” başlığı altında Cırıltı imzasıyla kıyamete kadar hicap ve şilyapa (şapka)nın devam edeceği savunulmuş ancak kimsenin buna inanmadığı belirtilmiştir. Bakü’deki Müslüman kadınların çarşaf, Rus kadınları ise şilyapa satarken, bir gün Müslüman kadınlarının okumuş erkeklerle evlenmesi sebebiyle Müslüman kadınları şilyapa; Rus kadınların Müslüman erkeklerle evlenmesi sebebiyle Rus kadınları ise çarşaf satmaya başlamıştır. Müslüman kadınları, okumuş erkekleriyle şilyapa ile tiyatroya giderken, Rus kadınları ise çarşafıyla eşleriyle mescide gitmeye başlamıştır. Müslüman kadını çarşafı başından atarken Rus kadınlarının başına girmiştir.⁸⁴⁸

Hicap meselesinin aslında günlük hayatta engeller teşkil ettiğini ve bunlardan biri olarak kız çocuklarının çarşafıyla okula gitmeye utanmaları örnek verilmiştir.⁸⁴⁹ Bu sebeple eğitim almayarak hayat damarlarını kurutan toplumun, içerisinde bulunmuş olduğu durumdan kurtarılması için Molla Nasreddin, sayfalarında kadınların köle hayatı yaşamaması için Kur’an-ı Kerim’den ayetlere yer vererek kendisine dini dayanak

⁸⁴⁴ Bkz. EK- 47.

⁸⁴⁵ “Arvad Hekimi”, *Molla Nasreddin*, C.5, S.26, s.7.; “Arvad Hekimi”, *Molla Nasreddin*, C.5, S.27, s.7.

⁸⁴⁶ Hophop, “Arvad Meselesi”, *Molla Nasreddin*, C.4, S.3, s.3-4.

⁸⁴⁷ Bkz. EK- 48.

⁸⁴⁸ Cırıltı, “Çarşaf ve Şilyapa”, *Molla Nasreddin*, C.5, S.15, s.3.

⁸⁴⁹ “Çarşaf”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.5, s.2.

oluşturmaya çalışmış ve insanları Molla Nasreddin'in etrafında doğru dini bilgiler için toplamayı amaçlamıştır;

*Ey cahil mollaların sözüne kulak asıp, bana yüz çeviren cemaat. Ne denli büyük müctehid ve alimin yüz açmanın caiz olduğunu yazmakta olduğunu gördünüz. Biz de bu meseleyi ihtilaflı bilip, bunun caiz olduğunu yazdık. Hatta bu hususta Kuranı Kerimden delil getirdik. Lakin bana, Molla Nasreddin'e inanmayıp, sizi bu duruma düşüren rijani kılığındaki haşerelere inanmaktasınız.*⁸⁵⁰

Molla Nasreddin "Çarşafli Kadınlar" başlığı altında hicap meselesine şu dizelerle değinmiştir;

*Çarşaf gözünü örttü görünmez sana dünya
At çarşafı korkma! Seni şeytan yemez, asla
Sen de yaşa insan kimi renk menk tulla
Görsün seni tahsin eylesin şanlı kadınlar
Çarşafsız, edepli, okumuş, canlı kadınlar*⁸⁵¹

Dünyada insanı yaratan, yeri ve mekânı belli olmayan Allah tarafından gönderilen Kur'an-ı Kerim'in şeriat hükümlerine dayanarak Şark kadınlarının, namahrem diye erkeklerle görüşmemesini ve hicap giymelerinin bir anlamı olmadığı belirtilerek dinin toplum içerisindeki etkisi ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.⁸⁵² Eskiden gidilen yerlerde imam için yas tutulup mersiye olduğu için çarşafarla gezmek normalken daha sonraları tiyatro, mektep ve kinolar gibi yenilikler ortaya çıktığı için çarşaf gündelik hayatı zorlaştırmaya başlamıştır. Çarşafın kaldırılması için karşı çıkan mollalar, kadınların yüzlerini gördükten sonra kendilerine hoş geleceği için bu meseleye iyi bakacaktır ancak bu kadınları evlerinde dövmek zor olacaktır.⁸⁵³ Molla Nasreddin, Gence'de öğretmenlerin çarşafli olarak ders verdiklerini karikatürize ederek durumu gözler önüne sermek istemiştir.⁸⁵⁴ Çarşafsızlığın ahlaksızlık ve edepsizlik olduğu bir anlayışın olduğu bir dönemden çarşafın garipsendiği bir döneme geçilmiş ve devlet toplantılarına katılan erkeklerin toplantılara eşlerini de götürürebilmelerindeki tek şart eşlerinin çarşaf giyinmemesi olmuştur.⁸⁵⁵ Çarşaf giyinen

⁸⁵⁰ Molla Nasreddin, "Hicab Meselesi ve Cevabımız", *Molla Nasreddin*, C.1, S.23, 25 Haziran 1907, s.2-3; 6-7.

⁸⁵¹ Pompuşalı, "Çarşafli Kadınlar", *Molla Nasreddin*, C.8, S.16, s.3.

⁸⁵² Molla Nasreddin, "Şurâ Kadınları", *Molla Nasreddin*, C.7, S.41, s.2-3.

⁸⁵³ Çadrasız Çeri Mesme, "Çadrular Atılır", *Molla Nasreddin*, C.8, S.43, s.5.

⁸⁵⁴ Bkz. EK- 49.

⁸⁵⁵ Nadürüstler, "Arvadı Çadralı Daire Komitesi", *Molla Nasreddin*, C.8, S.6, s.6.

kadınlar sebebiyle eşlerin yadırgandığı bu dönemde Molla Nasreddin farklı milletlerdeki kadınların giyim-kuşamlarını örnek göstererek kadınların çarşaplardan sıyrılması için mücadele etmiş ve bunu da net olarak dile getirmeye başlamıştır. “At Çadranı” başlığı altında bu fikirlerini şu dizelerde dile getirmiştir; “Ey çadra içinde yaşayan bunca kız, arvad/ Yeter bu rezalet/ At çadranı, ey taze gül bağı tabiat/ Saç aleme Nükhet.”⁸⁵⁶

6.3.3. Evlilik Müessesinde Kadın

Molla Nasreddin dergisi, “kız çocuğunun sekiz yaşından sonra eğitim alması ayıptır” diyen din adamlarının, kadınların eğitim alıp toplumda belirli bir yere gelmelerine engel olmasının yanı sıra okula giderek eğitim alması gereken yaşta kendi rızaları alınmadan adeta bir mal olarak satılarak evlendirildiklerine yer vermiştir. Elinde okul çantası olan küçük kız çocuğuna sinirli bir şekilde bağırarak bir babayı betimleyen Molla Nasreddin, “Kızım, artık büyüdün, kocaman bir kız oldun maşallah, senin evlenme zamanın geldi, okul zamanın geçti” sözleriyle babanın düşüncelerini yansıtıran çocuğun ağlaması⁸⁵⁷ ve 12 yaşında Yahudi kızının okula giderken Müslüman kızının yaşlı bir adamla evlendirilmesi⁸⁵⁸ karikatürize edilmiştir. Ancak küçük yaşta evlendirilen kız çocuklarının yaşayamamalarına neden olmalarının yanı sıra döktükleri gözyaşları bile ne aile fertleri ne de toplum tarafından önemsenmemiş ve normalleştirilerek olması gereken bir durum olarak kabul edilmiştir. Aile fertleri tarafından kız çocuğu evlendirilirken kendisinden temin edilecek başlık parası adeta evin geçim kaynağı olarak görülmüş ve maddiyat, maneviyata ağır basmıştır. Kız çocuklarının içerisinde bulunmuş olduğu hisleri en iyi anlatan iki mısraya Molla Nasreddin’de şöyle yer verilmiştir; “Men yazık oldum, meni aldatdılar/ Beş kuruşa bir kocaya sattılar.”⁸⁵⁹ Celil Memmedguluzade ise küçük kızların evliliklerinin gerçekleştirildiği bu geceyi kanlı facia olarak nitelendirip gökte parlayan ayın bile bu kanlı faciaya tanık olduğunu belirtmiştir; “Allah'ın köyde gezen ayı her gece neçe neçe kanlı facialara şahit olur. Ve eğer kişilerin otağına zorla çekip apardığımız balaca kızların göz yaşlarını bir yere yıgsak, taze bir umman deryası emele gelir. Budur kanlı facia...”⁸⁶⁰

⁸⁵⁶ Ağcakanad, “At Çadranı”, *Molla Nasreddin*, C.7, S. 50, s.4.

⁸⁵⁷ Bkz. EK- 50.

⁸⁵⁸ Bkz. EK- 51.

⁸⁵⁹ Memmedov, K. (2005). *Ebdürrehim Bey Haqverdiyev Seçilmiş Eserleri*, C.I, Bakı: Lider Neşriyat, 2005.

⁸⁶⁰ “Kanlı Facia”, *Molla Nasreddin*, C.3, S.27, s.2-3.

Molla Nasreddin, din adamlarının nikah kaidelerini dikkate almadan yalnızca kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde hareket ettiklerine yer vermiştir. Buna örnek olarak rüşvet alabilmek ve kendi istekleri gibi dini hükümlere göre uygunluğu olmayan nikahlar kıyarak toplumun geleceğini tehlikeye atacak evliliklerinin kurulmasına neden olmuşlardır. Bu karikatürlerin birinde evliliği kabul ediyor musun diye soran molladan korkup cevap veremeyen kıza molla “*Kızım madem konuşmuyorsun, demek ki, evlenmek istiyorsun. Ben de seni bu adama eş olarak nikahlıyorum.*” Diyerek kızı rızası olmadığı bir adama nikahlamıştır.⁸⁶¹ Bir diğer karikatür de ise yeni yürümeye çalışarak ayakta zor duran bir kız çocuğu için “*Yürürken düşmedi; Molla, nikâh kıyabilirsin.*” Diyen adamın isteği üzerine durumu izleyen mollanın nikahlarını kıymıştır. Henüz zihinsel ve bedensel olarak erginliğe erişememiş olan 8-12 yaş aralığında evlendirilen kız çocuklarının, bu saatten sonra babaya bile namahrem olduğu karikatürize edilmiştir.⁸⁶² 23-23 yaşındaki bir kızın kendi sevdiği dışında bir kişiye rızası olmadan verilmesi üzerine kızın “Zavallı Kız” imzasıyla Molla Nasreddin’e kendi sevdiğine kaçtığını bildirmiştir.⁸⁶³

Kızların evliliğin ne olduğundan bile haberdar olmadıklarına “Dokuz Yaşında” başlıklı makalesinde Molla Nasreddin, bir hacı tarafından 9 yaşındaki Sekine’ye talip olması üzerinden değinilmiştir. Sekine’nin “kocaya gitmek” veya “kocaya vermek” deyimlerini annesinden öğrenmek istemesi üzerine annesi “evlendikten sonra anlarsın” diyerek çocuğu geçiştirmiştir. Ancak henüz küçük bir çocuk olan Sekine evlendikten sonra anlamak yerine eşi Hacı’dan oyun oynamak ve evine gitmek için izin istemiştir.⁸⁶⁴ Oyun oynayacak yaşta olan kız çocukların evliliğe zorlanmalarını karikatürize eden Molla Nasreddin, kız olarak dünyaya gelenlerin çocukluk dönemlerinin olmadığını bir nevi anlatmıştır.⁸⁶⁵ Molla Nasreddin, “Allah Mübarek Eylesin!” başlığı altında Deccal imzasıyla 40 yaşındaki adam ile 13 yaşındaki kızın nikahının kıyılması sebebiyle İran müminleri tebrik edilmiş ve başka Müslüman ve tacir kardeşlere de yılda birkaç kere düğünler kısmet olmasını arzu ettikleri kinayeli bir şekilde söylenmiştir.⁸⁶⁶ Çoğu zaman kız çocukları fiziki yetişkinlik dönemine gelmedikleri için büyüyemez ve küçük olur, bu sebeple de küçük kız çocukları gelin olarak

⁸⁶¹ Bkz. EK- 52.

⁸⁶² Bkz. EK- 53.

⁸⁶³ Zavallı Kız, “Bir Kızın Müracieti”, *Molla Nasreddin*, C.9, S.41, s.6.

⁸⁶⁴ Molla Nasreddin, 1907, S.37, s.6; Bkz. EK- 54.

⁸⁶⁵ Deli, “Dokuz Yaşında”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.37, s.7.

⁸⁶⁶ Deccal, “Allah Mübarek Elesin!”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.18, s.8.

erkek evine kucağa alınarak götürülmüştür.⁸⁶⁷ Molla Nasreddin küçük yaştaki kızların “iki yıldan fazla yaşamaz, sana mal mülk kalır” denilerek kandırıldığına da yer vermiş ancak bu evliliklerden 2-3 taneden fazla çocuk dünyaya geldiğini karikatürde betimlemiştir.⁸⁶⁸

Molla Nasreddin, birçok coğrafyada aynı sıkıntıları yaşayan Müslüman kadınlarının ortak dertleri paylaşabildikleri bir platform haline gelmiş ve gönderilen makale, mektup ve şiirlerde babaları tarafından küçük yaşlardayken yaşlı ve büyük cüsseli adamlarla evlendirildiklerine dair yakınmalara yer vermiştir; “*Geçer günler, çatar sekkize yaşın/ Çağırır hers ile seni dadaşın/ Ahırda zor ile olar sene er/ Kırk yaşında deve gibi bir nefer*”⁸⁶⁹

Yalnızca eski gelenek ve göreneklere dayanarak hayatlarına devam eden din adamları, toplumda hassas bir konu olan din üzerinden sevgi ve saygı kazanmış ve toplum tarafından kendileri yanlış yapmış olsalar bile sözleri çiğnenmeyip dikkate alınmaya devam etmiştir. Din adamlarına karşı sosyal ve kültürel hazırlıklar tamamlanarak değişikliklerin gerçekleştirilmesinin sinyallerinin verildiği şiirlerde her gün farklı bir kadınla evlilik gerçekleştirerek “muta nikahı”na karşı çıkmıştır⁸⁷⁰;

*Molla, sene eyleyirem meslehet
Söyle görüm evlenim, evlenmiyim?
Altmışı sinnim eleyibdir güzeşt,
Bir gız alıb evlenim, evlenmiyim?
Evde varımdır biri lap köhneden,
Sonra birin almış idim yengiden,
Boşlamışam tazeni herçend men,
İndi gene evlenim, evlenmiyim.*⁸⁷¹

⁸⁶⁷ “12 Yaşında”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.28, s.6; Bkz. EK- 55.

⁸⁶⁸ Bkz. EK- 56.

⁸⁶⁹ “Kız ve Nene”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.4, s.6-7.

⁸⁷⁰ Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.11, s.2.

⁸⁷¹ Molla Nasreddin, Edebiyyat, *Molla Nasreddin*, C.2, S.4, s. 3.

Din adamlarının kendi istekleri için uydurdukları bir kılıf olarak eleştirilen “muta nikahı”na karşı çıkararak bunun din adamları tarafından eleştirilen gayrimüslimlerde şekil verilmeden gerçekleştirildiğine yer verildiği belirtilmiştir;

Frengistan”da lotuların keyfi geldiklerinde bir gün bir fahişehaneye, diğer gün de başka bir fahişehaneye gidiyorlar. Bizim şeyhin de keyfi geldiğinde bir gün ata binip Şoşadize köyüne, diğer gün de ata binip Şahab köyüne gidiyorlar. Tek fark şurdadır ki, Frengistan’da fahişehaneye gidenlere tek kelimeyle “lotu” diyorlar, amma bizim içimizde “Şeyh” diyorlar. Frengistan’da lotular meclislere geldiklerinde utana utana aşağı köşeye oturuyorlar, amma bizim içimizde o tür lotular (Şeyhler) yukarı köşeye oturuyorlar.⁸⁷²

Molla Nasreddin, küçük yaşta kızların evlendirilmesinin yanı sıra çok eşli evliliklerin gerçekleştirilerek aile içerisindeki düzenin bozulması ve geçim sıkıntılarının baş göstermesi sebebiyle karşı çıkmış ve birçok karikatürde durumu eleştirmiştir. Bunlardan birinde yanında üç tane oyuncak bebek olan bir adamın dördüncü oyuncak bebeği öpmeye çalışması üzerine Molla tarafından “dört tane yeter” diye uyarılmıştır.⁸⁷³ Ağcabedi’de dört eşi olan bir kadının beşinci eşini alması üzerine cemaat tarafından yadırganmış ve cebine elli manat para koyarak onay almak amacıyla kadının yanına gitmiştir.⁸⁷⁴ Çok eşlilik yapmanın sevap olduğunu düşünüp dünyada ve ahiretteki faziletini anlayanlar için bunun usulünü bilmeyip evde kadınların arasında problem çıkmaması için kadınların birbirlerinin dilini anlamamaları gerektiği bildirilmiştir. Bu sebeple kadınların birini Yahudi, Ermeni, Rus ve Müslüman alabilirler⁸⁷⁵ ve böylece kadınların biri hasta olduğunda diğeri onun işini yapabilir ve evin erkeği ile ilgilenir.⁸⁷⁶ Molla Nasreddin farklı milletlerde çok eşliliğin gerçekleştirilmediğini Dilcan yaylasından evlerine geri dönen Ermeniler ve Müslümanlar üzerinden karikatürize etmiştir. Bu karikatürde Ermeni anne ve babanın oğul ve kızları ile at arabasında evlerine döndükleri betimlenirken Müslüman bir adamın çarşafı eşleri ve çocuklarıyla birlikte kağrı ile evlerine döndükleri betimlenmiştir.⁸⁷⁷

Annesi vefat eden bir çocuğun babasının ziyaret amacıyla Kerbela’ya gittiğini ve dönerken de kendisine hediye olarak ne getirdiğini soran çocuğa “*Bala! Gözün aydın senin*

⁸⁷² Molla Nasreddin, “Küpe: Bizim Şeyhin Kırksekiz Arvadı Var”, *Molla Nasreddin*, C.3, S.34, s.4-5.

⁸⁷³ Bkz. EK- 57.

⁸⁷⁴ “Beş Arvad”, *Molla Nasreddin*, C.3, S. 9, s.6.

⁸⁷⁵ Mozalan, “İki Arvada Nece Evlenmeli”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.8, s.3.

⁸⁷⁶ Dört Arvadlı, “İki Üç Arvadlılık”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.4, s.8.

⁸⁷⁷ Bkz. EK- 58.

için güzel bir ana getirdim.” Şeklinde söylemişse de çocuk ne güzel anadan ne de atasından yardım gördüğünü ifade etmiştir.⁸⁷⁸ Molla Nasreddin, erkeklerin ikinci bir eş almak için eşlerini ikna ederken aslında kendilerine bir yardımcı alacak gibi belirttiklerine şu dizelerde yer vermiştir;

*Şimdi ne kadar ona deyirem sen gocalmısan,
Çokdur işin, olur sana zahmet, gavur gızı!
Gel razı ol ki bi kız alim, ben de keyif çekim,
Hem eylesin sana dahi hizmet, gavur kızı!*⁸⁷⁹

“*Fılan filanın kızı, bunlar eskidi, götür at evine, yenisini al getir.*” Algısıyla hareket eden toplumun kadınları istenildiği zaman birden fazla alınabilecek ve istenildiği zaman bırakılabilecek mal olarak değerlendirilmesine karşı çıkan Molla Nasreddin, devlet görevlisi tarafından mal varlığı kaydedilen bir adama neleri var diye sorulduğunda, “*bir deve, bir at, üç koyun, üç arvad ve bir danam var*” şeklinde eşlerini de alınır satılır mallar arasında saymıştır.⁸⁸⁰ “Anam-Bacım” başlıklı yazısında bu duruma yer vermiştir; “Erkek kadını boşamakta bağımsız ve özgürdür. Bu hak Müslümanlara verilirken diğer milletlerin hiçbirine verilmemiş. Bugün damağım çekti aldım, sabah keyfim istedi boşadım.”⁸⁸¹ Karısı yaşlanınca kendisine yeni ve güzel bir eş alan adamı karikatürize eden Molla Nasreddin, karikatürde yeni karısıyla aynı sofrada yemek yerken adamın karısını severken eski karısının köşede üzgün bir şekilde bir tas yemek yediğini betimlemiştir.⁸⁸² Şeriat hükümlerine göre erkeklerin kadınlardan üstün olduğuna inananlara karşı “*Cennet anaların ayakları altındadır.*” Gibi ifadelerin kadınları geçiştirmek amacıyla söylenmiş tatlı sözler olarak savunmuşlardır. Kadınların içerisinde bulunmuş olduğu durumdan dolayı şikâyet etmelerine yer veren Molla Nasreddin, bir karikatürde bulutların arasından bakan Allah’a “Ay Allah! Sana Allah diyenin evini Allah yıksın. Sen bilmiyor musun Kerbelalı Nasir’in dört arvadı var. Şimdi bu köpeği yeniden neden evlendirdin?” şeklinde sitemde bulunan kadınlara yer vermiştir.⁸⁸³ “Boşanma konusunda “Bir Neçe Günlüğe” başlığı altında boşanma konusunda dini hükümlerin dikkate alınmadığına yer vererek kadınların önemsizleştirilmesine yer veren Ömer Faik, üç talaktan

⁸⁷⁸ Abülhövli, “Ana Getirmişem”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.41, s.2.

⁸⁷⁹ Koca Emi, “Gavur Kızı”, *Molla Nasreddin*, C.2, S.30, s.5-6.

⁸⁸⁰ Bkz. EK- 59.

⁸⁸¹ Molla Nasreddin, “Anam-Bacım”, *Molla Nasreddin*, C.2, S. 20, s.2.

⁸⁸² Bkz. EK- 60.

⁸⁸³ Bkz. EK- 61.

sonra yeni biriyle birkaç günlüğüne evlenen kadının birkaç gün sonra boşatılarak eski evine geri götürülmesi adetini eleştirmiştir;

*Biz Molla Nasreddiniz. Bizim mesleğimiz vahşi âdetlere gülmek, bizim hizmetimiz yılan, kurbağaya sataşmaktır. Zamanı ki, biz görüyoruz, Nuha'da Derdimand eşini üç talaktan sonra Hafız'a verip üç gün sonra gidip "Allah aşkına eşimi bana ver" diye yalvartıyor.*⁸⁸⁴

Molla Nasreddin, gayrimüslimlerin boşanmayı hem kadın hem de erkek için kötü bir durum olarak değerlendirmeleri sebebiyle öncesinde eşlerini aylarca tanımak için kendilerine vakit ayırmak istemişler ancak hıyanet gibi bir durum söz konusu olduğunda da anlaşmalı olarak boşandıklarını örnek göstermiştir. Gayrimüslimlerde boşanmanın karşılıklı anlaşmalı bir şekilde gerçekleşirken Müslümanlarda ise başka bir kadınla evlenebilmek için kadınların istekleri dışında boşanmanın gerçekleştirildiğini belirtmiştir.⁸⁸⁵

Molla Nasreddin, evlilik gelenek ve göreneklerinin yerine getirilememesi sebebiyle kızların kaçırıldığına yer vermiştir. "Evlenmek" başlığı altında ev sahibi olmak anlamına gelen bu terim üzerinden başlık parası, düğün masrafları, giyim-kuşam alınması ve kurban kesilmesi gibi birçok masrafa değinilmiş ve bunun yerine nikah yaparak evine girmek isteyen bir gencin çareyi kızı kaçırmakta bulduğuna yer verilmiştir.⁸⁸⁶ Molla Nasreddin, kız kaçırmanın kızın naz etmesiyle veya kızın babasının razı gelmemesiyle ilgili görerek Müslümanlar arasında bunun gerçekleştirilmesini güzel bir olay olarak değerlendirmiştir.⁸⁸⁷ Başka bir örnek veren Molla Nasreddin, anlaşarak evlenmek istediği bir kız ile evlilik gerçekleştirmek isteyen bir gencin, düğün masraflarını düşünürken kızın İran taciri ile evlenmek için kendisini reddettiğine⁸⁸⁸ ve Ordubad'da evi olmadığı için istediği kız ile evlenemeyen genç, para toplayıp ev aldıktan sonra kızı aldığına⁸⁸⁹ dikkat çekerek dönemin evlilik koşulları içerisinde anlaşarak evlenmenin bile aslında bir nevi kızın satılmasının söz konusu olduğu vurgulanmıştır.

⁸⁸⁴ Molla Nasreddin, "Bir Neçe Günlüğe", *Molla Nasreddin*, C.1, S.23, s.7.

⁸⁸⁵ "Boşanmak", *Molla Nasreddin*, C.5, S.14, s.3.

⁸⁸⁶ Nökerin Kâhkulu, "Evlenmek", *Molla Nasreddin*, C.1, S.38, s.6-7.

⁸⁸⁷ Şeriat Kahramanı, "Kız Götürüp Kaçmak", *Molla Nasreddin*, C.8, S. 36, s. 4.

⁸⁸⁸ Kalan Kalanski, "Evlenmek", *Molla Nasreddin*, C.6, S.24, s.8.

⁸⁸⁹ İnsafılı, "Evlenmek Adeti", *Molla Nasreddin*, C.9, S.3, s.5.

Kafkasya'nın zengin jeolojik kaynakları sebebiyle bir göç merkezi haline gelmesi Türk aile hayatını da etkilemiş ve Türk kadınları ile evlilikler yerine aslında yadırganan yabancı kadınlarla evlilikler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Molla Nasreddin evine gayrimüslim bir kadın getirip elini öpen bir adamın yanında çocuğu ile bulunan bir kadının yüzündeki üzüntü ve kederi karikatürize etmiştir.⁸⁹⁰ Molla Nasreddin, gayrimüslim kadınlarla gerçekleştirilen evliliklerin bir diğer sebebini nikah gerçekleştirilirken alınan kebin parasının erkeklere çok geldiğini, gayrimüslim kadınlarla evlenirken bunu ödemek zorunda olmadıklarını bir karikatürde yaşlı bir kadının Rus kadınla evlenen bir adama kızması üzerinden belirtilmiştir.⁸⁹¹ Celil Memmedguluzade, Molla Nasreddin dergisinin yayın hayatını Tebriz'de devam ettirirken aile yapısındaki bozulmayı gözlemlenmiştir. Müslüman kadınlar ile gayrimüslim kadınlar arasındaki farklara karikatürize eden Molla Nasreddin, evde üç çocuğu ile sıkıntı içinde eşinin yolunu gözleyen Müslüman kadınına ve eşinin kucağında gayrimüslim bir kadın ile içki masasında eğlenmesine yer vermiştir.⁸⁹² Molla Nasreddin gayrimüslim kadınlarla zevk ve sefa içerisinde içki içerek eğlenen erkekleri karikatürize etmiş⁸⁹³ ve bu bozulmada erkeklerin kendi eşlerini bırakarak yabancı kadınlarla gezip dolaştıklarını belirtirken bu kadınlar için mal ve mülklerini harcayarak kendi ailesinden feragat ettiği için eleştirmiştir;

Şu günlerde şehrin ileri gelenlerinden Hacı ve Hacızade cenaplarının kendi özel faytonuna bir şapkalı kadın oturtup, kendisiyle beraber Aramyans tiyatrosuna gittiği ve orada onun şerefine yemek tertipleyip ve bu ziyafete ahalinin gözü önünde bir hayli kızıl liralara harcadığına dair haber geliyor.

Elbette, şunu da yineliyoruz, her bir şahıs kendi cebinden ve kesesinden sorumludur ve şahsın mahremi, evsaf ve ameli her türlü müdahaleden korunmuş olmalıdır. Ve lakin bir nokta var ki, bu konuda biz konuşmaya mecbur oluyoruz.

Biz asrın vaziyetlerinin ve cemaatin halinin fena bir makama çıktığını görmekteyiz. Öyle ki, her bir kademde biz sayısız yevmiye azığına muhtaç olanlara ve çeşit çeşit talihsizlere rast geliyoruz ki, bunlara hiçbir mepadandan ve hiçbir şahıstan yardım eli uzatılmıyor ve her bir suret sahibinden imdat temennisine düşenlere verilen cevap: "Para yoktur."

"Para yoktur" diyenlere ve kendilerini görünüşte temkinli gösterenlere bir sözümüz yoktur, fakat şöyle bir şey var ki, tiyatro gibi bir yerde ekmek parasına muhtaç olanların gözü önünde meşrubata ve namahrem kadınlara kızıl paraları avuç avuç sarf edenler gaflet uykusundan uyanmalıdırlar.

⁸⁹⁰ Bkz. EK- 62.

⁸⁹¹ Bkz. EK- 63.

⁸⁹² Bkz. EK- 64.

⁸⁹³ Bkz. EK- 65.

*Bir defalık habercilik gereği söz edilen Hacının ismini adını zikretmekten sakındık, ancak bu gibi hacılara tavsiyemiz, bundan sonra daha dikkatli olup bir taraftan bizim şikayetimizden ve diğer taraftan binlerce sayıdaki muhtaçlığın nefretinden korksunlar.*⁸⁹⁴

Müslüman kadınlara hiçbir hak ve özgürlük tanımazken elindeki bütün imkanlarını Rus kadınları için harcamaktan çekinmeyen erkeklerden bahseden Molla Nasreddin, Nataşa tarafından pırlanta yüzük yerine yakut yüzük aldığı için evden kovulduğunu yüzük alarak kendisini affettirme çabasını birkaç sayıda hikayeleştirerek durumu örneklemiştir. Birkaç gün sonra Nataşa Rusça mektup göndermiş ancak Rusça az çok konuşabilen Meşedi bunu okutmak için bir çocuk çağırmıştır. *“Benim aziz Maşaduşkam! O gün ben seni incittim. Karar senin kararındır ama yine de pişman olup seninle barışmak istiyorum. Bu gece seni bekliyorum. Elbette, gelirsen ve eğer istediğim yüzüğü de getirirsen, senin kel başından üç kere öpeceğim.”* yazısını çocuktan dinleyen Meşedi, sevinçten Uzundere havası oynaması düşündüyse de çevreden çekinmiştir.⁸⁹⁵ Çocuk ile birlikte Nataşa'nın evine kutlama minvalinde tavuk gönderirken aklına evinde olan üç çocuğu ve eşi gelmiş ve onlara da et göndermiştir. Akşam yüzüğü takdim ettikten sonra Nataşa kendisine Rusça *“lyublyu (seni seviyorum)”* demeyi öğretmeyi çalışsa da *“loblu”* diyebilen Meşedi Rus dilini öğrenememiştir.⁸⁹⁶ Nataşa'nın yanından ayrılarak evine giden Meşedi, ayakları birbirine dolaşırken eşi onu yatırmıştır. Eşi yemekte ne istersin diye sorduğunda *“Loblu, lobloo”* diye yanıtlamış ve eşi de akşam *“Lobyalı (Fasulye) Kavurma”* yapmıştır. Eşi ile yemek yedikten sonra abdestini alarak Cuma namazına gitmiştir.⁸⁹⁷ Meşedi'nin hikayesini vererek Rus göçünün aile yaşamına etkisine ve evlilik yaşamının bozulmasına dikkat çekilirken dini vecibeleri dikkate almayan insanların dinin farzlardan geri kalmadıkları ifade edilmiştir. Molla Nasreddin *“Fahişehane”* başlığı altında fahişehanelerin Müslüman mahallelerinde ortalıkta olduğundan bahsedilirken Ermeni ve Gürcülerin mahallelerinde olmadığını ve bu mahallelerde görülmeince kendilerinin de bu yerleri mahalle dışına taşımasını sağlamıştır. Bir Müslüman muhiti olan Tebriz'de dört bir yanda bu mekanların olduğunu ve kadınların balkonlara çıkıp erkekleri davet ettiklerini ve bu sebeple de bu mekanların iyi yerler olmadığı

⁸⁹⁴ Molla Nasreddin, “Heberdarlık”, Cilt 5, Sayı 3, s. 7.

⁸⁹⁵ Ceyraneli, Balaca Felyeton: Marallarım, *Molla Nasreddin*, C.3, S. 30, s.6.
Ceyraneli, Balaca Felyeton: Marallarım, *Molla Nasreddin*, C.3, S. 33, s.6.

⁸⁹⁶ Ceyraneli, Balaca Felyeton: Marallarım, *Molla Nasreddin*, C.3, S. 34, s.6.

⁸⁹⁷ Ceyraneli, Balaca Felyeton: Marallarım, *Molla Nasreddin*, C.3, S. 34, s.6.

belirtilmiştir.⁸⁹⁸ Molla Nasreddin, Azab imzasıyla “Ay Kız” başlığı altında kendisini reddeden Rus kadını ile birlikte olmak istediğine yer vermiştir;

*Namahreme baksan yakacak bil ki, cehennem
Gezdinse yeter al kendine bir kişi mahrem
Enkehtu desin Şeyh Kani ol bana hemdem
Her gün konak ol evdeki yap balıma, ay kız
Hey dil döküyorum senin gibi bir zalime, ay kız.⁸⁹⁹*

Molla Nasreddin, Jenya ve Liza adlı iki Rus kadını arasında geçen sohbette bir tacirin Liza'ya iki halı, bir palto, bir çift topuklu ayakkabı, bir gümüş çanta ve dört çift çorap verirken Jenya'ya da aynılarını verdiğini ancak Jenya, kendisine para lazım olduğu için sarıldığında cebinden 15 çervons almıştır.⁹⁰⁰ Jenya'nın yapmış olduğu gibi bir başka örneği Tiflis'te yaşayan Süleyman üzerinden veren Molla Nasreddin, tiyatrodaki yakınlaştığı Tamara adlı bir kız ile vakit geçirdikten sonra, Tamara'nın kendisini ailesiyle tanıştırmak ve Batum'u görmesi için davet etmesi üzerine Batum'a yolculuğa çıkan Süleyman'ın soyulmasına değinmiştir.⁹⁰¹

Eşlerinin yabancı kadınlara gitmesini ve evde çocukları ile sıkıntı yaşamak istemeyen kadınların bunun sebebinin kendilerinde aradıkları görülmektedir. “Arvadlarımız” başlığı altında eşlerinin neden Rus kadınlara gittiklerine yanıt arayan kadınların “Bizi görmek istemiyorlar. Ondan ona veriyorlar. Buna delilim şudur ki, kırk yaşındayım, dokuz kere evlenip boşanmışım. Eğer beni beğenseler, biri saklardı, boşanmazdı.” Şeklinde çirkin olduklarını düşündükleri için terk edildiklerini düşünmüşlerdir.⁹⁰²

Molla Nasreddin, hamile kadınların kendilerine dikkat etmeleri gerektiğini, karınlarına ve beline darbe almamalarını ve neleri yemeleri ve içmeleri gerektiğini Mozalan imzasıyla “Hamile Avrat” felyetonunda verirken kinayeli bir şekilde de kadına karşı şiddet eleştirilmiştir. Evlilik gerçekleştirilene kadar kıza büyük bir hürmetle davranılırken evlendikten sonra kadının hamile olması bile önemsenmeden dövülmesine karikatürde de

⁸⁹⁸ Deli, “Fahişehana”, *Molla Nasreddin*, C.5, S.1, s.5-6.; Bkz. EK- 66.

⁸⁹⁹ Azab, “Ay Kız”, *Molla Nasreddin*, C.5, S.24, s.5.

⁹⁰⁰ “İki Kadının Mükalimesi”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.7, s.5.

⁹⁰¹ Hekim Nuni Sağır, “Marallarım: Geçen Günler”, *Molla Nasreddin*, C.8, S.14, s.6-7.

⁹⁰² Dabanıçatdak Hala, “Arvadlarımız”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.42, s.3-6.

yer verilmiştir.⁹⁰³ Hamile kadının eşi tarafından dövülürken zarar görmeyeceği yerlere vurulması ve bunların nereler olduğu belirtilmiş ve kadına karşı sinirlenirken karnındaki çocuğun erkek olabileceğinin düşünülmesi önerilmiştir.⁹⁰⁴ Kadına karşı şiddetin bir sebebinin olmadığını belirten Molla Nasreddin, “*melun avrat benim anneme söver ve benden izin almadan dışarı çıkar*” gibi sebepler bahane ederek kadınların günlerce şiddet gördükten sonra canlarını kurtarmak için kaçtıklarını belirtmiştir.⁹⁰⁵ Molla Nasreddin, karikatürün birinde bahçeye izinsiz çıktığı için sopa ile dövülen kız için ‘Kızını dövmeyen dizini döver’ şeklinde atasözüne yer vermiştir.⁹⁰⁶

Kadın her ne kadar canını kurtarmak amacıyla kaçarak kendisini boşaması için kadıya başvurursa da “Şeriat kadınların boşanmasına izin vermez” denilerek tekrardan dövülerek kocasına teslim edilmesine Kafkasya’nın birçok yerinde şahit olunmuştur.⁹⁰⁷ Kendisinden başka bir kadın aldığı halde kendisini boşamayan bir kadının boşanma isteğini “*İhtiyar bendedir. İster boşarım ister saklarım*” diyerek kadını bir mal gibi değerlendirmesini Molla Nasreddin karikatürize etmiştir.⁹⁰⁸ Molla Nasreddin herhangi bir söz hakkı bulunmayan kadının dövülerek dizginlenmesi gerektiğini “Döy Arvadı” başlığı altında şu dizelerde belirtmiştir;

*Bir balaca danışdı mı ağzına vur, söy arvadı
Ya işine karışdı mı olma rıza, döy arvadı
Çünkü yaratdı bir keniz anla, sene “göy” arvadı
Bir tike ihtiyarı yok erkeği anlasın kadın
Sen erkeksen verme yol hakkını anlasın kadın!⁹⁰⁹*

Molla Nasreddin, “Taze Arvad Vekili” başlığı altında evlenip vekile ihtiyacı olanlar, Zakatala bölgesi Kıçak şehrinin Şura Üyesi Oruc Muhammedin’in oğluna yol parası olarak 25 Manat göndererek kız veya erkek için vekil olması için gelmesini sağlayabilir şeklinde bir ilana yer vererek aslında din adamların sözde şeriat hükümlerine karşı çıkmıştır.⁹¹⁰

⁹⁰³ Bkz. EK- 67.

⁹⁰⁴ Molla Nasreddin, “Hamile Avrat”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.29, s.6.

⁹⁰⁵ Molla Nasreddin, “Anam-Bacım”, *Molla Nasreddin*, C.2, S. 20, s.2.

⁹⁰⁶ Bkz. EK- 68.

⁹⁰⁷ Numanzade, Ö. Faik. (1985). s.63; s.100.

⁹⁰⁸ Bkz. EK- 69.

⁹⁰⁹ Kefsiz, “Döy Arvadı”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.14, s.3.

⁹¹⁰ “Taze Arvad Vekili”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.21, s.9.

Boşanabildikten sonra yeni bir eş ile hayatlarına devam eden kadınların sorunları da aynı şekilde devam etmiştir. Bunlardan biri olan Telegraf Güllü, ilk eşinden kendisinin üstüne ikinci bir eş aldığı için memnun olmadığını belirtirken ikinci eşinden kendisini dışarıya göndermemesinden ve hiçbir erkekle konuşmamasından şikâyet etmiştir. Kıskançlıktan pataş içip erkeklerin kendilerini öldürmeleri üzerine toplum tarafından kadınların herhangi bir şey yaptıkları düşünüldüğünden eşlerine bir söz dahi edememişlerdir.⁹¹¹

Toplumdaki kadın-erkek eşitsizliğine dikkat çeken Molla Nasreddin, kadının aile içerisinde ve toplumdaki yeri ve öneminin değiştirilmesi için mücadele etmiştir. Kadınların pazardan bile bir şey alacakları zaman tek başlarına karar alamamaları üzerinden ailede erkeğin baskısı ve adaletsizliği görülmektedir. Mozalan imzalı “Ana” başlıklı felyetonda toplumun geleceği için öncelikle kadınların eğitim alması gerektiğini çünkü cahil kadınlar tarafından çocukların evlilik yaşlarının geçmesi veya geçim kaygısı gibi sebeplerle olacak ki çocukların okutulması engellenmiştir. Babaları tarafından okula gönderilerek eğitim almaları istenilen çocukların hayatları annelerinin elinde olduğu için toplumun ilerlemesinde öncelikli şart kadınların eğitim alması ikinci şart ise kadının yok sayılmasına engel olmak olmalıdır;

Biz görürüz ki, Müslüman her bir iş tutsa avradından izin almaz, avradı ile fikir danışmaz, onun reyini soruşmaz ve onun razı olup olmadığına bakmaz.

... Amma...

Amma bir iş var ki, avradın izni olmasa Müslüman o işi başlaya bilmez.

Avrad razı olmayınca hiçbir Müslüman oğlunu veya kızını derse göndermez.

...

Birisi istiyor ki, kızını göndersin mektebe, gidip avradına der. Avrad söz yok ki, razı olmaz, kişi de bunu görüp başını eğer ve der: cehenneme, gora ve çıkıp gider işine.

Sokakta, pazarda ve şehirlerde ve kentlerde her bir Müslümana rast gelip dersen “uşağını koy derse” diyecek “baş üste.” Ele bilmeyin ki, bu kişi yalan danışır. Hayır, bunun sözü doğrudur ve çok istiyor ki, uşağını koysun derse. Amma avradı razı olmuyor. ...⁹¹²

⁹¹¹ Telegraf Güllü, “Bacılığım Çeri Mesmeye”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.7, s.4.

⁹¹² Mozalan, “Ana”, *Molla Nasreddin*, C. 1, S. 25, s. 6-7.

Molla Nasreddin, “Kadınlarımızın günahı nedir ki, biz onların hususunda böyle bedgüman ola ola biçareleri hapisanelere koymuşuz ve onları kendimize kul, hizmetçi, işçi ve oyun/oyuncak yapmışız?” diye sorularla erkeklerin kadınlar üzerindeki hakimiyetlerini eleştirmiş ve kadınların eğitim alıp kendilerini geliştirdiklerinde Türk erkeklerinden uzaklaşacaklarını belirtmiştir;

Şimdi bakalım biz kendimiz neyiz? Eğer Müslüman kadınlarda bir parça gayret ve anlayış olsa, eğer Müslüman kadınları gözlerini açıp gaflet uykusundan uyansalar, biz erkeklerden boşanıp Yahudilere, Putperestlere, Japonlara ve yeryüzünde her ne kadar alçak millet bulsalar, onların erkeklerine eş olmayı reva görürlerdi.⁹¹³

Sovyet döneminde geleneksel Türk aile tipinin Sovyet aile tipine dönüştürülmesi amaçlandığı için Molla Nasreddin’de evliliğin yalnızca düğün günü güzel olduğunu ancak artık bu adetlerinde kalmadığını, evlenince başının belaya gireceğini, evlenmezsen rahat olacağını, evlenirsen sabahına boşanacağını, evliliğin herkesin başından geçtiği heves olduğundan bahsedilerek evlilik gelenek ve göreneklerinden, geleneksel Türk aile yapısından Türk toplumunu uzaklaştırmak amaçlanmıştır.⁹¹⁴

6.3.4. Kadınların Hukukî ve İnsanî Hakları

Dünyanın birçok farklı yerindeki kadınların hak ve özgürlüklerini yakından takip ederek, giyim-kuşamları, toplum ve aile içerisindeki konumları karikatürlerle yer vererek Azerbaycan’daki kadınlara örnek olan Molla Nasreddin, kadın-erkek arasındaki hak ve özgürlüklerin aynı olması gerektiğini vurgulayarak bu seviyeye kadınların eğitim alması ve donanımlı hale gelmesiyle ulaşabileceğinin altını çizmiştir.⁹¹⁵ Molla Nasreddin’in kadının çarşaf ve peçe arkasında gizlendirilmesi yerine eğitim alarak önce milletine daha sonrada dünyaya açılmasını istemesi toplum içerisinde sözü geçen din adamlarına karşı bir başkaldırı niteliğinde olmuştur. Tiflis’te eşinin yanında modern giyimleriyle açık bir şekilde gezen bir kadını ile eşinin yanında çarşaf ve nikabıyla gezerek hiçbir etrafa dahi bakamayan kadını

⁹¹³ Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları”, **Molla Nasreddin**, C.1, S.11, s.2.

⁹¹⁴ “Evlenmek”, **Molla Nasreddin**, C.8, S.9, s.3-4.

⁹¹⁵ Bkz. EK- 70.

karşılaştırarak karikatürize eden Molla Nasreddin, kadınların özgürlük hareketi için şevklendirmek istemiştir.⁹¹⁶

Norveç gazetelerinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı verildiğini hatta seçilen sekiz vekilden ikisinin kadın olduğu, Amerikan gazetelerinde kadınların erkeklerle eşit olmak ve polis olma istekleri bildirilirken Şikago’da beş bin kızın özgürlük verilmediği takdirde evlenmeyecekleri ve çalışmak istedikleri bütün Amerika kızlarını da yardıma çağırın bir eylemle duyurulmuştur. Molla Nasreddin bu haberleri verirken kaburga meselesine atıfta bulunarak ilk kadının Hz. Adem’in kaburgasından yaratıldığını ve yanında dolandırdığını belirtmesine rağmen kaburgasız dolaşmanın daha iyi olduğunu, bu sebeple de kadınları evde gizletildiği belirtilmiştir.⁹¹⁷ “Nişanlı Bir Kız” başlığı altında nişanlı bir kız ağlaya ağlaya yaşadığı yerde kadınlara değer verilmemesine yakınmıştır;

*Ey benim kara bahtım, ne olurdu ki, Frengistan’ın şehirlerinin birinde dünyaya geleydim, babamın adı Fridrix, annemin adı Avgustina, benim adım Mariya olsaydı. Ne olurdu ki dünyayı ışıklandırın günün yüzüne bakmış olaydım ve babam annem beni kocaya vermek istediğinde söz hakkım olsaydı. Ey benim kara bahtım, ne olurdu ki, milyonlarca yazılan kitaplardan ikisini okumuş olsaydım ve bilseydim ki, dünyaya neden geldik. Ey benim kara bahtım, doğrudur, fireng kızı olsaydım, öldükten sonra yerim cehennem dibi olacaktı. Şimdi de öldükten sonra cennete gidip göreceğim ki ne yana gidip otursam her taraf doludur, bitli hacılar ve terli çadralı arvadlar ile.*⁹¹⁸

Şark kadınlarının güzellik ve saflıklarını tesettüre borçlu olduklarını ve Batılı kadınların bunlardan mahrum olduğunu ve ahlaksız olduklarını belirten dönemin aydınlarından A. Kemal’e karşı “Filosoflar” başlığı altında Mirze Celil, aktif olarak sosyal hayatta kendilerini gösteren Batılı kadınların, “hukuk-ı nisvan” hususunda yıllarca emek vererek hukuki haklarını kazanmalarını tebrik etmiştir. Hatta Avrupalı kadınların ilim ve maarif gibi çeşitli alanlarda kendilerini gösterebilecekken vatanını savunmak için de mücadele edebileceklerini görmüştür.⁹¹⁹ Gayrimüslim kadınların yüzleri açık gezdikleri için ahlaksız olduklarını belirtenlere karşı Sırbistan’da sekiz kadının Avusturya’ya karşı vatan muharibesine katılmak amacıyla dilekçe yazdığına yer veren Molla Nasreddin, gayrimüslim kadınlarını yargılayan insanların bu kadınların nerede yaşadıklarına dair bir fikirlerinin

⁹¹⁶ Bkz. EK- 71.

⁹¹⁷ Seyid Hüseyin, “Kec Kabırğa”, *Molla Nasreddin*, C.3, S.45, s.4.

⁹¹⁸ Lağlağı, “Nişanlı Bir Kız”, *Molla Nasreddin*, C.3, S.2, s.3.

⁹¹⁹ Molla Nasreddin, *Filosoflar*, *Molla Nasreddin*, C.2, S.15, s.2-3.

olmadığını, daha önce gayrimüslim kadın bile görmemiş olabileceklerini ve Avrupa medeniyetinden habersiz olduklarını vurgulayarak kadimci insanların sözlerine itimat edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁹²⁰ Vatan muharibesine katılan bir diğer haber ise Rusya'nın Petersburg şehriden gelmiştir. Bu habere göre İki pilot Rus kadını Trablusve İtalya ordusuna destek olmak amacıyla Arapların üzerlerine bomba atmak amacıyla uçuşa hazırlanmıştır. Havada uçmak korkulu bir iş olduğu için kadınlar için bir iş değil gibi gözükse de Rus kadınları tarafından bu iş yapılmış ancak Molla Nasreddin bu savaşta günahsız Arap çocuklarının öldürülmesinin kimseye faydası olmayacağını da haberde belirtmiştir.⁹²¹

Molla Nasreddin, farklı gazete ve jurnallardan kadınlara dair yazılar gördüğünde bunları da yayınlamıştır. Bakü'de çıkan İbadet adlı gazetenin 215. Sayısında Balkan muharibesinde Bulgar kadınlarının topçuluk, hemşirelik, postacılık, mühendislik vb. hizmetlerde bulduklarına yer verilirken Osmanlı tarafında hiçbir kadının olmadığını ve bu durumun artık yok olmaya başladığını ifade etmektedir. Bakü'de çıkan diğer bir gazete olan "Malumat" ruznamesinin 212. Sayısında, Amerika'da ise kız ve erkek çocuklarının birlikte yoldaşlık ve kardeşlik ile eğitim alması kararının alındığı bildirilmiştir. Haftalık olarak yayımlanan "Küslü-Vatan" ruznamesinin 139. Sayısında ise Aralık-Ocak ayında Petersburg'da devletin birçok alimi ve meşhur şahıslarından kimselerin bir araya gelerek kalabalık olduğu Kadınlar cemiyetinde Rusya'da kadın ve erkeklerin hukukunun birleştirilme kararı alınmıştır. Bu karar alkışlanıp "Yaşasın özgür kadınlarımız" diye sesler duyulsa da "Çok kudurma köpeğin kızı, vallahi ağacı getirip kaburgalarını kırarım, eşitlik bilmiyorum."⁹²²

Yaşam hakları bile ellerinden alınan kadınların bu durumunu karşılayan bir kelime olan "Keyret" sadece Kafkasya'da özellikle de doğu tarafında Müslümanlar arasında yayılmış; Rus, Ermeni, Gürcü, Alman ve Amerikan gibi farklı gayrimüslimlerde kadınların öldürülmesi söz konusu olmadığından "Keyret" kavramı da dillerinde yer almamıştır. Keyret, tam olarak kadın hakkında toplum tarafından kötü sözler söylenmesinin üzerine hırslanan kocası tarafından öldürülmesi anlamına gelmektedir. Molla Nasreddin, bu adetin

⁹²⁰ Lağlağı, "Hanımlar", *Molla Nasreddin*, C.2, S.13, s.4.

⁹²¹ Elçi, "Hanımlar", *Molla Nasreddin*, C.4, S.40, s.6-7.

⁹²² Herdemheyal, "Arvad Meselesi", *Molla Nasreddin*, C.4, S.26, s.2-3.

ortadan kaldırılması için Şura adliyesinden çıkacak kararı beklemiştir.⁹²³ Molla Nasreddin kadın meselesinde farklı kavramların açıklamasına yer vermiştir. Bunlardan biri olarak “Aramil” kavramı dul kadınlara meyletmek ve onları on beş dakika için muta nikahı kıymak anlamına gelmekteydi. Bu kelimenin Horasan ve İran’da çokça kullanıldığına yer veren Molla Nasreddin, buna ek olarak “İstihdam” kavramı da kadınların eve kilitlenmesi anlamına gelmekteydi.⁹²⁴

İlimsizlik ve cehaletin yaygın olduğu bu dönemde Rus kadınları çekirdek çitleyebilecek kadar rahatken Müslüman kadınların sakız çiğnemeleri ve kendilerini kaşımaları bile ayıp sayılmış ve kadınlar milletlere göre ayrıştırılmıştır.⁹²⁵ Toplumun geriye götüren gelenekleri bırakması için Azerbaycan’da da ilerleyen dönemlerde kadınların toplumda eşit hak ve özgürlüklere sahip olan bir birey olması ve bunun için de küçük yaşlardan itibaren kız çocuklarının eğitime başlatılmasının önemli ve zorunlu olduğu belirtilmiştir.⁹²⁶ Gelenek ve görenekler toplumun zihnine dinler ve din adamları tarafından yerleştirildiği için öncelikle öğrenilmesi gereken bilgi doğru dini bilgilerdir.⁹²⁷

Kadınların eğitim almasına karşı olan insanlar için kadınların eğitim aldıktan sonra örnek olarak evlilik konusunda doğruyu yanlış ayırt edebilecek seviyeye gelerek evliliklerini kendi kararları doğrultusunda gerçekleştirebileceklerini belirten Molla Nasreddin, evlendikten sonra kapalı bir kadının yorgun bir şekilde koltukta uzanması ile eğitim alan bir kadının açık bir şekilde kitap okuması arasındaki fark karikatür üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır.⁹²⁸ “Zina” başlığı altında kadınların eğitim almasını bu sebeple vacip olarak bildirmiştir. Okuma-yazma bilen bir kızın kitapçıya giderek Mir Mehemed Kerim’in Bakü’de basılmış olan “Keşfü’l Hakayık” adlı Kuran-ı Kerim’in Azerbaycan Türk dilinde tefsirinin ikinci cildini eline alarak 587. Sayfasını açtığında Hz. Ömer döneminde Besre’de Mügeyret İbn Şöbe’nin Ümmi Cemil Hüccet İbn Etik’in eşi ile zina yaptığını ve bunu dört kişinin görerek şahitlik ettiğini okumuştur. Bu örnekten hareketle kız çocuğu

⁹²³ Molla Nasreddin, Arvad Öldürenler yahut Keyret, *Molla Nasreddin*, C.8, S.48, s.2.

⁹²⁴ "Lüğət", *Molla Nasreddin*, C.1, S.14, s.7.

⁹²⁵ Çehreçi Hala, “Bir Arvadın Cavabı”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.28. S.3.

⁹²⁶ Meşedi Mozalan Bey, “Mozalan Beyin Seyahatnamesi”, *Molla Nasreddin*, C.2, S.29, s.6-7; C.2, S.36, s.6-7.

⁹²⁷ Dinsiz, “Müslümanlıkta Kadın Meselesi”, C.6, S.2, s.4.

⁹²⁸ Bkz. EK- 72.

okuduğunda ilimli ve terbiyeli olarak babasının yanına gidip evlenmek istediğini belirtebileceğine yer verilmiştir;

Baba beni evlendir. Mir Kerim Ağanın tefsirinden kadın ve erkeğin birlikte olmasının her bir emelini ve her bir tefsirini öğrendim. Gerdek gecesine dair bana eğitim vermesi için yengeye gerek yok. Mir Kerim Ağa bu işlerin hepsini toplayarak yazmış, yani öncesinde ve sonrasında ne yapmak lazım, hepsini de demeye utanıyorum ama kadı cevapları nedense, utanmıyor.

Kızların eğitim almasına önem veren Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Mir Kerim'in eserini yayınlamıştır.⁹²⁹ Ancak din adamları tarafından kişilerin gezip dolaşıp birbirlerini tanıdıktan sonra el ele vererek birlikte yaşama kararı alarak gerçekleştirilen evliliklerden dünyaya gelen çocukların haram, kebin verilerek molla tarafından bir kızın bir oğlana satılmasından dünyaya gelen çocuklar helal sayılmıştır.⁹³⁰

Evlenmek ve ere gitmek eylemlerinin aynı olmadığını dile getiren Molla Nasreddin, doğada ister hayvan olsun ister insan olsun her şeyin bir vaktinin olduğunu ancak Müslümanlarda evlenmek ve ere gitmenin vaktinin olmadığını belirtmiştir. Bunu hayat ve doğan şeraiti gereğince talep etmiştir. Ancak çocuk doğar doğmaz beşikteyken kimi amcasının oğluna, kimi halasının oğluna, kimi dayısının oğluna nişanlanmıştır. Çocuk okul çağındayken öğretmen ders talep etse de aile kendisinden evlilik gerçekleştirmesini beklediği için çocuklar iki kılıç arasında kalmıştır.⁹³¹ Mektebe giden kız çocuklarının evlenme yaşı geldiğinden dolayı endişe etmişlerdir. Bu endişelerine Molla Nasreddin şu şekilde yer vermiştir;

*Bugün işittim ki, Bakü'de yeni mektep açılmış Müslüman kız mektebine 31 kız gelmiş... O mektebe kabul olan kızların yaşı 4 yaşından az değil. 4 yaş, Müslüman kızı için mektebe gitme yaşıdır. Çünkü 4 yaşında mektebe gider, 4 yıl da okur, olur 8 yaşında, 8 yaşta ere gitmek vaktidir.*⁹³²

Molla Nasreddin, eğitim, giyim, evlilik, toplumsal statü gibi konularda kadınlar üzerinden Batı ve Şark karşılaştırmasına karikatürlerinde oldukça fazla yer vermiştir. Bunlardan biri olan "Bir Müslüman İntelekti ve Arvadı" başlıklı karikatürde Paris'te

⁹²⁹ Molla Nasreddin, "Zina", *Molla Nasreddin*, C.4, S.25, s.3-6.

⁹³⁰ "Evlenmek", *Molla Nasreddin*, C.6, S.10, s.4.

⁹³¹ Taza Demdemeki, "Evlenmek ve Ere Gitmek", *Molla Nasreddin*, C.6, S.4, s.3.

⁹³² "Milli Zamane Libaslarımız", *Molla Nasreddin*, C.3, S.49, s.7.

kocasının koluna girerek gezerken Kafkasya'da kocasının arkasından çarşafın altında saklanarak yürüdüğü görülmektedir.⁹³³ Horasan'a giden bir demiryolu seferini çarşafı kadınlar doldururken darülfünuna giden bir demiryolu seferini ise eğitim alan çocukların doldurduğuna yer veren Molla Nasreddin, kadınların da olması gerektiği yere işaret etmiştir.⁹³⁴ Kadınların eğitim alarak kendilerini yetiştirememelerinin yanı sıra kendi çocuklarının eğitim aldıkları yere bile götürmek için dışarıya çıkma haklarının bile bulunmadığı bir dönemde gayrimüslim kadınlarının kız ve erkek çocuklarının birlikte eğitim aldıkları okullara götürdüğü karikatürize edilmiştir.⁹³⁵ Kadınların giyimlerindeki farklılık Rus atlarının bile dikkatini çekmiş ve açık kadınları görmeye alışkın oldukları için hicap altında gezen kadınlardan ürkmüşlerdir.⁹³⁶ Batı ile Şark kadınları arasında yapılmış olan bu karşılaştırma sonucunda Şark kadınlarının toplumdaki kötü durumu Celil Memmedguluzade tarafından kara yağmur bulutlarına benzetilmiştir;

Gökteki kara bulutların ve yağmurun Karadeniz ile Hazar Denizi'nin rutubeti değil, kara talihli Müslüman kadınların göz yaşları olduğunu söyler: Bu sözleri yaza yaza akoşkadan bakıyorum kara bulutlara. Kâh ele hayalime gelir ki, bu bulutlar Kara deryanın (Karadeniz'in) ve Kaspi deryasının (Hazar Denizi'nin) rutubetidir ki, günün harareti onları çekip getirir ki, burada onlardan yağış emele gelsin. Kâh ele hayalime gelir ki, hayır, bu bulutlar Müslüman avratlarının ah-ü efgânlarının bulutlarıdır ve bu bulutlar derya suları değil, bu bahtı karaların gözyaşlarıdır.⁹³⁷

Toplumun gerilemesinde ve ilerlemesinde yegâne şartın eğitim olduğunu kabul ederek bu uğurda mücadele eden Celil Memmedguluzade, “ahlak ve namus meselesi”nde kadınların çarşaf ve peçe kullanmadan açık bir şekilde gezmelerini ahlaksızlık olarak addeden kişilere karşı asıl ahlaksızlığın ilim sahibi olmamakla meydana geldiğini belirtmiştir. Mirze Celil'e göre kadınların ilim sahibi olarak toplumda kendi yerlerini sağlamlaştırılmalarının ahlaksızlık değil, aksine kadının iş hayatına girerek kadın-erkek aynı ortamda çalışması gerekmektedir. Kadınların medeni hayata uyum sağlamaları için kadın ve erkeğin eşit haklar çerçevesinde aynı ortamlarda bulunmasını kadın meselesinin çözümü için yegâne unsur olarak değerlendirmiştir.⁹³⁸ Bir karikatürde açık giyimli bir kadın için din adamlarının “Bu kafir

⁹³³ Bkz. EK- 73.

⁹³⁴ Bkz. EK- 74.

⁹³⁵ Bkz. EK- 75.

⁹³⁶ Çehreçi Hala, “Bir Arvadın Cavabı”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.28. S.3.; Bkz. EK- 76.

⁹³⁷ Hüseyinov, F. Celal, M. (2008). s.77.; Molla Caferkulu, Felyeton, *Molla Nasreddin*, 1907.

⁹³⁸ Şerif, A. (1986). *Molla Nasreddin Nasıl Oluşturdu?*, Bakü, 365.

kızını Allah dine getirsin” diyerek çarşaf giyinmemeyi ahlaksızlık olarak saydıkları vurgulanmıştır.⁹³⁹

“Caferin Anası” başlığı altında eşlerinden çocuklarının annesi şeklinde bahsedildiği ve kadınların adlarının bile söylenmesinin ayıp sayıldığı görülmektedir. Çocuklarının nüfus kaydını yaptırırken eşinin adını vermek istemeyen bir kişinin “*Canım, Rus’un biri niye benim arvadımın adını bilsin?*” diye söyleyerek çocuklarının nüfus kaydını yaptırmaması kadınların isim resmi olarak isim haklarının bile olmadığını göstermektedir.⁹⁴⁰ Kadınların pazarda, meydanda, dükkanlarda ve tiyatrolarda eşleri ile birlikte gidebilme durumunu iffetsizlik, ismetsizlik ve mezhepsizlik olarak değerlendirenler, erkeklerin kadınları yanlarında gezdirmemeleri gerektiğini, gezdiriyorlarsa da kendilerine Müslüman dememeleri belirtilmiştir.⁹⁴¹ Ancak Molla Nasreddin’in ilerleyen sayılarında?? “Anasının Oğlu” başlığı altında Süleyman adlı bir gencin Molla Nasreddin muhbiri zannedilerek dövüldüğünü ve kimin çocuğu olduğu sorulduğunda daha önce teccüb ile karşılanan bir durum olan annesinin adı söylendiği için Molla Nasreddin’de şaşkınlıkla karşılanmıştır.⁹⁴² Bunun yanı sıra “Hanım Efendi” başlığı altında Bakü’de öğrencilerine ders verirken kendilerine ‘hanım efendi’ diye seslenmesi üzerine öğrencilerin bunu anlamamış ancak öğretmen ilerleyen derslerde kendilerine nezaket amacıyla öğrencilere söyletmek istese de öğrenciler korka korka bu sözleri söylemeye başlamıştır.⁹⁴³

Kadın hakları konusunda Ali Razi ve Ali Nazmi’nin “Arvadlarımız” ve “Kişilerimiz” başlıklarında nazireler şeklinde kaleme aldıkları şiirlerle Molla Nasreddin dergisine katkıda bulunmuşlardır. Karşılıklı atışmalar şeklinde devam eden şiirlerde Ali Razi’nin kadınların dilinden ve Ali Nazmi’nin ise erkeklerin dilinden yazdıkları şiirler kısa sürede halk tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Bu şiirler sayesinde o yıllar için büyük bir adım sayılabilecek olan kadın hakları ve sorunlarının halk arasında tartışma ortamı konusu haline gelmelerini sağlamışlardır. Toplum tarafından dışlanarak ölüm tehditleri alan yazarlardan Ali Razi, yazılarını Davanıçatdak Hala imzasıyla yayınlamıştır.⁹⁴⁴

⁹³⁹ Bkz. EK- 77.

⁹⁴⁰ Ceyraneli, “Marallarım (Felyeton)”, *Molla Nasreddin*, C.3, S.30, s.6.

⁹⁴¹ Mümin, “Arvad ve Kişi”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.1, S.7.

⁹⁴² “Anasının Oğlu”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.16, s.8.

⁹⁴³ KarınKulubey, “Hanım Efendi”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.22, s.4.

⁹⁴⁴ Hüseyinov, F. Celal, M. (2008). s.255.

Vatan evladının istikbalinin teminini, kadınların yiğitçe meydana çıkarak temin edebileceklerini aksi takdirde yeni nesillerin geleceklerinin olmayacaklarını vurgulayan Molla Nasreddin, Karabağ, Nahçıvan ve Tebriz kadınlarının meydana çıktığında ne kadar kuvvetli rüzgâr eserse essin onlara bir şey olmayacağını belirtmiştir. Molla Nasreddin, meydanların kadınların değil erkeklerin yeri olduğunu söyleyenlere karşı erkeklerin dükkanlarını kapatıp akşama kadar ağızlarını açıp tartıştıklarını aktarmış ve bu sebeple de güneş ışığını aya bağışlaması gibi kadınlarında kendi ışığını çocuklarına bağışlamalarını istemiştir.⁹⁴⁵ Şark kadını Molla Nasreddin'in bu sözlerini duyarak eğitim almaya başlayarak meydanlara çıkmaya başlayacak, İslam'ın zincirinin ayaklarına dolaşmasına engel olmasını sağlayacak ve artık kadınlar din adamlarının bahsettiği cehennemden ateşinden korkmayacaklardır.⁹⁴⁶ Molla Nasreddin, Müslüman Türk kadınlarındaki değişimi "Bizim Arvad" şiiriyle ifade etmiştir;

*Sövseydim eğer bin kere çıkmazdı sözümden
Ezseydim eğer başını gitmezdi gözümden
Bakmıyor sözüme hemen çıkar, şimdi sözümden,
Koymaz bu hayasızlığın elden bizim arvad
Şura geleli çıkmış emelden bizim arvad.*⁹⁴⁷

9 Aralık'da Rusya'da aydın kadınların Petersburg'da toplanmış, kadınların siyasi hukuku ve durumları hakkında görüşerek bunları kayda alacaklar ve bunlara taleplerini de ekleyerek Duma'daki aydın partilere verecekler. Bunlar hazırlanırken Müslüman kadınlar hakkında "Molla Nasreddin" idaresine başvurarak sorularını sormuş ve Molla Nasreddin yanıtlamıştır;

1. Sizde kızlar ev terbiyesi görürler mi?
Cevap: Görürler.
2. Milli ve dini mekteplerde de okuyorlar mı?
Cevap: Okuyorlar.
3. Kızların mekteplerde okumalarına şeriatte mâni yok mu?
Cevap: Yoktur.
4. Erkekler ile kızlar birlikte okuyabiliyor mu yoksa ayrı yerde mi okuyorlar?
Cevap: Bizlerde de erkek ile kızlar mekteplerde dokuz yaşına kadar ayrı okuyorlar.
Ama dokuz yaşından sonra birlikte okuyorlar

⁹⁴⁵ Molla Nasreddin, "Hanımlara", *Molla Nasreddin*, C.1, S.31, s.6

⁹⁴⁶ Molla Nasreddin, "Şark Kadını", *Molla Nasreddin*, C.6, S.2, s.2-3.

⁹⁴⁷ Herdemheyal, "Bizim Arvad", *Molla Nasreddin*, C.6, S.22, s.3

5. Eğer bir yerde okuyabiliyorlarsa ve din-adet buna engel olmuyorsa başka bir sebep mi buna engeldir?
Cevap: Hiçbir şey mâni değil.
6. Mekteplerde kızlar ne ilimler okuyorlar?
Cevap: Leyla ile Mecnun, Esrar-ı Kasım, Cameyi Abbas, Bit Öldürmek, Kına koymak ilimlerini okuyorlar.
7. Öğretmenleriniz var mı?
Cevap: O kadar çok değil. Her şehirde 5-6 ancak var.
8. Kadınlar ne iş yaparlar?
Cevap: Bahta bakarlar, çöp çıkarırlar, ruh ölçerler, boğaz basarlar.
9. Bütün kadınların yüzde kaçını okur-yazardır?
Cevap: Yüzde doksan dokuz yarımı.
10. Başka dilleri okuyan var mı, varsa hangi dilleri okuyorlar?
Cevap: Hemzad, Al arvadı, halası ağzı çirkli erdo cin, mahan, süpürgesaggal.
11. Kızları Rus maarif mekteplerine veriyorlar mı?
Cevap: Veriyorlar, Salyanda, Kubada, Şamahıda, ağdaşda hepsinden çok veriyorlar.
12. Vermiyorlarsa neden?
Cevap: Müslüman kızları ile mektepler o kadar doludur ki, bundan dolayı yer yoktur.
13. Ülemanız kadınlarının Rus mekteplerinde okumasına nasıl bakıyorlar?
Cevap: İyi gözle bakıyorlar. Şamahıda Mirmehdi Ağa, Kubada Hacı Baba, Nuhada Mahmud Efendi, Gencede Seyid Bağır Aga, Göyçayda Ehmed Efendi, Ordubadda Mir Mürteza, Tiflisme Cenab şeyhülislam vaazları bereketinden.⁹⁴⁸

Bacı Çeri Mesme'den Telgraf Güllü'ye yazılan bir mektupta günün birinde kadın-erkek eşitliğinin meydana geleceğine ve kadın hak ve özgürlüklerine kavuşacaklarına dair umudun olduğu vurgulanırken çamaşır yıkamak, dikiş dikmek, yemek pişirmek ve ev temizlemekten başka işleri olmayan kadınların eğitim almasına engel olan kurtların eşlerin ve anne-babaların olduğu belirtilmiştir. Eğitim alan bir kadının bu işlerle meşgul olmadığı ve eşinden şiddet görmediği belirtilmiş ve toplumun tüm yadırgamalarına karşı "jenaddel"e giderek kadınların özgür olacakları savunulmuştur.⁹⁴⁹

Şamhor'da 7 Ocak tarihinde Kadınlar Sallahları Cemiyeti'nin Olağanüstü Toplantısında kadınlara hükümet tarafından verilen hak ve özgürlüklere karşı çıkan bir grup, kadınlar evden çıktıklarında her birinin yanlarında bıçak taşıyarak kadınları bıçaklaması için plan yapmıştır. Kendi eşleri kadın haklarından bahsettiklerinde "Seni boşarım" gibi tehditlerle konuyu geçiştirmiş, şiddet uygulamış ve hatta uyurken öldürdükleri bile olmuştur. Yapmış oldukları bu planları ve sonuçlarını bir tehdit unsuru olarak Kadınlar ve Zaks

⁹⁴⁸ "Hanımlar İctimai", *Molla Nasreddin*, C.2, S.47, s.5-6

⁹⁴⁹ Çeri Mesme, "Bacım Telegraf Güllüye", *Molla Nasreddin*, C.6, S.4, s.3.

Şubesine göndermişlerdir.⁹⁵⁰ Bunun yanı sıra Şura hakimiyeti kanununa göre kız satmak yasaklandığı halde 6 Şubat tarihinde Kuba’da Hacı Mürsel Caferov’un hükümetten çekinmeyip 13 yaşındaki kızı 30 yaşındaki İcra Komitesi Muhasebecisine bir vagon karşılığında satmıştır.⁹⁵¹

Kadın hak ve özgürlüklerinin engellenme çalışmalarına rağmen Sovyet döneminden itibaren Molla Nasreddin “Çalışkan Hanım” başlığı altında bu dünyada bazı insanlar olmasa dünyanın işi Allah’a kalır diye kadınların emeklerini vurgulamıştır. Buna örnek olarak Türk kadınlara özel olan Ressamlık ve Dikiş mektebinin müdiresinin, dikiş dikmenin yanı sıra bunları motiflemeyi öğretmiş, üstelik bunları kadınların Rus diline aşinalığını artırmak amacıyla Rus dilinde anlatmıştır.⁹⁵² Molla Nasreddin, yalnızca eğitim alanında değil sosyal alanda da çağdaşlaşmanın gerektiğini belirtmiş ve tiyatrolarda rol üstlenecek kızlar bulunamadığı için tiyatro piyeslerinde kız olmayan oyunların aranmış ancak bulunamamıştır.⁹⁵³ Yeni hayat tarzında kızların da eğitim almaları öngörülerek tiyatro ve sinemada kızlarında artık sahnelerde yer alması sağlanmıştır.⁹⁵⁴ Kızların sahnelerde yer almasını ayıp olarak değerlendiren kişilerin düşünceleri şu dizelere yansımıştır;

*Baktın bu kudurganlara sen çadranı attın
Artiskalar ile konuşup sahnede yattın,
Saatte nece şekile girip diller uzattın,
Halk içine çıkıp beyan eyledi, ay kız!
Soktun yere başımı, nihan eyledin, ay kız!*⁹⁵⁵

Kadın hak ve özgürlüklerine sosyalist anlayışla yaklaşan Molla Nasreddin, “Beynelhalk Kadınlar Günü” başlığı altında kadı ve şeyhülislamın korkusu altında esaret altında yaşayan Şark kadınlarının, şimdilerde ülkeyi idare işini öğrenip, seçimlere katılarak, maarif ve medeniyet dairelerinde sayıları günden güne arttığından bahsedilmiştir.⁹⁵⁶ “Arvad Mollaları” başlığı altında Kuba şehrinde kız mektepleri ve erkek mektepleri öğrencilerinin

⁹⁵⁰ Tumanıçırık, “Şamhordan Kadın Sallahlarının Fevkalade İclası”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.4, s.7.

⁹⁵¹ Deccal, “Kubada Yeni Kız Al Veri”, *Molla Nasreddin*, C.7, S.8, s.6.

⁹⁵² “Çalışkan Hanım,” *Molla Nasreddin*, C.6, S.4, s.7.

⁹⁵³ Heveskar, “Kız Yokdur”, *Molla Nasreddin*, C.8, S. 22, s.6

⁹⁵⁴ Sefeh, “Terbiye Meselelerimiz”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.2, s.7.

⁹⁵⁵ Mülhid, “Atanın Artıska Kızına Etirazı”, *Molla Nasreddin*, C.8, S. 40, s.4.

⁹⁵⁶ Molla Nasreddin, ‘8 Mart Kadınlar Günü’, *Molla Nasreddin*, C.8, S.10, s.2.; Bkz. EK- 78.

ictimai teşkilat ve müttehid derneklerde birlikte iştirak ettikleri bildirilmiştir.⁹⁵⁷ Artık kadınların yalnız olmayıp kadın teşkilatları aracılığıyla birlikte hareket ettikleri belirtilmiştir.⁹⁵⁸ “Beynelhalk Kadınlar Günü ve Şerîat” başlığı altında iftar vaktine kadar uyuyan ve iftardan sonra küfür edip eşlerini döven erkekler sebebiyle bütün kadınların birbirlerine ‘Beynelhalk Kadınlar Günü’nde el uzatabileceklerini ve destek olabilecekleri vurgulanmıştır.⁹⁵⁹ Molla Nasreddin, oruçluyken evdeki eşyaları kırıp döküp eşlerini döven erkekleri karikatürize etmiştir.⁹⁶⁰

Sosyalist çizginin hissedildiği Molla Nasreddin sayfalarında toplumun her ne kadar daha rahat koşullarda yaşamak amacıyla çarşafı, gelişen dünya şartlarına ayak uydurmak amacıyla papağı ve okuduklarını anlayabilmek ve daha kolay öğrenebilecekleri bir alfabeyle kabul etmek amacıyla Arap alfabesini bırakmayı kabul ettiği gözlemlense de mescitlerin kulüplere çevrilmesini kabul etmedikleri “Namus” başlıklı yazıdan anlaşılmaktadır. Her ne kadar toplumun yakından takip ettiği ve belirli bir kitlesi olmuş olan Molla Nasreddin üzerinden toplumun değerlerinde değişiklik yapmaya çalışan Sovyet Hükümeti’nin toplumun değerlerinin bir çırpıda değiştiremediği ve milli-dini değerlerin toplumda değiştirilmesi zor olan ilkeler olduğu bu yazıdan anlaşılmaktadır.⁹⁶¹

Görüldüğü gibi Molla Nasreddin, kadınların eğitimsiz kalmalarına çözüm olarak insanlara nasihat verme yolu ile bir yere varılamayacağını belirtmiş ve usul-ı cedid mektepleri ile kadının eğitilmesi için mücadelenin öncelikle kadında başlaması gerektiğini belirtmiştir. Kadının kendine uygun eş seçimi yapması ve kendi kararlarını kendisinin vermesi gibi toplumda yer edinmesi için öncelikle kendi kararlarını başkası tarafından verilmemesi mücadelesini girişmesi amaçlanmıştır. Amerika, Norveç, Paris ve Londra gibi şehirlerdeki kadınların hak ve özgürlükleri kadınlara aktarılmış ve hatta karikatürler aracılığıyla örnek olması amacıyla gösterilmiştir. Bu önerilerinden ve çabalarından dolayı Molla Nasreddin ve Molla Nasreddinciler kadimcilerin ve Çarlık Rusyası’nın odak noktasına girse de mücadeleden vazgeçmemiştir.

⁹⁵⁷ Meşedi Mir Rukiye Mollabacı, “Arvad Mollaları”, *Molla Nasreddin*, C.4, S.3, s.6.

⁹⁵⁸ Molla Nasreddin, “Arvada Güçleri Çatır”, *Molla Nasreddin*, C.8, S.26, s.2.

⁹⁵⁹ Molla Nasreddin, “Beynelhalk Kadınlar Günü ve Şerîat”, *Molla Nasreddin*, C.8, S.10, s.2.

⁹⁶⁰ Bkz. EK- 79.

⁹⁶¹ Çopur Yeter, “Namus”, *Molla Nasreddin*, C.8, S. 3, s.5.

Sonuç olarak Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin, Çarlık Rusyası'nda kadın meselesinin savunucusu olan bu üç yayın organı belirli çerçevede kadın meselesini değerlendirmeye çalışmıştır. Yayınların her üçündeki odak noktası da kadın meselesinin, bir mesele olmaktan çıkaracak durumun kadınların eğitilmesinden geçtiğinin vurgulanmasıdır. Kadın donanımlı bir birey haline getirildikten sonra hicap ile ilgili fikrini kendisi geliştirecektir ve evliliğinin içerisindeki konumunu kendisi belirleyebilecektir yani kısacası kendi hak ve özgürlüklerini savunabilecektir. Milleti çağdaş milletler seviyesine çıkarmanın yolunun yalnızca kültürlü bir kadın olmaktan geçtiği aktarılmaya çalışılmıştır. Âlem-i Nisvan ve Işık gazetesi, İslam dininden hadis ve ayetler verirken kadın ile ilgili yazılar incelendiğinde Molla Nasreddin'de hadis ve ayetlere rastlanmamıştır. Bu nedenle Âlem-i Nisvan ve Işık dergisi incelenirken İslamiyet'te Kadın başlığı yer alırken Molla Nasreddin'de bu başlık altında inceleme yapılamamıştır. Molla Nasreddin, İslam dinine göre her bölümde ayrı ayrı kadının yerini yorumlamıştır ancak hadis ve ayetlerle bunu desteklememiştir. Ayrıca yayın organlarının karşılaştırılmasında 'Kadının örtünmesi ve Hicab Meselesi' başlıklı incelemede ise günümüze göre bir örtünme anlayışı değildir. Hicap meselesi, kadınların siyah çarşaf giyinerek baştan aşağı bedenlerini, nikab aracılığıyla yüzünü ve eldiven aracılığıyla ellerini örtmesi yani vücudun hiçbir bölümünün görünmemesi karşılığındadır.

6.4. Türk Dünyasının Kadın Hakları Savunucuları: Işık, Âlem-i Nisvan ve Molla Nasreddin'in İlişkileri

Çarlık Rusya'sında Türk toplumunun içerisinde bulunduğu cehaletin ortadan kaldırılabilmesi için öncelikle kadın meselesinin halledilmesi gerektiğini düşünen birçok aydın, kadın meselesini dönemin yayın organları olan gazete ve dergilerde gündeme getirerek toplumda farkındalık oluşturmayı ve kadınların hak ve özgürlüklerini kazanmalarını sağlamayı amaçlamıştır. Kadınların ve çocukların talim ve terbiyesi, hicap, evlilik ve hukuki haklar ile ilgili kadınların gelişimini sağlamak konusunda Rusya Türkleri arasında kadınlara özel ilk yayın organını çıkararak Rusya'da yaşayan Türk kadınlarının sesi olmayı başaran ve farklı coğrafyalarda olan Türk kadınları arasında köprü vazifesi gören Âlem-i Nisvan olmuştur. Yayın hayatında zaman zaman kesintiler yaşasa da Âlem-i Nisvan dergisi, Türk dünyasında bir ilki başararak örnek teşkil etmiştir. Bu örnek dikkate alınarak Kafkasya'da da Türk kadınlarının sesinin duyulmaya devam etmesi için Işık gazetesi,

Kafkasya'daki ilk kadın gazetesi olarak yayın hayatına başlamıştır. Yayın hayatı kısa olmasına rağmen Işık, Kafkasya'nın gelenek-görenek yargılarını yıkarak kadınların özel olduğunu hissettirmiştir. Kadınlara özel çıkan yayınların haricinde de kadın meselesine birçok gazete ve dergide değinmiştir. Bunlardan biri olan Molla Nasreddin dergisi, kadınların hak ve özgürlük mücadelesine diğer gazete ve dergilere kıyasla oldukça geniş yer vermiştir. Hatta okuma-yazma bilmeyen kadınlara dahi sayfalarında yer verdiği karikatürlerle ulaşmıştır. Kadın meselesi ortak çatısında birleşen bu gazete ve dergiler birbirlerinin eksikliklerini görüp eleştirirken yine aynı zamanda birbirlerinin varlığından da memnun olarak yayın hayatlarına devam etmişlerdir.

Çarlık Rusya'sında yaşayan Türk kadınlarının ilk sesi olan Âlem-i Nisvan dergisi, kadın meselesine bir yayın organının daha ortak olarak meselenin yükünü paylaşmasından memnun bir şekilde Işık gazetesinin yayın hayatına başlamasını hem Tercüman gazetesinin hem de Âlem-i Nisvan dergisinin sayfalarında paylaşmıştır. Bu habere göre aydın bir kadın tarafından Bakü'de yayın hayatına başlayan Işık gazetesinin haberinin daha öncesinden de paylaşıldığını ancak iyi haberin tekrarından zarar olmayacağını bildirerek gazetenin müdiresi Hatice Hanım Alibeyova tebrik edilmiştir. Âlem-i Nisvan dergisi ayrıca Hatice Hanım'ın Işık gazetesinde neler yazıldığını ve nelerin arzulandığını Âlem-i Nisvan'a naklederek paylaşacaklarını bildirmiştir.⁹⁶² Bu haberin paylaşıldığı sayının ilerleyen sayfalarında hemen Işık gazetesinden "Evlenmek Hususunda" başlıklı yazısının şivesinde az değişiklik yapılarak alıntılandığı belirtilmiştir. Cümle yapılarında yapılan değişikliklerin yanı sıra birkaç yerel kelimenin anlaşılmasında nedeniyle yer verilmemesi dikkat çekmiştir. Âlem-i Nisvan dergisi Hatice Hanım tarafından kaleme alınan bu yazıda evlilik müessesesi kurulurken ve kurulduktan sonra eşlerin birbirlerine karşı olan sorumluluklarını paylaşmıştır. Âlem-i Nisvan, evlilik müessesinde olması gereken durumları birçok makaleye yayarak paylaştı da bu uyarıları toplu bir makalede topladığı için Işık gazetesinden alıntı yapmıştır. Bu makaleye göre insanoğlunun ömrünü yalnız geçiremeyecek ve eşsiz herhangi bir şey meydana getiremeyeceği düşüncesiyle eşlerin birbirlerine uyumlu olarak kendi istekleriyle ömürlerini ve vücutlarını birbirine bağlamaları gerekmektedir. Nikah adı verilen kanun ve nizam tabi tutulan evlilikte erkeğin evini geçindirebilmesi için yaşının 25 yaşından küçük olmamasına dikkat edilmesine ve sabırlı olmasına dikkat çekilmiştir. Bunun

⁹⁶² "Hanımlara Tebşir", *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.7, s.1.

yanı sıra kadınların da nazik ve ahlaklı olmasına önem verilmiştir. Ailenin yok olmasına sebep olarak kişilerin birbirlerine karşı saygısız davranması konusunda uyarıya da yer verilmiştir.⁹⁶³ Âlem-i Nisvan, kadınların hukuki haklarını elde ederek toplumdaki statülerinde değişiklik yapmasına da önem verirken bunda da Işık gazetesinden “Hukukumuz” başlıklı yazıyı alıntılanmıştır. Bu makalede de özellikle hicap meselesinde Işık gazetesinin yanlış anlaşılmalara engel olmak amacıyla örtünmeye karşı olmadığını vurgulamasına yer verilmiştir. Işık gazetesi, ilk sayısında gazetesinin amacını aktarırken “Hukukumuz” başlığı altında kadınların hicap altında gizlenmemesini aktarması sebebiyle bazı kitleler tarafından yanlış anlaşılmış⁹⁶⁴ ve buna engel olmak amacıyla Avrupalıların örtünme konusundaki abartılarına değinerek kendilerinin amaçlarının yalnızca kadınların edep ve ahlak çerçevesinde ilimden mahrum kalarak cahil olmalarına engel olmak olduğunu belirtmiştir. Rusya’da yaşayan Türklerin yaşamış olduğu sorunlardan bahseden Işık gazetesi, bunlardan kurtulmanın tek yolunun bu nesli yetiştiren kadınlardan geçtiğini belirterek kadın meselesine vurgu yapmıştır.⁹⁶⁵

Âlem-i Nisvan dergisi ve Işık gazetesi, birbirlerine bağlı yayınlar olmamalarına rağmen hakkında birbirlerinin devamı niteliğinde görülebildiği için çözümlenemeyen bir konu için başvuru alabilmişlerdir. Buna örnek olarak Barones Von Rosen isimli eğitim almış, dünyanın pek çok yerini gezmiş, iş kadını olan bir Rus asilzadesi kadının İslam dinini araştırarak felsefesini benimsemesine rağmen hicap konusunda yaşamış olduğu endişelerin her iki yayında yer bulmasıdır. Bu konu hakkındaki endişelerinin ortadan kaldırılması için dini olarak sorularının yanıtlanmasını isteyen Rosen, 1910 yılında Âlem-i Nisvan’a başvuruda bulunmuş⁹⁶⁶ ve soruları cami imamı Muhammed Sabir Efendi Hüsnof ve Kafkasya müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov tarafından yanıtlanmıştır.⁹⁶⁷ Âlem-i Nisvan’da bundan sonra Barones Von Rosen hakkında herhangi bir yazıya yer verilmezken 4 Haziran 1911’de Işık gazetesinde tekrardan Barones Von Rosen hakkında konuşulmaya başlandığı görülmektedir. Barones hanımın hikayesini Tercüman gazetesi, Âlem-i Nisvan dergisi ve Seda gazetelerinde görerek dikkat çekici bulan Dağıstan kadısı Yusuf Zahidzade, bu hikâye

⁹⁶³ Hatice, “Evlenmek Hususunda”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.7, s.3.; Hatice, “Vezaif-i Beytiyye (Ev Külfetinin Vazifeleri)”, *Işık*, 29 Ocak 1911, S.2, s.2.

⁹⁶⁴ Hatice, “Hukukumuz”, *Işık*, 22 Ocak 1911, S.1, s.4-5.

⁹⁶⁵ Hatice, “Hukukumuz”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.9, s.1-2.; Hatice, “Hukukumuz”, *Işık*, 5 Şubat 1911, S.3, s.2-3.

⁹⁶⁶ “Barones Von Rosen Mektebi İdareye”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.28, s.1.

⁹⁶⁷ “Ufa’dan Mektup”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.36, s.1; “İkinci Mektup”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.36, s.1.

üzerinden hicap meselesi hakkında birçok soruyu yanıtlamak istemiş ve Rosen'den yanıt olarak sorularını bir yıl sonra da olsa da gidermeye çalışmıştır.⁹⁶⁸ Rosen, Türk dünyasında yayın hayatına başlayan kadın gazetelerini yakından takip ederek başvurulacak bir merci olarak değerlendirmiş ve bu sefer sorularının yanıtları Kur'an-ı Kerim'den ayetler üzerinden Dağıstan kadısı Yusuf Zahidzade tarafından bir dizi yazı ile yanıtlanmıştır.⁹⁶⁹ Barones Hanımın sorularına yanıt araması Molla Nasreddin'in sayfalarında diyaloglu bir şekilde karikatürize edilerek verilmiştir. Bu diyalogda Barones Hanım, İsmail Gaspıralı'dan yardım isteyince İsmail Gaspıralı mizahi olarak din adamlarına başvurmuş ve din adamları tarafından çarşafa girilmesi uygun görülmüştür;

Barones Von Rosen: Cenab İsmail Bey! Ben İslam dinini kabul edip bir Müslüman ile evlenmek istiyorum. Ancak hicap meselesi önümü kesiyor. Eğer otuz yaşında başıma çarşaf geçirirsem, o zaman tüm işimden gücümünden el çekerim.

İsmail Gaspıralı: Rica ediyorum bu hanıma cevap verin. Çünkü sizin ayağınızın bildiğini bizim başımız bilmez.

Mollalar: Söz yok, sonrada böyle olacak.⁹⁷⁰

Işık gazetesinden sonra diğer tebrikini de Molla Nasreddin'e yapan Âlem-i Nisvan, kadınların toplumdaki durumlarına dair çok az makalenin yayınlandığını ve bu konunun çok az tartışıldığından şikayet edip bu durumun yalnızca talim ve terbiyeden yani okuma-yazma öğrenmek ve öğretmekten geçmesine rağmen önem verilmemesine sitem etmiş ve Rusya Türkleri'nin her bir meselesine ayrı ayrı değinen Molla Nasreddin'in kadın meselesini de ciddi bir mesele olarak değerlendirip yer vermesi sebebiyle tebrik etmiş ve okunması için fiyat ve adres bilgisini vererek önermiştir. Molla Nasreddin'i tebrik edip öneren Âlem-i Nisvan, Türk dünyası için bir kolaylık olması amacıyla ortak dil oluşturmaya çalışılırken Molla Nasreddin'in yerel lisanı tercih etmesinden dolayı hem eleştirmiş hem de henüz Molla Nasreddin gibi Türk lisanında yayın yapılmadığını da belirtmiştir.⁹⁷¹ Âlem-i Nisvan, Molla Nasreddin'den örnek olarak "Bir Arvadın (Kadının) Cevabı" başlıklı yazısını alıntılamıştır. Bu makalede Molla Nasreddin'in bazı sayılarında Rus ve Türk kadınlarının toplumda gerçekleştirdiği davranışların nasıl karşılık buldukları Çehreci Hala imzasıyla eleştirilmiştir.

⁹⁶⁸ Zahidzade, Yusuf Kadı, "İsbat-ı Hak", *Işık*, 4 Haziran 1911, S.20, s.1-2

⁹⁶⁹ Zahidzade, Yusuf Kadı, "İsbat-ı Hak", *Işık*, 11 Haziran 1911, S.21, s.2.; Zahidzade, Yusuf Kadı, "İsbat-ı Hak", *Işık*, 18 Haziran 1911, S.22, s.3.

⁹⁷⁰ Bkz. EK- 80.

⁹⁷¹ "Molla Nasreddin Mecmuası", *Âlem-i Nisvan*, 1 Kasım 1906, S.35, s.553-554.

Rus kadınların sakız çiğnemesine gülünüp çekirdek çitlemesinin hoş görülürken Türk kadınlarının kaşınmasının bile ayıp sayılmış, kadınların peçelerini düşürmeleri komik ve ayıp sayılmış hatta Rus atlarının çarşafı kadınlarından korktuklarına yer verilmiş, kadınlar mektebe gitmedikleri halde para hesabı bilmedikleri için yadırganmıştır. Türk kadınlarından yüz çevirip Rus kadınlarına giden mollaları eleştiren Çehreci Hala, nikah parasının kendi ceplerinden çıkıp keşişlerin cebine gitmesi sebebiyle bu işi hayırlı görmemiştir.⁹⁷² Âlem-i Nisvan, “Tagayyür-ı Kıymet Yani Kıymet Değişiyor” başlığı altında artık kızlar için güzel bir heykel veya resim gibi sıfatların yeterli gelmediğini ilim, irfan ve terbiye arandığını yani fiziki güzelliğin yerini ilmi yeterliliğe bıraktığını izah etmek amacıyla Molla Nasreddin’in dilinde küçük değişiklikler yaparak alıntılamıştır;

-Aa balam bu güzellikte kız niye şimdiye kadar evde kaldı! Bu vakte kadar neden ere vermiyorsunuz?

-Zamanenin başı batsın, hiç daha güzele bakan var mı? Her gelen okuma yazması var mı? İrfanı var mı? Diyor.⁹⁷³

Âlem-i Nisvan’ın, Işık gazetesini destekler bir şekilde olan ilişkisi aynı şekilde Molla Nasreddin ile devam etmiştir. Âlem-i Nisvan ve Molla Nasreddin’in kadın meselesinde aynı yayın politikasına sahip olduğu belirtilmiş ve eki olarak devam ettiği Tercüman gazetesi de Molla Nasreddin’i kadınların hak ve özgürlük mücadelesinde desteklemiş ve karikatürlerine sayfalarında yer vermiştir.⁹⁷⁴ Âlem-i Nisvan’ın Molla Nasreddin ile birbirlerini destekler şeklinde olan ilişkileri Işık ve Molla Nasreddin için aynı olmamıştır. Işık gazetesi, kendisinden önceki gazete ve dergilerin Çarlık yönetiminin baskısıyla yayın hayatlarının kısa sürdürmesi sebebiyle Işık gazetesi Çarlık hükümeti ile iyi ilişkiler tesis etmeye çalışmıştır. Buna karşılık Molla Nasreddin sayfalarında Çarlık yönetiminin baskısına karşı mücadelede ön plana çıkardığı için kendi prensipleri dışında hareket eden ve düşünen yayın organlarını eleştirmekten geri kalmamıştır ve Işık gazetesi de bundan etkilenen yayın organlarından biri olmuştur.

Işık ve Molla Nasreddin arasında başlayan çatışmaya sebep olan ilk mesele 19 Mart 1911’de gazete ve dergi yayınlayan bazı kişilerin evlerinin ve matbaalarının jandarma

⁹⁷² Çehreci Hala, “Bir Arvadın (Kadının) Cevabı” *Âlem-i Nisvan*, 1 Kasım 1906, S.35, s.554-556.; Çehreci Hala, “Bir Arvadın Cevabı”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.28, s.3.

⁹⁷³ “Tagayyür-ı Kıymet Yani Kıymet Değişiyor”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.7, s.1.; Bkz. EK-44.

⁹⁷⁴ Gasımova, A. (2010). s.69-70.

tarafından ‘Panislamist ve hükümet karşıtlığı’ gerekçeleriyle teftiş edilmesi hususundadır. Mustafa Bey Alibeyov, “Müdürler Buhranı” başlığı altında bazı kesimler tarafından iddia edilen bu durumun aslında gerçek olmadığını ve Çar Hükümeti’nin Müslüman ibadethanelerine karışmadığını vurgulamış ve teftiş edilerek tutuklanan gazetecileri sorgulamıştır; “Eğer günahkarlarsa neden doğru kaide üzere hareket etmeyerek suçlu oldular? Yok suçsuzlarsa neden bunlar şeytan ilan edilip devletimizin nazarında suçlu gösterilip tutulsunlar?”⁹⁷⁵ Mustafa Bey Alibeyov’un gazetecileri sorgulayarak Rus hükümetinin yanında durur şeklinde bir tavır sergilemesi Molla Nasreddin’in kendisine tavrı almasına neden olmuş ve Molla Nasreddin’in Işık gazetesi’ne yanıtı gecikmemiştir. Alibeyov’un bu yazısını “İslam birliği bizim amacımızdır ve Rusya Hükümeti bizim İslam birliği yolunda çalışan gazetecilerimizin dostudur.” Diye algılayarak paylaşan Molla Nasreddin, mizahi üslubunu kullanarak “Biz Müslümanların ibadetleri Rusya hükümeti baş vezirinin o kadar hoşuna gidiyor ki; kendisi daima mescidimize gelip İslam dinine yakışmak için Ahund Bayazitov’dan namaz kılmayı öğreniyor.” Şeklinde yanıt verirken gazetecilerin tutuklanmasına ilişkin görüşlerini ise Haydarkulu isimli bir kişiye torununun sormasıyla açıklamıştır; “Müslüman gazeteciler eğer günahkarlarsa yanlış yapmış, günahsızsalar da yanlış yapmışlardır.” Bunun yanı sıra Molla Nasreddin’in Işık gazetesinin yayın politikasını da onaylamadığı “Doğrudur, Bakü’de çıkan ‘Işık’ gazetesi Müslüman kardeşleri ışıklandırır. Ama bunu böyle bilsinler ki, çok ışık da iyi bir şey değil, adamın gözüünü kamaştırır.” Sözlerinden anlaşılmaktadır.⁹⁷⁶ Işık gazetesi, Molla Nasreddin’in mizahi üslubundan rahatsız olmuş ve kendilerinin Molla Nasreddin’in sayılarını satın alarak okuduklarını ancak aynı karşılığı bulamadıklarını belirtmiştir;

*Bizim okuyanlarımızın çoğu Molla Nasreddin okuyanlardır. Buna göre, bu mollaya ilk sayıdan şimdiye kadar gazetemizi göndeririz ki o da bize dergisini gönderip keyfimizi artırsın ama o da kendisini sakınıp bize dergi göndermiyor. A Molla Nasreddin baba! Nahçıvan’da bazıları seni okumayıp sattı ve paranı yerken biz iyi kötü, parça parça seni okuyoruz. Artık Molla baba demiyorum. Ağa Derviş diyorum. Sözlerim kağıtlara sığmaz. Ya Allah Ya Ali medet!*⁹⁷⁷

Işık gazetesinde Hatice Alibeyova’nın yayınladığı “Hukukumuz” başlıklı yazısında dönemin şartlarına uygun olarak kadınların hak ve özgürlükleri değerlendirilmiş ve “İlim

⁹⁷⁵ Mustafa Bey Alibeyov, “Müdürler Buhranı”, *Işık*, 26 Mart 1911, S.10, s.2.

⁹⁷⁶ Lağlağı, “Işık”, *Molla Nasreddin*, 31 Mart 1911, S.12, s.7.

⁹⁷⁷ Yukarıbaşı, “Ağa Dervişe Açık Mektup”, *Işık*, 2 Nisan 1911, S.11, s.5.

öğrenmek kadın-erkek herkese farzdır.” Hadisi şerifinden örnek vererek kadınların kendilerini geliştirebilmeleri için eğitim almalarının şart olduğu belirtilmiştir.⁹⁷⁸ Bunun yanı sıra toplumun yapısını iyi analiz eden Işık gazetesi dönemin şartlarına uygun olarak kadınların çarşaf giyinmesine karşı olmadıklarını belirtmiş ve Avrupalı kadınların bunu abarttıkları için kendi ilim adamlarının bile onlardan nefret ettiklerini örnek vermiştir.⁹⁷⁹ Molla Nasreddin, Hatice Alibeyova'nın çarşafa karşı olmadığını ve kadınların çarşaf giyinmeye devam etmelerini istediğini düşünerek Hatice hanımı bir karikatür aracılığıyla eleştirmiştir. Bu karikatürde Hatice Hanım modern giyimiyle dikkat çekerken çarşaf giyinen üç kadını göstererek *“İşte Müslüman hanımları böyle ismetli ve namuslu olmalıdırlar.”* Diye uyarıda bulunduğu betimlenmiştir.⁹⁸⁰

Bizim biçare 'Işık' gazetesinin müdiresi hanımı görmediniz mi? Biçare ilimli, maarifli, gazeteci muharrir açık gezmeye başladı. Bakü'nün havasına ve Müslümanlara yanlış konuşmaya başladı. Siz müdire hanımın karanlık konuştuğunu bilir miydiniz? Vallah yok, billah yok... Burası Bakü'dür, Moskova değildir. Hanımları değil, ağaları dikkate alınmalıdır.

Yazısıyla Molla Nasreddin tarafından açık giyimli olduğu için eleştirilen Hatice Hanım iki yüzlülükle suçlanmış ve bu sebeple de Hatice hanım yerine Molla Nasreddin'in dinlenmesi gerektiği bildirilmiştir.⁹⁸¹ Molla Nasreddin, tarafından açık giyimli olduğu için eleştirilen Hatice Hanım, Tiflis'te çarşaf giyiminin hoş karşılanmadığını ileri sürerek kendisinin babası kadı Alaaddin Efendi'den onay aldığını belirtirken kadın meselesinde çarşafın ortadan kaldırılmasından önemli eğitim meselesi olduğuna dikkat çekmiştir. Kadın-erkek eşit haklara sahip olarak ana dilinde eğitim alan aydın bir neslin yetişmesi gerektiğini belirten Hatice Hanım, Molla Nasreddin'in yayımlandığı günden beri meslek sahibi olamamış, şeriat ve ulema hükümlerine karşı olmayı amaç edinmiş insanlarla dolu olduğunu belirtmiştir. Bu insanların kalemlerinin arkalarına gizlenerek kadınları sokaklarda ve tiyatrolarda gezmeye teşvik ettiklerine dikkat çekmiştir. Hatice Hanım, şahsına hakaret ettiği Molla Nasreddin'e bunları yakıştıramadığı için hem kırılmış hem de sinirlenmiş ve Molla Nasreddin'e lanet etmiştir.⁹⁸² Hatice Hanım'ın bu makalede kullandığı *“biz öyle Müslümanlar ki, her Muharremü'l-haram ayında yas tutup belki bazı yerlerinde hançerler*

⁹⁷⁸ Hatice, “Hukukumuz”, *Işık*, 22 Ocak 1911, S.1, s.4-5.

⁹⁷⁹ Hatice, “Hukukumuz”, *Işık*, 5 Şubat 1911, S.3, s.2-3.

⁹⁸⁰ Bkz. EK- 81.

⁹⁸¹ Kefsiz, “Moskova Müselman Ünas Cemiyetine Dair”, *Molla Nasreddin*, C.5, S.14, s.6.

⁹⁸² Hatice Hanım Alibeyova, “Molla Nasreddin'e Cevap”, *Işık*, 28 Mayıs 1911, S.19, s.2.

ile başlarımızı pare pare ederiz.” Söзlerini hatırlatan Ali Nazmi bunu şu dizeleriyle eleştirirken; “*Sen yazarsın ki, muharremde dökersin yaşını/ Sokakta açık gezersin, örtmezsin başını/ İstemezsin sen fakat açık geze yoldaşını.*”⁹⁸³

‘Hatice Hanım’ karikatüründen sonra iki yayın organı arasındaki tartışmanın boyutu daha da büyümüş ve alenlenmiştir. Mustafa Alibeyov’un “Mahremane Sohbet” başlığı altında birçok farklı ülkede eğitim alarak ilim sahibi olan gençlerin şeriat hükümlerine uygun hareket etmediklerini, Yahudi ve Hristiyan kadınlarla evlilikler gerçekleştirdiklerini ve hatta İslam dinini bırakarak farklı dinlere geçtiğini belirtmiş ve bu kişilerin din adamları tarafından itibarsızlaştırılmasını istemiştir.⁹⁸⁴ Molla Nasreddin, “Yukarıbaşı” mahlasını Mustafa Alibeyov’un kullandığı bilindiği halde bunu Hatice Hanım’ın mahlası olarak değerlendirmiş ve Hatice Alibeyova’nın şeriat hükümlerini ve Rus kanunlarını çok iyi bilmesi ile “Arvat, amma avukat ha! Yazılarını oku da kendine örnek al.” Gibi sözlerle alay etmiştir. Işık gazetesinden “*Şimdiye kadar erkeklerimiz İslami kaidelere göre evlenirse onlar şeriata ve insaniyete uygun bir iş yapmışlardır.*” ve “*Pişrövlümüzden başka milletlerden kız alan Müslümanlar ile alakalarını hemen kesmelerini temenni ediyoruz.*” Cümlelerini alıntılararak bunların bir bilmece olduğunu belirten Molla Nasreddin, Mustafa Alibeyov ve Hatice Alibeyov’un söylemlerindeki çelişkilere dikkat çekmiş ve bu çelişkiler sebebiyle “*Bundan sonra sakın vicdan özgürlüğünden bahsetme Işık yoksa seni müftü efendiye şikâyet edip senden alakasını kesmesini söylerim.*” Diyerek Işık gazetesini tehdit etmiştir. Ayrıca bir tren yolculuğunda yabancı bir kadının gözlüğü olmadığı için okuyamadığı telgrafını kompartımanındaki Müslüman kadının okuması üzerine çok şaşırması hikayesi üzerinden okuma yazmanın yanı sıra yabancı dil bilmek bir yana dört duvar arasında kalan Müslüman kadının telgrafi okumasını Molla Nasreddin “*Allah’ın bir mucizesi*” olarak değerlendirirken gerçekdışı bulmuştur.⁹⁸⁵ Molla Nasreddin’in yazarlarından olan Ömer Faik Numanzade, “Sohbet” başlıklı felyetonunda bir kızın hocası ile diyalogunda, öğrencinin hicap meselesinin kadimci din adamları tarafından şeriat hükümlerine aykırı hareket ettiklerini düşünmüş ve Işık gazetesini bu bağlamda bir kazanım olarak görmüştür. Ancak öğrencinin aksine hocası, Işık gazetesinin şeriat yanlısı olduğunu

⁹⁸³ Hüseyinov, F. (2006). s.179-180.

⁹⁸⁴ Yukarıbaşı, “Mahremane Sohbet”, *Işık*, 9 Nisan 1911, S.12, s.1-2.; YUKARIBAŞLI, “Mahremane Sohbet”, *Işık*, 16 Nisan 1911, S.13, s.2.

⁹⁸⁵ İğne, “Işık”, *Molla Nasreddin*, 12 Mayıs 1911, S.18, s.5.

belirterek “Allah’a şükür Hatice Hanım size benzemiyor. Hatice Hanım’ın kalemine değil, yüreğine bak. Bak ki, her sayısının birinci sayfasında küçük kıza ışığı gösteren kadının hem yüzü hem de sinesi açıktır.” Sözleriyle imalı bir şekilde Hatice hanımın çelişkili bilgiler verdiğini aktarmak istemiştir. Bunun yanı sıra sohbetin sonunda Işık gazetesini inceleyen hoca, “Tüh şeytan sana! Atalarımız bunun için demişler ki: “Ata, ite, arvada inanmak olmaz.” sözleriyle Işık gazetesini beğenmediğini belirtmiştir.⁹⁸⁶

Mustafa Alibeyov, Molla Nasreddin’in bu tenkitlerine karşı Rusya Anayasa Kanunlarına göre yabancıların evlilik hususuna dikkat çekmiştir. Işık’ın çarşaf meselesinde şeriat yanlısı olduğunu belirtilmesine karşı kadınların açılması ile ailelerin yıkılacağını göstermiş ve bu şekilde ithamlarda bulunduğu için Molla Nasreddin’in manasız sözler söylediğini vurgulamıştır.⁹⁸⁷

Molla Nasreddin ile Işık gazetesinin arasında ikinci bir tartışmayı ateşleyen ise Molla Nasreddin’de modern ve açık giyimli dokuz kadının bir generali kovaladığı karikatür olmuştur. “Tiflis’te Müslüman dullar ve çekici damat” adlı karikatürde bekar Müslüman generalin peşinden koşan Tiflis kadınlarının generale kement attığı ve generalin koşarak kaçtığı betimlenmiştir.⁹⁸⁸ Mustafa Alibeyov, bu karikatürü Nasreddin Hoca fıkrasıyla eleştirmiştir;

Nasreddin Hoca: Bir çörek getir avrat. Biraz da peynir getir. Peynir çok faydalı şeydir. Mideyi temizler. Baş ağrısını alır. Ağızda hoş bir tat bırakır.

Kadın: Peynirimiz yoktur.

Nasreddin Hoca: İyi ki yoktur. Peynir mideyi kurtlandırır. Ağzı kötü eder. Baş ağrısı yapar.

Kadın: Hangi sözüne inanayım!

Nasreddin Hoca: Eğer peynir olsaydı ilk söze, yoksa ikinci söze!

Molla Nasreddin’i, Nasreddin Hoca’ya benzeten Mustafa Alibeyov, görüşlerinde bir sabitlik olmadığını ve bu sebeple karikatürde de eğitimin Müslüman kadınlarında ahlak anlamında büyük değişikliklere neden olabileceğini kastettiğini düşünmüş ve böyle iftira atmanın yalancılık olduğunu ve eğitim almış kadınların bu gibi davranışlarda

⁹⁸⁶ Lağlağı, “Söhbət”, *Molla Nasreddin*, C.4, S.10, s.3-6.

⁹⁸⁷ “Her Sese Kulak Asma”, *Işık*, 23 Temmuz 1911, S.24, s.2.

⁹⁸⁸ Bkz. EK- 82.

bulunmayacaklarını belirtmiştir.⁹⁸⁹ Molla Nasreddin ile Işık arasında yaşanan gerginlikten dolayı Mustafa Alibeyov bu şekilde düşünmüş olacak ki bu durum Molla Nasreddin'in ilk sayısından itibaren savunduklarına aykırı bir durumdur. Molla Nasreddin bu karikatürde eğitim aldıktan sonra kadınların ahlaksızlaşacağını savunan kitle ile alay etmiştir.⁹⁹⁰

Molla Nasreddin'in alaycı tavrından rahatsız olan Işık gazetesi, Molla Nasreddin'in halk arasında yanlış fikirler yaydığını ve toplumu birleştireceğine ayırtırmaya çalıştığını “Şehadet-i Hak” başlığı altında izah etmiştir. Bu yazıda Hidayet Celilzade, Molla Nasreddin'de yayınlanan bir karikatürde 12 kişilik bir topluluğun evin bodrumunda bir araya gelerek içlerinde bulunan 3 ahunda hizmet ederken sohbet ettikleri betimlenmiştir. Bu karikatürü “Rebiülevvel ayının sekizinde Bakü'de Surahanski Sokağı'nda bir hacının bodrumunda gizlice düzenlenmiş Ömer Eğlencesi” başlığı altında vermesi sebebiyle Şii-Sünni ayrımı yapıldığını belirten Işık gazetesi, Hz. Ömer'in İslam dinine hizmetlerinin çok olduğunu vurgulamıştır. Molla Nasreddin'e karşı kaleme alınan bu yazıya Molla Nasreddin'den bir cevap gelmemiştir.⁹⁹¹

Işık gazetesi, Molla Nasreddin ile ilgili gönderilen yazıların gazetenin yayın politikasına uymadığı gerekçesiyle özürlerini ileterek yayınlamayacaklarını bildirmiş ve Molla Nasreddin dergisi ile yaşanan kişisel tartışmalara artık Işık gazetesinin sayfalarında yer verilmeyeceği bildirilmiştir.⁹⁹² Işık gazetesi, yaşanan bu tartışmalardan kişiselleştirmiş ve okuyucuların bu durumdan etkilenmemesi için tartışmalara son vermek istemişse de Molla Nasreddin, “Mustafa Bey Alibeyov” başlıklı yazı ile tartışmayı zirveye çıkarmıştır. Celil Memmedguluzade bu yazısında ağır bir dille Mustafa Alibeyov'u eleştirmiştir. Necat gazetesinde yer alan İran haberlerini okumak isteyen Celil Bey, bir yıl Rusça eğitimi almasına rağmen Rusçasını okuyabilirken ana dili olan Türk dilinde yazılmış kısmı anlamaması üzerine gazetenin ağır dilini eleştirmiş ve bu yazıda Mustafa Alibeyov'un Rus hükümdarından birkaç kere bahsetmesi üzerine çıkarıcı olmakla suçlamış ve karakter yoksunu olarak sıfatlandırmıştır. Mustafa Alibeyov'un Molla Nasreddin'e “utanmaz, namussuz ve terbiyesiz” gibi benzetmeler yapmasına karşılık “utanmaz oğlu utanmazlar

⁹⁸⁹ Yukarıbaşı, “Molla Nasreddin”, *Işık*, 23 Nisan 1911, S.14, s.7.

⁹⁹⁰ Gasımova, A. (2010). *Azerbaycan'da İlk Kadın Matbuatı: Işık*, Bakü: Adiloğlu Neşriyat, s.48-49.

⁹⁹¹ Hidayet Hacı Celilzade, “Şehadet-ı Hak”, *Işık*, 16 Nisan 1911, S.13, s.4.

⁹⁹² “İdareden İtizar”, *Işık*, 23 Temmuz 1911, S.24, s.2.

tarafından rezil edildik” demiştir. Mustafa Alibeyov’un yanı sıra Hacı Zeynelabidin Tagiyev’in de zenginliğiyle suçlarını örtbas ettiğini de belirtmeden geçmemiştir.⁹⁹³

Molla Nasreddin, Işık gazetesinin sayılarını kabul etmeyip okumadığını belirtse de bu tartışmalar dergi üzerinden yürütüldüğü için Işık gazetesini yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Mustafa Alibeyov, Molla Nasreddin’in kendi yayınlarını okumadığını belirterek üzüldüklerini ifade etse de dönemin şartlarının farkında olarak dönemin ileri gelen ve çok büyük bir kitle tarafından kabul görmüş Molla Nasreddin’in onayını almak istemiş olabilir. Ancak iki yayın organı arasında birbirlerine destek vermeleri gereken bir dönemde yalnızca bir kere Molla Nasreddin’in Işık gazetesini destekler bir şekilde yazı yayınlamıştır. Molla Nasreddin, Alman, Rus, Ermeni ve Polonyalı tiyatro oyuncularına ihtiyaç olduğunu ancak Müslümanların şeriat hükümlerinin bahane edilmesinden dolayı tiyatro sanatında geride kaldıklarını belirtmiştir; “*Müslüman hanımların sahneye çıkması şöyle dursun; Müslüman kızının tiyatro oyunbazlarının yanında oynamasına ne biz ne de “Işık” izin vermeyiz.*” Sözleriyle Molla Nasreddin, Işık gazetesi ile birlikte kadın meselesinin eğitim yolu ile gerçekleştirebileceklerine dikkat çekmiştir.⁹⁹⁴ Molla Nasreddin’in destekler gibi görünüp aslında eleştirdiği “Âlem-i Sıbyan” başlığı altında Bahçesaray’da çıkan Âlem-i Sıbyan gazetesinde yayınlanan bir habere göre artık Işık gazetesinin kadınların aydınlanması için yeterli olduğu gerekçesiyle Âlem-i Nisvan dergisinin yayın hayatını sonlandırdığı paylaşılmıştır. Âlem-i Sıbyan dergisini Işık gazetesine bunu alay ederek söylediğini belirten Molla Nasreddin, Bahçesaray’da boş oturdukları için sataştıklarını söyleyerek tartışma açmak istemiş ve Işık gazetesinin bir kusuru varsa aşikâr etmesini belirtmiştir. Işık gazetesinin kadınların özgürlüğü için Bakü’de zor olmasına rağmen pehlivan gibi savunduğuna Allah’ın şahit olduğunu söylemiştir.⁹⁹⁵ Molla Nasreddin, yeni bir tartışma açmak istemişse de bunun için bir karşılık bulamamıştır.

Molla Nasreddin, dönemin şartlarını dikkate almadan kendi görüşleri dışında farklı görüşlere sahip olan herkesi karşısına almış ve tartışmaları sayfalarına taşımıştır. Işık gazetesini kadın meselesinin çözümlenmesinde yetersiz görmüş ve prensipli bir yol tercih ederek kadınları ışıklandırmaya çağırmıştır. Aslında bu bir meslek, dünya görüşü ve

⁹⁹³ Molla Nasreddin, “Mustafa Bey Alibeyov”, *Molla Nasreddin*, 4 Ağustos 1911, S.28, s.3.

⁹⁹⁴ Lağlağı, “Tiyatro”, *Molla Nasreddin*, 1 Mayıs 1911, S.16, s.2; Yukarıbaşı, “Molla Nasreddin”, *Işık*, 23 Nisan 1911, S.14, s.7.

⁹⁹⁵ Vızvıza, “Âlem-i Sıbyan”, *Molla Nasreddin*, C.4, S.16, s.3.

prensipier tartişması olurken⁹⁹⁶ Mustafa Alibeyov'un bunu 'kişiselleştirilmiş' tartişma olarak değerlendirmiş ve bu tartişmalar toplum tarafından okunarak bir karşılık bulmuştur. Fikir karmaşası, taraflaşma ve ayırma şeklinde olan bu karşılık kadın meselesi m¼cadelesi i¼in ama¼larına giden yolda yavaşlamalarına sebebiyet vermiştir.

⁹⁹⁶ Gasimova, A. (2010). s.51.

7. SONUÇ

Knezliklerin Altın Orda'nın iç karışıklıklarından faydalanması sonucunda Moskova merkezli bir devlet yapısı ortaya çıkmış ve zamanla gelişerek yayılmacı bir siyaset gütmüştür. Bu siyaseti sonucu ele geçirdiği topraklarda yaşayan nüfus yoğunluğunu Türklerin oluşturması, 'Rusya Türkleri' kavramının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Hak ve özgürlüklerini kaybederek Rus hakimiyeti altında yaşamak zorunda bırakılan Rusya Türkleri, 1905 İhtilali'nin beraberinde getirdiği kısmi özgürlük ortamında kendilerini ifade edebilme imkânı bulmuştur. Batı dünyasının aydınlanma hareketinde Türk dünyasının içinde bulunduğu durum için bir çözüm gören İsmail Gaspıralı, Cedidçilik adını verdiği yenilik hareketiyle birlikte Türk Dünyası'nda 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik' şiarıyla hareket etmiş ve toplumun küllerinden yeniden doğmasını amaçlamıştır. Türk Dünyasını cehalet buhranından kurtarabilmek amacıyla eğitimde reformu öngören eski metotla eğitim veren mektep ve medreselerin ıslah edilmesine "Usul-ı Cedid" reformu ile başlanmıştır. Avrupa ve Rus okullarında eğitim alan aydınlar, Usul-ı Cedid mektepleri sayesinde toplumun ilerlemesi için mücadeleye başlamıştır. Bu mücadele zaman zaman kadimciler tarafından engellenmek istenmişse de çaba göstermeye devam etmişlerdir.

Eğitimde yenileşmenin yanı sıra Türk Dünyasının her bir köşesine ulaşabilmeyi sağlayan bir yayın organına ihtiyaç duyulması üzerine İsmail Gaspıralı, "*Bin kılıca bir kalem galiptir.*" anlayışıyla yazılı kanallar üzerinden ulaşmayı öngörmüştür. Toplumun yıllardır beklediği bu imkân sayesinde gazete ve dergiler yayın hayatlarına başlayabilecek izinleri hükümetten kısa sürede elde etmiştir. '*Kalem kılıçtan keskindir*' anlayışıyla hareket eden yayın organları, basın faaliyetlerine hız kazandırmış ve topluma ulaşmaya başlamıştır. Toplumun yıllardır sarıldığı cehaletten kurtularak çağdaş milletler seviyesine gelebilmesi için yayın organlarının öneminin büyük olduğunu Mehmed Emin Resulzade, "*gazetenin bugünkü milliyetler teşekkülünde oynadıkları rol malumdur. Bu rolünü onlar Rusya Türklüğü için dahi ifa ediyorlardı.*"⁹⁹⁷ Sözleriyle vurgulamıştır.

20. yüzyılında başlarında gazete ve dergilerde ortak temalarında toplumun kanayan yarası ve gelişmesine engel olan kadın meselesi görülmektedir. Kadınların toplumda yok

⁹⁹⁷ Resulzade, M. Emin. (1923). s.22.

sayılması, eğitim haklarından mahrum bırakılması, küçük yaşta kızların kendi rızaları olmadan kendilerinden yaşça çok büyük insanlarla para karşılığında evlendirilmeleri, çarşaf ve ev hapsi şeklinde toplumdan izole edilmeleri gibi kadın hukuksuzluğu konularında dergi ve gazetelerde kimi bir makale, kimi sayfalarını ayırırken kimi ise kadın meselesini yayın politikası olarak belirlenmiştir. Türk dünyasının yenilikçi lideri İsmail Gaspıralı, kadınların hak ettikleri değeri görmediği ve haklarının gasp edildiği bir dönemde cahil insanlara karşı emin ve sağlam adımlarla kadın mücadelesine göğüs germiştir.

Dini söylemleri kendi anladıkları gibi ifade eden kadimciler tarafından kadınlar üzerinde dini söylemlerin bir sömürü aracı olarak kullanması edebiyatın şiir, tiyatro, hikâye ve roman gibi çeşitli yazı türlerinde özgün üsluplarla eleştirilmiş ve basın aracılığıyla insanlara ulaşarak kadının, eğitilmiş ve kültürlü olarak modern dünyada şekillenmesinin gelecek nesillerin önemi için vurgulanmıştır. Aile, eğitim, hicap ve sosyal meseleler yoğunluk verilerek kadının problemleri giderilmeye çalışılmıştır. Kızların okuma-yazmasına engel olmak isteyen kadimci kesime karşı Rus okullarının açılması bir önyargı oluşturmuş ve Usul-ı Cedd okulları tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra Rus ve Almanların kendi içlerinde yardımlaşmayı artırmak amacıyla kurmuş oldukları cemiyetler, Rusya Türklerine de örnek olmuş ve çeşitli amaçlarla cemiyetler kurmuşlardır.

Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türk kadınların sesi olarak yayın politikasını kadınlara adayarak toplumun ilerleyebilmesi için öncelikle kadınların değer görmesi gerektiğini savunan ilk kadın gazetesi Âlem-i Nisvan, Şefika Gaspıralı tarafından Türk kadınları gaflet uykusundan uyandırmış ve özgürlük meşalesini yakmıştır. Tercüman gazetesinin eki olarak yayın hayatına devam etmesinden mütevellit Türk dünyasının birçok yerine ulaşarak bir köprü vazifesi görmüş ve kadınların toplumdan soyutlanmasının önüne geçmek için kadınların eğitimine önem vermiştir. Osmanlı Hanımlarının çocukları üzerinden büyük Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimleri üzerindeki etkilerinden örnek vererek çocukların eğitimleri üzerinde doğrudan etkili olan kadınların donanımlı bireyler haline getirilmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. Şefika Gaspıralı, Âlem-i Nisvan dergisi ile başlattığı kadın hareketi ile örnek olarak bir çığır açmıştır.

Âlem-i Nisvan'ın kadın meselesinde açtığı ve gösterdiği yolda Hatice Alibeyova ve Mustafa Alibeyov tarafından Kafkasya'da bir özgürlük meşalesi daha yakılmış ve Işık

gazetesinin yayınlanmasıyla Kafkasya’da Türk kadınları için aydınlanma başlamıştır. Şeriat hükümlerini kendi çıkarlarına göre yorumlayan din adamlarına karşı mücadele etmeye başlayan Işık gazetesi, kadınların karanlık dünyasını aydınlatmak amacıyla olduğunu derginin kapak sayfasındaki güneş metaforuyla göstermiştir. Şeriatın doğru olduğuna inandıkları hükümlerini topluma aktarmaya çalışan Işık gazetesi, yayın hayatı boyunca kadimci din adamları tarafından “kadınların gazete çıkarmalarının kıyamet alameti” olarak değerlendirilip pek çok kez engellenmeye çalışıldığı bir dönemde yayın politikasından vazgeçmemiştir. *“İlim öğrenmek her müslim ve müslime için farzdır.”* Hadis-i şerifine benzer birçok ayet-i kerime ve hadis-i şeriften örnek veren Işık gazetesi, İslam dininin doğrularıyla toplumu aydınlatmayı amaçlamıştır. Toplumun gelişip ilerlemesi için eğitime önem veren Işık, toplumların yok olmasında eğitim problemlerinin birinci dereceden önemli olduğunu aktarmayı amaçlamıştır. Azerbaycan’ın tanınmış şairlerinden Muhammed Hadi’nin dizelerinde Işık’ın vermiş olduğu mücadeleye değinilmiştir; *“Çiğneyenler hukuk-ı nisvanı/ Çiğnenirler bu bir hakikattir.”*⁹⁹⁸

Bir söz söylenirken defalarca düşünülen bir dönemde kadın meselesini yayın politikası haline getirmiş olan gazeteler dışında en çok bu konuya yer veren ve mücadelesinde hiçbir sözden sakınmayan Molla Nasreddin, dönemin kadınlarının içerisinde buldukları durumları rengarenk karikatürize ederek okuma-yazma bilmeyenlere bile ulaşarak dönemin şartlarında ihtilal niteliğinde bir hareket gerçekleştirmiştir. Mizahi hiciv yolu ile hükümete karşı bile çekinmeden yazılar kaleme alan Molla Nasreddin, kadınlara soyun devamı için bir araç, ev işlerine bakacak bir hizmetçi olarak değerlendirilmesine karşı çıkmış ve kadınlara toplumda insan değeri verilmemesinin önüne geçmek amacıyla mücadele etmiştir.

Türk örf ve adetleri ve İslam dini hükümlerinde kadınlar, hak ve özgürlüklere sahip olan ve toplum tarafından değer verilen bireyler iken zamanla dini hükümlerin ve gelenek-göreneklerin kişisel çıkarlar uğruna çarpıtılması sebebiyle kadınların özgürlükleri bir mesele haline gelmiş ve yıllarca bu mesele için kadın-erkek fark etmeksizin mücadele eden insanlar var olmuştur. Bu kişilerden biri olan Şefika Gaspıralı, *“Haksızlık karşısında susan dilsiz şeytandır.”* Hadis-i şerifinden hareketle kadınlara karşı toplum baskısının önüne geçmek amacıyla harekete geçmiş ve kadınları karanlıktan kurtarıp aydınlatabilecek, gafletin

⁹⁹⁸ İsmayilov, M. (2008). Mehmed Hadi’nin Hayatı, Sanatı ve Eserleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 200.

soğukluğundan kurtarıp ısıtabilecek bir ateş yakmıştır. İdil-Ural Türkleri arasında yakılan ateş önce Kafkaslara ardından Türkistan'a uzanarak Türk kadınlarının bilinçlenerek yüksek sesle konuşabilmelerini ve toplumun kalıplaşmış uygulamalarını yıkmaya başlamıştır.

Dünya nüfusunun yarısının kadın olduğuna dikkat edilerek toplumların gelişmesinde ve ilerlemesinde kadınların gücünün 20. Yüzyılın başlarında farkında olan Türk dünyasının aydınları, “*Hür tefekkürün kaleleri*” olan yayın organları ile topluma yön vermiş ve kadın mücadelesinin yeşerip meyve vermesini sağlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün “Şuna inanmak gerekir ki, yeryüzünde her şey kadınlar tarafından yapılmıştır.” Sözü kadınların önemine ve değerine dikkat çekmiştir.⁹⁹⁹ Türk dünyasının kadın hakları savunucuları olarak tanımlayabileceğimiz Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin'in akıbetlerine bakılacak olunursa, Molla Nasreddin, 1914 yılına kadar ideolojik farklılıklar çerçevesinde olsa da kadın hak ve özgürlükleri için mücadelesine devam ederken, Âlem-i Nisvan ve Işık gazetesi Sovyet döneminin baskı ve sansüründen etkilenerek kesinti yaşasalar da günümüzde kadın mücadelesine devam etmektedir. Işık gazetesi, Milli, İrsi, Medeni, Tarihi Araştırmalar Fondu tarafından Azerbaycan'ın milli değerlerini koruyup muhafaza etmek amacıyla Işık gazetesinin 100. Yılında, 12 Ocak 2012'den itibaren “*Işık Kadın*” adıyla yayın hayatına yeniden başlamış ve sayılarının sağ üst köşelerinde “No:1 (69)” şeklinde Işık gazetesinin devamı niteliğinde olduğunu belirten sayı numarasına yer vermiş ve aynı yayın politikasını benimseyerek yayın faaliyetine başlamıştır.¹⁰⁰⁰ Âlem-i Nisvan dergisi ise “*Âlem-i Nisvan Ârzu*” adıyla Akmesic'te 2009 yılında yeniden yayın yayına başlamıştır.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁹ Kara, N. Nurhan. (2019). “Türk Çağdaşlaşmasının Bir Ögesi: Atatürk ve Kadın”. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17(1), 229.

¹⁰⁰⁰ İnternet: Işık Kadın Dergisi, <https://www.mimta.az/isiq/> adresinden 17.11.2020'de alınmıştır. Bkz. EK- 83

¹⁰⁰¹ Celilova, L. (2017). Kırım Tatar Milli Matbuat Tarihi, İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 86. Bkz. EK- 84.

KAYNAKLAR

- A. Sur, “Terbiye”, Âlem-i Nisvan, 1906, S.36.
- A. Tefvik Efendizade, “Kadında İlm-i Marifet”, Âlem-i Nisvan, 1911, S.3.
- A.M.S., “Maişetimizden Bir Nebze”, Işık, 4 Şubat 1912, S.3.
- Abbasov, Seminarist A., “Kızların Terbiye ve Talimine Dair Bazı Eşhasa Cevap”, 10 Aralık 1912, S.33.
- Abdazimova, D. (2015). *Türkistan'daki Cedit Hareketi Yayın Organlarından “Ayna” Dergisi Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Abdülmeccid Kadı-i Derbendi, “Mekatib ve Elsine Hususunda”, Işık, 9 Nisan 1911, S.12.
- Abülhövl, “Ana Getirmişem”, Molla Nasreddin, C.7, S.41.
- Aça, M. (2013). “Misyoner-Şarkiyatçı İl’minskiy’in Çarlık Rusyası’nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri”. *Yeni Türkiye Dergisi*, (55).
- Açıkkaya, S. (2010). “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (28).
- Ağababa Yusufzade, “Bir Mazlumenin Nalesi yahut Caferin Akıbeti, Işık, 23 Temmuz 1911, S.24.
- Ağababa Yusufzade, “Bir Mazlumenin Nalesi yahut Caferin Akıbeti, Işık, 27 Ağustos 1911, S.26.
- Ağababa Yusufzade, “Haml-i Fiile Avradın ve Onun Uşağının Himaye Olunması”, Işık, 18 Haziran 1911, S.22.
- Ağamalı, F. (2007). XVIII Əsrin II Yarısı- XIX Əsrin Əvvəllərində Quzey Azərbaycan Xanlıqlarında Sosial- İqtisadi Münasibətlər, Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövləti İqtisad Universiteti.
- Ağaoğlu, A. (1985). *İslamiyet’te Kadın*. (Çev. Hasan Ali Ediz), Ankara: Birey Toplum Yayınları.
- Ağasıbeyli, F. (2001). Vekil Mustafa Bey Alibeyov: O Bize Şereftir, Biz Ona Evlad, Bakü: Hakan.
- Ağayev, E. M. (1988). *Azerbaycan Sovet Edebiyyatı*. Bakü: Maarif.
- Ağcakanad, “At Çadranı”, Molla Nasreddin, C.7, S. 50.

- Ağır, O. (2019). “Dünya Siyasetini Etkileyen Devrimlerin Uluslararası Sonuçları: 1917 Bolşevik Devrimi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1).
- Ahmadov, H. (2006). *Abdürrehim Bey Hakverdiyev Hayatı- Sanatı ve Tiyatro Eserler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- “Açlara İane Ediniz! Şefkatli Analar! Ey Sevgili Kızlar!”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Ocak 1907, S.2.
- Ahmed Kızı Meryem, “Âlem-i Nisvan’a Mahsus”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.44.
- Ahmedov, A. Mir, (1954). *Mirza Elekber Sabir Hophopname*. Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı.
- Ahmedov, H. (2014). *Azerbaycan Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi*. Bakü: Elm ve Tahsil.
- Ahund Zeki, “Terbiye-i Nisvan”, *Işık*, 14 Nisan 1912, S.12.
- Ahundlu, Y. (1997). *Memmed Said Ordubadi*, Bakü: Sabah.
- Ahundov, N. (1959). *Molla Nasreddin Jurnalının Neşri Tarihi*. Bakü: Azernesr.
- Ahundov, N. (1960). *Azerbaycan’da Dövri Matbuat (1832-1920)*, Bakü: Azerbaycan Ssr Elmler Akademiyası.
- Ahundov, N. (1979). *Azerbaycan Tenz Gazeteleri (1906-1920)*, Tahran: Alvan.
- Ahundova, Halime Hatun “Avrat Millet Anasıdır”, *Işık*, 4 Şubat 1912, S.3.
- Ahundova, Halime Hatun, “Avrat Millet Anasıdır”, 22 Ekim 1911, S.30.
- Ahundova, Halime Hatun, “Avrat Millet Anasıdır”, *Işık*, 3 Şubat 1912, S.3.
- Ahundova, Halime Hatun, “Avrat Millet Anasıdır”, *Işık*, 5 Kasım 1911, S.31.
- Ahundova, Halime Hatun, “Hukuk-u Müslime”, *Işık*, 16 Nisan 1911, S.13.
- Ahundova, Halime Hatun, “Hukuk-u Müslime”, *Işık*, 19 Mart 1911, S.9.
- Ahundova, Halime Hatun, “Hukuk-u Müslime”, *Işık*, 19 Şubat 1911, S.5.
- Ahundzade, Asya, “Bahariyat-ı Aine”, *Işık*, 21 Mayıs 1911, S.18.
- Ahundzade, Mir Mahmud, “Nuha’dan”, *Işık*, 2 Nisan 1911, S.11.
- Akberoğlu, H. İsa, (1996). “Molla Nasreddin Dergisinde Nasreddin Hoca Gelenekleri”. V. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Nasreddin Hoca*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Akın, Ü. (2018). “Çarlık Dönemi Rus Azerbaycan’ında Eğitim”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(15).
- Akif Safvet, “Kişi ile Arvad Arasında En Kuvvetli Râbita Nedir?”, *Işık*, 30 Nisan 1911, S.15.
- Akpınar, Y. (1994). *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Akpınar, Y. (2008). “*Mirza Alekber Sabir*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akpınar, Y. (2008). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri:2 Fikrî Eserleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akpınar, Y. (2011). “*Tercüman*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları.
- Aksoy, İ. (2017). “Toplumsal ve Siyasal Süreçte Türk Kadını”, *Yasama Dergisi*, (32).
- Akyol, T. (1994). *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi*. İstanbul: Burak Yayınevi.
- Alametdar ve Tarihi Günler Takvimi, 2008-ci İl, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliği, Bakü, 2007.
- Âlem-i Nisvan”, “Женский Мир”, Tercüman, 17 Ocak 1905, S. 83.
- Ali Razi Genceli, “Âlem-i Nisvan Mecmuasına Şarkı”, 30 Mart 1907, S.9.
- Alibeyov, Allahyar, “Küçede Gördüklerim” *Işık*, 11 Haziran 1911, S.21.
- Alibeyov, Allahyar, “Küçede Gördüklerim” *Işık*, 11 Haziran 1911, S.21.
- Alibeyov, Mustafa Bey, “Kaldır Ellerini Yukarı, Ben Güçlüyüm!” *Işık*, S.28, 24 Eylül 1911, s.2.
- Alibeyova, Hatice Hanım, “Molla Nasreddin’e Cevab”, *Işık*, 28 Mayıs 1911, S.19.
- Alihanlı, Münevver Hanım, “Bacılarıma Evvelinci Mektubum”, *Işık*, 7 Nisan 1912, S.11.
- Alihanlı, Münevver Hanım, “Bacılarıma Evvelinci Mektubum”, *Işık*, 14 Nisan 1912, S.12.
- Aliyarov, İskender, “Geleceğimiz Kimdendir?”, *Işık*, 31 Aralık 1911, S.34.
- Aliyarov, Mehdi “İki Kızlar!”, *Işık*, 26 Şubat 1911, S.6.
- Aliyarov, Mehdi, “Avratlarımızın Maişeti”, *Işık*, 11 Şubat 1912, S.4.
- Aliyeva, G. (2005). *SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Planlaması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aliyeva, L. (2013). *Jenşhini v obşestvenno-politiçeşkoy jizni Azerbaycana (1900-1920)*, Bakı.

- Alizade, O. (2010). "18. Yy'ın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası". *Akademik Bakış*, 4(7).
- Alp, A. (2010). *Kazan Tatarları'nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Alp, A. (2013). "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi". *Gazi Akademik Bakış*, 7(13).
- "Âlem-i Nisvân", Tercüman, 23 Kasım 1905, S.96.
- "Amerika'da Kadın Hakimler", Âlem-i Nisvan, 1911, S.53.
- "Amerika'da Mektep", Âlem-i Nisvan, 1911, S.5.
- "Amerika'da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar?", Âlem-i Nisvan, 1911, S.5.
- "Amerika'da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar?", Âlem-i Nisvan, 1911, S.3.
- "Ana Dersleri", Âlem-i Nisvan, Numune Sayısı, 1905.
- "Analık Devri Kadimi: Tarih Temden Beşerden Berbat", Âlem-i Nisvan, Numune Sayısı, 1905.
- Armaoğlu, F. (1999). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Ankara: Kronik Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1999). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınları.
- "Arvad Hekimi", Molla Nasreddin, C.5, S.26.
- "Arvad Hekimi", Molla Nasreddin, C.5, S.27.
- Askerova, A. (2006). *Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) ve 'Molla Nasreddin' Dergisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Askerova, S. *Azerbaycan Realist Edebiyatında Kadın İbrazi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü.
- Aslan, B. (2000). *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Asya Ahundzade, "Gence'den Suzişli Bir Facia", Işık, 4 Haziran 1911, S.20.
- Aşırılı, A. (2009). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi.*, Bakı: Elm və Təhsil.
- Ateş, S. (1997). İslâm'ın Kadına Getirdiği Haklar. *İslâmî Araştırmalar*, 10(4).
- Aydın, M. Akif. (2001). "Kadın", İslam Ansiklopedisi, C.24, İstanbul: TDV Yayınları.

- Ayşe Apay, “Kadınların Hakkı”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.44.
- Azab, “Ay Kız”, Molla Nasreddin, C.5, S.24, s.5.
- Azərbaycan Dövri Matbuatı 1875-1990, (1993). Haz. S. Rüstəmovə, Bakü: Azərneşr.
- Azərbaycan Edebiyyatı Tarixi*, (1960). C. II, Bakı: Azərbaycan SSR EA Neşriyyatı.
- Azərbaycan Tarixi (Uzak Geçmişten 1870ci İllərə Gəder)*. (1996). Bakı: Azərbaycan Neşriyyatı
- Azərbaycan Tarixi 1900-1920ci İllər, (2008). C.5, Bakü: Elm.
- Azərbaycan Tarixi (1900- 27 Aprel 1920)*. (2001). C.5, Bakı: Elm.
- Azərbaycan Tarixi, XIII-XVIII Əsrlər*, C. III, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu.
- Azərbaycan Tarixi, XIX Əsr*. (2007) C. IV, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu.
- Azərbaycan'ın Aşık ve Şair Kadınları*. (1975), A. Caferzadə (Editör), Bakü: Gençlik.
- “Aziz Şerif”, Azərbaycan Milli Ansiklopediyası, (2015). C.8, Bakü: Azərbaycan Milli Ansiklopediyası Elmi Mərkəzi.
- Babaşlı, M. (2003). “XX Əsrin Evvəllərində Azərbaycanda Milli Oyanış və Maarifçilik Hərəkatı”. *Journal of Qafqaz University*, (12).
- Babəyeva, G. “Molla Nəsrəddin” Jurnalının Nəşri Tarixindən. (5 Nisan 2019), 525-Ci Qəzet.
- Babayı Emir Jurnalı, 15 İyul 1915, No.13, Bakı.
- Balcıoğlu, M. (1996, 23-26 Mayıs). *Hoca Abdürreşid İbrahim və Təşkilat-ı Mahsusə*. Türk Dünyası Aydınları Sempozyumunda sunuldu, Kayseri.
- Başlıksız, Âlem-i Nisvan, 6 Nisan 1906, S.5.
- “Bacılarıma Bir Nece Söz”, Işık, 5 Şubat 1911, S.3.
- “Bahtsız Bala”, Âlem-i Nisvan, 1906, S.5.
- “Bahtsız Bala”, Âlem-i Nisvan, 1906, S.7.
- “Bahtsız Bala”, Âlem-i Nisvan, 6 Nisan 1906, S.6.
- “Bakü Arvadlarının Nazarı-Dikkatine”, Molla Nasreddin, C.7, S.9.
- “Bakü Okrujnoy Sudinde”, Işık, 21 Mayıs 1911, S.18, s.3.
- “Bakü'de Kadınlar Cemiyeti”, Âlem-i Nisvan, 30 Ocak 1907, S.2.

- “Banka Memuru Kadınlar”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.34.
- “Barikmahir İ. L. Berişvili’ye İdareden Açık Mektub”, Işık, 26 Mart 1911, S.10.
- “Barones Von Rosen Mektebi İdareye”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.28.
- “Barones Von Rosen Mektebi İdareye”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.28.
- “Başlıksız”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.25.
- “Başlıksız”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.45.
- “Başlıksız”, Âlem-i Nisvan, 23 Şubat 1907, S.4.
- “Başlıksız”, Âlem-i Nisvan, 23 Şubat 1907, S.4.
- Batırşına, Emine, “Haşhaş Çayı Baresinde”, Işık, 5 Mart 1911, S.7.
- Bayar, S. (2019). 19. Yüzyılda Çarlık Rusya’sının Türkistan Coğrafyasında Eğitim ve Kültür Politikaları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayat, F. (2018). *Türk Kültüründe Kadın Şamanlar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Baykara, H. (1966). *Azerbaycan Yenileşme Hareketleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Baykara, H., (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi.
- Bayramov, H. (2015). *Çar Rusiyasının Azərbycandaki Təhsil Siyasəti: Unifikasiya Prosesi və Tarixi-Pedaqoji Paradiqmanın Formalaşması*. Bakı: Elm.
- “Bazı Hükme Sözleri”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.46.
- “Belikya’da Maarif ve Tahsil”, Âlem-i Nisvan, S.25, 1910.
- Bennigsen, A. (1985). “Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altındaki Türkler”, (Çev. K. Aytaç), *Türk Kültürü Dergisi*, 24(270).
- Bennigsen, A. Quelquejay, L. (1964). *La Presse et le movumenî national chez les Musulmans de Russie avant 1920*. Paris: Mouton & Co.
- Bennigsen, A. Quelquejay, L. (1981). *Step’de Ezan Sesleri*. (Çev. N. Uzel), İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Berkök, İ. (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- “Beş Arvad”, Molla Nasreddin, C.3, S. 9.
- “Bezirgân (Manofaktör) Dükkânında”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.44.

Bingöl, O. (2013). “Tarihsel Süreçte Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kontrol Stratejilerinde Gelenen Aşama: Başarısızlık ve Terör”. *Karadeniz Araştırmaları*, (37).

“Bizim Adetlerden”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.48.

“Bizim Hâl ve Maişet”, Tercüman, 21 Nisan 1896, Sayı 16.

“Boşanmak”, Molla Nasreddin, C.5, S.14.

Bozkurt, G. Saynur, (2004). “İsmail Bey Gaspıralı ve Eğitim Reformu”. Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları.

“Bu da ‘Adet’tir”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.48.

“Bulgarya”, “Tokmaktan”, başlıksız.” Âlem-i Nisvan, 30 Ocak 1907, S.2.

Cabbarlı, C. (2005). *Əsərləri*. C.I, Bakı: Şərq-Qərb.

Cabbarov, F. (2011). *H.Z.A. Tağıyevin Qız Məktəbinin Tarixindən*. Bakı: Ziya Neşriyat.

Caferoğlu, A. (1991). “Azerbaycan Edebiyatı”, Türk Dünyası Edebiyatı, Halil Açıkgöz (Editör). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Cavadov, C. (1999). *Azərbaycanda Xeyriyyəçilik Hərəkət*. Bakı: Elm.

Cefer, M. (1960). *Hüseyn Cavid*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.

Celal, M. Hüseyinov, F. *Örneklerle 20. Esr Azerbaycan Edebiyyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Celil Memmedguluzade Eserleri. (2004). C.1, Bakü: Önder Neşriyat.

Celil Memmedguluzade Eserleri. (2004). C.1, Bakü: Önder Neşriyat.

Celilova, L. (2017). *Kırım Tatar Milli Matbuat Tarihi*, İstanbul: Akademi Titiz Yayınları.

Ceyraneli, Balaca Felyeton: Marallarım, Molla Nasreddin, C.3, S. 30.

Ceyraneli, Balaca Felyeton: Marallarım, Molla Nasreddin, C.3, S. 33.

Ceyraneli, Balaca Felyeton: Marallarım, Molla Nasreddin, C.3, S. 34.

Cırlıltı, Çarşaf ve Şilyapa”, Molla Nasreddin, C.5, S.15.

Çadrasız Çeri Mesme, “Çadrallar Atılır”, Molla Nasreddin, C.8, S.43.

Çağatay, N. (1989). *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Çakmak, M. Ali. (2002). “Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”. *Türkler Ansiklopedisi*, (7), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- “Çalışkan Hanım,” Molla Nasreddin, C.6, S.4.
- Çapraz, H. (2015). "Güney Kafkasya'da Ermeni Nüfusu (19.Yüzyıl)". *Yeni Türkiye*, (78).
- “Çarşaf”, Molla Nasreddin, C.6, S.5.
- Çaykıraklı Hayat Hanım, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, Işık, 18 Şubat 1911, S.4.
- Çaykıraklı Hayat Hanım, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, Işık, 5 Şubat 1911, S.3.
- Çaykıraklı Tuba Hanım Sultanzade, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, Işık, 9 Nisan 1911, S.12.
- Çehreci Hala, “Bir Arvadin (Kadının) Cevabı” *Âlem-i Nisvan*, 1 Kasım 1906, S.35.
- Çehreci Hala, “Mektup”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.10.
- Çehreçi Hala, “Bir Arvadin Cavabı”, Molla Nasreddin, C.1, S.28.
- Çeri Mesme, “Bacım Telegraf Güllüye”, Molla Nasreddin, C.6, S.4.
- Çetin, H. (2007). *Çağdaş Siyasal Akımlar*. Ankara: Orion Yayınevi.
- Çınar, İ. (2018). “Mektuplardan Eğitimin İzini Sürmek: ‘Nesip Yusufbeyli’den Şefika Gaspıralı’ya Mektuplar’ ”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(3).
- “Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”, *Âlem-i Nisvan*, 1 Kasım 1906, S.35.
- “Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.36.
- “Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”, *Âlem-i Nisvan*, 29 Aralık 1906, S.37.
- “Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Ocak 1907, S.2.
- “Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”, *Âlem-i Nisvan*, 12 Şubat 1907, S.3.
- “Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”, *Âlem-i Nisvan*, 23 Şubat 1907, S.4.
- “Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”, *Âlem-i Nisvan*, 2 Mart 1907, S.5.
- “Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”, *Âlem-i Nisvan*, 9 Mart 1907, S.6.

“Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”, Âlem-i Nisvan, 23 Mart 1907, S.8.

Dabanıçatdak Hala, “Arvatlarımız”, Molla Nasreddin, C.1, S.42.

Dağüstani, Yusuf Kadı, “Felyeton Mürafa-i Nagehâne”, Işık, 10 Eylül 1911, S.27.

Deccal, “Allah Mübarek Elesin!”, C.6, S.18.

Deccal, “Arvad Peygamberi”, Molla Nasreddin, C.6, S.19.

Deccal, “Kubada Yeni Kız Al Veri”, Molla Nasreddin, C.7, S.8.

Deli, “Dokuz Yaşında”, Molla Nasreddin, C.1, S.37.

Deli, “Fahişhana”, Molla Nasreddin, C.5, S.1.

Deli, “Kız Terbiyesi”, Molla Nasreddin, C.6, S.3.

Demiryürek, M. (2014). “Müslüman Türk Kadın Dergilerinin ‘Kadın Meselesi’ne Osmanlı ve Rus Emperyal Bakışları: Âlem-i Nisvan, Kadınlar Âlemi, Kadın”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(4).

Derbendi, Abdülmecid Kadı, “Mekatib ve Elsine Hususunda” Işık, 9 Nisan 1911, S.12.

Destancı, “Çarşafı Çarşafı”, Molla Nasreddin, C.7, S.19.

Devlet, N. (1988). İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Devlet, N. (2013). *Vefatının 100. Yıl Dönümünde Gaspıralı İsmail Bey*. Eskişehir: Eskişehir Valiliği Kültür Yayınları.

Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Devletşin, T. (1981). *Sovyet Tataristan’ı*. (Çev. M. Emircan), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Dinsiz, “Müslümanlıkta Kadın Meselesi”, C.6, S.2.

“Diğer Mektup”, Âlem-i Nisvan, Numune Sayısı, 1905.

“Diğer Mektup”, Âlem-i Nisvan, Numune Sayısı, 1905.

“Diller Dilsiz”, Âlem-i Nisvan, 1911, S.5.

- Doğan, O. (2004). “Çarlık Rusyası’nın Türkistan (Orta Asya) Siyaseti ile İlgili Önemli Bir Belge”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11).
- “Doğururken Temizlik”, *Âlem-i Nisvan*, 16 Mart 1907, S.7.
- “Doğururken Temizlik”, *Âlem-i Nisvan*, 23 Mart 1907, S.8.
- “Doğururken Temizlik”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Mart 1907, S.9.
- “Doktor Besim Ömer Paşa’nın Kadınlar Hakkında Bir Nice Sözü”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.36.
- Doktor Besim Ömer Paşa, “Güneş ve Kan”, *Âlem-i Nisvan*, 29 Aralık 1906, S.37.
- Dört Arvadlı, “İki Üç Arvadlılık”, Molla Nasreddin, C.6, S.4.
- Dövrüne Güzgülü Tutan Ali Nazmi*. (2018). Aynure Aliyeva, Şeyla Aliyeva (Editör). Bakü: Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazirliğı.
- Durmaz, Ş. (2010). “20. Yüzyılın Başında Azerbaycan’da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Amaçlı Vakıf ve Dernekler”, *Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Yardım ve Dayanışma Hakemli Araştırma Dergisi*, 1(2).
- Dünyaminkızı, G. (2012). *Milli Tereggiye Doğru*, Bakü: ADPU Neşriyatı.
- Ebüzziya, Z. (1989). “Alemler Nisvan”. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Efendikuliyev, Zarf, “Hatunların Hukuku”, *Işık*, 19 Kasım 1911, S.32.
- Efendizade, Reşid Bey, “Arvadların Ahvali”, *Işık*, 25 Şubat 1912, S.6.
- Egamberdiyev, M. (2005). “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’daki Eğitim Politikası (1870-1917)”. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1).
- Əhmədov, H. (1985). *XIX Əsr Azərbaycan Məktəbi*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- Ekinci, E. (2016) “Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi”. *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1).
- Əkinçi (1875-1877) (Tam mətni)*. (2005). Turan Həsənzadə (Editör), Bakı: Avrasiya Press.
- Elçi, “Hanımlar”, Molla Nasreddin, C.4, S.40.
- Elçibey, E., (1999). *Bötiv Azərbaycan Yolunda*. İstanbul.
- Əliyev, İ. Muradverdiyev, A. (1997). *Azərbaycan Nefti Dünya Siyasətində*, Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.
- “Elektrikli İzdivaç”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.42.

- “Emecek Uşakların Beşik veya Yuğrukta Yırgalamak”, Işık, 7 Mayıs 1911, S.16.
- “Emine Hanım’ın Tercüme-i Hali”, Işık, 22 Ekim 1911, S.30.
- Emine Semiye Hanım, “Sibiryaya ile İstanbul Hanımları Arasında Açık Mektuplar”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.30.
- “Ercümen Banu Begüm”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.46.
- Erdoğan, F. (1998). *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ersoy, E. (2009). Cinsiyet Kültürü İçerisinde Kadın ve Erkek Kimliği, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2).
- Erşahin, S. (1999). “Buhara’da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dini Araştırmalar*, 1(3).
- Esedova, N. (2014). “*Milli Azərbaycan Tarihi Müzesində Korunan Ekspozatlar Rəşid Bey İsmayıl Oğlu Efendizadə və Memmed Bey Efəndiyev’in Hayat Yaradıcılığının Öyrənilməsində Mənbə Kimi*”. Azərbaycan Tarixinin Öyrənilməsində Müzələrin Rolü, IV Respublika Elmi Konfereansının Materyalları, Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Əsgərov. R.H. (2006). *XIX Əsr Azərbaycan Maarifçiləri Cəmiyyət Və İnsan Haqqında*. Dissertasiya, Bakı.
- Eşenkuluova, K. (2006). “Türkistan’da Eğitim Konusunun Ekim İhtilâli Öncəsi İdil-Ural Tatar Basınında Akisleri”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(3).
- “Ev Hizmetleri Mektebi”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.34.
- “Ev İşlerinin Sıhhate Tesiri”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.40.
- “Evlenmek”, Molla Nasreddin, C.6, S.10.
- “Evlenmek”, Molla Nasreddin, C.8, S.9.
- Felelzade, “Kimdir Mukassır?”, Işık, 5 Şubat 1911, S.3.
- Ferecov, S. Fedakâr Kadın, Şaire Ana: Sona Hanım Ahundova, 25 Şubat 2011, Medeniyet.
- Ferhadov, A. “XX. Asrın Başlarında Azerbaycan’da İslami Düşünce, Eğitim ve Islahat Anlayışı”, *Bellekten*, 78(241).
- Fisher, A. (2009). *Kırım Tatarları*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Füyuzat Jurnalı, 14 Avgust 1907, No.25, Bakı.
- Gahramanlı, N. (2015). “Danabaş Köyü’nün Öyküsü Hikayesinde Sosyal Tenkit”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3(6).

- Gasımova, A. (2010). *Azerbaycan'da İlk Kadın Matbuatı: Işık*, Bakü: Adiloğlu Neşriyat.
- Gasımova, A. (2010). *XX. Asrın Evvellerinde Şimali Azerbaycan Matbuatında Kadın Problemleri (1901-1917)*, Bakı: Adiloğlu.
- Gasımova, A. (2010). *Zülmetde Işık*, Bakü: Agah.
- Gaspıralı, Şefika, “İdareden”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.36.
- Gəncəli, S. (1991). *İşıqlı Ömürlər, Kövrək Talelər*, Bakı: Azərneşr.
- Gəncəli, S. (2001). *Qadın, Gözəllik və Ülviyyət*. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.
- Göçmen, M. (2007). “Prut Savaşı’ndan Bolşevik Devrimi’ne Kadar Rus Basını ve Müslümanların Bu Basına Katkıları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (19).
- Gökəlp, Z. (1991). *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Gökçe, C. (1979). *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Göl, H. (2016). “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1).
- Gömeç, S. (2003). *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*. İstanbul: Akçağ Yayınevi.
- Gömeç, S. (2014). “Türk Destanlarının Ana Temaları ve Tarihi Gerçeklikler”, İhsan Kalenderoğlu (Editör), *Türk Kültürü Araştırmaları Yaşar Kalafat Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Göyüşov, Z. Bahadır. (1960). *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri: 19. Yüzyılın İkinci Yarısı*, Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınları.
- Gözaydın, E. Feyzi. (1958). *Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*. İstanbul: Vakıf Matbaası.
- “Graf Vitte ve Müslüman Vekilleri”, *Tercüman*, 8 Şubat 1906, Sayı 11.
- Gülsüm Nene, “Çeper Aşımı”, *Işık*, 9 Temmuz 1911, S.23.
- Güngör, E. (2000). *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- “Güzeller İmtihanı”, *Âlem-i Nisvan*, S.38,1910.
- “Güzellik Cemiyeti”, *Âlem-i Nisvan*, S.32, 1910.
- Ha., “Bacılarım!”, *Işık*, 21 Ocak 1912, S.1.
- “Haberler”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.28.

“Haberler”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.40.

“Haberler”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.44.

“Haberler”, Âlem-i Nisvan, 1911, S.5.

Habibbeyli, İ. (2002). *Celil Memmedguluzade*, Bakü: Çınar Yayınevi.

Habibbeyli, İ. “Aziz Şerif- Görkemli Edebiyatşünas ve Büyük Ziyalı”, 26 Ocak 2010, 525ci Gazet.

Hablemitoğlu, N. (2005). *Çarlık Rusya’sında Türk Kongreleri*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları

Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (2004). *Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Hacer Sübhankuluzade, “İlmin Menfaati”, Işık, 9 Nisan 1911, S.12.

Hacıbeyli, Ü. (1985). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Yazıcı.

Hacıyev, T. (2008). “Sovyet Rusya’sının Azerbaycan’da Muharremlik Törenlerine Karşı Mücadelesi, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2).

“Hadice Alibeyova”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopediyası, C.1.

“Hadisi Şerifler”, Âlem-i Nisvan, Numune Sayısı, 1905.

“Hadisi Şerifler”, Âlem-i Nisvan, Numune Sayısı, 1905.

“Hakikat-Efsane”, Âlem-i Nisvan, Âlem-i Nisvan, 30 Ocak 1907, S.2.

Hakverdiyev, A. (1971). *Seçilmiş Eserleri*. C.1, Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı.

Halinbekov, Abdülmecid Efendi, “Derbend’de Terakki”, Işık, 28 Mayıs 1911, S.19.

“Hamile ve Vaz’-ı Haml Etmiş Analar İçin Fenni bir Makale”, Işık, 21 Mayıs 1911, S.18.

“Hamile ve Vaz’-ı Haml İtmiş Analar İçin”, Işık, 21 Mayıs 1911, S.18.

“Hamile ve Vaz’-ı Haml İtmiş Analar İçin”, Işık, 26 Şubat 1911, S.19.

“Hanım”, Molla Nasreddin, C.3, S. 27.

“Hanımlar Aleminde”, Âlem-i Nisvan, 29 Kasım 1906, S.37.

“Hanımlar Aleminde”, Âlem-i Nisvan, 29 Kasım 1906, S.37.

“Hanımlar İctimai”, Molla Nasreddin, C.2, S.47.

“Hanımlara Müracaat”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.32.

- “Hanımlara Tebşir”, Âlem-i Nisvan, 1911, S.7.
- “Hatun Kız Mektupları”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.34.
- “Hemşirelerimize İhtar”, Işık, 1 Ocak 1911, S.1.
- “Hemşirelerimize İhtar”, Işık, 22 Ocak 1911, S.1.
- Hamzazade, Mirza Mehemmed, “Gorus Şehrinde Ana Dil Mekteptir”, Işık, 5 Kasım 1911, S.31.
- Hanbudakzade, Zehra Hanım, “Işık İdaresine”, Işık, 30 Nisan 1911, S.15
- Hanılçe, M. İbrahimzade, T. (2019). "Çariçe Katerina'nın Rus Kadın Eğitime Sağladığı Bir Katkı -Smolny Enstitüsü (1764-1919)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(3).
- Hanperi Bacı, “Çehreci Halaya Cavab”, Molla Nasreddin, C.1, S.29, 1906.
- “Her Sese Kulak Asma!”, Işık, 23 Temmuz 1911, S.24.
- Hasanzade, T. (1991). *Celil Memmedkuluzade'nin Cenub Seferi ve Molla Nasreddin Dergisinin Tebriz'de Neşri*, Bakü: Elm.
- Hatice, “Bakü Ünâs Mektebinde Hanımlar Temaşası”, Işık, 2 Nisan 1911, S.11.
- Hatice, “Evlenmek Hususunda”, Âlem-i Nisvan, 1911, S.7.
- Hatice, “Hukukumuz”, Âlem-i Nisvan, 1911, S.9.
- Hatice, “Hukukumuz”, Işık, 22 Ocak 1911, S.1.
- Hatice, “Hukukumuz”, Işık, 5 Şubat 1911, S.3.
- Hatice, “Molla Nasreddin'e Cevap”, Işık, 28 Mayıs 1911, S.19.
- Hatice, “Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?”, Işık, 12 Mart 1911, S.8.
- Hatice, “Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?”, Işık, 19 Mart 1911, S.9.
- Hatice, “Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?”, Işık, 2 Nisan 1911, S.11.
- Hatice, “Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?”, Işık, 26 Şubat 1911, S.6.
- Hatice, “Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?”, Işık, 5 Mart 1911, S.7.
- Hatice, “Taze Dünyaya Gelen Bala Nece Beslenmeli?”, Işık, 9 Nisan 1911, S.12.
- Hatice, “Vezaif-i Beytiyye (Ev Külfetinin Vazifeleri)”, Işık, 29 Ocak 1911, S.2.
- Hatice, “Vezaif-i Beytiyye: İzdivacın Ehemiyeti”, Işık, 5 Mart 1911, S.7.
- Hatice, “Vezaif-i Beytiyye”, Işık, 12 Şubat 1911, S.4.

- Hatice, “Vezaif-i Beytiyye”, Işık, 29 Ocak 1911, S.2.
- Hatice, “Vezaif-i Beytiyye”, Işık, 29 Şubat 1911, S.6.
- Haver Hanım, “İdareye Mektup”, Âlem-i Nisvan, 2 Mart 1907, S.5.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Hekim Nuni Sağır, “Marallarım: Geçen Günler”, Molla Nasreddin, C.8, S.14.
- Hekimi Nuni Sağır, “Hikmetli Sözler”, Molla Nasreddin, Cilt 5, S.22.
- Herdemhaya, “Bizim Kız”, Molla Nasreddin, C.6, S.23.
- Herdemhaya, “Arvad Meselesi”, Molla Nasreddin, C.4, S.26.
- Herdemhaya, “Bizim Arvad”, Molla Nasreddin, C.6, S.22.
- Heveskar, “Kız Yokdur”, Molla Nasreddin, C.8, S. 22.
- Hidayet Hacı Celilzade, “Şehadet-ı Hak”, Işık, 16 Nisan 1911, S.13.
- Hop Hop, “Niye Ben Dersten Kaçtım?”, Molla Nasreddin, C.1, S.7.
- Hophop, “Arvad Meselesi”, Molla Nasreddin, C.4, S.3.
- Hüseyin Cavid, “Kadın”, Işık, 24 Mart 1912, S.9.
- Hüseynov, F. (1986). *Molla Nasreddin ve Molla Nasreddinçiler*, Bakü: Yazıcılar Neşriyatı.
- Hüseynov, F. (2006). *Ali Nazmi Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Şark-Garb Yayınevi.
- Hüseynov, F. (2006). *Ali Nazmi Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Şark-Garb Yayınevi.
- Hüseynov, Ş. (2007). *Matbu İrsimizden Sahifeler*, Bakü: Çanlıbel.
- Hüseynova, S. (2006). *Füyuzat Jurnalı ve Dil Problemleri*. Bakü: Elm.
- “İdareden İhtar”, Işık, 11 Haziran 1911, S.21.
- “İdareden İtizar”, Işık, 23 Temmuz 1911, S.24.
- “İdareden”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.26.
- “İdareden”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.42.
- “İdareye Mektup”, Âlem-i Nisvan, 12 Şubat 1907, S.3, s.3.
- “İdareye Mektup”, Âlem-i Nisvan, 30 Mart 1907, S.9, s.1.
- “İdareye Mektup”, Âlem-i Nisvan, Numune Sayısı, 1905.

- İdâre, “Agentlere İlan” Işık, 21 Ocak 1912, S.1.
- İdâre, “Bir Nece Civana Cevap”, Işık, 21 Ocak 1912, S.1.
- İdare, Bir Nece Civana Mektub, Işık, 22 Ekim 1911, S.30.
- İğne, “Işık”, Molla Nasreddin, 12 Mayıs 1911, S.18.
- “İhtar”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.34.
- “İhtar”, Işık, 21 Ocak 1912, S.1.
- “İhtar”, Işık, 9 Temmuz 1911, S.23.
- “İki Kadının Mükalimesi”, Molla Nasreddin, C.7, S.7.
- “İkinci Mektup”, Âlem-i Mektup, 1910, S.36.
- “İkinci Şura-Yı Ümmet (Kararname-Rezolüsyu)”, Tercüman, 30 Ocak 1906, Sayı 7.
- İkbal Gazetesi, 12 Dekabr 1913, No.527, Bakı.
- İkbal Gazetesi, 24 İyun 1913, No.393, Bakı.
- “İlan Kıymetleri”, Işık, 5 Şubat 1911, S.3.
- İlkin, G. (1999). *Bakı ve Bakılılar*, Bakü: Zaman Neşriyyatı.
- “İlmi Hadis”, Âlem-i Nisvan, 1906, S.36, s.570-571; “İlmi Hadis”, Âlem-i Nisvan, 1906, S.37.
- “İlmi Hadis”, Âlem-i Nisvan, 4 Mart 1906, S.4.
- “İlmi Hadis”, Âlem-i Nisvan, 6 Nisan 1906, S.35.
- İmanzade, S. (1957). *Oktyabr Sosialist İngilabı ve Azerbaycanda Kadın Azadlığı*, Bakü: Azərneşr.
- “İngiliz Kadınları”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.26.
- “İnnallah ve İna İleyhi Raciun Suzişli Rihlet”, Işık, 16 Nisan 1911, S.13.
- İnsafılı, “Evlenmek Adeti”, Molla Nasreddin, C.9, S.3.
- İnternet: “Milli Matbuat ve Jurnalistika” <http://files.preslib.az/site/newspdf/milmet.pdf> Son Erişim Tarihi: 27.04.2020.
- İnternet: 1747-1828 Azerbaycan Hanlıkları http://tarix.info/uploads/posts/2013-05/1368020122_azerbaycantarixi-1747-1828.jpg Son Erişim Tarihi: 24.04.2020.
- İnternet: 1860-1918 Azerbaycan İdari Sistemi <http://tarix.info/uploads/posts/2013->

05/1368020122_azerbaycantarixi-1747-1828.jpg Son Erişim Tarihi: 24.04.2020.

İnternet: Bayramov, K. “Böyük Tarixi Olan Kiçik Küçə”,
<http://regionplus.az/az/articles/view/4466> Son Erişim Tarihi: 8 Eylül 2020, 12.53.

İnternet: Bolşevik İhtilali Öncəsi İmparatoriçe Aleksandra Rus-Müslüman Kız Mektebi Okul Binası https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Muslim_girls_school_in_Baku.jpg
Son Erişim Tarihi: 15.05.2020.

İnternet: Cavadova, E. “Azərbaycan Milli Mətbuatının İlk Qəzeti”, (3 İyul 2010). Xalq Qəzeti. <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/iyul/126125.htm> Son Erişim Tarihi: 01.05.2020.

İnternet: Çubikçiyeva, Anna, “Şefika Gaspıralı ve Kadın Dergisi Âlem-i Nisvân”,
https://prezi.com/xswprcj-rh_z/sefika-gaspral/ Son Erişim Tarihi: 04.05.2020.

İnternet: Çubukçiyeva, Lena, Женский Вопрос На Страницах Журнала «Алеми Нисван»
<http://www.islamisemya.com/zhenskij-vopros-na-stranitsakh-zhurnala-alemi-nisvan.html> Son Erişim Tarihi: 04.05.2020.

İnternet: Ferecov, S. “Böyük Edebiyat Sevdalisi”,
<http://medeniyyet.az/page/news/19979/Boyuk-edebiyat-sevdalisi.html?lang=az> Son Erişim Tarihi: 09.10.2020.

İnternet: Işık Kadın Dergisi, <https://www.mimta.az/isiq/> Son Erişim Tarihi: 17.11.2020.

İnternet: Kur'an-ı Kerim Nisa Suresi. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/sure/4-nisa-suresi>
Son Erişim Tarihi: 30.04.2020.

İnternet: Kur'an-ı Kerim Nisa Suresi. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/622/129-ayet-tefsiri> Son Erişim Tarihi: 30.04.2020.

İnternet: Rondeli, A. (2011). “The North Caucasus: A View From Tbilisi”.
http://turkishpolicy.com/pdf/vol_10-no_2-rondeli.pdf, Son Erişim Tarihi: 25.04.2020.

İnternet: Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanlar: Çoban Yıldızı (Abdürreşid İbrahim)
https://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/rusyada_musulmanlar.pdf adresinden
07.01.2021'de alınmış

İnternet: Октября Манифестъ (Ocak Manifestosu)
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%82_17_%D0%BE%D0%BA%D1%82%D1%8F%D0%B1%D1%80%D1%8F_1905_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:October_Manifesto_1.jpg
Son Erişim Tarihi: 20.04.2020.

İnternet:”Sabir’in Millet Derdi”
<http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebbhesi/2012/iyun/24.htm>, Son Erişim Tarihi:
15.10.2020.

“İpek (Ceman) Bayramı”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.38.

“İran Kadınları”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.36.

İrşad Gazetesi, 1906, No. 262, Bakı,

İsmayıl, M. “XX. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını”, *Türkler Ansiklopedisi*, (19), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

İsmayilov, M. (2008). Mehemed Hadi'nin Hayatı, Sanatı ve Eserleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

“İşıq”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C.5.

“İzhâr-ı Hak”, *Işık*, 5 Kasım 1911, S.31.

Kabırı, H. (2012). *Molla Nasreddin ve Füyuzat Dergilerinde Milli Kimlik Düşüncesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

“Kadın Parmağı”, *Âlem-i Nisvan*, 1911, S.9.

“Kadın”, *Âlem-i Nisvan*, S.26, 1910.

“Kadınlar Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 23 Mart 1907, S.8.

“Kadınlar Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Mart 1907, S.9.

“Kadınlar Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 30 Mart 1907, S.9.

“Kadınlar Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 9 Mart 1907, S.7.

“Kadınlar Bankası”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.36.

“Kadınların Aleminden”, *Âlem-i Nisvan*, 9 Mart 1907, S.6.

“Kadınların Saylav Hakları”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.42.

“Kafkas'da Bayram Günleri”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.42.

“Kafkasya'da Müslüman Hanımlar”, *Âlem-i Nisvan*, 4 Mart 1906, S.4.

“Kafkasya”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.44.

Kalan Kalanski, “Evlenmek”, *Molla Nasreddin*, C.6, S.24.

“Kanlı Facia”, *Molla Nasreddin*, C.3, S.27.

Kanlıdere, A. (2000). Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu 1905-1917, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (2).

- Kanlıdere, A. (2002). “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”. *Türkler Ansiklopedisi*, (18), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (18), Ankara.
- Karayev, Y. Akpınar, Y. (2006). “Celil Memmedkuluzade”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KarınKulubey, “Hanım Efendi”, Molla Nasreddin, C.7, S.22.
- Karlı, İ. Hilmi (2010, 4-5 Haziran). *Kadın Erkek Eşitliği Bağlamında Tefsirlere Eleştirel Bir Yaklaşım*. Kur’ân ve Kadın Sempozyumu, Ankara.
- Kasımov, E. (2014). “Azerbaycan-Tataristan Edebî-Medeni İlişkilerinden (1900-1920)”. (Çev. Beşir Mustafa), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (51).
- Kaspi Gazetesi, 9 Oktyabr 1901, No.219, Bakı.
- “Kayu Hicap Zararlı?”, Âlem-i Nisvan, 16 Mart 1907, S.7.
- Kefsiz, “Döy Arvadı”, Molla Nasreddin, C.7, S.14.
- Kefsiz, “Moskova Müselman Ünas Cemiyetine Dair”, Molla Nasreddin, C.5, S.14.
- Kemiş, “Numune Kulüp”, Molla Nasreddin, C.8, S.17
- Kentli Kız, “Terbiyeli Aile”, Işık, 30 Nisan 1911, S.15.
- Keskin, M. (2004), “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(2).
- Keykurun, N. (1998). “Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)”. Ankara: İlke Yayınevi.
- Kırimal, E. (1955). *1917 İhtilalinden Evvel ve Sonra Kırım-Türk Ailesi ile Kadının Durumu Aile Yazıları I*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kırimer, C. Seydahmet. (1996). *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*. İstanbul: Avrasya Birliği Vakfı Yayınları.
- Kırımlı, H. (1996). “İsmail Bey Gaspıralı”. TDV İslam Ansiklopedisi, C.13, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kırımlı, H. (1996). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905- 1916)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kızdırmalı, “Caferin Anası”, C.1, S.17.
- “Kız Kaçaro”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.30.
- “Kız Uşağı”, Molla Nasreddin, C.1, S.14.

“Kız ve Nene”, C.1, S.4.

“Kızlar Hakkında Doğru Sözler”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.38.

“Kızlar Hakkında Doğru Sözler”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.38.

“Kızlar Hakkında”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.36.

“Kızların Talim ve Terbiyesi”, Âlem-i Nisvan, 1906, S.5.

“Kızların Talim ve Terbiyesi”, Âlem-i Nisvan, 6 Nisan 1906, S.6.

Kirman, M. Ali, (2004), *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yayınları.

Kirman, M. Ali, (2004), *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yayınları.

“Kiyefden Mektup”, Işık, 16 Nisan 1911, S.13, s.7.

Koca Emi, “Gavur Kızı”, Molla Nasreddin, C.2, S.30.

Kocaoğlu, T. (2014). “Tercüman’ın Dili ve Coğrafyası” Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları.

Koç, Y. (2015). *İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Kadın Tipolojisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

“Kodaça Gazetesi”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.32.

Kolbaşı, A. (1989). İdil-Ural Türklerinde XIX.yy'ın Başlarında Eğitimde Yenileşme Hareketleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kolıkpınar, E. (2016). *Azerbaycan Edebiyatında İlk Mizah Dergisi Molla Nasreddin Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Könezoğlu, B. (2006). *Aile ve Ailenin Korunması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kropotkin, G. Mikhailovich. (2008). "The Ruling Bureaucracy and the "New Order" of Russian Statehood After the Manifesto of 17 October 1905". *Russian Studies in History*, 46 (4).

Kur'an-ı Kerim Meâli. (2011). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kurat, A. Nimet. (1965). “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 23(2-3).

Kurat, A. Nimet. (1987). *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Kurat, A.Nimet. (1966). “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri”. *Ankara DTCF Dergisi*, 24(3-4).
- “Kutb Balığı”, *Âlem-i Nisvan*, 7 Nisan 1906, S.6.
- Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.11.
- Lağlağı, “Hanımlar”, *Molla Nasreddin*, C.2, S.13.
- Lağlağı, “Işık”, *Molla Nasreddin*, 31 Mart 1911, S.12.
- Lağlağı, “Nişanlı Bir Kız”, *Molla Nasreddin*, C.3, S.2.
- Lağlağı, “Söhbət”, *Molla Nasreddin*, C.4, S.10.
- Lağlağı, “Tiyatro”, *Molla Nasreddin*, 1 Mayıs 1911, S.16.
- Lazzerini, E. James. (1973). *Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia 1878–191.*, University of Washington, Unpublished Ph.D. dissertation, Seattle.
- Lazzerini, E. James. (2004). “İsmail Bey Gasprinskiy’nin Tercüman/ Perevodçik’i: Modernizm’in Bir Sözcüsü”, Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları.
- “Letâ’if”, *Âlem-i Nisvan*, 1910, S.44.
- “Lüğət”, *Molla Nasreddin*, C.1, S.14.
- Mahmudov, Y. (1985). *Seyyahlar, Kâşifler, Azerbaycan*. Bakü: Gençlik Neşriyatı.
- Mahmudov, Y. (2005). *Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası*, C.2, Bakü: Lider Neşriyat.
- Mahmudzade, Maral Hanım, “Müselman Hanımlarının Öz Uşaklarına Terbiyesi”, *Işık*, 1 Ocak 1911, S.1.
- Maraş, İ. (1996, 08-09 Kasım). *Kazan Bölgesinde Misyonerlik Faaliyetleri*. Dinler Tarihi Araştırmaları-I Sempozyumu, Ankara.
- Maraş, İ. (2000). *İdil-Ural Türklerinde Cedidcilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Maraş, İ. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- “Mecmuamızın Lisanı Hakkında Yazılmış Üç Mektuba Cevab”, *Âlem-i Nisvan*, 1906, S.Bilinmiyor.
- Mehdi Aliyarov, “Avratlarımızın Maişeti”, *Işık*, 11 Şubat 1912, S.4.
- Mehdi Aliyarov, “İki Kızlar!”, *Işık*, 26 Şubat 1911, S.6.

- Mehdiyev, R. (2015). *Dağlık Karabağ Kaynakların Diliyle Tarih*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Mehemmed Ali Efendizade, “Vatanın Civan Kızlarına”, *Işık*, 7 Mayıs 1911, S.16.
- Mehemmedzade, Mehemmed Hacı, “Mektup”, *Işık*, 14 Mayıs 1911, S.17.
- Mehmetzade, M. Bala, (1991). *Milli Azərbaycan Hareketi*. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Mehmetzade, M. Bala, (2019). “Kırım”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları.
- Mehmetzade, M. Bala. (1954). “Kadınlara Hürriyet (Azərbaycan Tarihindən)”. *Azərbaycan Kültür Derneği Dergisi*, (24).
- Mehraliyeva, Z. (1982). “Celil Memmedkuluzade Kadın Tahsili hakkında”. *İlim ve Hayat Dergisi*, S (7).
- “Mektup”, *Âlem-i Nisvan*, Numune Sayısı, 1905.
- “Meslehet Böyle oldu ki, buradaki şekil daşdan pozak.”, Molla Nasreddin, 20 Temmuz 1911, C.4, S.26.
- Memmedguluzade, H. (1967). *Mirze Celil Hakkında Hatıralarım*, Bakı: Azer neşriyat.
- Memmedli, G. (1977). *İmzalar*, Bakü: Azerneşr.
- Memmedov, K. (2005). *Ebdürrehim Bey Haqverdiyev Seçilmiş Eserleri*, C.I, Bakı: Lider Neşriyat.
- Memmedov, M. (1963). *Celil Memmedguluzade'nin Bedii Nesri*. Bakü: Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası.
- Memmedov, N. (1982). *M. F. Ahundov, Komediylar, Povest, Şe'rlər*. Bakü: Yazıçı Neşriyyat.
- Memmedov, S. (1960). *Azərbaycan'ın Maarifperver Kadınları*. Bakü: Azerneşr.
- Memmedov, S. (1968), “Işık”, Azərbaycan, No.9.
- Memmedov, S. (1996). Azərbaycan'da Kadın Tahsili ve Azərbaycan'ın Terakkiperver Kadınlarının Maarifçilik Faaliyeti (XIX. Asrın İkinci Yarısından 1920ci ile kadar), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakü: Azərbaycan Elmler Akademiyası, Şarkşünaslık Enstitüsü.
- Memmedova, M. (2012). *Abdürrehim Bey Hakverdiyev Arşivinin İzahlı Tasviri*. Bakü: Elm ve Tahsil, 8.
- Məmmədova, N. (2016). *XX. Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Milli-İctimai Təşkilatlarının Maarifçilik Fəalliyəti*, Bakı: Təhsil.

- Məmmədova, R. (2014). “İşiq Qəzetinin İmperatriça Aleksandra Fyodorovnaya Təqdim Edilməsi”, *İşiq Qadın*, 1(77).
- Məmmədquluzadə, C. (1987). İsa Həbibov (Editör), Bakı: İşiq.
- Məmmədquluzadə, C. (2004). *Əsərləri*, C. IV, Bakı: Öndər Nəşriyyat.
- Memmedzade, M. Bala. (2004). Azərbaycan Türk Matbuatı, Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı.
- Mencet, M. Sami, (2018). “Türkiye ve Azerbaycan’da Mizah Yayıncılığı Geleneği: Benzerlik ve Farklılıklar”. E-Şarkiyet İlmî Araştırmalar Dergisi, 10(1).
- Meşedi Mir Rukiyyə Mollabacı, “Arvad Mollaları”, Molla Nasreddin, C.4, S.3.
- Meşedi Mozalan Bey, “Mozalan Beyin Seyahatnamesi”, Molla Nasreddin, C.2, S.29.
- Meşedi Mozalan Bey, “Mozalan Beyin Seyahatnamesi”, Molla Nasreddin, C.2, S.36.
- Meşedi Sijimkulu, “Acıdır”, Molla Nasreddin, 3 Şubat 1908, C.2, S.3.
- Meşreki, “Yolda Gördüğüm”, İşık, 9 Nisan 1911, S.12.
- Meyer, J. H. (2012). “The Economics of Muslim Cultural Reform”, *Asiatic Russia: Imperial Power İn Regiona İnternational Contexts*, Tomohiko Uyama (Editor), New York: Routledge.
- “Mısır”, Âlem-i Nisvan, 6 Nisan 1906, S.35.
- “Milli Zamane Libaslarımız”, Molla Nasreddin, C.3, S.49.
- Mir Asadulla Mirkasımov, “Mektup”, İşık, 5 Mart 1911, S.7.
- “Mizanü’l Hava”, Âlem-i Nisvan, 7 Nisan 1906, S.6.
- “Moda”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.36.
- “Molla Nasreddin Mecmuası”, Âlem-i Nisvan, 1 Kasım 1906, S.35.
- Molla Nasreddin, ‘8 Mart Kadınlar Günü’, Molla Nasreddin, C.8, S.10.
- Molla Nasreddin, “Anam-Bacım”, Molla Nasreddin, C.2, S.20.
- Molla Nasreddin, “Arvada Güçleri Çatır”, Molla Nasreddin, C.8, S.26.
- Molla Nasreddin, “Beynelhalk Kadınlar Günü ve Şeriat”, Molla Nasreddin, C.8, S.10.
- Molla Nasreddin, “Bir Neçe Günlüğe”, *Molla Nasreddin dergisi*, C.1, S.23.
- Molla Nasreddin, “Hamile Avrat”, Mozalan, C.1, S.29.
- Molla Nasreddin, “Hanımlara”, Molla Nasreddin, C.1, S.31.

- Molla Nasreddin, “Heberdarlıg”, C.5, S.3.
- Molla Nasreddin, “Hicab Meselesi ve Cevabımız”, Molla Nasreddin, C.1, S.23
- Molla Nasreddin, “Kafkas Şeyhülislamına İki Açık Meltub”, Molla Nasreddin, C.1, S.11.
- Molla Nasreddin, “Küpe: Bizim Şeyhin Kırksekiz Arvadı Var”, *Molla Nasreddin dergisi*, C.3, S.34.
- Molla Nasreddin, “Mırt Mırt”, Molla Nasreddin, C.2, S.6.
- Molla Nasreddin, “Mustafa Bey Alibeyov”, Molla Nasreddin, 4 Ağustos 1911, S.28.
- Molla Nasreddin, “Şark Kadını”, C.6, S.2.
- Molla Nasreddin, “Şurâ Kadınları”, Molla Nasreddin, C.7, S.41.
- Molla Nasreddin, “Zina”, Molla Nasreddin, C.4, S.25.
- Molla Nasreddin, Arvad Öldürenler yahut Keyret, Molla Nasreddin, C.8, S.48.
- Molla Nasreddin, Edebiyyat, C. 2, S.4.
- Molla Nasreddin, Filofoflar, Molla Nasreddin, C.2, S.15.
- Molla Nasreddin: The Magazine that would've colud've should've. (2011)*. Christoph Keller (Editor). Zurich: JRP Ringier.
- Morkoç, A. (2017). “20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan Edebiyatına Yansıyan Kadın Hukuksuzluğu”. *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, 4(14).
- Mozalan, “Ana”, Molla Nasreddin, C.1, S.25.
- Mozalan, “İki Arvada Nece Evlenmeli”, Molla Nasreddin, C.6, S.8.
- Mozalan, “Seçki”, Molla Nasreddin, 10 Kasım 1906, S.32.
- Mozalan, “Taze Ufa Hanımlarımız”, Molla Nasreddin, C.1, S.7.
- Mozalan, Gezetler, Molla Nasreddin, C.1, S.10.
- Muallim Mehna, “Ağdaş'tan”, Işık, 7 Mayıs 1911, S.16.
- “Muallime Lazımdır”, Âlem-i Nisvan, S.44, 1910.
- Muallime Hafızof, “İbtidai Kız Mektebi”, Âlem-i Nisvan, S.42, 1910.
- Muallime Hafızof, “İbtidai Kız Mektebi”, Âlem-i Nisvan, S.44, 1910.
- Muallime Hafızof, “İbtidai Kız Mektebi”, Âlem-i Nisvan, S.45, 1910.
- Muallime Hafızof, “İbtidai Kız Mektebi”, Âlem-i Nisvan, S.46, 1910.

- Muradova Z., “Alemi Nisvana Bir Nazar”, Işık, 8 Ekim 1911, S.29.
- Musabeyov, R. (2002). “Azerbaycan Politik Elitinin Oluşumu ve Tarihsel Özellikleri”, *Stratejik Analiz*, 2(23).
- “Mustafa Bey Alibeyov”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopediyası, C.1.
- Mustafa Bey Alibeyov, “Müdürler Buhranı”, Işık, 26 Mart 1911, S.10.
- Mülhid, “Atanın Artıska Kızına Etirazı”, Molla Nasreddin, C.8, S. 40.
- Nadürüstler, “Arvadı Çadralı Daire Komitesi”, Molla Nasreddin, C.8, S.6.
- Nağıyeva Muxtarova, D. (2011). *Ağa Musa Nağıyevin Xeyriyyəçilik və İctimai Fəaliyyəti*. Bakı: Elm.
- Nahçıvani, Ali Ekber, “Graf L.N. Tolstoy’un Etfaline Terbiye Vermesi”, Işık, 3 Mart 1912, S.7.
- Nahçıvani, Ali Ekber, “Graf L.N. Tolstoy’un Etfaline Terbiye Vermesi”, Işık, 17 Mart 1912, S.8.
- Nalan, “İki Külfetin Yüz Bin Rubleye Kurban Gitmeleri”, Âlem-i Nisvan, 2 Mart 1907, S.5.
- Nalan, “İki Külfetin Yüz Bin Rubleye Kurban Gitmeleri”, Âlem-i Nisvan, 9 Mart 1907, S.6.
- “Napolyon ve Kadınlar”, Âlem-i Nisvan, S.44, 1910.
- “Napolyon’un Suali”, Işık, 12 Şubat 1911, S.4.
- Nasih, “İlim Kime Çok Lazımdır?”, Işık, 19 Şubat 1911, S.5.
- “Ne Sevak Emecek Uşağı Temizlikte Saklamak”, Işık, 14 Mayıs 1911, S.17.
- Nebizade, Maral Hanım, “Bir Alime Kızın Sual Eylediği Mesele”, Işık, 17 Mart 1912, S.8.
- “Nemse Kadınları”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.36.
- Nerimanov, N. (1971). *Makaleler ve Nutuklar*, C.I, Bakı: Azərneşr.
- “Nesil”, Işık, 1 Ocak 1911, S.1.
- “Nesip Bey Yusufbeyli”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopediyası, C.1.
- Nofel, “Bir Cahile Kız demişken”, Molla Nasreddin, C.7, S.16.
- “Noksanlarımız”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.45.
- Nosal Afiyet, “Fransa’da Kaç Yaşında İzdivaç Ediyorlar?”, Âlem-i Nisvan, 23 Fevral 1907, S.4.
- Nosal Akıbet, “Çocuk Büyütmek”, Âlem-i Nisvan, 30 Ocak 1907, S.2.

- Nökerin Kâhkulu, “Evlenmek”, Molla Nasreddin, C.1, S.38.
- Numanzade, Ö. Faik. (1985). *Hatıralarım*, Şamil Gurbaznoz (Editör). Bakü: Gençlik Yayınları.
- Oder, K. (1982). *Azerbaycan*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- “Okumak Herhalde Lazımdır”, Işık, 19 Şubat 1911, S.5.
- “Ordubadi’nin Defni”, Azerbaycan Gençleri, 4 May 1950.
- Ortaylı, İ. (1978). “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (9).
- Ömer Faik Numanzade, “Teşekkür”, *Molla Nasreddin*, C.4, S.4.
- Özdemir, E. (2010). “20. Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında “Kadın” Teması”. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*.
- Özdil, M. (2009). *İsmail Gaspıralı’nın Din ve Toplum Anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Özkan, F. (2006). “Fatih Kerimî’nin Türk Kadınına Bakışı”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20).
- Paşayev, A. (1982). *Molla Nasreddin: Dostları, Düşmanları*, Bakü: Gençlik Neşriyatı.
- Petrovna Azerbaycan Tarixi*. (2007). C. IV, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu.
- Pirverdi, “İki Yüz Kız Şakirdleri”, Molla Nasreddin, C.4, S.38, s.7.
- Pişnamazzâde, Şeyh Kerîm, “Müslüman Bacılarıma Bir Neçe Nasihat Ya İnki Hukûk-i Zevcîyat” 26 Mart 1911, S.10.
- Polat, Ü. (2002). *Türk Dünyasında Açılan İlk Cedid Mektepleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Pompuşalı, “Çarşafılı Kadınlar”, Molla Nasreddin, C.8, S.16.
- “Posta Kutusu”, Işık, 14 Nisan 1912, S.12.
- Purçak, M. Emin. (2010). *Azeri Yazar Necef Bey Vezirov’un (1854-1926) Tiyatro Eserlerinde Sosyal Meseleler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Rahim Bedlebkov, Tebrik, Işık, 12 Mart 1911, S.8.
- Rahimbeyzade, Huraman “Validelerin Başlıca Vazifeleri yahut Çocuğu Ne Yolda Terbiye Etmeli”, Işık, 28 Ocak 1912, S.2.

- Rahimbeyzade, Huraman, “Okumak Herhalde Lazımdır”, Işık, 19 Şubat 1911, S.5.
- Resulzade, M. Emin. (1923). *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*. İstanbul: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- “Reşid Bey Efendizade”, Işık, 24 Mart 1912, S.9.
- Rosenberg, A. (1969). *Bolşevizm Tarihi*. (Çev. A. Emeç). İstanbul: E Yayınları.
- Roy, O. (2000). *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Sabir, M. Ələkbər, (1960). *Hophopnamə*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Sağlık Şahin, G. Selcan. “İsmail Gaspıralı ve Türk Kadını Alem-i Nisvan Dergisi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, İsmail Bey Gaspıralı Özel Sayısı.
- Sander, O. (1989). *Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sapmaz, A. (2008). Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Saray, M. (1987). *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Saray, M. (2002). “Rusya'nın Türkistan'da Yayılması” *Türkler Ansiklopedisi*, (18), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sariahmetoğlu, N. (2002). “Azerbaycan'da Eğitim ve Basın”, *Türkler Ansiklopedisi*, (17), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sariahmetoğlu, N. (2002). “Molla Nasreddin Dergisinde Kadın Meselesinin Aksi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (7).
- Sariahmetoğlu, N. (2006). Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sariahmetoğlu, N. (2010). “Ekinci Gazetesinde Kadın Meselesi”. *Çukurova Sanat*, (6).
- Sarıyeva, İ. “Nesib Bey Yusufbeyli'nin İctimai-Siyasi Faaliyetinde Azerbaycancılık İdeyası”, 8-9 Mart 2016, Bakı Haber, No.44.
- Saydam, A. (1990). “Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali”. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (5).
- Saygılı, H. (2016). *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Seda Gazetesi, 18 Fevral 1910, No.41, Bakı.
- Sefeh, “Terbiye Meselelerimiz”, Molla Nasreddin, C.6, S.2.
- “Serbest-i Tezvic”, Âlem-i Nisvan, 12 Şubat 1907, S.3.

- Sevinç, N. (2007). *Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Seyid Hüseyin, “Kec Kabırğa”, Molla Nasreddin, C.3, S.45.
- Seyidov, F. (1988). *Gori Seminariyası ve Onun Mezunları*, Bakü: Maarif.
- Sırrı Paşa, “Hadis-i Ulvi”, Âlem-i Nisvan, Numune Sayısı, 1905.
- “Siyasiyat ve Kadınlar”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.34.
- “Size Deyip Gelmişem”, Molla Nasreddin, 7 Nisan 1906, C.1, S.1.
- Söylemezoğlu, G. Kemali. (1959). *Rusya Tarihi*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Sultanzade, Çaykıraklı Tuba Hanım, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, Işık, 9 Nisan 1911, S.12.
- “Süd Emen Uşağa Emzik Vermek Hususunda”, Işık, 23 Nisan 1911, S.14.
- Süleymanov, M. (1987). *Eşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- Süleymanov, M. (1996). *Azerbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynelabidin Tağıyev*. Bakı: Genclik Neşriyat.
- Süleymanov, M. (1996). *Neft Milyonçusu*. Bakı: Azerbaycan Neşriyatı.
- Süleymanova, S. (1999). *Azərbaycanda İctimai- Siyasi Hərəkət (XIX Yüzdilliyin Sonu- XX Yüzdilliyin Əvvəlləri)*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası.
- Süslü, İ. (2012). *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli (1881-1920)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*. (Çev. N. Mert), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Şabanzade, Şehrebanu Hanım, “Okumak Lazımdır”, Işık, 1 Ocak 1911, S.1.
- Şahverdiyev, A. (2006). *Azerbaycan Matbuatı Tarihi*. Bakü: Tahsil Neşriyatı.
- Şarki Rus Gazetesi, 23 İyul 1904, No.111, Bakı.
- Şarki Rus Gazetesi, 4 İyun 1904, No.65, Bakı.
- “Şark Kadınları”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.26.
- “Şark ve Garb Gençleri”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.38.
- “Şehir Hayat ve Mekteb”, Âlem-i Nisvan, 1911, S.3.
- Şelale Mecmua, 16 Fevral, 1913, No.3, Bakı.

- Şenol, D. Erdem, S. (2016). “Türk Dünyası Toplumsal Hayatında Kadın”, Fahri Atasoy (Editör). *İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset Bildiri Kitabı Yükselen İpek Yolu*, C. 2, Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- “Şeriat Nikah Hususunda”, 7 Nisan 1912, S.11.
- “Şeriat”, 31 Mart 1912, S.10.
- “Şeriat”, Işık, 24 Mart 1912, S.9.
- Şeriat Kahramanı, “Kız Götürüp Kaçmak”, Molla Nasreddin, C.8, S. 36.
- Şevkiye, Gevher, “Anaların Vazifesi”, Işık, 3 Mart 1912, S.7.
- Şevkiye, Gevher, “Kızlarımızın Terbiyesi”, Işık, 17 Mart 1912, S.8.
- Şevkiye, Gevher, “Talim ve Terbiyenin Nisvan Üzere Ehemmiyeti”, Işık, 12 Mart 1911, S.8.
- “Şikâyet”, Işık, 10 Aralık 1911, S.28.
- Şimşek Hüseyinzade, A. (2016). “Türk Destanlarında Kadın İmgesi”, *Türk Dünyasında Kadın Algısı*, Şayan Ulusan, Shurubu Kayhan (Editörler), Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları.
- Şirvanzade, “Mektub”, Işık, 16 Nisan 1911, S.13.
- “Tabib Nasihatleri”, Âlem-i Nisvan, 24 Mart 1906.
- “Tabib Nasihatleri”, Âlem-i Nisvan, 7 Nisan 1906.
- “Tagayyür-ı Kıymet Yani Kıymet Değişiyor”, Âlem-i Nisvan, 1911, S.7.
- “Tagayyür-ı Kıymet Yani Kıymet Değişiyor”, Âlem-i Nisvan, S.7, 1911.
- Tağıyeva, R. (2015). Azerbaycan Halı Ansiklopedisi. Bakı: AXDM.
- Tahirgızı, Ü. “Abdulla Sur'un Maarifçi Yazıları”, 11 Temmuz 2014, Halk Cephesi.
- Tahirzade, A. Mustafa Bey Alibeyov Şahsiyeti Senedlerin Güzgüsünde, 17 Fevral 2007, 525. Gazet.
- “Tahsil ve Terbiye”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.26.
- “Tamam Müslüman”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.45.
- Tanrıverdi, M. (2017). “Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2).
- Tavkul, U. (2003). Codes Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (15).

- Taymas, A. Battal. (1958). *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu*. İstanbul: Birlik Basımevi.
- Taymas, A. Battal. (1966). *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Taza Demdemeki, “Evlenmek ve Ere Gitmek”, Molla Nasreddin, C.6, S.4.
- “Taze Arvad Vekili”, Molla Nasreddin, C.6, S.21.
- Taze Hayat, 7 İyun 1907, No.48, Bakı.
- Tekâmül Gazetesi, 17 Fevral 1907, No.9, Bakı.
- Tekin, T. (2010). *Orhun Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Telegraf Güllü, “Bacılığım Çeri Mesmeye”, Molla Nasreddin, C.7, S.7.
- Telegraf Güllü, “Bacılığım Çopur Yeter”, Molla Nasreddin, C.7, S.16.
- Telegraf Güllü, “Kaynana (Arvadlar Aleminden)”, Molla Nasreddin, C.5, S.40.
- Telgraf Güllü, “Gelinim Oğlan Doğdu”, Molla Nasreddin, C.5, S.5.
- Telgraf Güllü, “İki Kaynananın Dertleri”, Molla Nasreddin, C.5, S.4.
- Temizyürek, F. (2004). “Osmanlı Mekteplerinde Ceditçilik Hareketi ve Gapıralı’nın İlham Kaynakları”. Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspıralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları.
- Terakki Gazetesi, 10 Noyabr 1908, No.98, Bakı.
- Terakki Gazetesi, 11 Sentyabr 1908, No.49, Bakı.
- Terakki Gazetesi, 30 Oktyabr 1908, No.29, Bakı.
- “Tereviski”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.30.
- “Tesettür Meselesinden”, Âlem-i Nisvan, 1911, S.3.
- “Tesettür Nisvan”, 1910, S.34.
- “Tesettürü Nisvana Dair (Felyeton)”, Molla Nasreddin, C.4, S.13.
- The Tatars of Crimea: Return to the Homeland: Studies and Documents*. (1998). Edward Allworth (Editor), Durham: Duke University Press.
- Tık Tık, “Kız Mektebi”, Molla Nasreddin, C.4, S. 26.
- Toker, M. (2004). “İsmail Gaspıralı ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (16).

- Tokmaklı S. Abdülmanaf, “İdareye Mektup”, 4 Mart 1906, S.4.
- Tozduman, Z. (1984). *İslam'da Kadın Hakları*, Ankara: Kadın ve Ali Yayınları.
- Tumanıçırık, “Şamhordan Kadın Sallahlarının Fevkalade İclası”, Molla Nasreddin, C.7, S.4.
- Türk, C. (1964). *Dünyanın Çatısı Turan ve Rus Kafası*. İstanbul: Toprak Yayınları.
- Türkoğlu, İ. (2006). “Müslüman Kongreleri”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları.
- Türkyılmaz, S. (2013). *İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- “Türk Hanımları”, Alemi Nisvan, 1910, S.26.
- “Türk Hanımları”, Âlemi Nisvan, 1910, S.26.
- “Türkan Kentinde Maarif İşleri”, Işık, 24 Mart 1912, S.9.
- “Türkistan Hanımlar Musikisi”, Alemi Nisvan, 1910, S.28.
- Uca, A. (1997). “Azerbaycan Milli Uyanışının Gerçekleşmesinde Zeynel Abidin Tagiyev, Mirza Fethali Ahundzade ve Hasan Bey Zerdabi'nin Hizmetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (7).
- “Ufa'dan Mektup”, Âlem-i Nisvan, 1910, S.36.
- “İkinci Mektup”, Âlem-i Mektup, 1910, S.36.
- Uludağ, S. (1992). *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ankara: TDV Yayınları.
- Umudoğlu, V. (1996). *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusiyası Tarafından İşgal Olunması ve Müstemlekecilik Aleyhine Mübarize (1801-1826)*. Avtoreferat, Bakı: Azerbaycan Respublikası Elmler Akademiyası Şarkşunaslık İnstitu.
- “Umumî Şura-Yı Ümmet”, Tercüman, 30 Ocak 1906, Sayı 7.
- “Uşağı Olmayan Arvadlara”, Molla Nasreddin, C.8, S. 17.
- Uygur, E. (2005). “Celil Memmedguluzade'nin Anamın Kitabı Piyesinde Dil ve Kimlik Şuuru”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (3).
- Uygur, E. (2008). “Memmed Said Ordubadi'nin Böyük Guruluşda Piyesinde Sovyet Mefkuresi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, (9).
- Uygur, E. (2017). “Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(4).
- Uygur, E. (2017). “Neriman Nerimanov'un “Bahadır ve Sona” Eserinde Türk-Ermeni Kültür Çatışması”, *Social Sciences Studies Journal*, 3(12).

- Uzundanişan, “Ana Terbiyesi”, Molla Nasreddin, C.2, S.18.
- “Vahşi Kabilelerde Kadının Kıymeti Nedir?” Âlem-i Nisvan, 1910, S.38.
- Valehoğlu, F. (1978). Tiflis Guberniyasında Azerbaycanlılara Karşı 1905ci il Kütlevi Kırınları.
- Vasary, I. (2014). “Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hakimiyet Uğruna Mücadele). (Çev. Serkan Acar). Tarih İncelemeleri Dergisi, C.29, S.1.
- Vazəh, M. Şəfi. (2004). *Nəğmələr*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Velidi, A. Zeki. (2009). *Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafiyası*. Bakü: Tehsil Neşriyatı.
- Vezirov, H. (2001). *Keyfim Gelende*, Bakı: Şuşa Neşriyatı.
- Vezirova, F. (1970). *Mehmed Sait Ordubadi*, Bakü: Gençlik Neşriyatı.
- Vılları, L. (1906). *Fire and Sword in The Caucaus*, New York: James Pott and Company.
- Vızvıza, “Âlem-i Sıbyan”, Molla Nasreddin, C.4, S.16.
- XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*. (2013). Ahmet Kanlıdere (Editör), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- XX. Asır Azerbaycan Tarihi. 2009. C.2, Bakü: Tahsil.
- Yaralah Muradof, “Hikâye”, Âlem-i Nisvan, 6 Nisan 1906, S.6.
- Yardımcı, M. (2007). “Türk Destanlarında Tipler ve Motifler”. *Destanlar*. Ankara: Ürün Yayınları.
- “Yaraşmak-Bezenmek”, Âlem-i Nisvan, Numune Sayısı, 1905.
- Yarkın, İ. (1965). “Türkistan’da “Yeni Usûl” Öğretimin Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münevver KARI”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1(2).
- Yemelianova, G.M., (2002). *Russia and Islam: A Historical Survey*. New York: Palgrave.
- Yeşilot, O. (2009). “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi’nin Hayatı ve Fikirleri”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 4(7).
- Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- “Yılan Derisinden Elbise”, Âlem-i Nisvan, S.36, 1910.
- Yılmaz, A. (2004). “Türk Kültüründe Kadın”, *Milli Folklor*, (61).
- Yılmaz, İ. (2018). “İslam Hukukunda Kız Çocuğunun Mirastaki Payının Cinsiyet ile Temellendirilmesine Analitik Bir Bakış”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, (22).

- Yukarıbaşı, “Ağa Dervişe Açık Mektup”, Işık, 2 Nisan 1911, S.11.
- Yukarıbaşı, “Bir Daha Devr-i Asır”, Işık, 10 Aralık 1911, S.33.
- Yukarıbaşı, “Mahremane Sohbet”, Işık, 16 Nisan 1911, S.13.
- Yukarıbaşı, “Mahremane Sohbet”, Işık, 9 Nisan 1911, S.12.
- Yukarıbaşı, “Molla Nasreddin”, Işık, 23 Nisan 1911, S.14.
- Yukarıbaşı, “Molla Nasreddin”, Işık, 23 Nisan 1911, S.14.
- Yukarıbaşı, “Musibetli Günlerimiz”, Işık, 31 Aralık 1911, S.34.
- Yukarıbaşı, “Nesil”, Işık, 19 Mart 1911, S.9.
- Yukarıbaşı, “Ramazan El-Mübarek Yakınlaşır”, Işık, 6 Ağustos 1911, S.25.
- Yukarıbaşı, “Şeriat Nikahın Mukaddimesi”, Işık, 3 Mart 1912, S.7.
- Yusuf Bedelzade, “Muhterem Müdire Hanım”, Işık, 9 Nisan 1911, S.12.
- Yusufzade, Ağababa, “Finlandiya’da Kızlar Terbiyesi”, Işık, 14 Mayıs 1911, S.17.
- Yusufzade, Ağababa, “Finlandiya’da Kızlar Terbiyesi”, Işık, 7 Mayıs 1911, S.16.
- Yusufzade, Ağababa, “Hamile Fale Avratın ve Onun Uşağının Himâye Olunması”, Işık, 18 Haziran 1911, S.22.
- “Yusufzade Ağababa Asker Oğlu”, Azerbaycan Sovyet Ansiklopediyası, C.5.
- Yuzeyev, A. (2004). *Ceditçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü*, Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları.
- Yüksel, Z. (2004). “Tonğuç’un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, Hakan Kırımlı (Editör), *İsmail Bey Gaspralı İçin.*, Ankara: Kırım Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları.
- Zahidzade, Yusuf Kadı, “İsbat-ı Hak”, Işık, 11 Haziran 1911, S.21.
- Zahidzade, Yusuf Kadı, “İsbat-ı Hak”, Işık, 18 Haziran 1911, S.22.
- Zahidzade, Yusuf Kadı, “İsbat-ı Hak”, Işık, 4 Haziran 1911, S.20.
- “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”, Işık, 24 Mart 1912, S.9.
- “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”, Işık, 31 Mart 1912, S.10.

“Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”; Işık, 7 Nisan 1912, S.11.

“Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”; Işık, 14 Nisan 1912, S.12.

Zavallı Kız, “Bir Kızın Müracieti”, Molla Nasreddin, C.9, S.41.

Zehra Şakulof, “Tokmaktan”, Âlem-i Nisvan, 30 Mart 1907, S.9.

Zenbur Jurnalı, 17 Aprel 1909, No.4 Bakı.

Zenbur Jurnalı, 3 Aprel 1909, No.4 Bakı.

Zenkovsky, S. A. (1983). *Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık*. (Çev. İ. Kandemir). İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Zeynalı, A. “Görkemli Edib”. Edebiyatta ve İncesenet, 4 Avgust 1962.

“12 Yaşında”, Molla Nasreddin, C.6, S.28.

И.С. Багирова. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. - Баку, 1997.

ЯБЛОНОВСКАЯ, Н. В., Крымскотатарский Женский Журнал: История И Современность, Ученые Записки Крымского Федерального Университета Имени В. И. Вернадского Филологические Науки. Том 3 (69), S.1, C.27-47, 2017.

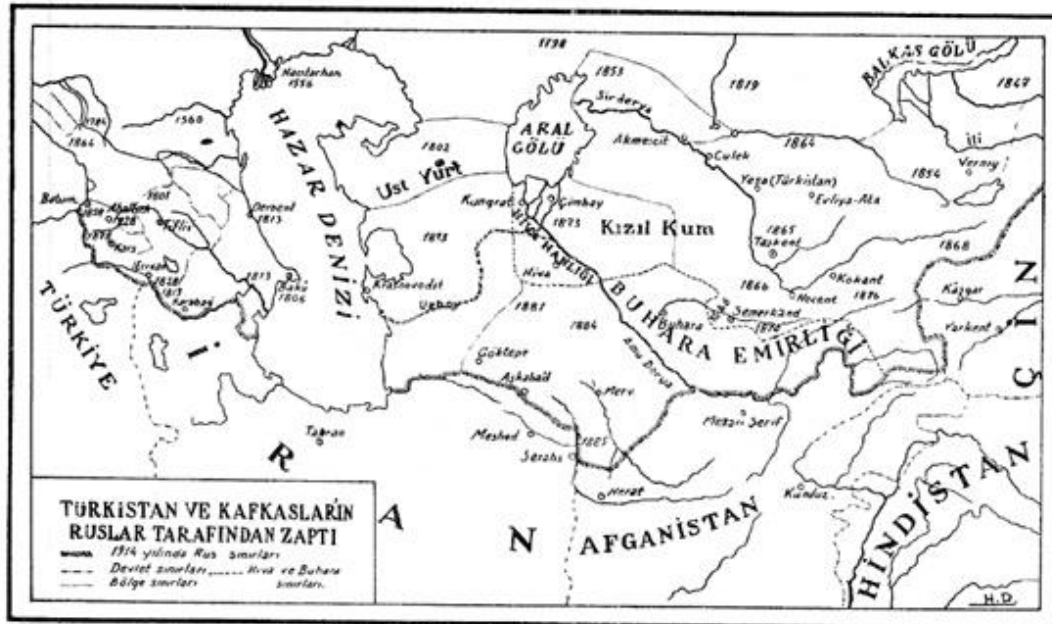
EK- 1. 1462'den 1914'e Kadar Rus Yayılışı

KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye kadar), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 55.

EK- 2. Türkistan ve Kafkasların Ruslar Tarafından Zaptı

KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye kadar), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 551.

EK- 3. Hazar Denizin Oluşturduğu Su Koridoru

EK- 4. 1747-1828 Azərbaycan Hanlıkları

İnternet: http://tarix.info/uploads/posts/2013-05/1368020122_azerbaycantarixi-1747-1828.jpg adresinden 24.04.2020'de alınmıştır.

ЕК- 5. 1860-1918 Azərbaycan İdari Sistemi

İnternet: http://tarix.info/uploads/posts/2013-05/1368020122_azerbaycantarixi-1747-1828.jpg adresinden 24.04.2020'de alınmıştır.

ЕК- 6. Октября Манифестъ

İnternet:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%82_17_%D0%BE%D0%BA%D1%82%D1%8F%D0%B1%D1%80%D1%8F_1905_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:October_Manifesto_1.jpg / adresinden 20.04.2020'de alınmıştır.

EK- 7.1906 Yılı Petersburg’da toplanmış Rusya Müslümanları 2. Kongresi

TAYMAS, Abdullah Battal, Kazan Türkleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966, s. 80.

EK- 8. Duma’da Türk mebusların sayılarının farklı kaynaklarda verilmesi

	I.Duma	II. Duma	III. Duma	IV. Duma
Taymas, A. Battal. (1966). Kazan Türkleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 179-181.	24	34	10	Az sayı
Kurat, A. Nimet. (1987). Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye kadar). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 391-404.	25	34	10	6
Devlet, N. (2014). Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 146-154.	25	35	10	7
Hablemitoğlu, N. (2005). Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 129-150.	36	39	10	-
Alp, A. (2010). Kazan Tatarları’nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi	25	36	10	7

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 98-108.				
--	--	--	--	--

EK- 9. Bakü'de Mukaddes Nina Kız Mektebi

Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Merkezi, Bakı,
2007, s.678.

EK- 10. Bakü'de Mariya Kız Gimnaziyası

Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Merkezi, Bakı,
2007, s.679.

EK- 11. Bolşevik İhtilali Öncesi İmparatoriçe Aleksandra Rus-Müslüman Kız Mektebi Okul Binası

İnternet: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Muslim_girls_school_in_Baku.jpg adresinden 15.05.2020'de alınmıştır.

EK- 12. Müselman Gız Mektebinde Ana Dili Dersi. Müellim Şefika Hanım Efendizade. (1907-1908)

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, Bakı, 2007, s.684.

EK- 13. Zeynelabidin Tağıyev, eşi Sona Hanım, Hasan Bey Zardabi, eşi Hanifa Malikova, Alimardan Topchubashov ve İmparatoriçe Aleksandra Rus-Müslüman Kız Mektebi öğrencileri

Мурадова, Алмас, Вовлечение Женщин Азербайджанской Сср В Органы Государственной Власти (20-30-Ые Годы Хх Века), Нурлан, Баку, 2007, s. 63.

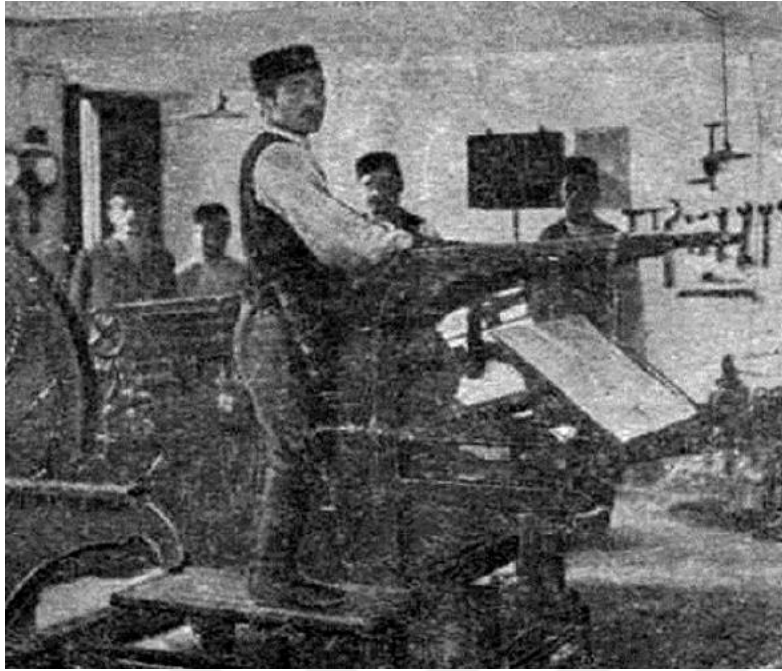
EK- 14. Bakü Müslüman Kadınları Hayriye Cemiyetinin faal üyelerinden bir grup

GENCELİ, Sabir, Kadın, Güzellik, Ülviyyet, s.61.

(Soldan) Salatın Hanım Ahmedova, Gövher Hanım Kacar, Nisa Hanım Novruzova, Saadet Hanım Gayıbova, Kamile Hanım Subhankulova, Necabet Hanım Zeynalova, Sara Hanım Atamalıbeyova.

EK- 17. Tercüman Matbaası (Bahçesaray)

EK- 18. Âlem-i Nisvan dergisinin 1905 “Numune” Sayısı ve 1906 Yılı birinci sayısının ait kapaklar

EK- 19. Hatice Alibeyova ve Mustafa Alibeyov

QASIMOVA, Amalya, Azərbaycan'da İlk Kadın Matbuatı: Işık, Adiloğlu Neşriyat, Bakü, 2010, s.24.

EK- 20. İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna'ya teslim edilen Işık gazetesi'nin 1911 toplusu.

EK- 21. Işık Gazetesi (5 Şubat 1911)

1-й годъ
ИЗДАНІЯ
چهارمین سالگرد

Суббота 5-го Февраля 1911 г.
شنبه 18 صفر المنظر سنه 1329

№ 3
نمبر 3

Redaction & Kontor
„ИШЫКЪ“
(СВЕТЪ)

Башу: улакъ Чернее.
и Спасской № 44

Аبونہ قیمتى ایللکى آیلى آلتى
باکو ده ۳۰۰۰۰۰ سات بارم ۲ سات
غير شهرده ۴۰۰۰۰۰ سات ۲ سات ۵۰۰۰۰۰۰۰
مهالك اجينه ۶۰۰۰۰۰۰۰۰ سات ۳ سات
۴۴ نمبرلى ابوده

Отдѣльный № 5 Коп.

ایند یلکده هفته ده برد فعه شنبه گونی نشر اوله جق تریبه اطفاله ادبیا له. طببات و ابود دار لقه
Еженедѣльная газета ۱۵ ایرخا لاملر غزل سیدر

اعلان تییمتلوری

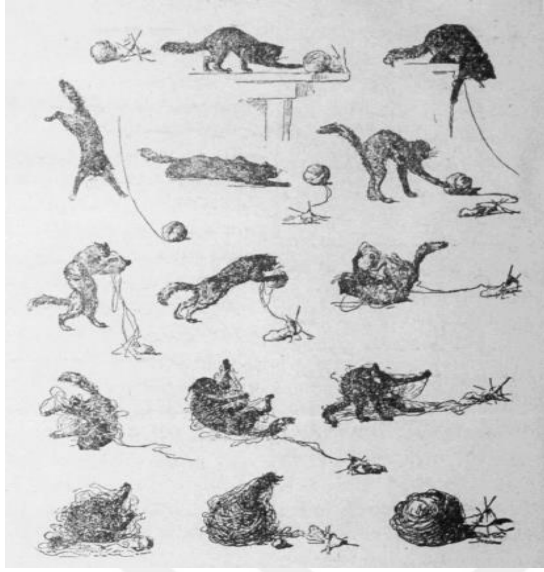
اوزمه شهر لر ایچون		باکو شهر ایچون	
هر بیت سطر به	اولنی سجده ده	آخرنی سجده ده	هر بیت سطر به
۱۵ تیک	۲۰ تیک	۱۰ تیک	۲۰ تیک

EK- 22. Işık Gazetesi'nin kapak logosu

EK- 23. Âlem-i Nisvan'da kedi sembolü üzerinden toplumun durumu

Âlem-i Nisvan, 1910, S.45, s.1.

EK- 24. İngiliz okulu ve Sibirya İrgünsek Mektebi Karşılaştırması

Âlem-i Nisvan, 1910, S.26, s.2-3; Âlem-i Nisvan, 1910, S.48, s.1

EK- 25. Türkistan Hanımlar Musikisi

Âlem-i Nisvan, 1910, S.28, s.2.

EK- 26. Aleksandra Fyodorovna

“Bu Nüşamızdaki Resimler”, Âlem-i Nisvan, Numune Sayısı, 1905, s.2.

EK- 27. Âlem-i Nisvan'ın Resim ve Fotoğraf Listesi

1905 “Numune Sayısı”	
	İmparatoriçe Aleksandra Fdorovna
	Nuristan Hanım
1906	
29 Dekabr (Aralık) 1906/ No.37	Gülçiçek saati
29 Dekabr (Aralık) 1906/ No.37	Bakster
1 Noyabr (Kasım) 1906/ No.35	Mısırdaki Oyuncu Kız
1 Noyabr (Kasım) 1906/ No.35	Mısırdaki Bir Maymuncu
1 Noyabr (Kasım) 1906/ No.35	Biryani Cesaretle Denizde Yüzüyor
7 Aprel (Nisan) 1905/ No.6	Kutb Balığı
No. 5	Nakış ve Dikiş Örnekleri
24 Mart 1906/ No.4	Asya’da Yetişen Mongol Kadınlar (Esmer Rengli)
24 Mart 1906/ No.4	Afrika’da Yetişen Habeş Kadınlar (Siyahca Rengli)
18 Mart 1906/ No.3	Madenî Mizanül Hava
18 Mart 1906/ No.3	Avrupalı ve Anadolulu Kadın
1907	
30 Yanvar (Ocak) 1907/ No.2	Muhu, Ganet ve Sirius
30 Yanvar (Ocak) 1907/ No.2	Birçok Midye ve İstiridye Bulurlar
30 Yanvar (Ocak) 1907/ No.2	Çocuklar
12 Fevral (Şubat) 1907/ No.3	Veb, Kirus, Vilkins
23 Şubat (Şubat) 1907/ No.4	Birkaç Ayrı Fok Balığı Bulunur
23 Şubat (Şubat) 1907/ No.4	Balet Kızlar
2 Mart 1907/ No.5	Çocuklar Güverteye Katran Bez Serip İktifa Eylediler

2 Mart 1907/ No.5	Kraliçe Yelizavet (1843)
9 Mart 1907/ No.6	Çocukların Başına Gelen Garibe Olaylar
16 Mart 1907/ No.7	Amerika'da Vahşi Uykusu
23 Mart 1907/ No.8	Afrika'da Çalışan Çocuklar
23 Mart 1907/ No.8	Afrika'da Ziraatde Kullanılan Bıçak
30 Mart 1907/ No.9	İran'da Bir Köşk
30 Mart 1907/ No.9	Besim Paşa
30 Mart 1907/ No.9	Avrupa'da İşçi Anne Balaları
1910	
No.26	Bahçesaray Kız Mektebi
No.26	Kırım/Karasu Kız Mektebi
No.28	Türkistan'da Hanımlar Musikisi
No.30	Mekân ve İnsan
No.45	İran Şahı Sultan Ahmed Mirza
No.45	İpe Dolanan Kedi
No.46	Arzumend Banu
No.48	Sibirya'da Açınsak Mektebi'nden
1911	
No.3	Osmanlı Edibesini Nigâr Hânım Osman Paşa
No.5	Moğol Çalaçanı Dul Kaldı
No.7	Molla Nasreddin'den
No.9	Portogolto Kralı Tacı Düşüren Abî Delisi

EK- 28. Kadının özgürlüğüne karşı toplumun akrep, yılan ve eşek arısı metaforlarıyla sembolize edilmesi.

Molla Nasreddin, C.1, S.44, s.8.

EK- 29. “Sizi diyerek geldim, ey benim Müslüman kardeşlerim”

Molla Nasreddin, C.1, S.1, s.1.

EK- 30. “Keşke Evimiz Bu Olsaydı”

Molla Nasreddin, C.7, S.14, s.4.

EK- 31. Kadın Mücadelesi

Molla Nasreddin, C.5, S.28, s.1.

EK- 32. Eğitimli kadın ve Eğitim almamış kadın karşılaştırması

Molla Nasreddin, C.1, S.12, s.1.

EK- 33. Kadının ev içerisindeki iş yükü

Molla Nasreddin, C.1, S.3, s.4.

EK- 34. Kadına verilen değer

Molla Nasreddin, C.1, S.15, s.8.

EK- 35. Kadına değer verilmemesi

Molla Nasreddin, C.1, S.15, s.8.

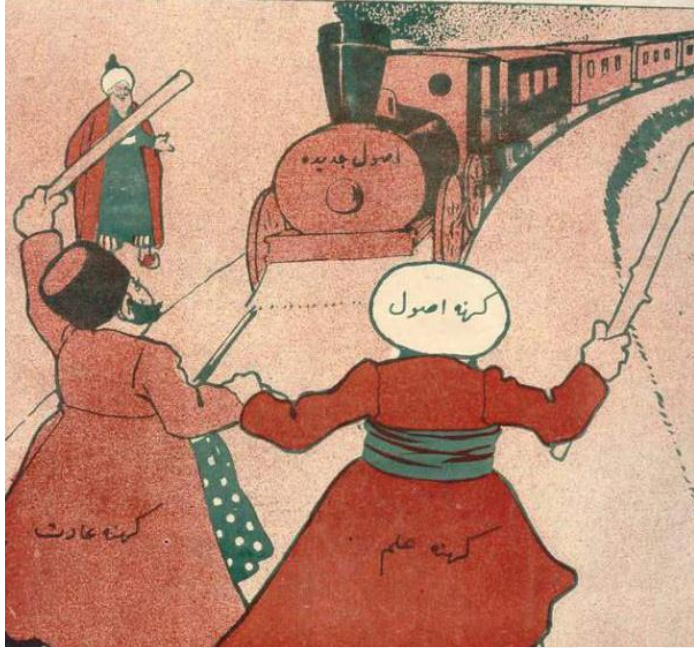
EK- 36. Kadına şiddetin küçük yaşta öğretilmeye başlanması

Molla Nasreddin, C.3, S.44, s.11.

EK- 37. Usul-ı Cedid ve Usul-ı Kadim Çatışması

Molla Nasreddin, C.1, S.2, s.1.

EK- 38.Çocukların küçük yaşta annelerinin üzerinde egemenlik kurmaları

Molla Nasreddin, C.4, S.38, s.5.

EK- 39. Toplumda batıl inanışlar

Molla Nasreddin, C.4, S.38, s.5.

EK- 40. Toplumda batıl inanışlar

Molla Nasreddin, C.2, S.21, s.1.

EK- 41. Erkek Çocuk Doğunca ve Kız Çocuk Doğunca

EK- 42. Farklı ülkelerde eğitim alan kişilerin gayrimüslim kadınlarla evlilik kurmaları.

Molla Nasreddin, C.4, S.33, s.3.

EK- 43. Rusça öğrenmeyen Türk'e Rus kadının yüz vermemesi.

Molla Nasreddin, C.1, S.23, s.4.

EK- 44. 12-13 yaşındaki kızların evde kalmış olarak değerlendirilmeleri

Molla Nasreddin, C.4, S.37, s.1.

EK- 45. Eğitim almış kadınların erkeklere benzetilmesi.

Molla Nasreddin, C.4, S.35, s.5.

EK- 46. Namahrem algısının değişkenliği.

Molla Nasreddin, C.3, S.42, s.4.

EK- 47. “Hayır, izin vermem namahrem baksın.”

Molla Nasreddin, C.2, S.16, s.3.

EK- 48. Çarşafli kadınların birbirinden ayırt edilememesi.

Molla Nasreddin, C.7, S.43, s.4.

EK- 49. Çarşafın gündelik hayattaki zorlukları

Molla Nasreddin, C.8, S.2, s.8.

EK- 50. Kız çocuklarının küçük yaşta okuldan alınıp evlendirilmeleri.

Molla Nasreddin, C.4, S.27, s.1.

EK- 51. Evlilik yaşında din ve millet farklılığı.

Molla Nasreddin, C.1, S.17, s.3.

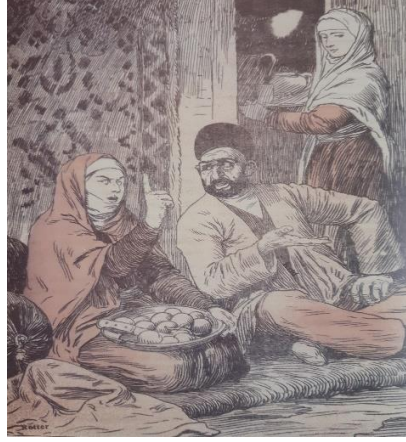
EK- 52. Evlilikte kadının rızasının alınmaması.

Molla Nasreddin, C.2, S.9, s.5.

EK- 53. Kızların evlenebilmeleri için yürümelerinin yeterli gelmesi ve 8-12 yaşında babalarına namahrem olmaları.

Molla Nasreddin, C.4, S.21, s.4.

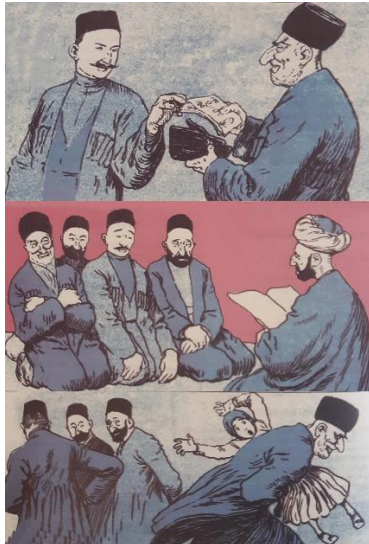
EK- 54. Küçük yaştaki kız çocuklarının yaşlı adamlarla evlendirilmeleri.

Molla Nasreddin, C.2, S.3, s.3.

EK- 55. Küçük yaştaki kız çocuğunu para karşılığında satın alan bir adamın kucağında taşıması.

Molla Nasreddin, C.4, S.9, s.8.

EK- 56. Küçük kızların yaşlı erkeklerle “ölür” düşüncesiyle evlendirilmelerinin sonucu.

Molla Nasreddin, C.4, S.36, s.4.

EK- 57. “Dört tane yeter.”

Molla Nasreddin, C.1, S.35, s.1.

EK- 58. Gayrimüslimlerde ve Müslümanlarda Evlilik.

Molla Nasreddin, C.2, S.40, s.5.

EK- 59. “Bir deve, bir at, üç koyun, üç arvad ve bir danam var.”

Molla Nasreddin, C.7, S.7, s.6.

EK- 60. Birinci ve İkinci eşe muamelede farklılık.

Molla Nasreddin, C.1, S.16, s.2.

EK- 61. Çok eşlilik için kadınların Âllah’a yakarışları.

Molla Nasreddin, C.7, S.21, s.5.

EK- 62. Yabancı kadınlarla evlilik gerçekleştiren adamlar sebebiyle eşlerin üzüntüleri.

Molla Nasreddin, C.1, S.13, s.7.

EK- 63. Kebin parası sebebiyle yabancı kadınla evlenen adama yaşlı kadından tavsiye.

Molla Nasreddin, C.4, S.19, s.4.

EK- 64. Yabancı kadınlarla kurulan ilişkiler münasebetiyle Türk aile yapısının bozulması.

Molla Nasreddin, C.3, S.47, s.11.

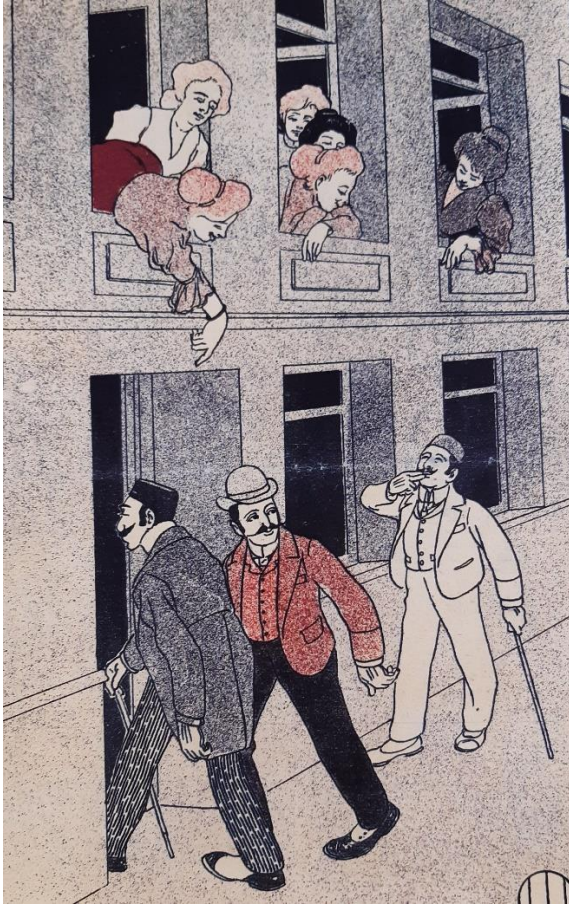
EK- 65. Geçim kaynaklarını yabancı kadınlarla eğlenerek harcayan erkekler.

Molla Nasreddin, C.1, S.6, s.1.

EK- 66. Fahişhanelerdeki kadınların erkekleri davet etmesi.

Molla Nasreddin, C.1, S.16, s.8.

EK- 67. Kadınlara evlenmeden önce ve evlendikten sonra gösterilen hürmet.

Molla Nasreddin, C.2, S.5, s.8.

EK- 68. “Kızını dövmeden dizini döver.”

Molla Nasreddin, C.2, S.37, s.8.

EK- 69. “İhtiyar bendedir. İster boşarım ister saklarım.”

Molla Nasreddin, C.3 S.19, s.1.

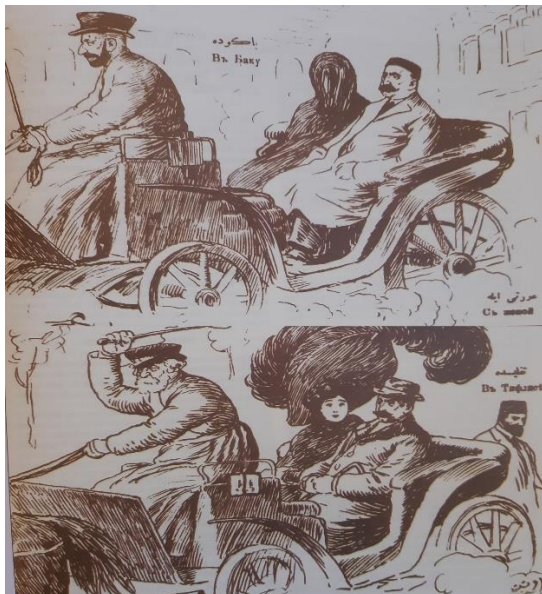
EK- 70. Türk kadını ve Avrupa kadını.

Molla Nasreddin, C.3, S.19, s.3.

EK- 71. Bakü’de Türk kadını ve Tiflis’te yabancı kadın.

Molla Nasreddin, C.4, S.8, s.6.

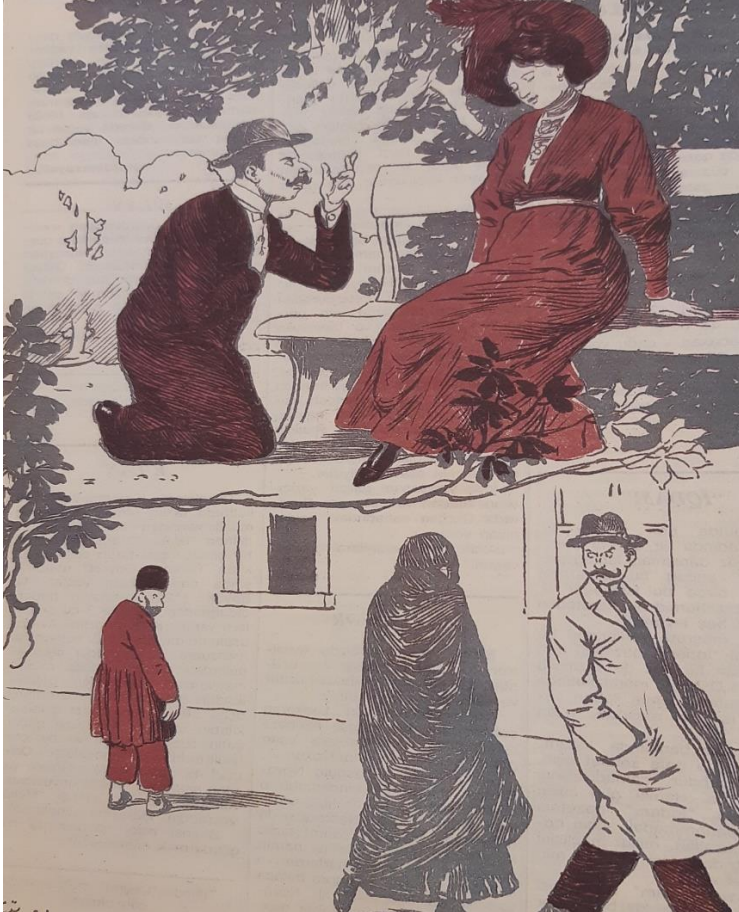
EK- 72. Eğitim alındığında kadınların gelişimi.

Molla Nasreddin, C.1, S.23, s.4.

EK- 73. "Bir Müslüman İntelekti ve Arvadı"

Molla Nasreddin, C.2, S.4, s.5.

EK- 74. Horasan'a ve Darülfünun'a giden demiryolu yolcuları.

Molla Nasreddin, C.3, S.47, s.11.

EK- 75. Gayrimüslimlerde ve Müslümanlarda okullar ve aileler.

Molla Nasreddin, C.2, S.32, s.8.

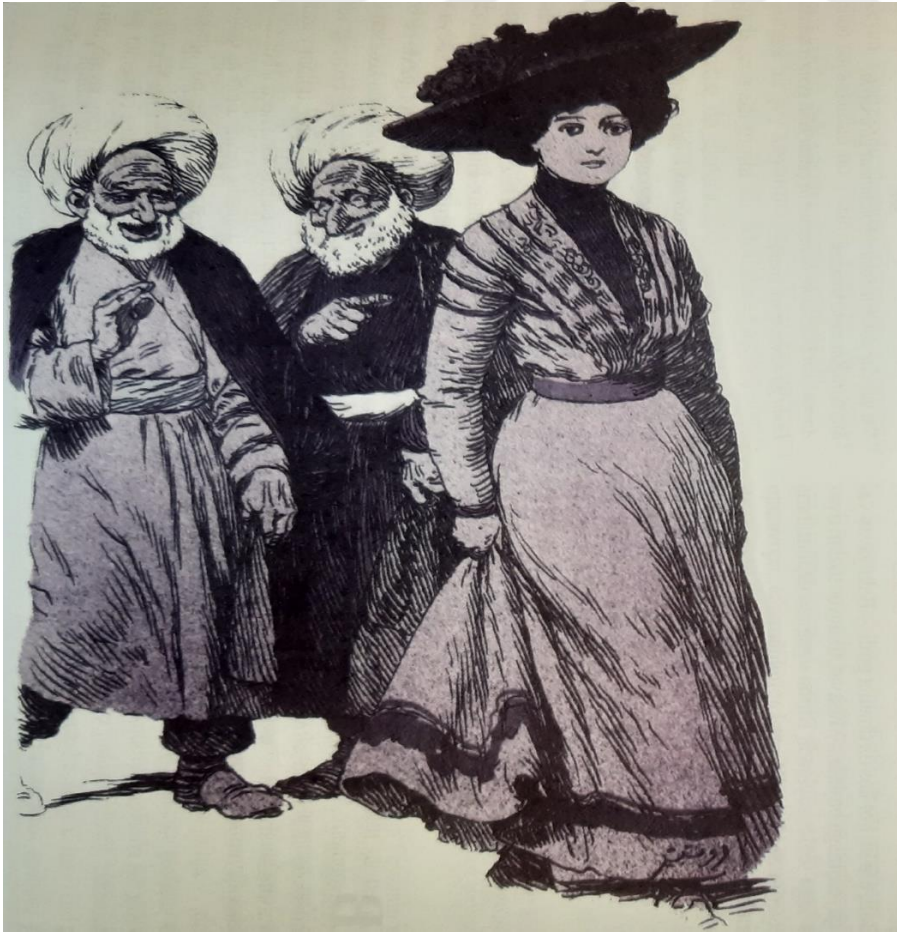
EK- 76. Rus atlarının çarşafı kadınlardan ürkmesi.

Molla Nasreddin, C.1, S.18, s.3.

EK- 77. “Bu kafir kızını Âllah dine getirsin.”

Molla Nasreddin, C.4, S.28, s.5.

EK- 78. “Beynelhalk Kadınlar Günü”

Molla Nasreddin, C.8, S.9, s.1.

EK- 79. Oruçluken sinirlenmesini bahane eden bir adamın karısını ve çocuklarına şiddet uygulaması.

Molla Nasreddin, C.2, S.39, s.3.

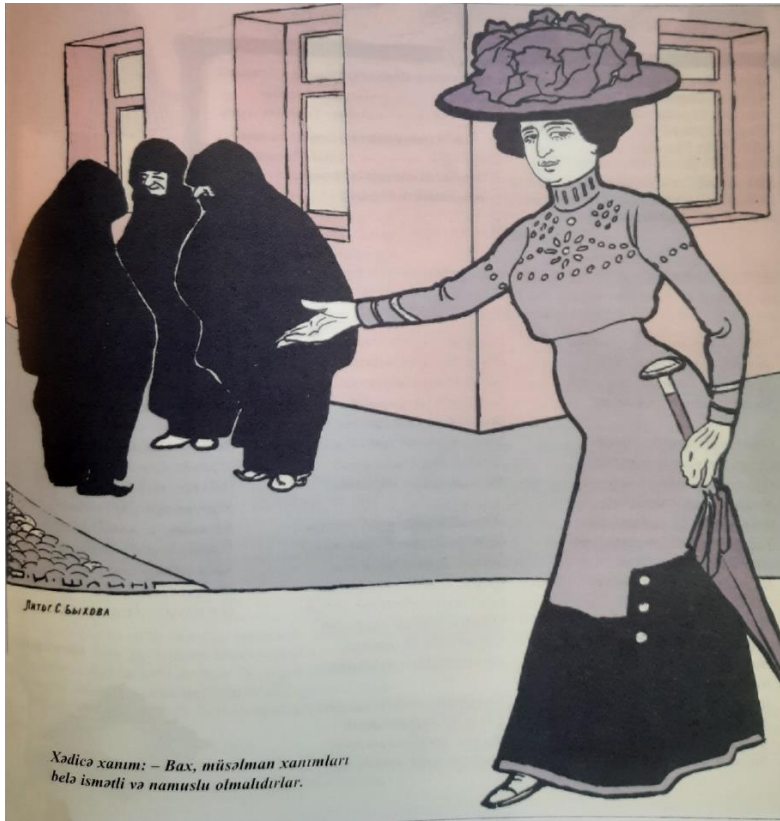
EK- 80. Barones Von Rosen'in müracaatı.

Molla Nasreddin, C.4, S.31, s.4.

EK- 81. Hatice Hanım Alibeyova'nın Molla Nasreddin tarafından eleştirilmesi.

Molla Nasreddin, C.4, S.18, s.1.

EK- 82. Tiflis'te Müslüman kızlar ve Dul kadınlar.

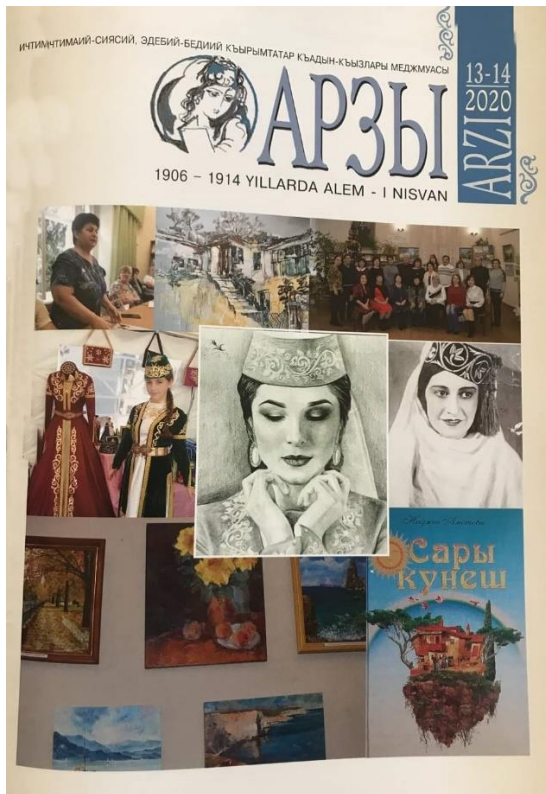
Molla Nasreddin, C.4, S.13, s.4.

EK- 83. Işık Kadın Dergisi (2012)

EK- 84. Âlem-i Nisvan Arzı Dergisi (2009)

İNDEKS

ÂLEM-İ NİSVAN DERGİSİNİN KRONOLOJİK İNDEKSİ

İmza	Başlık	Sayfa Aralığı
1905		
1905 Numune Sayısı		
Abdü'l-şükür Monla Abdü'l- reşid oğlu Eminof	“Âlem-i Nisvân İdâresine” “Mektûb”	1
Fatıma Feride Bint-i Murtaza Vehbuva	“Diğer Mektûb”	1
Zeyneb Elbib Sefarva	“Diğer Mektûb”	1-2
İmzasız	“Bu Nüşamızdaki Resimler”	2-3
İmzasız	“Başlıksız”	3
İmzasız	“Hadîs-i Şerîfler”	4
İmzasız	“Başlıksız”	4-5
İmzasız	“Men kâne lehu sabî feliyetesâbehü lehu”	5
İmzasız	“Başlıksız”	5
İmzasız	“El-cennetü tahte'l akdam'il-ümmihâti”	5
İmzasız	“İnnemâ en-nisâü şakâiku'r-ricâli”	5-6
İmzasız	“Meşhûre Kadınlar” “Safiye Bint-i Şerife'd-din”	6
İmzasız	“Âişe El-Kurtubiyye”	6
İmzasız	“Lâle Hâtûn”	6
İmzasız	“Analık Devr-i Kadîmi” “Târîh-i Temden Beşerden Bir Büt”	7-8
İmzasız	“Ana Dersleri”	8-9
İmzasız	“Yaraşmak-Bezenmek”	9-10
Sırrı Pâşâ'dan	“Edebiyyât” “Hadîs-i Ulvî”	11
İmzasız	“Ziyâ Pâşâ Merhûmun”	11
İmzasız	“Bülbül-Yani Sandugaç”	11
Rukiye Hânım Almakayeva	“İdâreye Mektûb”	11-12
İmzasız	“Müşterilerin İsimleri”	12
1906		

No.4 Mart 24 Sene 1906 (24 Mart 1906)		
İmzasız	“Kafkasya’da Müslime Hânımlar”	49-50
İmzasız	“Bahtsız Bala”	51-53
İmzasız	“Ne Sihirdir Ne Keramet”	54-55
İmzasız	“Başlıksız”	56
İmzasız	“İlm-i Hadîs” “Hâmilâtü ve’ d-dâtü mürziâtü rahîmâtü bievlâdihinne levlâ mâ yetfîne ilâ ezvâcihinne dahele musliyâtihiñnel’l-cennete”	56
İmzasız	“El-îmânü ve’l-amelü karinanün lâ yeslehu küllü vâhidin minhümâ illâ mea sâhibihi”	56
İmzasız	“Efdalül-müminîne raculun semeha-l bey’a semeha’l-şerrâe semeha’l-kazâe semeha’l-iktizâe”	56-57
İmzasız	“Allâhümme innî euzu bike men ilmin lâ yenfiu ve amelin lâ yerfi ve duâin lâ yesmeu”	57
İmzasız	“Meşhûre Kadınlar” “Hûrşid Bânû”	57
İmzasız	“Sırrî Hânım”	58
İmzasız	“Şeref Hanım”	59
İmzasız	“Nakış ve Tikiş”	60
İmzasız	“Tabib Nasihatleri”	61
İmzasız	“Kızamık”	61-62
İmzasız	“İdareye Mektub”	63
Tokmaklı S.Abd’ul-manaf	“Başlıksız”	64
No.5		
İmzasız	“Başlıksız”	66
İmzasız	“Bahtsız Bala”	67-68
İmzasız	“Kızların Talim ve Terbiyesi”	69
No.6 April 7 Sene 1906 (7 Nisan 1906)		
İmzasız	“Kızların Talîm ve Terbiyesi”	81-82
İmzasız	“Bahtsız Bala” “Üçüncü Meclis”	82-85
İmzasız	“Dördüncü Meclis (Âişe Hânım-Âta Bey)”	85-86
İmzasız	“Mîzânü’l-Hevâ”	86-88
İmzasız	“Kutb Balığı(Kît)”	88-89
İmzasız	“Meşhûre Kadınlar” “Zeyneb Hâtûn”	89-90
İmzasız	“Zeyneb Hânım”	90-91
İmzasız	“Tabîb Nasîhatleri” “Yamân boğaz ağrısı- Difterit”	91-93
Yarullâh Murâdof	“Hikâye” “İffetlü Hânım ve Kızlar!”	93-94
İmzasız	“Başlıksız”	94-96

No. 7		
İmzasız	“Bahtsız Bala”	100-101
No. Bilinmiyor		
İmzasız	“Mecmuamızın Lisanı Hakkında Yazılmış Üç Mektuba Cevab”	193
İmzasız	“Yine İstanbul’da Müslüma Hanımlar”	193
No.35 Noyabr 1 Sene 1906 (1 Kasım 1906)		
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı’alar”	545-553
İmzasız	“Mollâ Nasr’eddin Mecmûası”	553-554
Çehreci Hâlâ	“Bir Arvadın (Kadının) Cevâbı”	554-556
İmzasız	“Mısır”	556-557
İmzasız	“İlm-i Hadîs” “İhfez vüdde ebike lâ taktahu feyutf-allâhü nureke”	558
İmzasız	“Ehlis dineke yekfik’el-kalîlü min’elameli”	558
İmzasız	“İbnü uhti’l-kavmi minhüm”	558
İmzasız	“Alâ abdihi hüsnen velâ yühıbb’ül buse vel’ed-tebause”	559
İmzasız	“Şi’r –i Türkî”	559
İmzasız	“Başlıksız”	559-560
İmzasız	“Türlü Havâdis”	560
No.36		
A.Sur	“Terbiye”	561-563
İmzasız	“Doktor Besim Ömer Pâşanın Kadınlar Hakkında Bir Nice Sözü”	564-565
İmzasız	“Başlıksız”	565-566
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı’alar”	566-570
İmzasız	“İlm-i Hadîs” “Ührusu fe inne’l-harse mübârekün ve ekseru fihi min’el- hacâcimi”	570-571
İmzasız	“İsnâni hayrun min vâhidin ve selâsetün hayrun min esneyni ve erbeatün hayrun min selâsetin fealeyküm bi’l-cemâati fe innallâhe lâ yecmeu ümmeti illâ ale’l-	571

	hüdâ”	
İmzasız	“İsnâni lâ yenzurullâhü ileyhimâ yevm’el- kıyâmeti kat’ur-rahmi ve câ’rus-sevi”	571
İmzasız	“İttekû davete’l-mazlûmi ve inkâne kâfîren fe innehu leyse dûneha hicâb”	571
Edhem	“Şi’r-i Türkî”	572
Şarkî Sultân Selîm Hân	“Başlıksız”	572
Hokandlı Eşref’ül-penâd Tâcîh	“İdâreye Mektûblar”	572-574
İmzasız	“İdâreden”	575
İmzasız	“Tebrîk- nâme”	575
Zeytune Fahriye	“Özr-nâme”	575-576
Şefika	“İdâreden”	576
26 Zi’l-ka’de 1324 - Birinci Sene - Numero 37- 29 Dekabr 1906 (29 Aralık 1906)		
İmzasız	“Gül-Çiçek Saâti”	No.37- Kapak
İmzasız	“Çiçekden Sâat”	577
İmzasız	“Güneş ve Kan”	577-578
İmzasız	“İlm-i Hadîs” “İza ehabbe ehadeküm ehâhu feliyulemhü ennehü yühîbbühü”	578
İmzasız	“İza eta küm kerîmü kavmin fe kürimühü”	578
İmzasız	“İza amilet seyiyaten fe’ttebiha hasneten temhuha”	578
İmzasız	“İza semiatüm bi’t-tâuni bî arzin felâ tedhulu aleyhi ve iza vakaa ven entüm bî arzin felâ tahrucu minhü”	578
İmzasız	“İza eta ehadeküm hâdimühü bitaâmihi kad kefâhu ilâcehü veduhâne feliyüclishü meahü fein lem yüclishü meahü felyünavilhu ikleten evikteyni”	578-579
İmzasız	“Hânımlara Hitâb”	579
İmzasız	“Hânım”	579
İmzasız	“Hânımlar Âlemi’nde”	579
İmzasız	“Başlıksız”	579
İmzasız	“Başlıksız”	579
İmzasız	“Başlıksız”	579
İmzasız	“Kabûl-ü İslâm”	579
İmzasız	“Başlıksız”	579

İmzasız	“Vefât”	579-580
Şeyh Vasfî	“Gazel”	580
Ârif Beg	“Başlıksız”	580
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi ve Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı ‘alar”	580-581
İmzasız	“Üçüncü Bâb”	581-584
İmzasız	“Başlıksız”	585
1907		
29 Zil-hicce 1324- İkinci Sene- Numero 2 -30 Yanvar 1907 (30 Ocak 1907)		
İmzasız	“Açlara İâne İdiniz!!!” “Şefkatlü İnsânlar” “Ey Sevgülü Kızlar”	1-2
İmzasız	“Bakü’de Kadınlar Cemiyeti”	2-3
Nosal Âkıbet	“Çocuk Büyütmek”	3
Muallim Nâcî	“Zavâllı Kız”	3-4
İmzasız	“Hakikat – Efsâne”	4
İmzasız	“Cenâb Abd’ül-hakim Efendi Vakit Gaztesine yazıyor”	4
İmzasız	“Gine de Kargalı’dan Vakit’in muharriri yazıyor”	4
İmzasız	“Gine de Kargalı’dan Herât Hazretinin Ehliyesi Mükerrerme Hânım yazıyor”	5
İmzasız	“Bu sözlere Vakit gaztesi diyor”	5
Tuna	“Bulgarya”	5
Muallime Ferhunde Hânım Dinkayeva	“Tokmakdan”	5
Vakit	“Başlıksız”	5
İmzasız	“Başlıksız”	5-6
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi”	6-8
12 Muharrem’üll-haramir 1324- İkinci Sene- Numero 3- 12 Fevral 1907 (12 Şubat 1907)		
İmzasız	“Nat”	1
Nigâr Hânım	“Nerdesin”	1
İmzasız	“Hârûn’ür-Reşîd’in Otası Yâhûd Şark Üslûbunda Tefrîş-i Büyût”	2
İmzasız	“Serbest-i Tezvîc”	2-3
İmzasız	“Başlıksız”	3

Âcizeniz Münevver Ahmed Cân Kızı Koy Begaruva	“İdâreye Mektûb”	3
İmzasız	“İdâre”	3
İmzasız	“İlm-i Hadîs” “Semaniyeten übugz halikat -allâhü ileyhi yem’el-kıyâmet’is- sekârune vehüm’ül-kezzâbune ve’l- hayâlune vehüm’ül-müstekbirüne ve’l- lezine yeknüzüne’l-bagzâü li- ehavanihim fi sudurihim fe izâlekühüm tahlüku lehüm ve’l-lezine iza dava il’allâhi ve rasûlihi kânu batâen ve iza dava ile’ş-şeytâni ve emrihi kânu serâân ve’l-lezzine lâ yeşrefü lehüm tamâun min’ed-dünyâ ill’estahlühü bi îmânihim ve in lemyekün lehüm zalike bihakki ve’l-meşâüne bi’n-nemimeti ve’l-müferriküne beyn’el -ehibbeti ve’l- bâgüne’l-berâid- dahzati ülaike yekazziruhüm er-rahmanü azze ve celle”	3
İmzasız	“371 Es-sülüs ve’s-sülüs kesirun inneke en tezz ve ruştekn agniyâen hayrün min en tezerhüm âiletin yetekeffefune’n-nâse ve einneke len tenfika nefkaten tebtetü bihâ vechu’llâhi illa ücretin bihâ hattâ mâ-tecalü fi fi imrâeteke”	4
İmzasız	“İn-allâhe Teâlâ yenhaküm en tahlefü bi’abaiküm”	4
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”	4-7
İmzasız	“Beşinci Bâb”	7-8
23 Muharrem’ül-harâmîr 1325- İkinci Sene- Numero 4- 23 Fevral 1907 (23 Çubat 1907)		
İmzasız	“Başlıksız”	1-2
İmzasız	“İlm-i Hadîs” “Ekser’ün-nâsi zünûben yevm’el-kıyâmeti ekseruhüm kelâmen fi mâlâ yanîhi”	2
İmzasız	“Selâseten lâ yükellihüm’ullâhü yevm’el- kıyâmeti velâ yenzuru lehüm lâ yüzekkihüm velehüm azâbün elîmün şeyhü zânin ve melekü kezzâbin ve âilü müstekberin”	2
İmzasız	“Er-racülü alâ dîn-i halîlihi feliyenzur ehadüküm men yühâlilü”	2
İmzasız	“Er-rahmanü yerhamühümü’ r-rahmanü tebâreke ve teâlâ erhamü men fi’l-ârzi yerhamüküm men fi’s-semâi”	2
İmzasız	“Eş-şehvet’ül-hafiyetü er-riyâ -ü şirkün”	2
İmzasız	“Başlıksız”	2-3

Nosal Âkıbet	“Fransa’da kaç yaşında izdivâc idiyorlar?”	3-4
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı’alar”	4-8
30 Muharrem’ül-harâmîr 1325- İkinci Sene- Numero 5- 2 Mart 1907 (2 Mart 1907)		
İmzasız	“İki Külfetin Bin Rubleye Kurbân Gitmeleri”	1-3
İmzasız	“Başlıksız”	3
İmzasız	“Kâdınlr Âlemi’nden”	3-4
İmzasız	“Başlıksız”	4
İmzasız	“Başlıksız”	4
İmzasız	“Başlıksız”	4
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı’alar ”	4-6
İmzasız	“Altıncı Bâb”	6-8
7 Saferü’l- hayr 1325- İkinci Sene- Numero 6- 9 Mart 1907 (9 Mart 1907)		
İmzasız	“İki Külfetin Yüz Bin Rubleye Kurbân Gitmeleri”	1-2
Nâlân	“Başlıksız”	2
Nigâr Hânım	“Gönlüm Ne İster”	3
İmzasız	“Kâdınlr Âlemi’nden”	3
Yarullâh Murâdi	“Hânım Efendilere Hitâb”	3-4
İmzasız	“Başlıksız”	4
İmzasız	“Başlıksız”	4
İmzasız	“Mukaddime”	4-5
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı’alar”	5-8
14 Saferü’l- hayr 1325- İkinci Sene- Numero 7- 16 Mart 1907 (16 Mart 1907)		
İmzasız	“Başlıksız”	1
İmzasız	“Hânımlar Tarafından” “Müslümân Duma Azâlarıyla”	1
Nâciye	“Sevdâ- Alış viriş”	1-2
İmzasız	“Togururken Temizlik”	2
İmzasız	“Amerika”	3
Hâcî Ârif Beg	“Başlıksız”	3
İmzasız	“Başlıksız”	3
İmzasız	“Başlıksız”	3
Hüsnof	“Kayu Hicâb Zararlı?”	3-4
İmzasız	“Ezop”	5
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi Başlarına Gelen Acâib	5-8

	ve Korkunç Vâkı‘alar”	
21 Saferü’l- hayr 1325- İkinci Sene- Numero 8- 23 Mart 1907 (23 Mart 1907)		
Nâcî	“Başlıksız”	1-2
İmzasız	“Togururken Temizlik”	2-3
İmzasız	“Sanâyî ve Ticâret”	3-4
İmzasız	“Kâdınlar Âlemi’nden”	4
İmzasız	“Geçen Zamânlara Dâir”	4
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”	5-7
İmzasız	“Sekizinci Bâb”	7-8
28 Saferü’l- hayr 1325- İkinci Sene- Numero 9-30 Mart 1907 (30 Mart 1907)		
Ufa evizdi İbrâhim İmrân Karyesinde Züleyha bint-i Süleymân Omid Bayva	“İdâreye Mektûb”	1
İmzasız	“Togururken Temizlik”	1-2
Alî RâZî Genceli	“Âlem-i Nisvân, mecmû‘asına “Şarkı” ”	2-3
İmzasız	“Kâdınlar Âlemi’nden”	3
İmzasız	“Başlıksız”	3
İmzasız	“Başlıksız”	3
İmzasız	“Başlıksız”	3
İmzasız	“Başlıksız”	4
Büsr Zehra Şakulof	“Tokmakdan”	4
İmzasız	“Çökertme”	4-5
İmzasız	“Çocukların Seyâhat Garîbesi Başlarına Gelen Acâib ve Korkunç Vâkı‘alar”	5-7
İmzasız	“F.B 1807” ⁶	7-8
İmzasız	“Tokuzuncı Bâb”	8
1910		
25. Nûmro “Tercümân” Gazetesine Koşma		
İdareden	“Başlıksız”	1
İmzasız	“İstanbul Poçtası”	1
İmzasız	“Memâlik-I Osmaniye’deki Teba’î Yunâniye”	1
İmzasız	“Pire İskelesinde İdilmiş Vahşilik”	1
İmzasız	“Tercüman”	1
İmzasız	“Belikyâ’da Ma’ârif ve Tahsîl”	1
Nûmro 26 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		

İmzasız	“İdareden”	1
İsmail	“Kadın”	1
İmzasız	“Şark Kâdınları”	1-2
İmzasız	“Tahsîl ve Terbîye”	2
İmzasız	“Hânımlara Da’ir Haberler”	2-3
İmzasız	“İngiliz Kâdınları”	3
İmzasız	“Osmanlı Hânımları”	3
İmzasız	“Türk Hânımları”	3-4
Nûmro 28 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
Barones Rosen	“Bârons Fon Rûzen Mektebî İdâreye”	1
İmzasız	“Tercüman”	1-2
İmzasız	“Türkistan’da Hânımlar Mûsîkisi”	2
İmzasız	“Haberler”	2
İmzasız	“Ufa’da Müslüman Hânımlar Cem’iyeti”	2
İmzasız	“Müslümân Tabîbe”	2
İmzasız	“Gimnâzyâ Bitirmiş Müslümân Kızları”	2
İmzasız	“Hâcîtimûrhân Kız Mektepleri”	2-3
İmzasız	“Müslümân Velâdethânesi”	3
İmzasız	“Kâfkâz’da Okumuş Kızlar”	3
İmzasız	“Oku İçün”	3
İmzasız	“Katây Kızı”	3
İmzasız	“Muharrere Krâlice”	3
İmzasız	“İtalyân Kâdınları”	3
İmzasız	“Dânyâ Kâdınları”	3
İmzasız	“İngiliz Kâdınları”	3
İmzasız	“Osmanlı Kâdınları”	3
İmzasız	“Ebe Hânımlar Mektebi”	3
İmzasız	“Alem-i Nisvân”	4
Şamil	“Küçük Ozanbâş”	4
İmzasız	“İdareden”	4
Nûmro 30 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
İmzasız	“İctimâ’i Mes’elelerden Biri Yane”	1
İmzasız	“İğne”	1-2
İmzasız	“Sibirya ile İstanbul Hânımları Arasında Açık Mektûblar”	2
İmzasız	“Haberler Gence”	2-3

İmzasız	“Tereveski”	3
İmzasız	“Kız Kâçaro”	3
İmzasız	“Timûryol Karâvolu Müslime”	3
İmzasız	“Meskân ve İnsân”	3
İmzasız	“Türkçe Şi’irler”	3-4
Mehmed Emin	“Ahiretlik”	4
İmzasız	“Teşekkür! Teşekkür! Teşekkür!”	4
İmzasız	“Krem Nelley”	4
Nûmro 32 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
İmzasız	“Hanımlara Müracaat”	3
İmzasız	“Haberler”	4
İmzasız	“Osmanlı Hanımları”	4
İmzasız	“Ziraat Mamuru Bir Kadın”	4
İmzasız	“Nemse Padişahı ve Kızlar”	4
İmzasız	“Kızlar Hakkında”	4
İmzasız	“Güzellik Cemiyeti”	5
İmzasız	“Altûn Eller”	5
İmzasız	“Kodâça Gazetesi”	5
İmzasız	“Taş Hatûn”	5-6
Nûmro 34 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
İmzasız	“İhtar”	1
İmzasız	“Banka Me’mûru Kâdınlr”	1
İmzasız	“Ev Hizmetleri Mektebi”	1
İmzasız	“Pâris’de “Melike-I Keşûr’un Kabrî”	2
İmzasız	“Ufâk Şi’irler”	2
İmzasız	“Penbe Gül”	2
İmzasız	“Kâdın Kız Haberleri Türk Hidmet”	2
İmzasız	“Bir Türk Kızının Hamiyyet-I Fedâkerânesi”	3
İmzasız	“Tesettür Nisvân”	3
İmzasız	“Hatûn Kız Mektûbları”	3
İmzasız	“Siyâset ve Kâdınlr”	3-4
Nûmro 36 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
İmzasız	“Ufâ’dan Mektûb”	1
İmzasız	“İkinci Mektûb”	1
İmzasız	“Tercümân”	2
İmzasız	“İran Kâdınlrı”	2

İmzasız	“Kadın Kız Âleminde”	2
İmzasız	“Girid’de Hâniye’de Çirkin Hâller”	3
İmzasız	“Rusya Müslimleri Hayâtından”	3
İmzasız	“Kâdınlr Bânkası”	3
İmzasız	“Moda”	3
İmzasız	“Yılan Derisinden Elbise”	3
İmzasız	“Kızlar Hakkında”	3
İmzasız	“Kalâyılı Kursâk”	3
İmzasız	“Japonların İmparatoriçesi”	3
İmzasız	“İngiliz Toyları”	3
İmzasız	“Nemse Kâdınlrı”	3
İmzasız	“İ’lân: Tefeyyüz Kütübhânesi”	4
İmzasız	“500 Ruble Mükârât”	4
İmzasız	“El- Mushaf’ül- Şerîf”	4
Nûmro 38 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
İmzasız	“Şark ve Garb Gençleri”	1
Feyzurrahman Cihandaraf	“Hatûnlar Ma’îşetinden”	1-2
İmzasız	“Güzeller İmtihânı”	2
İmzasız	“Vahşi Kabilelerde Kâdının Kıymeti Nedir?”	2
İmzasız	“İpek (Cemân) Bâyrâmı”	2
İmzasız	“Kızlar Hakkında Doğru Sözler”	2-3
İmzasız	“Siyah Kâdınlr”	3
İmzasız	“Londra Cinâyeti”	3-4
İmzasız	“Milli Mekteb Destesi”	4
Nûmro 40 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
İmzasız	“Ev İşlerinin Sıhhate Te’sîri”	1
İmzasız	“Çiçeklerin Sultânı”	1-4
İmzasız	“100000 Franklık Cihâz”	4
İmzasız	“Haberler”	4
Nûmro 42 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
Mu’allime Hafzûf	“İbtidâ’i Kız Mektebi”	1
İmzasız	“Kâdınlrın Sâylâv Hakları”	1
İmzasız	“İdâreden”	1
İmzasız	“Elektrikli İzdivâç”	2-3
İmzasız	“Kafkas’da Bayrâm Günleri”	4

Nûmro 44 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
Seyid Halil Hafızof	“İbtidâî Kız Mektebi”	1
Ayşe Apay	“Kadınların Hakkı”	1
Ahmed Kızı Meryem	“Âlem-i Nisvan’a Mahsûs”	1-2
İmzasız	“Haberler”	2-3
İmzasız	“Kafkasya”	3
İmzasız	“Terviski”	3
İmzasız	“Aşıkabad”	3
İmzasız	“Kırım”	3
İmzasız	“Manastırar Esrarı”	3
İmzasız	“İtalyan Kadınları”	3
İmzasız	“Letâ’if”	3
İmzasız	“Napolyon ve Kadınlar”	3
İmzasız	“Bezîrgân (Manofaktor) Dükkânında”	3
İmzasız	“Hay Ninni”	4
A.Kazım	“Beyaz ve Sarı”	4
Hacı Muhammed Ağa Hacıyof	“Mu’allime Lâzımdır”	4
Nûmro 45 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
İmzasız	“Başlıksız”	1
İmzasız	“İrân Şâhı Sultân Ahmed Mirzâ”	2
Abdül Hilmi	“Dereköy’den Mektûb”	2
İmzasız	“Karaçay’dan Mektûb”	2
İmzasız	“Bir Cevâb”	2
İmzasız	“Teşekkür”	2
İmzasız	“Ömür Çalışmaktır”	3
İmzasız	“Tamam Müslümân”	3
İmzasız	“Mu’allim Şehîr”	3-4
İmzasız	“Tercümân”	4
İmzasız	“Noksânlarımız”	4
Mu’allime Hafuzûf	“İbtidâ’î Kız Mektebi”	4
Nûmro 46 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
İmzasız	“Başlıksız”	1
Mu’allime Hafuzûf	“İbtidâ’î Kız Mektebi”	1
İmzasız	“Arzumend Bânu Beyim”	1
İmzasız	“Yevmî Fâcî’âlar”	1-3

İmzasız	“Mâriyâ Başkirsef”	3
İmzasız	“Haberler: Bebî Fâ’ize Hânım”	3
İmzasız	“Bir Tüccârın Kızı”	4
İmzasız	“Sırbıye Kâdınları”	4
İmzasız	“Bâzı Hükmâ Sözlere”	4
İmzasız	“İ’lân: Tefeyyüz Kütübhânesi”	4
Nûmro 48 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
İmzasız	“Sibiryâ’da Açınsak Şehrinin Mektebi”	1-3
İmzasız	“Bu da “Adet”dir”	3
İmzasız	“Bizim Âdetlerden”	3
İmzasız	“Haberler: Saykî Bâlât”	3
İmzasız	“Esterlîtmak”	3
İmzasız	“İngiliz Kâdınları”	4
İmzasız	“Kâdınlardan Asker”	4
İmzasız	“Katây Âdetlerinden”	4
İmzasız	“Yevmi Fâci’âlar”	4
İmzasız	“İ’lân”	4
Nûmro 51 “Tercümân Gazetesi” Sene 1910		
İmzasız	“İdareden İhtâr”	1
İmzasız	“Osmanlı Kâdınları”	1
İmzasız	“Bir Hâtûnun Zârı”	1-2
İmzasız	“Yevmi Fâci’âlar”	2-4
Ali Ahmed Te’ri	“İ’lân: Tefeyyüz Kütübhânesi”	4
Muhammed Galavan’ın oğlu Seyid Yahya	“İl’ân”	4
1911		
Nûmro 3 “Tercümân Gazetesi” Sene 1911		
İmzasız	“Başlıksız”	1
İmzasız	“Tesettür Mes’elesinden”	1
Îmâm K. Ablazaf	“Âlem-î Nisvân’a Mektûb”	2
A.Tevfik Efenizâde	“Kâdında İlmî Ma’arifet”	2
İmzasız	“Tercümân”	2
İmzasız	“Amerika’da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar?”	3
G. Akçukarâklı	“Şehir Hayât ve Mekteb”	3
İmzasız	“Haberler”	3
İmzasız	“Kral Kızı Yazıcı”	4

İmzasız	“Muharrere Kâdın”	4
İmzasız	“Mu’allim Gerek mi?”	4
Ali Ahmed Te’ri	“İ’lân: Tefeyyüz Kütübhânesi”	4
İmzasız	“Millî Mekteb Destesi”	4
Nûmro 5 “Tercümân Gazetesi” Sene 1911		
İmzasız	“Başlıksız”	1
İmzasız	“Diller Dilsiz”	1
İmzasız	“Siyâm Hâkimesi”	1
İmzasız	“Amerika’da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar?”	1-2
İmzasız	“Amerika’da Mekteb”	2
Manâstırlı Ref’et	“Kâdın”	3
İmzasız	“Haberler”	3
İmzasız	“Gence’de Medrese Kütübhânesi”	4
İmzasız	“S.S.A. Rarsûn’nun Yeni Açılmış Bâzargân Dükkânı”	4
İmzasız	“Millî Mekteb Destesi”	4
Nûmro 7 “Tercümân Gazetesi” Sene 1911		
İmzasız	“Başlıksız”	1
İdâre	“Hânımlara Tebşîr”	1
İmzasız	“Tagayyür-I Kıymet Yâ’ni Kıymet Değişiyor”	1
İmzasız	“Güzellik”	2
Safiye Hasinof	“Kobân’dan Mektûb”	2
İmzasız	“Tercümân”	2
Fatıma Murtaziyevâ	“HacıTûrhân’dan Mektûb”	3
Mingeli Bay Abdof	“Zây mân’dan Mektûb”	3
Hadice	“Evlenmek Husûsunda”	3
Nûr	“Haberler”	4
İmzasız	“İ’lân”	4
İmzasız	“İ’lân”	4
Nûmro 9 “Tercümân Gazetesi” Sene 1911		
İmzasız	“Başlıksız”	1
İmzasız	“Kâdın Parmağı”	1
Hadice	“Hukûkumuz”	1-2
İmzasız	“Karîlof Temessülâtı”	2
İmzasız	“Çok Sâylâyân Kız”	2-3
İmzasız	“Amerika’da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar?”	3
Nûmro 53 “Tercümân Gazetesi” Sene 1911		

İmzasız	“Başlıksız”	1
İmzasız	“Yevmi Fâci’âlar”	1-2
Abdullah Mustafayef	“Hâtûnlar Meclisi”	2
İmzasız	“Bir Kuklâ Sebebinden”	2-3
İmzasız	“Poşâ (Lopkâ) Müslümânları Âdetlerinden”	3
İmzasız	“Haberler”	3
İmzasız	“Amerika’da Kâdın Hâkimler”	3-4
Ali Te’ri	“İ’lân: Tefeyyüz Kütübhânesi”	4
İmzasız	“Gence’de Medrese Kütübhânesi”	4
İmzasız	“Milli Mekteb Destesi”	4

İŞİK GAZETESİNİN KRONOLOJİK İNDEKSİ

İmza	Başlık	Sayfa Aralığı
1911		
4 Sefer’ülzafer 1329/ No.1 Ocak 22 Sene 1911 (22 Ocak 1911)		
İmzasız	“Hemşîrelerimize İhtâr”	1
İmzasız	“Gazetemize İ’lân Kabûlü”	1-3
Rafet	“Kadın”	3
Hadice	“Hukûkumuz”	4-5
İmzasız	“Nesîl”	5-6
Şehrebanu Hânım Şabanzâde	“Okumak Lâzımdır”	7-8
Sona Hânım Ahundova	“Dilenci Kör”	8
Maral Hânım Mahmudzâde	“Müslümân Hanımlarının Öz Uşaklarına Terbiyesi”	9
İmzasız	“Dâhilî Haberler”	9
İmzasız	“Haricî Haberler”	9
İmzasız	“Portakal Mürebbesini Nasıl Pişirmeli?”	9
İmzasız	“Tapmaca”	10
İmzasız	“Pismo k Materam Musulmankam”	10
Mustafa Bey Alibeyov	“Pismo Pervoe”	11-12
28 Muharrem 1329/ No.2 Ocak 29 Sene 1911 (29 Ocak 1911)		

İmzasız	“İlan Kıymetleri”	1
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye (Ev Külfetinin Vâzifeleri)”	2
Nabat Hanım Nerimanzâde	“Müslümân Ünâs Mektebi’nin Türk Muâllimesi”	2
Nabat Hanım Nerimanzâde	“Tâlim-i Nisvân”	3
Mehemmed Hâdi	“Tebrik”	3-4
İmzasız	“Nesîl”	3-5
Ruhullah Molla Mehemmedzade	“Divân-ı Emîr”	4-6
İmzasız	“Osmânlı İşleri (Bir Hânımın Hizmeti)”	6
Gülsüm Nene	“Çeper Aşımı”	6-7
İmzasız	“Ruhâni Atalarımızdan Suâl”	7
Hacer Hânım	“Molla Nasreddin’in Sergüzeştinden”	7
İmzasız	“Eğitimli Kişi: Öğretmen ve Mürebbîye Bir Rus Kâdının İ’lânı”	7
Mustafa Bey Alibeyov	“Otkrytoye Pismo Musulmanskim Materyam”	8
18 Saferü’l- Muzaffer 1329/ No.3 5 Şubat Sene 1911 (5 Şubat 1911)		
İmzasız	“İlan Kıymetleri”	1
İdâre	“İdâreden İhtâr”	2
Hadice	“Hukûkumuz”	2-3
Felekzâde	“Kimdir Mukâssır?”	4
İskender Bey Melikov	“İdâreye Mektûplar”	4
Necâbet Hânım Zeynalova	“İdâreye Mektûplar”	5
Seriyye Hânım Hasanova	“İdâreye Mektûplar”	5
Salatın Hânım Ahmedzâde	“İdâreye Mektûplar”	5
Yukarıbaşı	“Nesîl”	5-6
Çaykıraklı Hayât Hânım	“Bacılarıma Bir Neçe Söz”	6-7
M. İlyaszâde Seminarist Gori	“Çocuk Bakımı (Makale)”	7-8
İvan Krilov (Mütercim: Ali Yusufzâde)	“İki Kotan”	8
25 Saferü’l- Muzaffer 1329/ No.4 12 Şubat Sene 1911 (12 Şubat 1911)		

İmzasız	“İlan Kıymetleri”	1
İdâre	“İdâreden İhtâr”	2
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye (Ev Kûlfetinin Vâzifesi)”	2-3
Nabat Hanım Nerimanzâde	“Tâlim-i Nisvân”	3-4
İmzasız	“Napolyon’un Suâli”	4-5
İmzasız	“Açlık”	5
Hacı Mîr Ağamîr Muhzinzâde Nasîh Nehlas	“Tebrîk”	5-6
Çaykıraklı Hayât Hânım	“İkinci Mektûb: Bacılarıma Bir Neçe Söz Mâbadı”	6
Seriyye Hânım Ananova	“Bacılarıma”	7
İmzasız	“Baleng Mürebbesi”	7
İmzasız	“Vopros Jenskom Sredi Musulman”	8
2 Rebî’ülevvel 1329 / No.5 19 Şubat Sene 1911 (19 Şubat 1911) (Nevruz Bayramı Özel Sayı)		
İmzasız	“İlan Kıymetleri”	1
İmzasız	“Reklâm: Saratovsky Fabrika Sahipleri”	2
İmzasız	“Reklâm: Ali Nâki Aslanov ve Kumpanyası”	3
İmzasız	“Reklâm: Tiyatro Ekspres”	4
İmzasız	“Reklâm: Ziyâ Kütüphânesi”	4
İmzasız	“Reklâm: Sirk”	4
İmzasız	“Reklâm: Terzi”	4
İdâre	“İhtâr”	4
Yukarıbaşlı	“Birinci Sayıdaki Tapmacanın Halli”	5
Efşân Hânım İmamzâde	“İffetli Mûhtereme H. H. Alibeyova’ya”	5-6
Çaykıraklı Hayât Hânım	“Haşhaş Çayı”	6-7
Züleyha Velibeyova	“Tebrîk”	7-8
Yukarıbaşlı	“Nesîl”	7-8
İmzasız	“Muhtasar Şeriât”	8-9
Nasîh	“İlîm Kime Çok Lazımdır?”	9-10
Hâlîme Hâtun Ahundova	“Hukûk-ı Müslime”	10
Mîr Yakûb	“Müdüre Hazretleri”	11

Mehdiyev- Esed Bey Emîrov		
Huraman Râhimbeyzâde	“Okumak Herhalde Lâzımdır”	11
İ.L. Berişvili	“İ’lân: Kadın ve Erkek Kuaför Salonu	11
İmzasız	“Reklâm: Orenburgski Kray”	11
İmzasız	“Vopros Jenskom Sredi Musulman”	12
10 Rebî’ülevvel 1329 / No.6 26 Şubat Sene 1911 (26 Şubat 1911) (Nevruz Bayramı Özel Sayı)		
İmzasız	“İlan Kıymetleri”	1
İmzasız	“Reklâm: Saratovsky Fabrika Sahipleri”	2
İmzasız	“Reklâm: Ali Nâki Aslanov ve Kumpanyası”	3
İmzasız	“Reklâm: Tiyatro Ekspres”	4
İmzasız	“Reklâm: Ziyâ Kütüphânesi”	4
İmzasız	“Reklâm: Noviy Teatr G. Z. A. Tagieva Petersburg Operatta”	4
İdâre	“İdâreden İhtâr”	4
Hadice	“Mevlîd-i Nebevî Münasebetiyle Ruhanî Darülfûnun Binası”	5
Mestûre Bint Mecd-ül Saltana Afşar	“Tiflis’den Muhterem Müdire Hânımefendi’ye”	5-6
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye”	6-7
Medî Aliyarov	“İki Kızlar!”	7-9
Abdülresûl Şerifzâde	“Işık Nedir?”	9-10
Yukarıbaşlı	“Kuba Şehri”	10
Namık Kemal	“Vatan Manzûmesi”	10-11
Hadice	“Taze Dünyaya Gelen Uşağı Nece Beslemeli?”	11-12
İmzasız	“Reklâm: A. Ferruh’un Şotlanda (İskoçya) Hayvan Hânesi Sirki”	12
16 Rebî’ülevvel 1329 / No.7 5 Mart Sene 1911 (5 Mart 1911) (Nevruz Bayramı Özel Sayı)		
İmzasız	“İlan Kıymetleri”	1
İmzasız	“Reklâm: Saratovsky Fabrika Sahipleri”	2
İmzasız	“Reklâm: Ziyâ Kütüphânesi”	3
İmzasız	“Reklâm: Orenburgski Kray”	3
İdâre	“İdâreden İhtâr”	3
Mustafa Bey	“İnallah ve İna İleyhi Raciun”	4

Alibeyov		
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye: İzdivâcın Ehemmiyeti”	4-5
Nâsîh	“İlm Farizâtü’l-Küll Müslîm ve Müslîme”	5
Namık Kemal	“Vatan Manzumesi”	5-6
Hadice	“Taze Dünyaya Gelen Uşak Nece Beslemeli?”	7
Tabîbe Emine Hânım	“Haşhaş Çayının Baresinde”	7-8
Yukarıbaşı	“Nesîl”	8-9
Mîr Asadulla Mîrkasimov	“Mektûb”	9-10
A.Fayîz Gökçaylı	“İstanbul’dan “Işık” Gazetesi İdâresine”	10-11
İmzasız	“Reklâm: A. Ferruh’un Şotlanda (İskoçya) Hayvan Hânesi Sirki”	11
İ.L. Berişvili	“İ’lân: Kadın ve Erkek Kuaför Salonu	11
Behbûd Ağa Şahtahtinski	“K Momentu”	12
23 Rebî’ülevvel 1329 / No.8 12 Mart Sene 1911 (12 Mart 1911)		
İ.L. Berişvili	“İ’lân: Kadın ve Erkek Kuaför Salonu	1
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
İmzasız	“Reklâm: Saratovsky Fabrika Sahipleri”	2
Hadice	“Taze Dünyaya Gelen Uşak Nece Beslemeli?”	3-4
Gevher Şevkiye	“Talîm ve Terbiyenin Nisvân Üzere Ehemmiyeti”	4-5
Muallime Maral Hânım Nebizâde Nuhâlî	“Bacılarıma Hitâb”	5-6
Hasan Sabri Ayvazov	“İsmetli Manevî Hemşîrem Hadice Hânım!”	6
Rahime Bedlebkov	“Tebrîk”	6-7
Çaykıraklı Tuba Hanım Sultanova	“Işık” Mecmuasının Müdüre-i Muhteremesi Hadice Hânımefendi’ye Takdîm!”	7
A.S. Gafarov İrevanî (Seminarist)	“Gori’den Uyku Baresinde Yazılmış Bir Makedir”	7-8
1 Rebî’ülâhir 1329 / No.9 19 Mart Sene 1911 (19 Mart 1911)		
Mustafa Bey Alibeyov	“General Hacı Zeynelabidin Tağiyev Hazretlerinin Nutku Nevruz Bayramı Münasebetiyle”	1-2
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye: Ebeveynin Evlâda Karşı Vâzifeleri”	2-3
Halime Hâtun Ahundova	“Hukûk-ı Müslîme”	3-4

Yukarıbaşı	“Nesîl”	4-6
Muallime Maral Hânım Nebizâde	“Bacılarıma Hitâb”	4-5
Hadice	“Taze Dünyaya Gelen Uşak Nece Beslenmeli?”	6-7
Namık Kemal	“Vatan Manzumesi”	7-8
Mustafa Alibeyov	“Nuha’dan Cemiyet-I Hayrîyye Resm-î Güşâdı”	8
8 Rebî’ülâhir 1329 / No.10 26 Mart Sene 1911 (26 Mart 1911)		
İdâre	“Barikmahir İ.L. Berişvili’ye İdareden Açık Mektub”	1
Mustafa Bey Alibeyov	“Müdürler Buhrânı”	1-2
Zeyve Hânım Tağizâde	“Işık Gazetesi İdâre-i Âlîyesine”	2-3
İmzasız	“Bir Sudyanın Musîbetli Katli”	3
Asya Ahundzâde	“Vatan Nâlesi”	3
Ahtı Kız Mektebinin Cemî Mektep Kız Balaları	“Mektûb”	4
Memmed Karayev (Kazahlı)	“Mektûb”	4-5
İmzasız	“Limon Mürebbesi”	6
Şeyh Kerîm Pişnamazzâde	“Müslüman Bacılarına Bir Neçe Nasîhat Ya İnki Hukûk-i Zevcîyat”	7
Ağababa Yusufzâde	“Ana Yüreği (Tolstoy’dan İktîbas)”	8
15 Rebî’ülâhir 1329 / No.11 2 Nisan Sene 1911 (2 Nisan 1911)		
İdâre	“İhtâr”	1
Hadice	“Taze Dünyaya Gelen Uşak Nece Beslenmeli?”	1-2
Hediye Mehemmedzâde	“Ağdaş’dan Refîkalarım Muâllimelere”	2-3
Ümmü gülsüm Mehemmedzâde	“Müdüre Hânım!”	3
Efşân Hânım İmamzâde	“Kabahât Kimdedir?”	3-4
Hadice	“Bakü Ünâs Mektebinde Hânımlar Temâşası”	4-5
Yukarıbaşı	“Ağa Dervişe Açık Mektub”	5
Ahti Karyesinde Okumakta olan 50 Nefer Kız Balaları	“Mektûb”	6
Mîr Mahmud Ahundzâde	“Nuha’dan Cenâb-ı Müdüre Hânımefendim!”	7

Sona Hânım Ahundova	“Işık”	7
Hâver Hânım Şaurova	“Pismo Redaktor Jurnalı Ishig”	8
22 Rebî’ülâhir 1329 / No.12 9 Nisan Sene 1911 (9 Nisan 1911)		
Yukarıbaşlı	“Mahremâne Sohbet”	1-2
Hadice	“Taze Dünyaya Gelen Uşak Nece Beslenmeli?”	2-3
Maral Hânım Nebizâde	“Bacılarıma Hitâb”	3-4
İmzasız	“İnnallah ve İna İleyhi Raciun”	4
Hacer Sübhankuluzâde	İlmin Menfaâti	4-5
Abdülmeccid Kadı Derbendî	“Mekatib ve Elsine Hususunda”	5-6
Çaykıraklı Tubâ Hânım Sultanzâde	“Bacılarıma Bir Nece Söz”	6
Mirza Mehemmed Hamzazâde	“Işık Nedir?”	6-7
Yusuf Bedelzâde	“Muhterem Müdüre Hânım”	7
Meşriki	“Yolda Gördüğüm”	7-8
İmzasız	“Posta Kutusu”	8
29 Rebî’ülâhir 1329 / No.13 16 Nisan Sene 1911 (16 Nisan 1911)		
İmzasız	“Gence’de “Medrese” Kütüphanesi”	1
İmzasız	“Gazetecilerimizden”	2
Yukarıbaşlı	“Mahremâne Sohbet”	2-3
İmzasız	“İnnallah ve İna İleyhi Raciun Suzişli Rihlet”	3-4
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye: Evlâdın Ata Anaya Karşı Vâzifeleri”	4
Hidâyet Hacı Celilzâde	“Şehâdet Hâkka”	4-5
İmzasız	“Davetkâr Avrad”	5
Hâlîme Hâtun Ahundova	“Hukûk-ı Müslîme”	5-6
İmzasız	“Temirhanşura’dan İzhâr-ı Teşekkür”	6
Şeyh Kerîm Pişnamazzade	“Âleme Bir Nazâr”	6-7
Şerik-i Fikriniz Kadının Kızı Hayriye	“Mektûb”	7
Züleyha Yakubova	“Tiflis’den Mektûb”	7

Yusuf Vezirov	“Kiev’den Mektûb”	7-8
Şirvanizâde	“Mektûb”	8
6 Cemâziye’levvel 1329 / No.14 23 Nisan Sene 1911 (23 Nisan 1911)		
İdâre	“İdâreden Açık Mektûb”	1
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye”	2
İmzasız	“Tacirlerimize!”	2
Şeyhzâde	“Haksızlıklar”	2-3
İmzasız	“Süd Emen Uşağa Emzik Vermek Hususundadır”	3-4
İmzasız	“Hediye’t El-etfâl”	4-5
İmzasız	“Teşekkür”	5-6
Mehemmed Ali Efendizâde	“Vatanın Civan Kızlarına”	6-7
Kendli	“Balahanı’dan”	7
Yukarıbaşı	“Molla Nasreddin”	7
Maral Hânım Nebizâde	“Bacılara Hitâb”	8
Yusuf Bedelzâde	“Kim Hümme Eylesin Yahut Kim İçindir”	8
3 Cemâziye’levvel 1329 / No.15 30 Nisan Sene 1911 (30 Nisan 1911)		
İmzasız	“Gence’de “Medrese” Kütüphanesi”	1
İmzasız	“Kömek Lazımdır”	2
İmzasız	“Tacirlerimize!”	2
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye”	2
İsmayıl	“Elveda “Tercümân” Durdu”	2-3
İmzasız	“Uşağı Ne Tür Emzikten Kesmek (Ayırmak) Kaîdesi”	3-4
Mehemmed Ali Efendizâde	“Vatanın Civan Kızlarına”	4-5
İmzasız	“Edison’un Mülâkatı”	5
İmzasız	“Beliş veya İnki Paşa”	5-6
Ali Yusufzâde	“Balık ve Pişik”	6
Akîf Safvet	“Kişi ile Arvad Arasında En Kuvvetli Râbıta Nedir?”	6-7
Zehra Hânım Hanbudakzâde	“Işık İdâresine”	7-8
Pernis Seriyye Hânım	“Bacılara İhtâr”	8
Kendli Kız	“Terbiyeli Aile”	8
20 Cemâziye’levvel 1329 / No.16 7 Mayıs Sene 1911 (7 Mayıs 1911)		
İmzasız	“Gence’de “Medrese” Kütüphanesi”	1

Yukarıbaşı	“Mahremâne Sohbet Hak Söz Gerek Densin”	2
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye”	2-3
Maral Hânım	Cennette Avratlar Makamı”	3
İmzasız	“Emecek Uşakları Beşik veya Yükrükte Yırgalamak”	3-4
İmzasız	“Braçnıy Gazete”	4-5
İmzasız	“Güzel ve Necip Tabiat”	5
Muallim Mehmar	“Ağdaş’tan”	5-6
Ahund Fereculla Pişnamazzâde	“Nuha’dan”	6
Mehemmed Ali Efendizâde	“Vatanın Civan Kızlarına “	6-7
Ağababa Yusufzâde	“Finlandiya’da Kızlar Terbiyesi”	7-8
Yusuf Kenan	“Edebiyât”	8
İmzasız	“Posta Kutusu”	8
27 Cemâziye’levvel 1329 / No.17 14 Mayıs Sene 1911 (14 Mayıs 1911)		
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye”	1-2
M. İlyaszâde	“Hifz-i Sîhhat”	2-3
Yukarıbaşı	“Tacirlerimize!”	3-4
Ağa Hüseyin Resûlzâde	“İslâm Kadınlarına”	4-5
İmzasız	“Ne Seyak Emen Uşağını Temizlikde Saklamak”	5-6
Fehmi Caferzâde	“Tercümân’ın Gurubu”	6-7
Mehemmed Hacı Mehemmedzâde	“Mektûb”	7
Ağababa Yusufzâde	“Finlandiya’da Kızlar Terbiyesi”	7-8
İmzasız	“Hacı Zeynelabidin Tağiyev’in Ünâs Mektebinde İmtihân Başladı”	8
İmzasız	“Yarım Milyon İâne”	8
İmzasız	“Posta Kutusu”	8
5 Cemâziye’lahir 1329 / No.18 21 Mayıs Sene 1911 (21 Mayıs 1911)		
İmzasız	“İ’lân”	1
Hadice	“Vezâif-i Beytiyye: Büyükler ile Küçükler Ağalar ile Nökerler Arasında Olan Vazifeler”	1-2
İmzasız	“Hamile ve Vaz-ı Haml Etmiş Analar için Fenni Bir Makale”	2-3
İmzasız	“Bakü Okrujnoy Sudunda”	3

Nâsîh	“Vahfid Cenâheke El-Mümînin”	4
İmzasız	“Allâh Divânı”	4-5
Asya Ahundzâde	“Bahariyât-ı Ayna”	5-6
Saîde Hânım Şeyhzâde	“Bakü ile Moskova Arasında Muhtasar Bir Seyahat”	6-7
Maral Hanım	“Peygamber Asrında Müslümân Avratları”	7-8
İmzasız	“Gazetecilerimizden”	8
Gülsüm Nene	“Çeper Aşımı”	8
12 Cemâziye’lahir 1329 / No.19 28 Mayıs Sene 1911 (28 Mayıs 1911)		
Hadice	“Molla Nasreddin’e Cevab”	1-2
Yukarıbaşlı	“Sekiz Güzel Kızlar”	2
Hadice	“Taze Dünyaya Gelen Uşak Nece Beslenmeli?”	2-4
Ağababa Yusufzâde	“Finlerde Uşak Beslemek”	4-5
Abdülmeccid Efendi Halimbekof	“Derbend’de Terâkki”	5
Fatma Müfide	“Sanat-ı Kâliye”	5
Şeyh Kerîm Pişnamazzâde	“Cehâletten İctinâb”	5-6
İmzasız	“Mürebbe”	6
İmzasız	“Hamile ve Vaz-ı Haml Etmiş Analar için Fenni Bir Makale”	6-7
Mehemmed Hacı Mehemmedzâde	“Işık Gazetesi İdârehânesi’ne”	7
İmzasız	“Çestniy Trujenik”	8
19 Cemâziye’lahir 1329 / No.20 4 Haziran Sene 1911 (4 Haziran 1911)		
Yusuf Kadı Zahidzâde El- Dağistanî	“İsbât-ı Hâk”	1-2
Necat Gazetesi	“Meşhûr Adamların Hayâtından Bir Nebze”	2-3
Ali Fahmi Caferzâde	“Kadirşinâslık”	3
İmzasız	“Âlem-i Sıbyân Yazıyor (Rusya’nın Veliâhtı)”	3
İmzasız	“Sen Kimsin?”	4
Hamiyetzâde	“Levhâ-ı Tabiât”	4-5
Asya Ahundzâde	“Gence’den Suzişli Bir Faciâ”	5
İmzasız	“İslâm Evlâtlarının Sevgili İmparatoru Azamımıza Duâsı”	5-6
Saide Hânım	“İkinci Mektûb Moskova’da “Treyakovski Galleriya”	6-7

Şeyhzâde		
İmzasız	“Hak Gazetesi Yazıyor”	7
Molla Faik Celilzâde	“Ricâ ve Ümîdimiz”	7-8
26 Cemâziye’lahir 1329 / No.21 11 Haziran Sene 1911 (11 Haziran 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
Yusuf Kadı Zahidzâde El- Dağistanî	“İsbât-ı Hâk”	2
Nâsîh	“Matbuât”	2-3
İmzasız	“Muhterem Tercümân Gazetesi Yazıyor”	3
Sâide Hânım Şeyhzâde	“Üçüncü Mektûb”	4
İmzasız	“Boğaz Ağrısı”	5-6
Sona Hânım Ahundova	“Resm-î İmtahan”	6
Yusuf Kenan	“Edebiyat Bacılara”	6-7
Allahyar Alibeyov	“Küçede Gördüklerim”	7
Yukarıbaşı	“Madamlar (Kavaleri) “İğne”ye Cevab”	8
4 Recebü’l-mürecceb 1329 / No.22 18 Haziran Sene 1911 (18 Haziran 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
Yusuf Kadı Zahidzâde El- Dağistanî	“İsbât-ı Hâk”	2
Nâsîh	“Asâr-I Bedîî	3
Yusuf Kenan	“Edebiyat Terbiyet”	4
Ağababa Yusufzâde	“Hamile Fale Avratın ve Onun Uşağının Himâye Olunması”	4-5
İmzasız	“Haricî Haberler”	5-6
İmzasız	“Dâhilî Haberler”	6
Mustafa Bey Alibeyov	“Mir Musulmanstva”	7-8
25 Recebü’l-mürecceb 1329 / No.23 9 Temmuz Sene 1911 (9 Temmuz 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
İdâre	“İdâreden İtizâr”	1
İmzasız	“İhtâr”	1-2

Yukarıbaşı	“İnjir Behbudov’un Dövülmesi Baresinde”	2-3
İmzasız	“Her Sese Kulak Asma!”	3-4
İmzasız	“İslâm Avratlarının Cemiyeti”	4
Ziyet Boyacıyova	“Kardaş Yardımı”	4
Abdülaziz Şerifov Nahçıvanî	“Yıldızların Sohbeti Evvelinci Bâb”	5-6
Gülsüm Nene	“Çeper Aşımı”	6
İmzasız	“Refikimiz Âlem-i Sıbyân Yazıyor: Hikmetli Sözler”	6-7
İmzasız	“Peterburg Darûlfünûnu”	7
Mustafa Alibeyov	“Semeynyye Dela”	7-8
9 Şaban el-muazzam 1329/ No.24 23 Temmuz Sene 1911 (23 Temmuz 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
İmzasız	“İhtâr”	1
Yukarıbaşı	“İdâreden İtizâr”	2
İmzasız	“Her Sese Kulak Asma!”	2
Balaca Aliye Hânım	“Dil Meselesi”	3
Yusuf Kenan	“Edebiyat”	3-4
A.Şerifov Nahçıvanî	“Yıldızların Sohbeti”	4-5
İmzasız	“Tababete Dair”	5-6
Yusuf Kenan	“Maîşetimize Daîr Ana Dilimiz”	6-7
Nabât Nerimanzâde	“Tâlim-i Nisvân”	7
Ağa Baba Yusufzâde	“Bir Mazlumun Nâlesi Yahut Cafer’in Âkıbeti”	7-8
24 Şaban el-muazzam 1329/ No.25 6 Ağustos Sene 1911 (6 Ağustos 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
İmzasız	“İhtâr”	1
Yukarıbaşı	“Ramazân el-Mübârek Yaklaşıyor”	2-3
Emine Hânım	“Başlıksız”	3

Bahadır Batırşah		
İmzasız	“Çiçeğin Neden Hâsıl Olması”	3-4
Şeyh Kerîm Pişnamazzâde-I Derbendî	“Âdetimiz”	5
Mustafa Bey Alibeyov	“İzhâr-ı Hâk”	5-6
A.Şerifzâde	“Yıldızların Sohbeti”	6-7
İmzasız	“İmparatoriçemiz Hazretlerinin Türklere Teşekkürü”	7
İmzasız	“Mürebberler: Gülbeser Yahut Hıyar Mürebbesi- Çerdeki Şeftali Mürebbesi- Çekirdeksiz Şeftali Mürebbesi- Koz Mürebbesi”	8
İmzasız	“Posta Kutusu”	8
15 Ramazan el-Mübârek 1329/ No.26 27 Ağustos Sene 1911 (27 Ağustos 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
İmzasız	“İhtâr”	1
Balaca Alîye Hânım	“Dil Meselesi”	2
İmzasız	“Tababete Dair Yuhma Azarın İkincisi Kızılıcadır”	2-3
İmzasız	“Seda ve Malûmat Gazetelerinin Bağlanması”	3
A.Şerifzâde	“Yıldızların Sohbeti”	3-4
Bir Ahund	“İdâreye Mektûb”	4-5
Yusuf Kadı Dağıstanî	Felyeton Mürâfâ-i Nagehâne”	5-6
Bir Civan Y. K.	“Şikâyet”	6
Ali Yusufzâde	“Bir Mazlumun Naslesi Yahut Cafer’in Akîbeti”	7
İmzasız	“Müteferrika Adam Yiyenler”	7-8
İmzasız	“Mürebberler: Şabalıd Mürebbesi- Karpuz Mürebbesi- Badımcan Mürebbesi”	8
29 Ramazan el-Mübârek 1329/ No.27 10 Eylül Sene 1911 (10 Eylül 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1

İmzasız	“İhtâr”	1
İmzasız	“İ’lân”	2
İmzasız	“Eid-ül Fıtr”	2
Alikulu İstazinalzâde	“Millet-i İslâm”	2
İmzasız	“Ders Başlıyor”	2-3
İmzasız	“Reîs El-Vüzera Pyotr Arkadyeviç İstolipin’in Canına Suikast ve Vefatı”	3-4
Asya Ahundzâde	“Gence’den Garibe Yaranmış Bir Uşak”	4
İmzasız	“Tababete Dair”	4-5
İmzasız	“Dünyanın Ömrü”	5
İmzasız	“En Vahşi Mahluk”	6
M.İlyaszâde	“Yaşlılar Hakkında”	6-7
Yusuf Kadı Dağıstanî	“Felyeton Mürafâ-I Nagehâne”	7-8
İmzasız	“Posta Kutusu”	8
12 Şevvalu’l- Mükerrerme 1329/ No.28 24 Eylül Sene 1911 (24 Eylül 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
İmzasız	“İhtâr”	1
İmzasız	“İ’lân”	2
İmzasız	“İ’lân”	2
Mustafa Bey Alibeyov	“Kaldır Ellerini Yukarı, Ben Güçlüyüm!”	2
İmzasız	“Telgraf Müslümânlarının İstidâsı”	3
İdâre	“Şikâyet”	3
Nuha Z. Muradova	“Sadakât”	3-4
Asya Ahundzâde	“Ağlama 26ıncı Sayıdaki “Ağlama”ya Takviye”	4
İmzasız	“Tabebete Dair Nahoşa Bakmak ve Yedirmek”	4-5
A.Şerifzâde Nahçıvanî	“Yıldızların Sohbeti”	5-7

Yusuf Kadı Dağıstanî	“Felyeton Mürafa-i Nagehâne”	7
İmzasız	“Kargene”	7-8
İdil	“Bir Avratın Gün Uyuması”	8
27 Şevvalu’l- Mükerrerme 1329/ No.29 8 Ekim Sene 1911 (8 Ekim 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
İmzasız	“İhtâr”	1
İmzasız	“İ’lân”	2
İmzasız	“İ’lân”	2
İmzasız	“İ’lân”	2
İmzasız	“Telgraf”	2
İmzasız	“Pîr Mümtehin Ruhanî Atamızın Tavsiyesi: Oğlum”	2
İmzasız	“Bir Türk Hânım Kızının Gayret-i Merdanesi”	2-3
Muallime Asya Ahundzâde	“Teessüfler Olsun”	3-4
Yusuf Kenan Rahimzâde	“Edebiyat”	4
Nuha Z. Muradova	“Âlem-i Nisvân’a Bir Nazar Hânım Biçer Stou”	4-6
A.Şerifzâde	“Yıldızların Sohbeti”	6-7
Abdülcabbar Alibeyzade	“Nazlı Bacılarım!”	7
İmzasız	“Tababete Dair”	7-8
İmzasız	“Posta Kutusu”	8
İmzasız	“Yujniy Kavkaz”	8
12 Zilkadetu’l-haram 1329/ No.30 22 Ekim Sene 1911 (22 Ekim 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
İmzasız	“İhtâr”	1
İmzasız	“İ’lân”	2
İmzasız	“İ’lân”	2
İmzasız	“İ’lân”	2

İmzasız	“İ’lân”	2
İmzasız	“Telgrafat”	2
İmzasız	“İdâreden: Bir Neçe Civana Cevap”	2-3
İmzasız	“Tacîrlerimize”	3
İmzasız	“Emine Hânım’ın Tercüme-i Hâli”	3
Y. K.	“Millî Gazel”	4
Halime Hâtun Ahundova	“Avrat Millet Anasıdır”	4-5
İmzasız	“Tababete Dair”	5-6
V. Celal	“Şiir”	6
Memmed Karayev	“Bülbülün Nağmesi”	6-7
A.M.	“Melek Sima (Azizem Zühr-ü Nisa’ya)”	7-8
İmzasız	“Yujniy Kavkaz”	8
26 Zilkadetu’l-haram 1329/ No.31 5 Kasım Sene 1911 (5 Kasım 1911)		
İdâre	“İdâreden İhtâr”	1
İmzasız	“İhtâr”	1
İmzasız	“İ’lân”	2
İmzasız	“İ’lân”	2
İmzasız	“İ’lân”	2
Gülseyyide Nimetullah Kızı	“İ’lân”	2
İmzasız	“Telgrafat”	2
Hadice Hânım Alibeyova	“İzhâr-ı Hâk”	2-3
Enver Bey Alibeyov	“Zamaneden Şikâyet”	3
Halime Hâtun Ahundova	“Avrat Millet Anasıdır”	4
Yusuf Kenan	“Maişetimize Dair”	5
Asya Ahundzâde	“A Müslümân”	5-6

Mirze Mehemed Hamzazâde	“Gorus Şehrinde Ana Dil Mekteptir”	6-7
Gori Ali Ekber Nahçıvanî	“Zavallı Leyla Hala Hikâye L. E. Y. Tuhfe”	7-8
İmzasız	“İ’lân”	8
İmzasız	“Yujniy Kavkaz”	8
10 zilhicce el-haram 1329/ No.32 19 Kasım Sene 1911 (19 Kasım 1911)		
İmzasız	“Telgrafat”	1
Hacer Hânım Sübhankulizâde	“Kurbanlar Kurbanı”	2
Hüseyn Talat	“Eid Ezhası”	2-3
Reşid Bey Efendiyev	“Cehâletden Şikâyet”	3-4
A.M.S.	“Bayram Hikâyesi”	4-5
Huraman Rahimbeyzâde	“Medeniyetin Esâsı Terbiyedir”	5-6
Zarif Efendikuliyev	“Hâtunların Hukûku”	6-7
Gori Ali Ekber Nahçıvanî	“Zavallı Leyla Hala”	7-8
İmzasız	“İ’lân”	8
İmzasız	“İ’lân”	8
1 Muharremu’l-haram 1329/ No.33 10 Aralık Sene 1911 (10 Aralık 1911)		
İdâre	“Yeni Yıl İçin Abone Defterimiz Açıktır”	1
İmzasız	“Nuha”	1
Ahund Mehemed Ferecula Pişnamazzâde	“Devr-i Âsr”	2
Yukarıbaşlı	“Bir Daha Devr-i Âsr”	2-3
Asya Hanım Ahundzâde	“Efgânlarım”	3
Seminarist A.Abbasov	“Kızların Terbiye ve Talimine Dair Bâzı Eşhasa Cevap”	3-5
Gori Ali Ekber Nahçıvanî	“Zavallı Leyla Hala”	5-7

İmzasız	“İ’lân”	7
İmzasız	“İ’lân”	8
İmzasız	“Braçnaya Gazeta”	8
22 Muharremü'l-haram 1329/ No.34 31 Aralık Sene 1911 (31 Aralık 1911)		
İdâre	“Yeni Yıl İçin Abone Defterimiz Açıktır”	1
İmzasız	“Musîbetimiz”	2
Yukarıbaşı	“Musîbetli Günlerimiz”	2-3
İmzasız	“Haberler”	3
Halime Hâtun Ahundova	“Avrat Millet Anasıdır”	3
Asya Ahundzâde	“Edebiyât”	3-4
İskender Aliyarov	“Geleceğimiz Kimdendir?”	4-5
Alaâddin Efendi	“Koskoca Ruhâni Atamızdan Hânım Bacılarımıza Tavsiye”	5
A.M.S.	“Şerife Bacı (Halalarım Hediye)”	5-6
Gori Ali Ekber Nahçıvanî	“Zavallı Leyla Hala”	6-7
İmzasız	“V Musulmanstva Mir”	8
14 Saferü'l-muzaffer 1330/ No.1 21 Ocak Sene 1912 (21 Ocak 1912)		
İmzasız	“İhtâr”	1
İdâre	“Agentlere İ’lân”	1
İmzasız	“İ’lân”	2
Mustafa Bey Alibeyov	“İnnallah ve İna İleyhi Raciun”	2-5
H.	“Bacılarım”	5-6
Ali Şîr	“Edebiyât”	6-7
A.M.S.	“Şerife Bacı (Halalarım Hediye)”	7-8
İmzasız	“Ehbâr-üd Dâhil”	8
İmzasız	“İ’lân”	8

21 Saferü'l-muzaffer 1330/ No.2 28 Ocak Sene 1912 (28 Ocak 1912)		
İmzasız	“İhtâr”	1
Mustafa Bey Alibeyov	“Şehit Merhûm Hacı Ruhulla Ahundun Kâtline Dâir”	1-4
Kâmile Hânım Sübhankulova	“Avrat Anadır”	4
Reşif Bey Efendiyev	“Avratlarımızın Ahvâli”	4-5
Huraman Rahimbeyzâde	“Vâlidelerin Başlıca Vâzifeleri Yahut Çocuğu Ne Yolda Terbiye Etmeli”	5-6
İmzasız	“Yolda Terbiye Etmeli”	5-6
Y. K.	“Bir Molla ile Bir Şakirdin Sohbeti”	6
H. Hüsni	“Hasta, Dul Bir Kadının Uşaklarına Tesellisi”	6-7
Gori Ali Ekber Nahçıvanî	“Zavallı Leyla Hala”	7-8
İmzasız	“İ'lân”	8
28 Saferü'l-muzaffer 1330/ No.3 4 Şubat Sene 1912 (4 Şubat 1912)		
İmzasız	“İhtâr”	1
İmzasız	“İhtâr”	1
İmzasız	“İ'lân”	2
Masûme Hânım Hacılarova	“Hânım Bacılarıma Bir Neçe Söz”	2-3
İmzasız	“Kâbe-i Muâzzama”	4
A.M.S.	“Maîşetimizden Bir Nebze”	4-6
Reşid Bey Efendiyev	“Avratlarımızın Ahvâli”	6-7
Hâlîme Hâtun Ahundova	“Avrat Millet Anasıdır”	7-8
Abdülferid Tahîri Daşkendî	“Gül-Bülbül”	8
İdâre	“Agentlere İ'lân”	8
İmzasız	“İ'lân”	8
5 Rebî'ülevvel 1330/ No.4 11 Şubat Sene 1912 (11 Şubat 1912)		

Mustafa Bey Alibeyov	“Bakü Müslümânlarının Sehvi”	1-4
Reşid Bey Efendiyev	“Avratlarımızın Ahvâli”	4
Mehdî Aliyarov	“Avratlarımızın Maîşeti”	4-5
Yusuf Kenan	“Bacılarıma Hitâb!”	5-6
İmzasız	“Tababete Dâir”	7
İmzasız	“Sesli Kum”	7
İmzasız	“Ahvâlat Hollanda’da Mslümânlık”	7
İmzasız	“Sestri I Bratya”	8
İmzasız	“İ’lân”	8
12 Rebî’ülevvel 1330/ No.5 18 Şubat Sene 1912 (18 Şubat 1912)		
İmzasız	“Mevlîd-i Nebî”	1
Ardeşir Han Afşar	“Bacılarıma Ünvânlı Makalenin Muhterem Muhârririne”	1-3
S.Y.Çelebi	“Cenevre (Şveystarya) Darûlfünunu’nun Profesörü Muhterem Çelebizâde’nin Şehid Ahund Molla Ruhullah’ın Şehâdeti Bâresinde Gönderdiği Mektûb”	3-4
Reşid Bey Efendizâde	“Avratlarımızın Ahvâli”	4
İskender Aliyarov	“İlîm Lâzımdır”	4-5
A.Ahundzâde	“Mekteb Kızlarına”	5-6
A.Rezaî	“Analarımıza Bir Neçe Söz”	6
Gevher Şevkiye	“Anaların Vâzifesi”	7
İmzasız	“Posta Kutusu”	7
İmzasız	“Şariat”	8
İmzasız	“İ’lân”	8
19 Rebî’ülevvel 1330/ No.6 25 Şubat Sene 1912 (25 Şubat 1912)		
Hanımlar	“Lütfü Bey Behbodov’a Açık Mektub”	1-2
Mustafa Bey	“Mevlûd-ü Şerîf”	2

Alibekov		
Relid Bey Efendizâde	“Arvatların Ahvâli”	3
A.Şerifzâde	“Kanitfer Şatan”	3
A.Şerifzâde	“Kanitfer Şatan’ın Cenazesi”	4
A.Şerifzâde	“Graf L. N. Tolstoy’un Etfaline Terbiye Vermesi”	4-5
Yusuf Kenan	“Edebiyât”	5
İmzasız	“Tababete Dâir: Azar Yuhmasından Özünü Gözlemek”	6
İmzasız	“Nahoşa Bakmak Kâidesi”	6
A.M.S.	“Ruhsare Halamın Kızına Tuhfe”	6-7
İmzasız	“İdâreden İhtâr”	7
İmzasız	“Tashîh”	7
İmzasız	“Posta Kutusu”	7
Hadice Hânım Alibeyova	“Otkrtoe Pismo Çitateİniçam”	8
İmzasız	“İ’lân: Bakü Polismister Setvasının Matbaası”	8
26 Rebî’ülevvel 1330/ No.7 3 Mart Sene 1912 (3 Mart 1912)		
Yukarıbaşlı	“Şeriât Nikâhın Mukaddimesi”	1-2
İmzasız	“Ali Abbas Muznîb”	2-3
Gevher Şevkiye	“Kızlarımızın Terbiyesi”	7-8
İmzasız	“Posta Kutusu”	8
İmzasız	“İ’lân”	8
10 Rebî’ülahir 1330/ No.8 17 Mart Sene 1912 (17 Mart 1912)		
İmzasız	“Telgrafat”	1
Yukarıbaşlı	“Nevruz Bayramı”	1-2
İmzasız	“Bir Âlîme Kızın Sûal Eylediği Mesele”	3-4
Mustafa Bey Alibekov	“Keşişlikden Efendilik ve Yine Keşişlik”	4
Ali Ekber Nahçıvanlı	“Graf L. N. Tolstoy’un Etfaline Terbiye Vermesi”	4-5

İskender Aliyaruk	“Nevruz-u Teceddüd”	6-7
Gevher Şevkiye	“Kızlarımızın Terbiyesi”	7
İmzasız	“Posta Kutusu”	8
İmzasız	“İ’lân: Bakü Polismister Setvasının Matbaası”	8
17 Rebî’ülahir 1330/ No.9 24 Mart Sene 1912 (24 Mart 1912)		
İmzasız	“Peygamber Hadîsleri”	1
İmzasız	“Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık”a Hediyesi”	2-3
Hüseyin Cavîd	“Kadın”	3
İmzasız	“Reşid Bey Efendizâde (1882-1912) ve Kızlara Vâsiyet”	4-6
İmzasız	“Türkân Kendinde Maârif İşleri”	6
S.Y.Çelebi	“İlm Farizatü’l-Küll Müslîm ve Müslîme”	6-7
İmzasız	“Nefli Melumat”	7
İmzasız	“İ’lân”	7
İmzasız	“Shariat”	8
İmzasız	“İ’lân”	8
25 Rebî’ülahir 1330/ No.10 31 Mart Sene 1912 (31 Mart 1912)		
İmzasız	“Peygamber Hadîsleri”	1
İmzasız	“Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık”a Hediyesi”	2-3
İmzasız	“İnsan Eti Yemeyi Âdet Etmiş Adam”	4
Lam Lopatinski	“İzhâr-ı Rızamend”	4
Reşid Bey Efendizâde	“Hazin Bir Mersiye”	4
İmzasız	“Ali Tâhsil Görmüş İki Müslümân Hânımları”	4
İdâre	“Maârif Arzusu”	5
Yukarıbaşı	“Kuba”	5

İdâre	“Teessüflü Haberler Şâkir Ramiyev’in ve Hüseyin Yamaşov’un Vefâtı”	6
Yusuf Kenan	“Hâlimize Dâir”	7
İmzasız	“Tababete Dâir”	7
İmzasız	“Shariat”	8
İmzasız	“İ’lân”	8
2 Cemâziye’levvel 1330 / No.11 7 Nisan Sene 1912 (7 Nisan 1912)		
İmzasız	“Peygamber Hadîsleri”	1
İmzasız	“Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık”a Hediyesi”	2-3
Mehemmed Hacıbeyov	“Eşâr”	3
Gülsüm Nene	“İki Hânımın Sohbeti”	3-4
İmzasız	“Layla”	4-5
Mütebeddil A. Rezâi	“Henüz On Yedi Yaşında”	5-6
Yusuf Kenan	“Edebiyat”	6
İmzasız	“Şeriat Nikah Hususunda”	6-7
Münevver Hânım Alihanlı	“Bacılarıma Evvelinci Mektubum”	7-8
İmzasız	“Şariat Mnogojenstvo”	8
İmzasız	“Matbaa İ’lânı”	8
9 Cemâziye’levvel 1330 / No.12 14 Nisan Sene 1912 (14 Nisan 1912)		
İmzasız	“Peygamber Hadîsleri”	1
İmzasız	“Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık”a Hediyesi”	2-3
Ahund Zeki	“Terbiye-i Nisvân”	3-4
Huraman Rahimbeyzâde	“Ah! Ey Vatan!”	4-5
İmzasız	“İzhâr-ı Sürur ve İzhâr-ı Meserret”	5

Münevver Hânım Alihanlı	“Bacılarıma Evvelinci Mektûbum”	5-6
A.Rezâî	“Henüz On Yedi Yaşında”	6-8
İmzasız	“Posta Kutusu”	8
İmzasız	“Taze Kitap”	8
İmzasız	“İ’lân”	8
İmzasız	“İ’lân”	8

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : Köse, Elanur
 Uyuğu : Türkiye Cumhuriyeti
 Doğum tarihi ve yeri : 05.10.1995 Trabzon/Akçaabat
 Medeni hali : Bekâr
 Telefon : 0 (553) 616 63 57
 E-mail : elaakose@hotmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Ankara/ Gazi Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/Devam ediyor Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı	
Lisans	Ankara/ Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	12.06.2017
Lise	Trabzon/ Maçka Mehmet Akif Ersoy Anadolu Lisesi	14.06.2013

İş Deneyimi

-

Yabancı Dil

İngilizce

Yayımlar

Köse, E. (2019). Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler'in Hikâyesi (Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'la Mülakat) Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 4 (2), 238-260. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars/issue/50790/661398>

Köse, E. (2020). Azerbaycan'ın İlk Kadın Gazetesi Işık (1911-1912)'dan Haricî Haberler: Türk-İtalyan (Trablusgarp) Savaşı. Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5 (1), 241-266. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars/issue/55002/710499>

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

